

1793
VAGY
A POLGÁRI HÁBORÚ

REGÉNY.

IRTA
HUGO VIKTOR.

FORDITOTTÁK
ALDOR IMRE ÉS GYÖRGY ALADÁR.

BUDAPEST, 1874.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ. A TENGEREN.

ELSŐ KÖNYV. A SAUDRAIE-I ERDŐ.

A saudraie-i erdő.

MÁSODIK KÖNYV. A „CLAYMORE” CORVETTE.

- I. Félig angol, félig francia.
- II. Éj borul a hajó és az utas fölé.
- III. Nemesek és nemtelenek.
- IV. Tormentum belli.
- V. Vis et vir.
- VI. A mérleg két serpenyője.
- VII. Aki tengerre száll, szerencsét próbál.
- VIII. $9 = 380$.
- IX. A szökés.
- X. Sikerült?

HARMADIK KÖNYV. HALMALO.

- I. A szó hatalma.
- II. Az emlékezet fölér néha a tudománynyal.

NEGYEDIK KÖNYV. TELLMARCH.

- I. A fővenyparton.
- II. Aures habet, et non audiet.
- III. A nagy betük.
- IV. A koldus.
- V. Gauvain.
- VI. A polgárháború iszonyai.
- VII. Pas de grace! (A commune jelszava.) Pas de quartier! (A hercegek jelszava.)

MÁSODIK RÉSZ. PÁRISBAN.

ELSŐ KÖNYV. CIMOURDAIN.

- I. A párisi utcák abban az időben.
- II. Cimourdain.
- III. A szív egy rejteke, mely még tud szeretni.

MÁSODIK KÖNYV. A PÁVA-UTCZAI KORCSMA.

- I. Minos. Aeakos és Radamanthos.
- II. Magna testantur voce per umbras.
- III. Megrendülnek a szív legbenső húrjai.

HARMADIK KÖNYV. A CONVENT.

- I. A Convent.
- II. Marat a szinfalak mögött.

HARMADIK RÉSZ. A VENDÉEBAN.

ELSŐ KÖNYV. A VENDÉE.

- I. Az erdők.
- II. Az emberek.
- III. Az emberek és az erdők egybefüggése.
- IV. Életmódjuk a föld alatt.
- V. Életmódjuk a harcban.
- VI. Amilyen a föld, olyan az ember.
- VII. A vendéi harcczal bevégződött a Bretagne története.

MÁSODIK KÖNYV.

- I. Plus quam civilia bella.
- II. Dol.
- III. Kis sereg, nagy csata.
- IV. Másodszor.
- V. Egy hideg csöpp.
- VI. Behegedt seb, vérző szív.
- VII. Az igazság két sarka.
- VIII. Dolorosa.
- IX. Egy vidéki várkastély.

HARMADIK KÖNYV. A SZENT-BERTALAN EVANGELIUMA.

- I.
- II.
- III.
- IV.
- V.
- VI.
- VII.

NEGYEDIK KÖNYV. AZ ANYA.

- I. Jön a halál.
- II. Szól a halál.
- III. A parasztok dűnnyögése.
- IV. A tévedés.
- V. Vox in deserto.
- VI. A helyzet.
- VII. Előzmények.
- VIII. Szó és kiáltás.
- IX. Titánok az óriások ellen.
- X. Radoub.
- XI. A kétségbeesettek.
- XII. A szabadító.
- XIII. A hóhér.
- XIV. Imanus is megmenekül.
- XV. Ne tégy ugyanazon zsebbe órát és kulcsot.

ÖTÖDIK KÖNYV. IN DAEMONE DEUS.

- I. Megtalálva, de elveszítve.
- II. A kőkaputól a vasajtóig.
- III. Hol ébrednek fel a gyermekek, kiket aludva láttunk.

HATODIK KÖNYV. A GYŐZELEM UTÁN AZ ÜTKÖZET HELYÉN.

- I. Lantenac elfogva.
- II. Gauvain gondolkodik.
- III. A főnök köpenye.

HETEDIK KÖNYV. A HŰBÉRISÉG ÉS A FORRADALOM.

- I. Az előd.
- II. A haditörvényszék.
- III. A szavazás.
- IV. A bíró Cimourdain felett Cimourdain az ur.
- V. A börtön.
- VI. Napköltekor.

ELSŐ KÖTET.

**ELSŐ RÉSZ.
A TENGEREN.**

ELSŐ KÖNYV. A SAUDRAIE-I ERDŐ.

A saudraie-i erdő.

Az 1793-ki esztendő május havának vége felé, a Santerre által Bretagneba vezetett párisi zászlóaljok egyike a rettenetes saudraie-i erdőt kutatta át, Astilléban. Csak háromszázan voltak, mivel a háború megtizedelte már a zászlóaljat. Ama korszak volt ez, midőn Argonne, Jemappes és Valmy után a párisi első zászlóaljból, mely hatszáz önkénytest számított, csak huszonheten, a másodikból harminczhárman, a harmadikból ötvenhárman éltek. Korszaka hőskölteménybe illő küzdelmeknek!...

A Párisból Vendèeba küldött zászlóaljok kilencszáztizenkét emberből álltak. Minden zászlóaljnak három darab ágyuja volt. A fölszerelés gyorsan történt. April 25-én, mikor Gobier volt igazságügy-, Bouchotte pedig hadügyminiszter, a Bonne-Conseille-osztály indítványozta, küldjenek önkényteseket a Vendèeba; Lubin a commune tagja olvasta föl a jelentést; május 1-én Santerre már készen állt, hogy tizenkétezer katonát, harmincz ágyut és egy zászlóalj tüzért utnak indítson. Bármily hirtelen alakították e zászlóaljakat, oly jól valának szervezve, hogy máig mintául szolgálnak; ugyanazon módozat szerént alakítják ma is a sorhadi csapatokat; ekkor változtatták meg a közkatonák és altisztek közti régi arányt.

April 28-án a párisi commune Santerre önkényteseit e jelszóval küldte a harcztérre: „*Point de grace! point de quartier!*” (semmi kegyelem!). Május végén abból a tizenkét ezerből, aki Párisból elment, nyolczezer már meghalt.

A zászlóalj, mely a saudraie-i erdőbe nyomult, vigyázva haladt előre. Cseppet sem siettek. Jobbra, balra, előre, hátra nézegettek: Kléber azt mondta: „*a katonának egyik szeme a hátán legyen!*” Már jó ideje, hogy mennek. Hány óra lehetett? a nap mely tája? Nehéz lett volna megmondani, mert az ily vadon rengetegben mindig bizonyos esthomály uralkodik s soha sem virrad meg egészen.

A saudraie-i erdőnek tragikus hirtelensége volt. E vadonban folytak le 1792-ki november óta a polgárháború első bűntényei; e gyászos rengetegből kelt ki Mousqueton, a vérszomjas sánta, s hajmeresztő a tömérdek gyilkosság, amiket itt elkövettek. Nem volt borzasztóbb hely sehol! A katonák lassan, óvatosan nyomultak befelé. Virág nyílt mindenütt. Köröskörül üde árnyékot nyújtott a lombok rezgő fala, s a zöldes félhomályon csak itt-ott tört keresztül egy-egy nap-sugár. A nőszirm, a sásliliom, a mezei narcisz, a kankalin (e kedves kis virág, mely a szép idő hírnöke) s a tavaszi sáfrány, mint czifra himzés tarkázták a dús növény-szőnyeget, melyen csak úgy hemzsegett a moh mindenféle faja, a hernyóalakutól a csillagalaku mohig. Némán s a gallyakat gyöngéden félrehajtva lépdeltek a katonák. Szuronyaik fölött madarak csicseregtek.

Hajdan, béke idején a saudraie-i erdőben az éji madár-vadászat, a Houiche-ba divatozott; most emberekre vadásznak ott.

Nyir, bükk és tölgyfákból állt az egész erdő; sík talaján a sűrű moh és fű elnyelte az emberi léptek zaját; ösvénynek semmi nyoma s ahol volt is, csakhamar megszakadt ismét; a magyal és a kökénybokrok, a páfrán, a tövises iglicz és a gyalogszeder sűrű bozóttá egyesültek; tiz lépésre már nem lehetett meglátni az embert.

Olykor-olykor egy-egy gém vagy vízi tyuk surrant át a csaliton, jelül, hogy mocsár van közel.

A zászlóalj vaktában ment előre, folyton aggódva és remegve, hogy megleli, amit keres.

Helylyel-közzel hadi tanyák nyomaira bukkantak, fölperzselt gyepek, letaposott fű, letört ágakból rögtönzött keresztek és véres galyakra. A gyepeken ebédet főztek; a keresztekénél misét mondtak; a galyakon meg sebesülteket kötöztek. De akik itt jártak, eltűntek. Hová lettek? Lehet, hogy messze kalandoznak. Lehet, hogy közel rejtőznek puskával a kézben. Az erdő elhagyottnak látszott. A zászlóalj megkettőzte óvatosságát. A magány félelmet ébreszt mindig. Eddigélé senkivel sem találkozott. Egy okkal több, hogy minden irányban résen legyenek. Rosz hírű erdőben jártak.

Valószínűnek tetszett, hogy csel fenyegeti őket.

Harmincz gránátos mint előcsatár, élükön egy őrmesterrel meglehetősen távolban ment a csapat zöme előtt. Velők a zászlóalj markotányosnéja. A markotányosnék öröme csatlakoznak az előhadhoz. Ez ugyan veszélylyel jár, de legalább látnak is néha valamit. A kíváncsiság egyike azon formáknak, a mikben a női bátorság nyilatkozik.

A kis előcsapat katonáit egyszer csak elfogta az a remegés, melyet a vadászok jól ismernek s akkor szoktak érezni, mikor a vad fekhelyére bukkannak. Valami sóhajfélét hallottak a sűrűség közepéből s mintha megmozdult volna valami a bokrok között. A katonák intettek egymásnak.

Az előcsatárokra bízott őrzékek- és kémszemléknél a tiszteknek semmi dolguk; amit tenni kell, nélkülök is elvégzik a katonák.

A hely, a hol a mozgás történt, pillanat alatt körül lett kerítve; lövésre kész puskák irányultak feléje, melyek minden oldalról egyszerre célbavették a sűrű bozót közepét, s már a ravaszt érinté a katonák ujja, s az őrmester parancsára vártak csupán, hogy lőjjenek.

A markotányosné rászánta magát ez alatt, hogy bepillantson a bozót közé, s ép azon perczen, midőn az őrmester tüzet akart vezényelni, fölkiáltott:

- Megálljatok!

Aztán a katonákhoz fordult:

- Ne lőjjetek bajtársak!

S berohant a sűrűségbe.

A többi követte őt.

Valóban találtak ott valakit.

A legsűrűbb bozótban egy kerek kis tisztás szélén, amelyeket a szénégetők kemenczéi hoznak létre az erdőben, kiégetve a fák gyökereit, a galyak nyílása közt mint valami lombokból épült szobában, egy asszony ült a mohon, kisdédét szoptatva; ölében két alvó gyermek szőke fejcskái.

Ez volt hát a veszélyes csel?...

- Mit keres itt? förmedt rá a markotányosné.

Az asszony fölemelte fejét.

A markotányosné ujólag rárivalt:

- Megbolondult, hogy itt csatangol?

S aztán hozzátevé:

Csak egy perc, és vége önnek!

Majd a katonákhoz fordult:

- Asszony, bajtársak, csak egy asszony!
- Teringettét! ezt magunk is látjuk, szólt közbe egy gránátos.

A markotányosné folytatá:

- Idejön az erdőbe, hogy agyonlőjjék. Ki az ördögnek jutna eszébe ily ostobaság?

Az idegen nő megdöbbenve, elszörnyedve, kővémeredten s mintegy álmodva tekintett végig az őt környező puskák, szuronyok és mogorva arczokon.

A két gyermek fölébredt és sirni kezdett.

- Éhes vagyok, kiáltott az egyik.
- Félek, kiáltott a másik.

A csecsemő tovább szopott.

A markotányosné most ehhez fordult és így szólt:

- Te vagy a legokosabb.

Az anyát elnémította a rémület.

Az őrmester rámordult:

- Ne féljen, mi a vörössipkás zászlóalj vagyunk.

Az asszony tetőtől talpig reszketett. Mereven nézett az őrmesterre, kinek zord arczából csak a szemöldök látszott és a bajusz, s két darab izzó szénhez hasonló tüzes szemei.

- Azelőtt e zászlóaljat úgy hívták, hogy: a vörös keresztés, jegyzé meg a markotányosné.

Az őrmester pedig folytatá:

- Ki vagy te, asszonyom?

Az asszony elképedve bámult rá. Sovány, ifju nő volt, sápadt és rongyos. A breton parasztnők nagy fejkötőjét viselte, meg egy pokróczot, melyet madzaggal kötött össze a nyakán. Tompa közönynyel tárta ki meztelen keblét. Lábai, melyeket nem takart sem harisnya, sem czipő - erősen véreztek.

- Szegény asszony, szólt az őrmester.

És a markotányosné az ő félig katonás, félig nőies hangján, de mégis lehető szeliden kérdé: - Hogy hívják önt?

Az asszony hebegve s alig érthetően mormogá, hogy:

- Michelle Flèchard.

A markotányosné eztán vaskos kezével a csecsemő fejcskáját simogatta s így szólt:

- Mily idős e kis poronty?

Az anya nem értette meg. A markotányosné ismétlé:

- Azt kérdem, hogy mily idős e kisdéd?
- Ah! felelé az anya, tizennyolcz hónapos.

- Elég idős, szólt a markotányosné. Mire való ezt szoptatni még? Válaszszuk el. Adunk neki levest.

Az anya kezdett megnyugodni. A két kis fiu, kik fölébredtek, kíváncsi volt inkább mint rémült. A katonák forgóit bámulták.

- Ah, sohajtott az anya, éheznek szegénykék.

És hozzátevél:

- Elfogyott a tejem.

- Majd kapnak enni, szolt az őrmester; te is. De nem addig van az csupán. Halljuk már most, mi a te politikai véleményed?

Az asszony ismét rá bámult az őrmesterre s nem felelt.

- Nem hallod, mit kérdezek?

A nő dadogva felelt:

- A klastromba vittek fiatalkoromban, de férjhez mentem, nem vagyok apácza. A nénikék megtanítottak francziául. A falunkat fölgyujtották. Oly hirtelen menekültünk, hogy nem értem rá cipőt húzni.

- Azt kérdem, hogy mi a politikai véleményed?

- Nem tudom.

Az őrmester folytatá:

- Mert hát vannak spionok is. Azokat agyonlőjjük. Beszélj hát. Csak nem vagy cigány-asszony? Mi a te hazád?

Az asszony némán bámult rá, mintha nem értené.

Az őrmester ismétlé:

- Mi a hazád?

- Nem tudom, viszonzá az asszony.

- Hogyan? azt se tudod, mi a szülőfölded?

- Ah, a szülőföldem? Hogy ne tudnám.

- No hát, mi a szülőfölded?

Az asszony viszonzá:

- A siscoignardi major, mely az aré-i plébániához tartozik.

Most az őrmesteren volt a sor bámulni. Egy perczig elgondolkozott, aztán fölkiáltott:

- Hogy mondtad?

- Siscoignard.

- Hisz az nem haza!

- Szülőföldem.

És egy percznyi fejtörés után hozzátevél:

- Értem már. Ön Francziaországból való, én meg a Bretagneból.

- Nos hát?

- Nem egy föld az, uram!

- De egy haza, pattogott az őrmester.

A nő ismétlé:

- Siscoignardi vagyok.

- Jól van. Maradjon hát Siscoignard, válaszolt az őrmester. Odavaló a családod is?

- Oda.

- Mit csinál?

- Meghalt. Senkim sincsen többé.

Az őrmester, aki szerette cizfrázni a szót, folytatta a vallatást.

- Ezer ördög! Minden embernek vannak rokonai, vagy legalább voltak. Hát ki vagy te? Beszélj.

A nő elszörnyedve hallgatta a fölkiáltást: „vagy legalább voltak”, mely inkább hasonlított vadállat üvöltéséhez, mint emberi hanghoz.

A markotányosné észrevette, hogy jó lesz, ha interveniál. Czirógatni kezdé a szopós gyermeket s megveregeté a másik kettőnek orcácskáit.

- Hogy hívják a kis leányt? mert látom, hogy leány.

Az anya válaszolt: Georgette.

- Hát a nagyobbik fiut? Mert e kis kópé meg fiu.

- René-Jean.

- És az öcscsét? Mert fogadok, hogy az is fiu a kis pofók.

- Gros-Allain, szólt az anya.

- Csinos két kis gyerek, jegyzé meg a markotányosné. S úgy móríkálják magukat, mintha már nagy emberek volnának.

Az őrmester nem tágitott.

- Beszélj hát, asszonyom. Van-e házad?

- Volt.

- Hol?

- Aré-ban.

- Hát mért hagytad el?

- Mert leégették.

- Kicsoda?

- Nem tudom. Csata volt ott.

- Honnan jösz?

- Onnan.

- Hová mégy?

- Nem tudom.

- Elég. Térjünk a földologra. Ki vagy te?

- Nem tudom.

- Nem tudod, hogy ki vagy?
- Menekülők vagyunk.
- Melyik párthoz tartozol?
- Nem tudom.
- Azt kérdelem: melyik részen vagy és kikkel méssz? a kékek- vagy fehérekkel?
- Gyermekeimmel, felelé az asszony. Elhallgattak. Aztán a markotányosné szólt:
- Nekem soh'se volt gyerekem. Nem értem rá az effélére.

Az őrmester újra kezdte:

- De a rokonaid? Lássuk hát, kik a rokonaid? Engem Radoubnak hívnak; őrmester vagyok. A cherche-midi utcában lakom. Apám anyám is ott lakott. Beszélhetek a rokonaimról. Beszélj hát te is a te rokonidról. Mondd el, milyen az atyafiságod?
  - Flèchardéknak hívják; egyebet nem mondhatok.
  - Flèchardéknak? az a nevek csupán, mint Radoubéknak a Radoub. De van tán valami mesterségük is? Mi volt a te rokonaidnak a mestersége? Mit csináltak? mit csinálnak?
  - Földmivelők voltak. Apám nagy beteg vala s nem tudott dolgozni. Az ur - az ő ura - a mi urunk megbotoztatta, ami nagy kegyelem volt még, mert apám egy tengeri nyulat fogott, amiért az embert halálra szokták ítélni; de az ur megkegyelmezett s csak azt mondta: Verjete rá száz botot. S apám nyomorék lett.
  - Hát aztán?
  - Nagypám hugenotta volt. A plébános ur gályarabságra küldette. Még akkor nagyon kicsi voltam.
  - Hát aztán?
  - Az uram apja sőt csempészett. A király fölakasztatta.
  - Hát az urad mit csinál?
  - Elment a háborúba.
  - Kiért?
  - A királyért.
  - Hát még?
  - Meg az uráért.
  - Hát még?
  - Meg a plébános urért.
  - Milliomadta marhái! kiáltott föl egy gránátos.
- Az asszony rémültében megrázkódott.
- Asszonyom, mi párisiak vagyunk, a mint látja, szólt kecsesen a markotányosné.
- Az asszony összekulcsolta kezeit s fölkiáltott:
- Oh én istenem, Teremtőm, el ne hagyj!
  - Ne babonáskodjunk, vágott szavába az őrmester.

A markotányosné leült az asszony mellé s ölébe vonta az idősb fiút, aki nem ellenkezett. Mind ilyen a gyermek, megnyugszik, megijed, soha sem tudni miért? Valami benső szózat sugja neki.

- No, az már igaz, hogy gyönyörű kis lurkók, szólt a markotányosné a gyerekekre mutatva. Mindjárt kitalálni, hány évesek? A nagyobbik négy esztendő, a kisebbik meg három. S milyen falánk az a szopós kis buksi? Hess te! tán biz meg akarod enni az édes anyádat? No, no, asszonyom! ne féljen. Higyje el, nem bánna meg, ha fölcsapna a zászlóaljunkba. Csak oly élete lenne mint nekem. Engem Housardenak hívnak. Ugy ragadt rám e név, de jobb szeretem ha Housardenak hívnak, mint Bicornéau lányasszonynak, ahogy az anyámat szokták. Markotányosné vagyok. Tudja, hogy mi az? Aki inni ad azoknak, akik lövöldöznek és gyilkolják egymást. Hogy az ördög vinné el a dolgukat! A lábunk meg majdnem egészen egyforma. Adok önnek az én czipőim közül. Én ott voltam Párisban, Vestermannak is adtam egy pohár pálinkát. Az volt ám még a pompás élet! Láttam, mikor lefejezték XVI. Lajost. Tudja? akit Capet Lajosnak hívnak. Nem igen tetszett neki. Teringettét! Hallgassa csak. Január 13-án még gesztenyét süttetett s nevetgélt a családjával! Mikor lenyomták a csapó-deszkára, nem volt rajta se kabát, se czipő, csupán az inge, meg egy molyette mellény, meg egy szürke posztónadrág, meg egy pár harisnya szürke selyemből. Én láttam mindent. A kocsit, melyen kivitték, zöldre volt festve. No, jöjjön velünk. Derék fiúk vannak a zászlóaljban. Ön lesz a második markotányosné, a numero 2. Majd betanítom. Oh az nagyon könnyű! Nyakába akasztja a csutorát, meg a csöngettyűt; bemegy a hűhó, a puska-, meg az ágyutüz és a dulakodás közé s ott elkiáltja, hogy: kinek kell egy pohár gulyi, fiúk? Ez az egész; egyéb bajjal nem jár. Én töltök mindenkinek. Teremtucscse! mindenkinek. A fehéreknek csakugy, mint a kékeknek, ámbár én magam kék vagyok. Még pedig a javából. Hanem azért töltök mindenkinek. A sebesült szomjazik, szegény. A halál nem törődik véle, kinek mi a véleménye? A kik meghalnak, úgy illenek, hogy kezet szorítsanak. Milyen szamárság is az verekedni. Jöjjön velünk! Ha én elesem, öné az örökségem. Azért, hogy én ilyen vagyok, jó asszony vagyok én és derék gyerek. Ne féljen semmitől.

Mikor a markotányosné elhallgatott, az asszony mormogá:

- A szomszéd asszonyunkat Marie Jeannak, a szolgálónkat meg Marie Claudenak hívták.

Radoub őrmester eközben megdorgálta a gránátost.

- Fogd be a szád. Megijesztéd a madame-ot. Hölgyek előtt nem szokás káromkodni.

- De mikor oly átkozottul bántja a becsületes ember füleit, ha látja, hogy ezek a chinai irokézek, a kiknek az apósát nyomorékká verette a földesur, nagyapját gályarabságra küldte a plébános, apját meg fölakasztatta a király - most, üssön beléjük a haragos ménkü! mégis háborúba mennek - lázadást csinálnak s kitekertetik a nyakukat a földesurért, a plébánosért, meg a királyért!

Az őrmester fölkiáltott:

- Csönd legyen ott a sorban!

- Hallgatunk őrmester, viszonzá a gránátos. Hanem azért mégis csak ostobaság az, mikor egy ilyen csinos asszony kiteszi magát annak, hogy föbbe lövik egy papért.

- Gránátos, szólt az őrmester, most nem a pikás sectio klubbjában vagyunk. Félre minden szónoklattal.

S a nő felé fordult:

- Hát a férjed, asszonyom, mit csinál? Hová lett?

- Sehová, mert megölték.

- Hol?
- Az erdőben.
- Mikor?
- Harmadnapja.
- Kicsoda?
- Nem tudom.
- Hogyan? Nem tudod, ki ölte meg a férjedet?
- Nem.
- Kék volt? Fehér volt, vagy mi?
- Puskagolyó volt.
- Harmadnapja?
- Igen.
- Merről?
- Ernée felől. Az uram elesett. Meghalt.
- A mióta az urad meghalt, mit csinálsz?
- Viszem magammal a gyerekeket.
- Merre viszed?
- Az ölemben.
- Hát az éjjel hol pihensz?
- A puszta földön.
- Mit eszel?
- Semmit.

Az őrmester katonás modorban nagyot pödört a bajuszán.

- Semmit?
- Azaz hogy kökényt, egy pár szedret, ami megmaradt itt-ott tavalyról az ágakon, áfonyát s a páfrán gyöngye hajtásait.
- Biz ez nem sokkal több a semminél.

A nagyobbik fiu, ki úgy látszott, megértette mit beszélnek, fölkiáltott:

- Éhes vagyok.

Az őrmester kihuzott a zsebéből egy darab komisz kenyeret. S az anyának nyujtotta. Az anya kétfelé törte a kenyeret s odaadta a két gyereknek. A kicsinyek mohón beléharaptak.

- Magának egy falatot sem tartott, mormogá az őrmester.
- Mert nem éhes, szólt az egyik katona.
- Mert anya, szólt az őrmester.

A gyerekek közbekiáltottak:

- Ihatnám, szólt az egyik.

- Ihatnám, ismétlé a másik.

- Nincs itt valami patak, ebben a ménkü erdőben? kérde az őrmester.

A markotányosné kezébe vette a réz poharat, mely övén a csengettyű mellett lógott. Megcsapolta hordócskáját, melyet keresztbekötött széles szalagon hordott, néhány csöppet eresztett a pohárba s a gyermekek ajkához emelte.

Az egyik ivott és arcát fintorgatta.

Ivott a másik is és pökdösött.

- Pedig oly jó ital, szólt a markotányosné.

- Abból a szíverősítőből? kérde az őrmester.

- Igen, még pedig a legjavából. Hanem hát parasztok szegények!

S megtörülte a poharat.

Az őrmester ismét rákezdte:

- Eszerént te hát menekülsz, asszonyom?

- Kénytelen vagyok.

- Így tüskön bokron keresztül?

- Igen, szaladok, ahogy bírok, aztán lépést megyek, aztán leroskadok.

- Szegény asszony, szólt a markotányosné.

- Az emberek verekednek, hebegé az asszony. Lövöldöznek körültem mindenütt. Nem tudom, mit akarnak. Csak azt tudom, hogy az uramat megölték.

Az őrmester földhöz ütötte a puska tusát s fölkiáltott:

- Micsoda marha háború is ez. Teremtettét...

Az asszony folytatá:

- Mult éjjel egy faodú volt hajlékunk; abban háltunk.

- Mind a négyen?

- Ugy van.

- Háltatok?

- Háltunk.

- No akkor, szólt az őrmester, állva háltatok.

S a katonák felé fordult:

- Bajtársak! képzeljetek egy vén fát, melybe az ember bebujik, mint valami tokba, s ezt nevezi hajléknak ő. De ki tehet róla? Az egész világ nem lakhatik Párisban.

- Egy faodúban hálni, kiáltott föl a markotányosné s még hozzá három gyermekkel!

- S ha a kicsinyek nyafogtak, szólt az őrmester, furcsa lehetett az arramenőknek, kik mit sem láttak, hallgatni, hogy kiabál a fa: papa, mama!

- Szerencse, hogy nyár van, sóhajtott az asszony.

A földre sütötte szemeit, melyekben a nagy csapások megdöbbenése tükröződött.

A katonák némán fogták körbe a nyomornak e megható képét.

Egy özvegy és három árva, akik földönfutók, s a kiknek senkijök többé!

Körülöttük zugó, dühöngő harcz, mindenütt ameddig a láthatár ér. És semmi más eledelük, mint a fű, semmi más födelök, mint az égboltozat!...

Az őrmester közelebb lépett az asszonyhoz s szemeit a szopós gyermekre függesztette. A csecsemő fölemelte fejét anyja kebléről, nyájasan föltekintett szép szemeivel a mogorva, bozontos fakó arczra, mely reáhajolt, és mosolyogni kezdett.

Az őrmester elfordult. Egy nagy könyecsepp gördült végig arczán s megállt mint valami gyöngy a bajusza végén.

S emelkedett hangon szóla:

- Bajtársak! Mindebből csak az sül ki, hogy zászlóaljunk ma még apa lesz. Beleegyeztek? Ha igen: fölfogadjuk e három gyermeket.

- Éljen a köztársaság! kiáltották a gránátosok.

- Rendben van, felelt az őrmester.

S kiterjesztette két kezét az anya és a gyermekek fölött.

- Ime, szólt, ezek a vörös sapkás zászlóalj gyermekei.

A markotányosné talpraugrott örömében.

- Három fej egy sapka alatt, kiáltozá jókedvüleg.

Aztán zokogásra fakadt s örömében magán kívül össze-vissza ölelte-csókolta a szegény özvegy asszonyt s így szólt:

- Nézze csak, mily vásott kinézése van már is a kicsikének!

- Éljen a köztársaság, ismétlék a katonák. Az őrmester pedig így szólt az anyához:

- Jőjjön, polgártársnő.

MÁSODIK KÖNYV. A „CLAYMORE” CORVETTE.

I.

Félig angol, félig francia.

Az 1793-ki tavaszon, ugyanakkor, mikor a minden oldalról megtámadott Franciaországnak a girondiak bukása szerzett idegrázó szórakozást - a La Manche csatornán a következő eset történt:

Junius 1-én este, körülbelül egy órával naplemente előtt s oly ködös időben, mely alkalmas a menekülésre, mert veszedelmes a hajózásra, a Bonnuiti elhagyott öbölkéből egy corvette vitorlázott ki. E hajó, noha francia volt legénysége, az angol hajóhad részét képezte, mely a sziget keleti csucsán állomásozott, mintha csak őrt állna ott. La Tour d’Auvergne herczeg, ki a Bouillon-házból származott - parancsnokolt az angol flottila fölött s az ő rendelete folytán és egy különös és sürgős ügyben szállt tengerre a corvette.

E corvette, mely a Trinity-House-ban a the Claymore név alatt volt bejegyezve - első pillanatra kereskedelmi hajónak látszott, de a valóságban hadihajó volt. A kalmárhajók nehézkes és békés külsejével bírt, hanem azért kötve kellett hinni neki. Kettős célra épült: a csel és az erőszak céljaira, hogy megcsalja az ellent ha lehetséges s harcoljon ha az szükséges. Azon szolgálatra, melyet ez éjjel kelle végeznie, a hajó terhét a fődélközben harmincz nagy kaliberű caronadedal (vagyis nehéz kurta ágyuval) helyettesítették.

E harmincz caronade, vagy azért mert vihart vártak, vagy inkább azért, hogy a hajónak szelid, békés színe legyen, hármaz lánczczal volt lekapcsolva s keresztbe támasztva a betömött lőrésekhez. Kivülről mi sem látszott; a hajó nyílásait befödtek, a táblákat bezárták; mintha álarczot öltött volna magára a corvette! A futárhajók csak a fődélzeten hordanak ágyukat; ez, mely cselre és meglepetésre készült, fődélzetén nem vala fölfegyverezve, s oly módon épült, hogy, mint látni fogjuk, a fődélközben egy üteget elrejthessen. A Claymore tömör, kurta, vaskos idomu s mégis jó járó hajó volt; a legszilárdabb szerkezetű valamennyi angol tengeri hajó között; ütközetben fölért egy fregattal, noha hátsó árbocza igen kicsiny volt egyszerű brigantine-vitorlával. Ritka s tudományosan combinált, hajlott és a maga nemében csaknem páratlan kormányrudja ötvenezer font sterlingbe került a southamptoni hajógyárban.

A személyzet csupa francziákból, emigrált tisztok és szökevény matrózokból állott. Szemen szedett emberek! Egy sincs köztök, ki ne lenne jó tengerész, jó katona s jó király-párti. Három eszme tölti el őket fanatikus lelkesedéssel: a tenger, a harcz és a király.

Félzászlóalj tengerész-gyalogságot vegyítettek a hajó legénysége közé, hogy szükség esetén partra lehessen szállítani.

A Claymore corvette kapitánya sz. Lajos-rendü lovag, Boisberthelot gróf vala; egyike a régi királyi tengerészet legjobb tisztjeinek; másodkapitánya La Vieuville lovag, ki a francia gárdaezredben azon századot vezényelte egykor, a hol Hoche mint őrmester szolgált; kormányosa pedig a legügyesebb jersey-i hajós, Gracquoil Fülöp.

Gondolni lehetett, hogy e hajónak valami rendkívüli dolgot kell végbevinni. S szállt is a hajóra egy férfi, kinek egész külseje arra mutatott, hogy kalandon töri fejét. Magas, öreg ember volt, egyenes és izmos, szigorú arcvonásokkal. Korát nehéz lett volna meghatározni, mert egy időben vénnek is, fiatalnak is látszott; egy azon emberek közül, kik a sok év mellett még sok erővel bírnak; kiknek homlokára ősz haj borul, de szemök még ragyog; erőben

negyven évesek s nyolczvan évesek tekintélyre nézve. Azon perczben, midőn a corvettere lépett, köpenye szétnyílt s látni engedé a bragou-brasnak nevezett bő nadrágot, a magas száru csizmákat s a kecskebőr-dolmányt, mely fölül selyemmel himzett, s befelé nyers és bozontos szőrű; egy breton paraszt teljes öltözete!

E régi fajta breton ruha két czélra szolgált; ép úgy használni lehetett ünnep, mint hétköznap, s kifordítani-befordítani tetszés szerént, majd a bundás, majd a himzett felét; a bundás részt hétköznap, a himzéset vasárnap. A parasztöltöny, melyet ez öreg ember viselt, térdein és könyökein kopottas vala, czélzatosan keresve a valószínűséget, mintha régóta viselnék már; a durva szövetü tengerészköpeny pedig rongyos halász-gunyához hasonlított. Az aggastyán fejét akkorbéli magas tetejű, széles karimájú kerek kalap fődte, mely lehajtva paraszt kalap, egyik oldalán kokárdás zsinórral fölkapcsolva pedig katonasüveg. Most parasztosan hordta zsinór és kokárda nélkül.

Lord Balcarras, a sziget kormányzója és La Tour D'Auvergne herczeg személyesen vezették őt a fődélzetre. A királyi herczegek titkos ügynöke: Gelambre, d'Artois gróf hajdani testőre, személyesen ügyelt a kabine berendezésére, odáig vivén a gondoskodást és tiszteletet, hogy bár maga is nemes ember volt, még az utazótáskát is hurczolta az öreg után. Elváláskor, midőn bucsuztak, Gelambre mélyen bókkolt a paraszt előtt: lord Balcarras így szólt: „*Jó szerencsét tábornok!*” La Tour d'Auvergne herczeg pedig azt mondta neki: „*Viszontlátásra bátyám!*”

A „paraszt”; valóban e néven említék utasukat a matrózok ama rövid párbeszédekben, miket a tengerészek szoktak folytatni egymás között; de azért anélkül, hogy többet tudtak volna, azt az egyet mégis tudták, hogy e paraszt ép oly kevéssé paraszt, mint a hogy az ő corvette-ök nem kalmárhajó.

Gyöngye szél fujdogált. A Claymore elhagyta a Bonnuit-öblöt, elhaladt Boulay-Bay előtt s egy ideig látható volt a part mentében; aztán mindinkább fogyott s végül eltűnt a növekvő est-homályban.

Egy óra mulva Gelambre hazatérve St. Hèlierbe, a southamptoni gyorspostával Artois grófnak, York herczeg főhadiszállására a következő sorokat küldte:

„Monseigneur! Az elutazás megtörtént. A siker bizonyos. Egy hét alatt az egész tengerpart lángbaborul Granvilletől Saint-Maló-ig.”

Négy nappal előbb Prieur, Marnemegyei képviselő, ki a cherbourgi partokat őrző hadseregnél vala küldetésben, s ez időszerint Granvilleben tartotta székhelyét, titkos küldöncz által ugyanazon kéztől irva, mely a főnebbi sürgönyt küldte - ily üzenetet kapott:

Polgár, képviselő! Junius elsején a dagály idején a Claymore hadi corvette álcázott ütegekkel fog megjelenni a francia parton, hogy kiszállítson egy férfit, kinek ime személyleírása: Termete: magas, kora: öreg, haja: ősz, öltözete: parasztos, kezei: arisztokratikusok. Holnap részleteseb tudósítást küldök. Másodikán hajnalban fognak kikötni. Értesítse ön a czirkáló hajórajt, fogassa el a corvettet, fejeztesse le ez embert.

II.

Éj borul a hajó és az utas fölé.

Ahelyett hogy délnek indulna s Saint-Catherine felé irányozná menetét a corvette, északnak tartott, aztán nyugatnak fordult s merészen nyomult Serk és Jersey közt ama tengerszorosba, melyet „a veszedelem útjának” (Passage de la Deroute) neveznek. Akkor még a két part egyik pontján sem létezett világító torony.

A nap már rég lenyugodott; sötét éj volt; sötétebb mint rendesen a nyári éjek; holdvilágos éj, de sűrű, s ősziés inkább mint nyáriás felhők boríták az eget; minden valószínűség odamutatott, hogy a hold nem igen lesz látható előbb, mint mikor lenyugszik a láthatár szélén. Néhány felhő lecsüngött egészen a tengerre s ködbeburkolta azt.

E sötétség kedvezett.

A kormányosnak, Gacquoilnak az volt a szándéka, hogy Jerseyt balra, Guerneseyt jobbra hagyja s merészen előre haladván Hanois és Douver közt, a saintmalói tengerpart valamelyik öblét elérje: hosszabb út, mint a Minquiers-szirt felé, de biztosabb, mert a francia czirkáló hajóraj rendesen azon utasítást kapta, hogy Saint-Héliér és Granville közt örködjék.

Ha a szél kedvez és semmi véletlen baj közbe nem jó, kifeszített vitorlákkal Gacquoil a francia partokat napköltekor elérni remélte.

Minden jól ment eddig; a corvette túlhaladt már Gros-Nez-n. Kilencz óra tájban az idő makranczoskodni kezdett, mint a tengerészek mondani szokták, szél támadt s a tenger emelkedett. Hanem e szél kedvező volt s a tenger hullámzott csupán, nem dühöngött. Egy-egy hullámcsapásra azonban meg-megrendült a corvette előrésze.

A paraszt, akit lord Balcarras *tábornoknak* czimezett, s a kinek La Tour d'Auvergne azt mondta: hogy *bátyám*, megszokta a tengert s nyugodt méltósággal sétált a corvette fődélzetén. Ugyalátszott, nem igen vette észre, mily erősen inog a hajó. Néha-néha oldalzsebéből csokoládét vett ki, melyből le-letört egy darabot s fogai közt morzsolgatá; ősz haja mellett is megvolt még minden foga.

Nem szólt senkihez, csak néha halkan és röviden a kapitányhoz, ki mély tisztelettel hallgatta s ugylátszék, az utast tekintti inkább parancsnoknak, nem önmagát.

A Claymore ügyesen kormányozva, a köd miatt észrevétlen kanyargott Jersey hosszú, lejtős északi oldalán, szoroson a part mellett maradván, hogy elkerülje a félelmes Pierres de Leeq szirtjét, mely a tengerszoros közepén terpeszkedik Jersey és Serk között. Gacquoil a kormányon állva, s egymásután jelezve a Grève de Leeq, Gros-Nez, Plemont szirteket, lassan s félig-meddig taláalomra, de biztosan átcusztatta köztük a corvette-et, mint oly ember, aki otthon van s ismer mindent az oczeánon. A corvette-en elül nem volt világ, féltek, hogy észre veszik útjokat e jól őrzött tengeren. Örültek a homálynak. Elérkeztek Grande-Etaquehoz; a sötétség oly sűrű volt, hogy alig tudták megkülönböztetni az egyház magas ormának körvonalait. Hallották, hogy mögöttük Saint-Ouen tornyán tizet üt az óra, jeléül, hogy a szél iránya nem változott. Minden jól folyt; csak a tenger hullámzott kissé erősebben a Corbière közelsége miatt.

Valamivel tiz óra után Boisberthelot gróf és La Vieuville lovag lekisérték a parasztruhába öltözött férfit kabinjáig, mely sajátkép a kapitányé volt. Mielőtt az belépett, halkan suttozva szólt:

- Önök ismerik uraim, a titok fontosságát.

A kitörés perczéig hallgatást követelek. Egyedül önök tudják itt nevemet.

- A sírba visszük magunkkal, felelt Boisberthelot.

- A mi engem illet, viszonzá az öreg, álljak bár a halál előtt, még sem fogom megmondani.

S bement kamrájába.

III. Nemesek és nemtelenek.

A parancsnok és a másodkapitány visszatértek a földézetre s beszélgetve föl-alá sétáltak egymás mellett. Utasokról társalogtak s körülbelül ilyen volt a párbeszéd, melyet a szél szétvitt az éji homályba.

Boisberthelot halkán sugá La Vieuville fülébe:

- Meglátjuk, válik e belőle vezér?

La Vieuville így felelt:

- Egyelőre, ő legalább herczeg.

- Amint vesszük.

- Franciaországban csak nemes ember, de a Bretagneban herczeg.

- Mint a Latremouille-ok és a Rohanok.

- Akikkel közelrokon.

Boisberthelot viszonzá:

- Franciaországban és a király fogatán ő marquis csupán, épugy mint én: gróf, ön pedig: lovag.

- De hol vannak most e fogatok? kiálta föl La Vieuville. Most a talyiga járja.

Csönd lett.

Boisberthelot újra kezdte:

- Ha nem akad francia herczeg, be kell érni egy bretagneival.

- Rigó helyett... nem, sas helyett egy hollóval.

- Keselyút jobb szeretnék, szólt Boisberthelot.

És La Vieuville felelt:

- Biz az igaz; csőr- és karmok elkelnének.

- Majd meglátjuk.

- Igen, viszonzá La Vieuville, itt az ideje, hogy egy vezér találkozzék. Osztom Tinteniác véleményét: *Vezér* kell és *lőpor*. Nos, parancsnok, én ismerem körülbelül valamennyit, a ki csak számbajöhet; a tegnapi, a mai és a holnap i vezéreket egyformaképen; egyikök sem az a vas fejü ficzkó, amilyen nekünk kell. E ménkü Vendèeba oly tábornok szükséges, aki egyuttal prókátor is. Ki kell itt fárasztani az ellenséget, megbirkózni minden egyes malom, minden egyes bokor, minden egyes árok, minden darab kavicsért; czivakodni minden apróságért; hasznot huzni mindenből; vigyázni mindenre; sokat öldökölni; rettenetes példákat adni; nem aludni s nem irgalmazni senki fiának. Hősök most is vannak e paraszthadban; de vezér az egy sincs. D'Elbée csak zérus: Lescure beteg; Bonchamps kegyelmet osztogat, jó, de buta; Larochejaquelain pompás alhadnagy lenne; Silt jó tiszt nyilt csatamezön, de képtelen az ily háborúra, hol ezer akadálylyal kell küzdeni; Cathelineau együgyü fuvaros; Stofflet furfangos erdőkerülő; Berard gyámoltalan; Boulain Villiers nevetséges; Charette rémítő. Gaston borbélyt szóra sem méltatom. Mert teringettét! minek veszekedünk mi akkor a forradalommal s mi a különbség köztünk és a republikanusok között, ha fodrászok által vezéreltetjük a nemes embereket?

- Hja, ez a hitvány forradalom mi reánk is elragadt már!
  - Nem csoda. Rüh az, mely egész Franciaországot ellepte.
  - Igaz, s neve: a harmadik rend. Csak Angolország ránthat ki ismét.
  - Ki is fog rántani, ne féljen kapitány.
  - Hanem addig, csúf egy betegség biz az!
  - Fájdalom! úgy van. Szemét nép mindenfelé! A monarchia, melynek fővezére Stofflet, a Maulevrier ur erdőkerülője, nincs mit irigyeljen a köztársaságtól, melynek minisztere Page, Castries herceg portásának fia. Mily emberek állnak itt szemközt e vendée-i harcban; egyik oldalon Santerre a serfőző, a másikon Graston a borbély.
  - Kedves La Vieuville! Én tartok valamit e Gastonról. Nem rosszul viselte magát, mikor Guemenée-nél vezérkedett. Gyönyörűségesen főbelövetett háromszáz „kék”-et, miután megásatta előbb velök saját sírjaikat.
  - Derék dolog; hanem hát ezt én is csak úgy megtettem volna, mint ő.
  - Teringettét! nem kétkedem benne. Magam is.
  - A nagy haditények véghezvitelére, szólt La Vieuville, nemes ember kell. Lovagoknak valók azok, nem borbély-legényeknek.
  - Hanem azért e harmadik rendben is vannak, szólt Boisberthelot, tiszteletre méltó emberek. Így például, itt ez az órás, Joly. Örmester volt a flandriai ezredben, lett belőle vendée-i vezér; egy csapatot vezényel a tengerparton. Van egy fia, ez meg republikanus s míg az apa a „fehérek”-nél szolgál, fia a „kékek”-nél. Találkoznak. Összeütköznek. Az apa elfogja a fiát és főbelövi.
  - Ez aztán helyén van, szólt La Vieuville.
  - Kiráypárti Brutus - viszonzá Boisberthelot.
  - Elfogadom; de ennek daczára is keserves állapot, hogy az embert holmi Coquereau, Jean-Jean, Moulins, Focard, Bouju és Chouppes fajta emberek vezényeljék.
  - Kedves lovag barátom! a másik táborban ép úgy haragusznak. A mienk tele van polgárokkal, az övék meg nemes emberekkel. Azt hiszi ön, a sansculotte-oknak tetszik, hogy Canclaux gróf, Miranda vicomte, Beauharnais vicomte, Valence gróf, Custine marquis és Biron herceg vezényli őket?
  - Borzasztó zagyvalék!
  - S ráadásul Chartres herceg!
  - Égalité fia. Valjon mikor is lesz már egyszer király ebből az Égalitéből?
  - Soha.
  - Én azt hiszem, hogy följut a trónra. Búnei fölsegítik.
  - Igen, ha hibái le nem rontanák, amit azok építenek.
- Ismét csönd lett; Boisberthelot szólalt meg újra:
- Pedig hát kiakart egyezni. Eljött a királyhoz. Én ott voltam Versaillesben, mikor a hátára köptek.
  - A fölépcső tetejéről?
  - Igen.

- Jól tették.

- Rajta is száradt a gunynév: Bourbon le Bourbeux (mocskos, posványos).

- Kopasz, bibircsós, királygyilkos, pfuj!

Vieuville pedig így szólt:

- Én velem voltam Ouessantban.

- A „szent Lélek” földéjén?

- Igen.

- Ha szót fogadott volna D'Orvilliers admirál utasításának, hogy: a széllel tartson - meggátolta volna az angolok átmenetét.

- Ugy van!

- Igaz-e, hogy elbujt a hajó fenekén?

- Nem. Hanem azért mégis azt kell hirdetni róla.

S La Vieuville kaczagott.

Boisberthelot viszonzá:

- Valóban sok gyámoltalan van a világon. Itt ez a Boulainvilliers, akiről ön beszélt az előbb La Vieuville; én ismertem, láttam közlőül. Eleinte a parasztnak csak lándzsák voltak; hát nem vette fejébe ez az ember, hogy dzsidásokat farag belőlök, s megtaníttja őket, hogyan kezeljék a lándzsát kommandosóra? Arról álmadozott, hogy e vademberekből rendes katonákat teremts. Meg akarta tanítani őket, hogyan kell képezni tompaszögü carré-t vagy föllállítani egy zászlóalj a centre vide. Bemagoltatta vélök a régi katonai nyelvet; ő maga a szakaszparancsnokot „chef d'escouade” helyett „cap d'escade”-nak mondta, amint a káplárokat XIV. Lajos alatt nevezték. Erőnek erejével rendes ezredet akart formálni a szénégetőköl; beosztotta rendes századokba s az őrmestereknek esténként körbe kelle állni, hogy átvegyék a tábori jelszót az ezredes segédétől, ki halkán fülébe súgta azt az első őrmesternek, ez a szomszédjának s így végesvégig egyik a másikéba. Elcsapott egy tisztet, csak azért, mert nem kelt föl levett föveggel, hogy meghallgassa a jelszót. Gondolhatja ön, mire ment. Ez a bamba nem bírta belátni, hogy a parasztnak parasztnak kell vezényelni s hogy az erdő nem kaszárnya. Igen, ilyenek ismertem én e Boulainvillierst.

Odább mentek néhány lépést s mindegyik gondolatokba merült.

Aztán folytatták a beszélgetést.

- Nini! igaz hogy Dampierre elesett?

- Igen, parancsnok.

- Condé előtt?

- A pamars-i ütközetben. Egy ágyugolyó érte.

Boisberthelot fölsóhajtott.

- Dampierre gróf! Ez is egy a mieink közöl, aki hozzájok szegődött.

- Szerencsés utat! szólt La Vieuville.

- Hát a hercegnők hová lettek?

- Triesztben vannak.

- Még mindig?

- Még mindig.

La Vieuville fölkiáltott:

- Ah ez a köztársaság! Mily rémítő pusztulás oly csekélység miatt. Alig hinné az ember, hogy egy pár milliányi deficit szülte a forradalmat.

- A csekélységekől kell legjobban félni.

- Minden rosszul megy, mormogá La Vieuville.

- Igaza van; nagyon rosszul. La Rouarie meghalt; Du Dresnay meg bárgyu. S mily oktondi vezérek e püspökök mindannyian. Ez a Coucy például, a laroche-i püspök; meg az a Beaupoil-Saint-Aulaire, a poitiersi püspök; vagy az a Mercy, a luçon-i püspök, madame l'Echasserie szeretője...

- Servanteának hívják parancsnok, l'Echasserie csak egy jószág neve.

- Hát az az agra-i álpüspök, aki nem is tudom már hová való plébános?

- Dole-i, s Folleville Guillotnak hívják. Egyébiránt derék ember, s résztvesz a harcban is.

- Papok, mikor katonák kellene! Püspökök, akik nem is igazi püspökök! Táborkok, akik nem is azok!

La Vieuville félbeszakította Boisberthelot-ot:

- Parancsnok! lenn van kabinjában a „Moniteur”?

- Igen.

- Mit játszanak most Párisban?

- „Adél és Paulin”-t, és a „Barlang”-ot.

- Szeretném látni.

- Megláthatja. Egy hónap múlva Párisban leszünk.

Boisberthelot egy perczig elmélázott s aztán hozzátevé:

- Igen; legkésőbb egy hó múlva, Windham mondta lord Hoodnak.

- De hisz akkor nem állunk olyan rosszul?

- Jól is menne minden, teringettét, csak jól vezetnék ezt a bretagnei harcot!

La Vieuville lecsüggeszté fejét.

- Parancsnok, szólj újra, kiszállítjuk a tengerészgyalogságot?

- Ki, ha a partvidékiek mellettünk vannak; ha ellenségek: nem. Háborúban néha erőszakosan kell betörni az ajtót, néha csak szép suttyomban nyitni ki azt. Polgárháborúban a tolvajkulcs mindig a zsebben legyen. Azt tesszük különben, amit lehet. Fődolog: a vezér.

S Boisberthelot gondolatba mélyedve hozzá tevé:

- La Vieuville, mit tart ön Dieuzie lovagról?

- A fiatalabbikról?

- Arról.

- Hogy az vezényeljen?

- Igen.

- Ő is csak sík mezőre s rendes ütközetbe való. A rengeteghez a paraszt ért csupán.

- Akkor adjuk meg magunkat Stofflet és Cathelineau tábornokoknak.

La Vieuville egy perczig elmélyedt, azután így szólt:

- Herczeg kellene; igazi herceg, királyi vérből.

- Minek? Királyi herceg...

- És a gyáva szó: egyértelmű. Tudom, parancsnok. Csak azért óhajtom, mert kápráztatná a legénység buta szemeit.

- Kedves lovagom, a királyi hercegek nem igen akarnak jönni.

- Megleszünk hát nélkülök is.

Boisberthelot gépiesen összenyomta homlokát kezeivel, mintha egy eszmét készülne kiszorítani onnan.

Aztán ujólag megszólalt:

- Kisértsük meg e tábornokkal.

- Nagy ur, az tagadhatlan.

- Hiszi ön, hogy elég nagy ide?

- Csak jó legyen, szólt La Vieuville.

- Azaz kegyetlen, felelt Boisberthelot.

A gróf és a lovag egymásra pillantottak.

- Boisberthelot gróf, ön meglelte az igazi szót. Kegyetlen. Igen, olyan kell nekünk. E háborúban nincs helye az irgalomnak. A vérengzők órája ütött. A királygyilkosok levágták XVI. Lajos fejét; mi viszont négyfelé hasítjuk őket. A legkérlelhetlenebb: az itt a legjobb tábornok. Anjouban és Felső-Poitou vidékein nagylelkűsködnek a vezérek; szinte lubiczkolnak a nemeslelkűségben, s nem mennek semmire. A Maraisban és Retz környékén gyilkolnak s minden pompásan megy. Charette csak azért képes mérkőzni Parrainnal, mert ő is oly vérengző. Hyénát a hyéna ellen!

Boisberthelotnak nem maradt ideje, hogy válaszoljon. - Egy kétségbeesett kiáltás félbeszakította La Vieuville szavát s ugyanakkor zajt hallottak, mely nem hasonlított semmiféle ismeretes zajhoz. E kiáltás és zaj a hajó belsejéből jött.

A kapitány és helyettese a fődélköz felé rohantak. A tüzérek elképedve törtettek onnan fölfelé. Valami rettenetes dolog történt.

IV. Tormentum belli.

Az ütegből egy ágyu, egy huszonnégy fontos elszabadult.

Borzasztóbb esemény a tengeren alig fordulhat elő. Hadihajót, mely a nyílt vizen és egész erővel halad, nem érhet ennél sulyosabb csapás.

Az ágyu, mely elszakítja kapcsait - egyszerre természetfölötti vadállattá válik. Nem gép többé: szörnyeteg lett. Mint a tekeasztal golyója, futkos kerekein a rövid vaskos tömeg, s a hajóval hajlik és gördül, majd jobbra és balra, majd előre és hátra; jön, megy; meg-megáll, mintha gondolkodnék s újra nekiiramodik; mint a nyíl, úgy repül a hajó egyik végéről a másikra; szökdel, félreugrik, kisiklik, ágaskodik, dőf, zúz, öl, megsemmisít. Oly faltörő kos ez, mely szilaj tetszése szerént döngeti a falat. És e kos vasból, a fal pedig fából van. A nyers anyag szabadult föl itt. Mondhatnók, az örök rabszolga síkra száll, hogy boszut álljon rabságáért. Ugy látszik, mintha a gonoszság, mely a lelketlen tárgyakban lappang, egyszerre föllobbanna és kitörne; mintha az anyag türelmét vesztette volna s rettenetes és zord megtorlásra készülne. A lelketlen tárgy haragja kérlelhetlen. Ez őrzöngő bronztömeg ruganyos, mint a párducz, nehéz mint az elefánt, fürge mint az egér, konok mint a fejsze, váratlan mint a hullám, gyors mint a villám, néma mint a sír. Tízezer fontot nyom s ugrándozik, mint a gyermek labdája. Körben kering, aztán kiszökik hirtelen s egyenes utat hasít. S ki az, aki megállítja? s hogyan állítja meg? A vihar lenyugszik; a szélvész elcsöndesül; az eltört árboczot pótolhatja, ha rés támad bedughatja, a tüzet meg elolthatja az ember. De mit kezdhet ez irtózatossáron bronzszörnyeteggel? hogyan fékezze meg? Parancsolhatsz a bulldognak; megdöbbsz a bikát; elbűvölheted a boakigyót; megrémítheted a tigris; meglágyíthatod az oroszlánt: e szörnyeteg, ez elszabadult ágyu ellen meghiusul minden. Meg nem ölheted, mert holtanyag; holtanyag és mégis él. Gyászos élet, melynek soha sincs vége. Alatta a talp, mely szüntelen ringatja. Rázza őt a hajó; a hajót a tenger, a tengert a szél. Az öldöklő szörny csak játékszer. A hajó, a hab, a szél mind táplálja őt, azért oly iszonyú élte. Hogyan állítható meg e borzasztó gépezet? Hogyan látható előre, merre jön, merre megy? hol áll meg? hová dőf? Minden dőfése amint neki rohan a hajó oldalának, elsülyesztheti a hajót. Lehetetlen kitalálni rémítő kanyargásait. Hisz oly löveg ez, mely gondolkodni látszik s minden pillanatban megváltoztatja az irányt. Hogy tartóztassuk föl, amit kerülni kell? Az ágyuszörny rugdalózik, előre rohan, hátracsuszik, jobbra ront, balra ront, megiramodik, eltűnik, kijátszsa a várakozást, széttöri az akadályt, s akár a legyeket, tiporja el az embereket. A talp mozgékonyágában rejlik a helyzet borzasztó volta. Ki küzdhet egy sima, csúszós, hajlékony lapnak a szeszélyeivel? Mintha a villámot, mely menekülni vágyik, tartaná fogva gyomrában a hajó. Mintha a mennydörgés találkozna a földrengéssel.

Egy perc alatt talpon volt az egész legénység. A tűzmester követte el a hibát, ki elmulasztotta betenni a lekötő láncz anyasrófját, s rosszul béklyózáván le a caronade négy kerekét, mozgásba jött a talp, fölbillentek a nyugdeszkák, kilódult helyéből a megerősítő és elszakadt az ágyukötél.

Az ágyu megszűnt szilárdul állani talpán. Az a köté, mely gátolja a hátracsúszást, nem volt szokásos még akkor. Egy hullámcsapás érvén az ágyulékot, a rosszul lekötözött caronade visszacsuszott, elszakította lánczát s rettenetes futkosáshoz kezdett a hajóközön.

Hogy fogalmunk lehessen e csodálatos lőtás-futásról, képzeljünk egy vízcseppet, mely az üvegen ide-oda gurul.

Azon perczen, midőn a láncz elszakadt, a tűzerek lenn voltak az ütegnél. Némelyek csoportosan, mások szanaszét rendezve egyetmást, mint szokták a tengerészek, ha csatára nyílik kilátás. A caronade, melyet a hajó hullámozása meglóditott, rést ütött egy csoporton s négy tűzért elgázolt az első csapásra; aztán a hajó előre hajtásával visszafordult s nyilsebesen végig vágatván a földközön, kettészelte az ötödik szerencsétlent, s fellökött a hajó baloldalán egy ágyut, melyet azonnal le is szerelt. Ez okozta a kétségbeesett jajveszékést, melyet ott fön hallottak. Mindenki a köté, hágsóra tódult. A hajóköz kiürült egy szempillantás alatt.

A roppant ágyu magára maradt. Urrá lett saját maga s urrá a hajó fölött. Tehetett véle, amit akart. A hajólegénység, mely nevetni szokott a harcban - most reszketett. Hiú dicsekvés, hogy van ember, aki soha sem remeg.

Boisberthelot kapitány s La Vieuville hadnagy, aki pedig rettenthetlen két férfi volt, megálltak a hágsó tetején, s némán, sápadtan, habozva tekintettek le a hajóközbe. Valaki könyökével félretaszította őket s lement.

Az utas volt, a paraszt, az az ember, akiről egy perczel előbb beszélgettek.

A kötélhágsó alsó végén ő is megállt.

V. Vis et vir.

Az ágyu föl s alá robogott a hajóközön. Mintha az Apocalypsis élő szekere lett volna. A hajó sarkából rezgő világot szórt az ütegre a tengerézlámpa s a fény és árny szédítő tánca fokozta a látvány rémességét. Az ágyu alakja elveszett az örült gyors futásban, s majd sötétnek látszott, ha a világosságra ért, majd fehéren villogónak, ha a homályba hátrált.

Folytatta a hajó rombolását. Négy ágyut tört már össze, s két hasadékot szakított a hajó oldalán; szerencsére, csak a víz színe fölött. De ha vihar támad, becsaphat ott a víz. Dühösen neki-neki rohant a hajóbordáknak is, de a rendkívül erős dongák ellenálltak; a hajlott fa nem egy könnyen törik. Hanem azért recsegtek, ropogtak, mikor ez óriási fejsze hallatlan módon lelecsapott rájuk. A palackba zárt ólomgolyó, melyet hevesen ráznak, nem ugrálhat örültebben és sebesebben. A négy kerek, hol átfutott, hol vissza a megölt embereken; szétvagdalta, elszakgatta, földarabolta az öt hullát s husz darabra szelte, melyek keresztül-kasul gurultak az ágyuk között; szinte fölajdultak bele a holtak ajkai s vérpatakok kanyarogtak a talajon, amint a hajó ide-oda ingott. A jármű több helyütt megsérülve, hasadozni kezdett. Rémes zaj töltötte be az egész hajót.

A kapitány gyorsan visszanyerte hidegvérét, s parancsára a nyiláson ledobáltak a hajóközbe mindent, ami alkalmasnak látszott, hogy az ágyu féktelen száguldását megakassza; matrácokat, ágynéműt, vitorlazsákokat, kötélcsomagokat, a legénység tarisznyáit s a hamis bankóval telt zacskókat, melyekből az angol corvette egész halommal hozott. Az angolok úgy tekinték e gyalázatos csalást, mint hadi jogot.

De mit használtak e ringy-rongyok? Miután senki sem mert leszállni, hogy elhelyezze, amint kellett volna, pár perc alatt tépéssé szakgatta az ágyu.

A kedvező szél előmozdítá, hogy a baleset a lehető legteljesebbé váljék. Most vihart óhajtott mindenki; talán fölfordult volna ekkor az ágyu, s ha egyszer égnek mered a négy kereke, megfékezhettek volna. Így tovább folyt a rombolás. Horzsolás, sőt törések is mutatkoztak már az árbozczokon, melyek a hajóteknő gerendáiba ékelve átnyulnak az egyes emeleteken s vaskos oszlopokhoz hasonlítanak. Az ágyu görcsös lökéseitől az előárbozcz megsérült, sőt a főárbozcz is szenvedett. Az üteg ágyui kilódultak helyeikből; a harmincz közül tiz csataképtelen lett; a repedések is szaporodtak a hajó oldalán s itt-ott beszivárgott már a víz.

Az öreg utas, ki leszállt a hajóközbe, mint valami szobor állt a hágsó alján. Szigorú arczczal nézte a pusztulást. Meg sem moczczant. Lehetetlennek látszott, hogy valaki az ágyuk közé hasson.

Az elszabadult caronade minden mozdulata siettette a hajó sülyedését. Még néhány perc, s kikerülhetlen a hajótörés.

El kell veszni vagy gyorsan megakadályozni a balesetet. Tenni kell valamit, de mit?

Mily rettenetes ellenfél ez a caronade!

Egy dühös örültet kelle föltartóztatni.

Egy villámot elhárítani.

Egy mennykövet megragadni.

Boisberthelot így szólt La Vieuvillehez:

- Hisz ön Istent, lovag?

La Vieuville viszonzá:

- Igen... Nem... Néha.

- Mikor? Vihar alatt?

- Igen. És oly perczekben, mint ez a mostani.

- Csakis az Isten menthet most meg, szólt Boisberthelot.

Mindketten elhallgattak. A caronade tovább tombolt.

Kivülről a hullám csapkodta a hajót, mintegy felelgetve az ágyu csapásaira. Mintha két kalapács döngetné váltakozva!

E sajtóságos megközelíthetlen cirkuszban, hol a szökevény ágyu száguldozott, egyszerre csak megjelent egy ember, vasruddal kezében. A baleset szerzője, a hanyag tűzmester volt; a caronade ura. Ő okozta a bajt; ő akart segíteni is. Egyik kezében egy emelő vasrudat, a másikban hurokra csavart kötelet tartott, s a nyíláson leugrott a hajóközbe.

Rettenetes, óriási látvány kezdődött; az ágyu harcza a tüzér ellen. Viaskodás az anyag és az ész között; a lelketlen tárgy párbaja az élő emberrel.

A tüzér egy szögletbe huzódott s markába szorítva a vasrudat és a kötelet, hátával a hajó egyik bordájához támaszkodott. Szilárdan állott lábain, melyek két aczéloszlophoz hasonlítottak, s sápadtan, nyugodtan, zordonan, mintegy a talajba czövekelve várakozott.

Várta, hogy a caronade közeledjék.

Jól ismerte ágyuját s hitte, hogy az is ösmeri őt. Sok ideje, hogy együtt élnek.

Hányszor belényult már a torkába. A szörnyeteg kedvencz ágyuja volt. Ugy szólítá most is, mintha csak a kutyája lenne:

- Ide jere! Jösz ide mindjárt!

Tán szerette is.

Ugy látszott, komolyan óhajtja, hogy hozzá jőjjön.

Pedig ha hozzá jön, megölni jön. Vége neki. Hogyan kerülje el az eltiportatást? Ez volt a kérdés. Mindnyájan kővémeredten bámulták.

Mindenkinek elfűlt lélekzete, az öreget kivéve, ki egyedül volt a hajóközben, zord tanuja a két küzdő fél végzetes harcának.

Őt is összetörhette volna az ágyu; még sem mozdult.

A vak hullám alattok intézte a harcot.

Azon perczen, midőn a tüzér leszállt e borzasztó tusára, a tenger véletlen lejtése úgy hozta, hogy a caronade egy pillanatig mozdulatlanul s mintegy elképedve megállapodott.

- Jer hát, szólt az ember.

Az ágyu hallgatni látszott, mit mond?

Aztán hirtelen neki rohant. Az ember kikerülte a döfést.

A küzdelem megkezdődött. Hallatlan küzdelem! A törekeny ember birkózik a sérthetlen anyaggal. A gyöngye test mérkőzik az ércszörnyeteggel. Egyik oldalon a nyers erő; másikon a lélek!

Mindez a félhomályban valami kisértetes tüneményhez hasonlított.

A lélek? Csodálatos! mintha az ágyunak is lett volna lelke. De e lélekben csak gyűlölet és düh lakozott. S mintha szeme is volna, úgy látszott, hogy leskelődik s csellel él a nyers tömeg. Ő is megválasztotta a percet. Valami óriási érczrovar volt, démoni akarattal. E rengeteg nagy szöcske néha az alacsony tetőbe vágta fejét, aztán visszaesett a négy kerekére mint a tigris a karmaira, s újra megrohanta az embert. Hajlékonyan, fűgén, ügyesen tekergett ez, mint a kigyó a villámcsapások előtt, s kikerülte a találkozást; de a lökések, melyek elől félreszökött, a hajót érték s folytatták a rombolást.

Az elszakadt láncz egy része a caronadeon maradt. E láncz rátekerődött valamikép az ágyugomb csavarjára. Egyik vége a láncznak az ágyutalpon függött, a másik szabadon forgott örült sebességgel az ágyu körül, s ennek ugrándozásait még rémítőbbé tette. S miután a csavar mint valami vasmarok tartotta, irtózatot keltett az ágyu körül, s a faltörő kos csapásait még ostorcsapásokkal is szaporította. Vaskorbács lett a vasmarokban!

E láncz miatt a küzdelem még nehezebbé vált.

És az ember mégis küzdött. Sőt volt eset, hogy ő támadott végigkuszva a hajó oldalán, kezében a vasrúd és a kötéllel; de az ágyu, mintha megértené és cselet sejtene, futásnak eredt. Hiában! a rettenetes ember követte őt.

Ily harcz nem tarthat sokáig. Ugy látszott, mintha az ágyu elszánná magát: Jerünk, végezzünk hát! mert egyszerre csak megállt. A befejezés közeledett. Az ágyu fölfüggeszté a harczot. Ugy látszott - egy bösz tervvel tépelődik, mint valami élő lény; s valóban az is volt mindazoknak, akik látták; - aztán szilajon rohant a tüzérre. Ez oldalt huzódott, elereszté maga mellett s nevetve utána kiáltott, hogy: újra. Az ágyu dühöngve összezúzott egy caronadeot a hajó bal oldalán s mint valami láthatlan parittyából hajtva a kormány félre repült az ember felé, aki félre szökött. Három caronade lőn e roham áldozata; akkor mintegy elvakulva s nem tudván többé mit mível, hátat fordított az embernek, hátulról előre gurult s betörte a hajó előrészét.

A tüzér a hágcsó aljához menekült, pár lépésre az öregtől, ki tanuja volt a jelenetnek. A tüzér készen tartotta vasvesszejét.

Az ágyu észrevette s a nélkül, hogy megfordulna - egyenest rárontott; gyorsan, mint a balta-csapás. A hajó oldalához szorult ember elveszett. Az egész legénység fölsikoltott.

De az öreg, ki eddig mozdulatlan állt, most maga tört előre, gyorsabban, mint az ágyu vad rohanása. Főlkapott egy zacskó hamis bankót, s koczkáztatva, hogy őt is eltiporja, szerencsésen oda lökte az ágyu kerekéi alá. Ez elhatározó és veszélyes lépést az sem végezhette volna szabatosabban, aki a legjártaabb mindazon tengerészgyakorlatokban, miket Durosel „La manoeuvre du canon de mer” című könyvében leír.

A kis zacskó nagy hatást tett. Egy kavics is megakaszt utjában egy sziklát, egy galy kizökkent néha irányából egy lavinát. A caronade megbotlott. A tüzér megragadva a legkedvezőbb percet bedugta a vasrudat az egyik hátsó kerék küllői közé. Az ágyu megállt, s meghajolt.

Akkor az ember a vasrud végére nehezédvén, megemelinté az ágyut. A súlyos tömeg fölfordult, oly hangot adva, mint egy a magasból lezuhanó harang. A tüzér vakon s mivel sem törődve rohant rá, s míg az izzadság csurgott homlokáról, nyakába vetette a hurkot a letepert bronzszörnyetegnek.

Bevégződött. Az ember győzött. A hangya leigázta a mastodont. A Pygmaeus rabul ejté a menykövet.

A katonák és matrózok tapsoltak.

Az egész legénység oda sietett kötelek és lánczokkal s egy percz alatt lekötözte az ágyut.

A tüzér tisztelgett az utasnak.

- Uram, mondá, ön megmentette életemet. Az öreg felölté ismét rideg arczkifejezését s nem felelt.

VI.

A mérleg két serpenyője.

Az ember győzött, de mondhatjuk az ágyu is. A rögtöni hajótörést kikerülte a corvette, de megmentve még nem volt. A rombolás a hajón kijavíthatlannak látszott. Öt lyuk tátongott a falon, köztük egy igen öblös a hajó elő részén; husz caronade a harmincz közül a földön hevert összetörve; a megfékezett s ismét lánczára kötött caronade maga is csataképtelen; hátsó részén aczél gombcsavarja elgörbült s így a czélzás vele lehetetlen. Az ütegből csak kilencz darab maradt épen. A hajóteknőn beszivárgott a víz. A rések betöméséhez kellett hát látni mindenekelőtt s igénybe venni a szivattyukat.

Borzasztó látványt nyújtott a hajóköz. Egy bőszült elefánt ketreczében sem lehetne nagyobb a rombolás.

Bármily fontos volt a corvettere nézve, hogy meg ne lássák, volt annál fontosabb és parancsolóbb valami: a rögtöni segély tudniillik.

Néhány lámpát kelle kitűzni a hajó födélzetén, hogy világítsanak a munkához.

Ez egész idő alatt, míg a végzetes küzdelem folyt, az élet-halál kérdésével lévén elfoglalva a legénység, mit sem tudtak arról, ami a corvetten kívül történik. A köd sűrűbb lett; a szél megváltozott s vitte a hajót amerre neki tetszett: letértek az útról s Jersey és Guerneseytől távol esve, mélyebben haladtak délnek, mint kellett; a háborgó tenger nyílt karjaiba jutottak. Termetes hullámok csókolgatták a corvette tátongó sebeit; félelmes csókokkal. - A tenger ringása fenyegetővé lett. A szellő szélvészszé nőtt. Vihar, tán orkán közelgett. Nem láttak négy lépésre.

Míg a hajó legénysége sebtiben és nagyjából a hajóköz sérüléseit tatarozgatta s bedugva a lyukakat, ahol a víz beszivárgott, a megmaradt ágyukat is elhelyezte ismét, az öreg utas fölment a födélzetre.

A főárboczhoz támaszkodott.

Nem is ügyelt a mozgásra, ami közelében történt. La Vieuville lovag sorrendbe állította kétoldalt a főárboz mellett a tengerészkatonákat, a főhajós jelsípjának hangjára pedig a matrózok, kik fön a vitorlákkal bajlódtak, a vitorlarudakon foglaltak állást.

Boisberthelot gróf az utashoz közeledett.

Utána egy sápadt férfi lépdelt lihegve, széttépett ruhával, de nyugodt önérzettel.

A tüzér volt, ki ép a kellő perczen fékezte meg a szörnyet s ura lett ismét a caronadenak.

A gróf katonásan tisztelgett a parasztruhába öltözött öregnek s így szólt:

- Tábornok! ime itt az ember.

A tüzér lesütött szemmel feszesen állt ott, mintha parancsra várna.

Boisberthelot gróf folytatá:

- Tábornok, nem gondolja ön, hogy ahhoz amit ez ember tett, fölebbvalóinak is szava van?

- De azt hiszem, szólt az öreg.

- Méltóztassék kimondani e szót, viszonzá Boisberthelot.

- Ez az ön dolga! ön a kapitány.

- De ön a tábornok, viszonzá Boisberthelot.

Az öreg rátekintett a tüzérré.

- Jer ide, szólt röviden.

A tüzér egyet lépett.

Az öreg Boisberthelot grófhöz fordult, leoldotta a kapitány melléről a szt. Lajos-rend keresztjét s föltűzte a tüzér kabátjára.

- Hurrah! kiáltottak a matrózok.

A tengerészkatonák tisztelegtek fegyverökkel.

Az öreg utas pedig rámutatva ujjával az elkábult tüzérré, hozzátevé:

- S most főbe kell löni ez embert.

Mindnyájan elhültek. Az örömríadásra borzalmas csend következett.

Akkor a síri csöndben emelt hangon így szólt az aggastyán:

- Hanyagság veszélybe sodorta e hajót. E perczen már el is vezett talán. Aki tengeren van: ellenség előtt áll. A hajó, mely útra kél, olyan mint a hadsereg, mely csatára száll. A vihar lappang néha, de végkép nem vonul el soha. Csupa les az egész tenger. Halál arra, aki hibát követ el az ellenség előtt. Nincs ott helyrehozható hiba. Jutalmat azért a bátorságnak, büntetést a hanyagságért!

Lassan, komolyan, kérlelhetlenül hangzottak el egyenként a szavak, mint egymást követő fejszecsapások a tölgy derekán.

S a katonáknak intve hozzátevé az öreg:

- Vigyétek!

A férfi, kinek mellén a szt. Lajos-rend keresztje csillogott, lecsüggesztette fejét.

Boisberthelot gróf intésére két matróz leszállt a hajóközbe s fölhozta a halottas zsákot; a hajó papja, ki az elindulás óta folyvást imádkozott, szintén velök jött. Az őrmester kiválasztott

tizenkét katonát a sorrendből s fölállította őket kétfelől hatosával; a tüzér szótlan lépett a két sor közé. A pap a kereszttel az ő oldalához állott.

- Indulj, vezénylé az őrmester.

A kis csapat lassú léptekkel haladt a hajó orra felé. Utánok a két matróz a halottas zsákkal.

Tompa csönd lett a hajón. A távolban vihar zúgott.

Néhány pillanat múlva egy villámlás látszott s egy dörgés hangzott a homályban; aztán elnémult ismét minden s csak egy zuhanás hallatszék, mint mikor egy test a tengerbe hull.

Az öreg utas még mindig a főárboczhoz támaszkodott; karjait egymásba fonta s gondolatokba merült.

Boisberthelot rámutatott balkezének mutatóujjával, s halkán suttogá La Vieuvillehez:

- A Vendèenak van vezére.

VII.

Aki tengerre száll, szerencsét próbál.

De mi történt a corvette-tal?

A felhők, melyek egész éjjel elvegyültek a hullámmal, végre úgy leereszkedtek, hogy megszűnt minden látkör s az egész tenger mintegy köpenynyel volt betakarva. Köd borított mindent. Veszélyes helyzet, még jó karban levő hajóra is.

A köd sűrű volt, a tenger háborgott.

Használták hát az időt; könnyítettek a corvette-en, a tengerbe dobálva mindent amit összekaparáthattak a caronade által széttépett és zúzott holmiktól. A roncsolt ágyukat, az összetört ágyutalpakat, a leszakadt és átlyukgatott hajódeszkákat, a szétforgácsolt fa- és vasdarabokat. Kinyitották az ablakokat s legördíték a habok közé a holttesteket s a szétmarcangolt emberi maradványokat is, kátrányos vitorlavászonba csavarva előbb.

A tenger mindjobban fészkelődött. Nem mintha a szélvész nagyon fenyegetővé nőtt volna, ellenkezőleg; az orkán, mely túl a láthatáron zúgott, csöndesülni s északnak húzódni látszott; hanem azért magosan csapkodtak a hullámok, jelezve így, hogy lenn a fenék háborg, s mivelhoggy sérült volt a corvette s nem igen bírta meg e rázkódásokat, az erős hullámozás könnyen eldönthette sorsát s végzetessé válhatott rá nézve.

Gacquoil komoly arcczal állt a kormánypolczon.

A kik a tengeren parancsolnak, nem sokat törődnek a bajjal; s a szükség erénynyé lesz nálok.

La Vieuville, kit jó kedve szintén nem szokott cserben hagyni veszély idején sem, megszólította Gacquoilt:

- Nos kormányos, az orkán kereket old. Egy kis nátha és tüsszkölés: ennyi lesz az egész. Majd csak kiheverjük. S legalább szelet kapunk.

Gacquoil komolyan viszonzá:

- Aki szelet kap, habot is kap.

Nem nevet, nem búsul. Ilyen a tengerész.

A felelet kissé aggasztó volt. Oly hajóra, melybe víz szivárog, nagy baj, ha habot kap. S Gacquoil e jóslathoz homlokát is redőbevonta. Mintha az ágyu és a tüzér gyászesete után La Vieuville vidorságát s könnyelműségét koránlaná. Vannak bizonyos dolgok, mik szerencsétlenséget hoznak a sík tengeren. Az Oczeán zárkózott és titokteljes; soha sem tudni, hányadán van az ember véle? Vigyázni kell mindig.

La Vieuville érezte, hogy szükséges ismét komolylyá lennie.

- Hol vagyunk, kormányos? kérdé.

A kormányos felelt:

- Az isten kezében.

A kormányos ur a hajón; reá kell hagyni mindig, hogy tegyen, gyakran azt is, hogy mondjon, amit akar.

Egyébiránt az e fajta ember keveset beszél.

La Vieuville tovább ment.

Amit a kormányostól kérdett, a láthatár felelt neki arra.

A tenger egyszerre csak kitérult.

A felhők, melyek a habok fölött usztak, szétfoszoltak, a hullámok sötét hánykódásán végig tekinthetett most a szem a félvilágos szürkületben s im ezt látta:

Az égboltozatot még fellegtakaró fődte, de a felhők nem értek le már a tenger szineig. Keleten valami halvány fény derengett. A nap kelt föl ott. Nyugaton más halvány fény; hold lement. E két halvány fény a láthatár két ellentétes pontján két keskeny világos szalagot képezett, a homályos tenger s a borongó éj között.

A két világos lapra mozdulatlan merev árnyképek rajzolódtak.

Nyugaton a holdtól világos égre három magas kőszikla mint celta Peulvenek.

Keleten a hajnali fényű látkörre nyolcz vitorla csatarendben.

A három szikla egy veszélyes szirt, a nyolcz vitorla egy hajóraj rémes árnya.

Egyfelől a Minquiers, e félelmes szirt; másfelől a francia czirkáló hajóraj. Nyugaton - örvény; keleten - mészárlás. Hajótörés vagy csata? e kettő közt kell most választani.

Teknő, mely lyukas; kötélzet, mely rongyos; árbocok, mik gyökerökben megingatvák; ime a corvette segédeszközei, ha a szirt ellen indul. S ha a harcot választja? Harmincz ágyuból tiz leszerelve hever; legjobb tüzérei meg ott lenn a tenger fenekén.

A hajnali fény csak gyöngye halovány volt: nem oszlott el még egészen az éj. Sőt ugy látszott, eltarthat jó sokáig, mert amik okozták, a sűrű, magas felhők - mintegy tömör, szilárd boltozatot képeztek a légben.

A szél, mely lenn szétzavarta végre a ködöt, a Minquiers felé hajtotta a corvette-et.

A megviselt, roncsolt hajó alig engedelmeskedett már a kormánynak; gurult inkább, mint uszott; tisztán a csapongó hullámok önkényétől függött.

A Minquiers-szirt azon időben még rettenetesb volt mint ma. Az örvény e sziklavárának több bástyáját elmosta azóta a tenger szakadatlan hullámozása. A szirtek alakja változik. Minden egyes dagály a fűrész munkáját végzi.

A Minquiers szirtjéhez jutni akkortáiban annyit tett, mint el is veszni.

Ami a czirkáló hajórajt illeti, ez a cancale-i hajócsapat volt, mely később oly híressé lett Duchesne kapitány alatt, kit Loquine „Duchène apónak” nevezett el.

Válságos helyzet: tagadhatlan. Míg az elszabadult caronade dühöngött, azalatt a corvette, anélkül, hogy észrevették volna, letért az eredeti útról s inkább Granville mint St. Malo felé tartott. Még ha teljesen jó karban és egész erővel vitorlázhatott volna is, a Minquiers szirtjei elzárnák előle a visszatérést Jerseybe; a czirkáló hajóraj most elvágta a másik útát is; az útát Franciaországba.

Ráadásul ha nem volt is vihar, de mint a kormányos mondá, „volt hab”. A zord szél s a háborgó fenék közt zajosan hullámozott a tenger.

A tenger soha sem árulja el egyszerre, mi a szándéka! Mindenre képes, még arra is, hogy ingerkedjék. Szinte mondhatnók, rendszeresen jár el. Ha azt hiszed: előre mozdul, meghátrál hirtelen; ígér valamit és be nem váltja; viharral rémít és szelet sem hoz; örvényt mutat és meg nem nyitja; éjszakon fenyeget és délről rohan meg. A Claymore corvette egész éjjel ködben uszott s vihartól félt; a tenger meghazudtolta magát, de rettenetes módon. Szélvészt jelzett s szirt lett belőle a valóságban. Más alakban, de ígyis-ugyis hajótörés.

S a veszélyhez, mely az éles sziklákon szétomlással fenyegette a corvette-et, hozzájárul a másik: az öldöklő csata. Egyik ellenség kiegészítette a másikat.

La Vieuville szokott bátorságával kaczagva kiáltott:

- Itt a hajótörés, amott az ütközet. Quinterno mindkét oldalról.

VIII. 9 = 380.

A corvette jóformán csak bitang jószág volt már.

A halvány hajnali világ, a sötétlő felhők, a bizonytalan, homályos tárgyak a láthatáron, a habok rejtélyes susogása - mindez temetési ünnepélyre mutatott. Az ellenséges indulatu szelet kivéve minden elnémult. Méltósággal emelkedék ki a mélységből a katasztrófa. S álomlázhoz hasonlított inkább e jelenet mint valósághoz. A szirteken semmi sem mozdult, a hajókon senki sem moczcant. Csodás, óriási némaság! Igazán létezett mindez? Olyan volt, mint egy álmkép, mely átsuhan a tenger fölött. A legendákban fordulnak elő ily visiók; a daemon: a szikla s a kisértet: a hajóhad közt libegett a corvette.

Boisberthelot suttogva osztotta a parancsokat La Vieuvillenek, ki leszállt az üteg-közbe. A kapitány elővette aztán távcsövét s a kormányos mögé telepedett.

Gacquoil minden igyekezetét arra fordította, hogy a corvette-et egyenest föntartsa a hullámok fölött, mert ha a szél s a hab oldalt fordítja, kikerülhetlenül hajótörést szenved.

- Kormányos, szólt a kapitány, hol vagyunk?

- A Minquiers-szirtnél.

- Melyik oldalon?

- A rosszabb oldalon.

- Mély a fenék?

- Szirten járunk.

- Lehet-e horgonyt vetni?

- Meghalni mindig lehet, szólt a kormányos.

A kapitány nyugat felé irányozta távcsövét s a Minquiers szikláját vizsgálta; aztán keletnek fordította s a láthatáron feltűnő vitorlákat nézegette.

A kormányos mintegy önmagával beszélgetve folytatá:

- Ez a Minquiers. A kaczagó sirály szokott itt megpihenni, mikor Hollandból jön s a fekete csuklyás csüllő.

Azalatt a kapitány megolvasta a vitorlákát.

Nyolcz hajó volt valóban, egész szabályosan elhelyezve s csatarendbe állítva. Kitünt közepütt egy háromemeletes hajó magas alakja.

A kapitány odafordult a kormányoshoz:

- Ismeri ön azokat a vitorlákát?

- Meghiszem azt, viszonzá Gacquoil.

- Mi az?

- Hajóraj.

- A francia hajóraj?

- Az ördög hajóaja.

Elhallgattak; a kapitány újra megszólalt:

- Ott van az egész czirkáló hajóraj?

- Nem.

April 2-kán Valazé azt jelenté a konventnek, hogy tiz fregatte s hat sorhajó czirkál a La Manche csatornán. Ez eszébe jutott most a kapitánynak.

- Igaz, mondá, a hajóraj tizenhat járműből áll, s itt nincs több nyolcznál.

- A többi, válaszolt Gacquoil, csavarog az egész part hosszában, s kémkedik.

A kapitány folytatván távcsövével a vizsgálódást, mormogá:

- Egy háromemeletes hajó, két elsőrendü fregatte, öt másodrangú.

- Hanem én is kikémleltem ám őket, dörmögé duzzogva Gacquoil.

- Jó hajók, szólt a kapitány. Megfordultam rajtok.

- Én meg közléről láttam, felelt Gacquoil. A világért össze nem téveszteném. Itt a fejemben a képök.

A kapitány átadta távcsövet a kormányosnak.

- Kormányos, megismeri-e azt a magas párkányú hajót?

- Igen, parancsnok. Az a *Côted'or*.

- Elkeresztelték, szólt a kapitány. Azelőtt „*Les etats de Bourgogne*” volt a neve. Uj hajó. Százhuszonnyolcz ágyu.

Jegyzőkönyvet és irónt vett ki zsebéből s följegyezte a számot: 128.

Aztán folytatá:

- Kormányos, mi az első hajó ott balról?

- Az „*Experimentée*”.

- Első rangú fregatte. Öntvenkét ágyu. Két hó előtt szerelték föl Brestben.

A kapitány odairta jegyzőkönyvébe a következő számot: 52.

- Kormányos, kezdé újra, mi a második hajó balról?

- A „*Dryade*”.

- Elsőrangú fregatte. Negyven darab tizennyolcz fontos ágyuval. Indiában járt. Szép haditettek emléke fűződik életéhez.

S az 52 alá odapingálta a kapitány a 40-et; aztán fölemelte fejét.

Lássuk most már jobbról.

- Parancsnok, azok mind másodrangú fregatte-ok. Szám szerént öt darab.

- Melyik az első, mindjárt a vezér hajó mellett?

- A „*La Resolue*”.

- Harminczkét tizennyolczfontos ágyu. Hát a második?

- A *La „Richemont*”.

- Ugyanannyi ágyu. Hát aztán?

- A *L’ „Athée*”. (Az isten tagadó.)

- Furcsa egy név annak, aki tengerre száll. Hát aztán?

- „*Calypso*”.

- Hát aztán?

- *La „Preneuse*”.

- Öt fregatte; mindegyiken harminczkét ágyu.

A kapitány a főnebbi számok alá jegyezte a 160-at.

- Kormányos, szólt, jól megismerte ön őket?

- Hát ön? viszonzá Gacquoil. Ön még jobban ismeri. Megismerni, az is ér valamit, de szegről végre ismerni, még többet ér.

A kapitány a jegyzőkönyvre szögezte szemeit s összeadta a számokat.

- Százhuszonnyolcz, meg ötvenkettő, meg negyven, meg százhatvan...

E pillanatban tért vissza La Vieuville a földélzetre.

- Lovag, kiáltott rá a kapitány, háromszáznyolczvan ágyu áll szemközt velünk.

- Se baj, szólt La Vieuville.

- Ön a szemléről jön. Hány harczképes ágyunk van még?

- Kilencz.

- Se baj, viszonzá most Boisberthelot.

És átvette a kormányos kezéből távcsövét, és végig nézett a láthatáron.

A sötét nyolcz hajó mozdulatlanak látszott, de nőttön nőtt lassanként.

Észrevétlen közeledtek.

La Vieuville katonásan tisztelgett.

- Jelentem alásan, parancsnok ur, hogy én soha sem bíztam e Claymore corvetteben. Mindig boszantó, ha az embert lóhalálban átteszik oly hajóra, mely nem ismeri vagy nem szereti. Angol hajó s francia legénység bajosan férnek meg együtt. Az az istenverte caronade eléggé megmutatta. Bevégeztem a szemlét. A horgonyok jók. Nem öntött, kovácsolt vasból vannak. Kajmóik szilárdak. A kötelek kitünők, könnyen kezelhetők; megvan a rendes hosszúságuk: százhusz öl. Lőszer bőven. Hat tüzér halva. Százhetvenegy lövést tehet minden ágyu.

- Mert csak kilencz ágyunk van már, mormogá a kapitány.

Boisberthelot ismét a láthatárra irányozta távcsövét. A hajóraj lassan, de folyton közeledett.

A caronadenak az az előnye, hogy három ember elég a kezeléséhez, de viszont megvan az a hátránya is, hogy nem visz oly messze s nem talál oly biztosan, mint más ágyu. Kénytelenek voltak hát a hajórajt közelebb bocsátani, egész a caronade lőtávolába.

A kapitány halkán osztotta parancsait. Csönd uralkodott az egész hajón. Nem adtak most jelt a csöngetyűvel a készülődésre, elvégezték zajtalanul. A corvette ép oly harczképtelen volt az emberekkel, mint a hullámokkal szemben. Mindent fölhasználtak, ami még használhatónak látszott e hadihajó romjaiból. Összehalmozta a hajó elő részén, amennyi csak volt, minden fajta vastag és vékony kötelet, hogy szükség esetén megerősíthessék az árboczokat. A sebessültek osztályát rendbehozták. A hajófüdélzeten az akkori szokás szerént vitorlavászonból sánczokat emeltek, ami biztosíték ugyan a kisebb, de nem a nagyobb golyók ellen. Elővették a próbagolyót is, bár kissé későn volt már az ágyuk kaliberét méregetni: hanem hát ki gondolt volna ennyi eshetőségre. Minden matróz egy tölténytáskát kapott, s egy pár pisztolyt, és egy tört az övébe. Összehajtogatták a függőágyakat; irányozni kezdék az ágyukat; megtöltötték a puskákat; készítartották a baltákat és csáklványakat; rendezték a golyó- és tölténytárakat, kinyitották a lőporos kamrát. Aztán mindenki elfoglalta a helyét. Mindez szó nélkül történt, mint a haldokló körül szokás. Villámgyors, de egyuttal nagyon fájdalmas volt e készülődés.

Aztán horgonyt vetettek. Hat horgonya volt a corvettenek, mint valami fregattenak; mind a hatot leereszték. Elöl a kis horgonyt; hátul a közép nagyságut; a tengerre néző oldalon a dagály-, a másikon az apályhorgonyt; a kormányfélen a támasz-, a túloldalon a vész horgonyt.

Mind a kilencz caronadeot, mely épen maradt, egy oldalon szögezték az ellenségre.

A hajóraj szintily csöndesen intézte készülődéseit. A nyolcz hajó egy félkört képezett, melynek a Minquiers-szirtre esett átmérője. A Claymorenak, bezárva e félkörbe s különben is lebilincselve saját horgonyai által, nem volt más támasza, csak a szirt, vagyis a hajótörés.

A hajóraj ebfalkához hasonlított, mely a vadkant üzi, nem ugatva, csak fogait vicsorgatva.

Ugy látszik, egyik oldalon is, a másikon is várnak.

A Claymore tüzérei ágyuik mellett álltak.

Boisberthelot így szólt La Vieuvillehez:

- Lelkemre mondom, nagy kedvem van elsüttetni az ágyukat, hogy mi kezdjük meg a harcot.

- Ez is egy neme a kaczérságnak, felelt La Vieuville.

IX. **A szökés.**

Az utas nem távozott a fűdélzetről; hidegen, közönyösen nézte mi történik?

Boisberthelot hozzálépett.

- Uram, szólt, az előkészületeket befejeztük. Most már vaskörmök kapcsolnak sírunkhoz; megszabadulni lehetetlen. Rabságunkat őrzí egyfelől a hajótörés, másfelől a szirt. Megadni magunkat az ellenségnek vagy elveszni a szirteken; nincs más választás. Csak egy út van még: meghalni dicsőséggel. Jobb harczban elesni, mint vizbefulni. Ha már meg van írva, hogy halnunk kell, inkább tűz mint víz. Meghalni azonban ami kötelességünk csupán, nem az öné. Ön a királyi hercegek választottja. Önre nagy küldetés vár; hogy vezérelje a vendée-i

harczot. Ha ön meghal, úgy lehet, a monarchiának is vége; köteles tehát élni. Nekünk azt parancsolja a becsület, hogy maradjunk; önnek hogy meneküljön. Ugy van, tábornok; el kell hogy hagyja a hajót. Rendelkezésére áll egy ember és egy csónak. Nem lehetetlen, hogy egy kis kerülővel elérje a partot. Még nem virradt meg egészen, a hullámok magasak, a tenger sötét, meg fog menekülni. Vannak esetek, midőn futni annyi, mint győzni.

Az utas helyeslőleg bölintott komoly, szigorú arczával.

Boisberthelot gróf emelt hangon szólt:

- Katonák és matrózok!

Mindenki abba hagyta a munkát s a hajó minden zugából minden szem a kapitány felé fordult.

Az pedig folytatá:

- E férfi, a ki itt köztünk áll, a királyt képviseli. Reánk bízta; örködnünk kell biztonsága fölött. A francia trónnak szüksége van rá; királyi herceg híján ő lesz a Vendée vezére; legalább reméljük. Ő nagy vezér és jó katona. Velünk kellett volna, most nélkülünk kell Franciaországban kiszállnia. Ha megmentjük a vezért, mindent megmentettünk.

- Igen, igen, kiáltozott mindenfelől a legénység.

A kapitány folytatá:

- Ő rá is nagy veszélyek várákznak. Nem oly könnyű a parthoz jutni. Hogy daczolhasson a hullámzó tengerrel, ahhoz nagy, s hogy a czirkáló hajók észre ne vegyék, ahhoz meg kis csónak kellene. Az egyetlen és főczél, hogy a tengerpart valamelyik biztos pontját elérhesse; tanácsosabb mégis, hogy Fougères mint Contances tájékán történjék ez. Egy derék matróz szükséges most, ki jól evez és jól úszik; ki e vidékről való s ismeri a járást. Még elég sötét van ahhoz, hogy a csónak észrevétlen távozhassék a corvette-től. S aztán lesz majd füst is, mely eltakarja. Ép azért, mert kicsiny, átsiklik a sekély vizen is. Ahol a párducz fogva marad, átbuik a menyét. A mi számunkra nincs menekvés; az ő számára igen. A csónak odább evez, az ellenséges hajó meg nem látja. Különben is ez idő alatt majd szerzünk mi neki mulatságot. Tetszik?

- Igen, igen, kiáltott a hajólegénység.

- Minden perc drága, viszonzá a kapitány. Ki hát köztetek ama derék fiú, aki vállalkozik a nagy munkára?

A háttér homályában egy matróz vált ki a sorból és így szólt:

- Én.

X. Sikerült?

Pár perczel később egyike azon kis csónakoknak, miket you-you-nak neveznek, s mik kiválóan a kapitányok szolgálatára rendelvek, távozott a hajótól. A csónakban két ember ült: hátul az öreg utas, elől a matróz. Az éji homály kedvezett a kísérletnek. A matróz a kapitány utasítása szerint erélyesen evezett a Minquiers-szirt felé. Egyébként más menekülési út nem is volt.

A csónak fenekére egy kevés élelmi szert is dobtak: egy tarisznya kétszersültet, egy füstölt marhanyelvet és egy tonna vizet.

Azon perczen, midőn a you-you megindult, La Vieuville tréfásan kihajolt a kormány hátsó karfája fölött s mintegy bucsuzóul a csónak után kiáltott:

- Szökni sem épen rosz biz az, vizbefulni meg nagyon pompás!

- Uram, szólt a kormányos, félre már most a tréfálással!

A távozás gyorsan esett. Csakhamar jókora távolság nyílt a csónak és a corvette közt. A szél és hab segítette az evezőt s a kis sajka tovasiklott, villámgyorsan lejtve a félhomályban s elbujva a nagy habfodrok közt.

Az egész tengeren valami kimondhatlanul komor s várakozásteli némaság uralkodott.

E tompa, susogó csöndet egyszerre csak egy hang szakítá meg, mely a szócsőben, mint az antik tragoediák álarcza alatt megizmosodván, csaknem természetfölöttinek tünt föl.

Boisberthelot kapitány hangja volt.

- Király tengerészei! Föl a fehér zászlóval a főárbocra. Az utolsó nap virrad ma ránk.

S egy ágyulövés dördült el a corvetteről.

- Éljen a király! kiáltott a legénység.

A távolból rögtön egy másik, óriási, tompa s mégis érthető kiáltás felelt:

- Éljen a köztársaság!

S mintha háromszáz ponton dörögne egyszerre az ég, oly iszonyu robaj szállt végig az oceánon.

A küzdelem megkezdődött.

Füst és láng borította el a tengert.

Tajtékká törtek a habok mindenfelé, amint az ágyugolyók lecsaptak a vízbe.

A Claymore tüzet okádott a nyolcz hajóra. A félkörben álló hajóraj minden ütege viszonzta azt. Tűzbeborult az egész láthatár. Mintha egy Vulkán emelkedett volna ki a tenger köze-péből. Ez iszonyú bíborpiros fényben, melyet a szél ide-oda lengetett, mint kísértetek majd föl-, majd meg eltűntek a hajók. Az előtérben a corvette fekete árnyképe rajzolódott le a vörös alapra.

A hajó csúcsán libegett-lobogott a liliosz zászló.

A két férfi a csónakban némán hallgatott.

A Minquiers háromszögű szirt alapja nagyobb mint az egész Jersey-sziget; fölötte a tenger zajong; ormát egy fősík képezi, melyet a legmagasabb dagály idején sem érint a víz s melyből északkeletfelé hat hatalmas szikla nyúlik ki egyenes sorban, düledező bástyafalhoz hasonlítva. A fősík és a hat szikla közti szűk szoroson csak igen kis járművek mehetnek át. Azon tul a sík tengerre jut az ember.

A matróz, ki a csónakkal a megmentésre vállalkozott, bevezett a szorosba. Ily módon a Minquiers védő fallá lett a csata dühöngése és a csónak között.

A lélekvesztő átsurrant a szűk csatornán, ügyesen kikerülve jobbra is, balra is a szirteket; a sziklák végkép elfödék most a harczt. A láthatár villogó fénye s az ágyuzás rémítő robaja annál inkább fogyott, minél inkább növekedett a távolság; hanem a soha meg nem szünő dörgésekből megérthették mégis, hogy a corvette makacsul tartja magát, s mind kilőni akarja a százkilencvenegy töltést. Nem sokára nyílt vizen uszott a csónak távol a szirtektől, távol a harcztól, a golyók lőtávolán kívül. A tenger mogorva arcza derülni kezdett lassanként. A

világosság, melyet eddig el-elnyelt a sötétség, szélesb arányokat öltött; a zavaros habok megmegcsillantak s tisztán fénylett a hullám fölszine. Nappalodott.

A csónakot nem érhetette már utol az ellenség, de a legnehezebbje hátra volt még. Az ágyuktól megmenekült; a hajótörés elől még nem. Sík tengeren uszott a piczi teknő, melynek se födélzete, se árbocza, se vitorlája, se iránytűje; semmi, semmi más oltalma és segítsége, csak az evező; az oczeán és az orkán kényére bízva - porszem a koloszusokkal szemközt.

Ekkor a végtelenség, a némaság közepette fölemelve sápadt arczát a férfi, ki a csónak elején ült - rászegezte szemeit a férfira, ki hátul ült és így szólt:

- Én testvére vagyok annak, akit ön föbelövetett.

HARMADIK KÖNYV. HALMALO.

I.

A szó hatalma.

Az öreg föltekintett.

A férfi, ki megszólítja, mintegy harmincz éves lehetett. Homloka naptól barna, mint a tengerészeké rendesen; szemei sajátságosak; a matróz okossága egyesült azokban a paraszt ártatlan őszinteségével. Hatalmasan tartotta két kezében az evezőt. Arczkifejezése nyájas és szelid.

Övében tör, két pisztoly, s egy lefelé csüngő hosszú olvasó.

- Ki vagy te? szólt hozzá az öreg.

- Megmondtam önnek az imént.

- Mit akarsz?

A matróz letette az evezőt, összefonta karjait s viszonzá:

- Megölöm önt.

- Ahogy tetszik.

A matróz emeltebb hangon folytatá:

- Készüljön.

- Mire?

- A halálra.

- Miért?

Csönd lett. Az embert, ugy látszék, megdöbbenette e kérdés.

- Mondtam, hogy megölöm önt, szólt aztán.

- S én azt kértem, hogy miért?

Egy villám lobbant meg a matróz szemében.

- Mert megölte testvéremet.

Az öreg nyugodtan felelt:

- Előbb megmentettem a bizonyos haláltól.

- Igaz. Előbb megmentette, de később megölte.

- Nem én öltem meg.

- Hát ki?

- Saját hibája.

A matróz hüledezve bámult az öregre; aztán vadul összerántotta ismét szemöldeit.

- Hogy hívnak? szólt az öreg.

- Halmalo a nevem. De mit ér az önnek, ha tudja is, ki öli meg?

E perczben kelt föl a nap. Egy sugár a matróz arczára esett s élénken megvilágítá földult vonásait. Az öreg figyelmesen vizsgálta.

Az ágyuzás, mely eddigelé hevesen folyt, most már meg-megszakadt, mint a haldokló lélekzete. Sűrű füst ereszkedett a láthatárra. A csónakot, melyet nem kormányzott többé az evező, elkapta a hab.

A matróz jobbjával az egyik pisztolyt ragadta ki övéből; baljában az olvasót szorongatta.

Az öreg főlegyenesedett.

- Hiszed, hogy van isten? kérdé.

- Mi atyánk, ki vagy a mennyekben; felelt a matróz.

S keresztet vetett magára.

- Él-e még az anyád?

- Igen.

S a matróz másodszor is keresztet vetett. Aztán így szólt:

- Jól van. Adok önnek egy perczet, nagyságos ur!

S fölhuzta a pisztolyt.

- Miért szólítasz nagyságos urnak?

- Azért, mert uraság. Meglátszik az mindjárt.

- Van neked is uraságod?

- Igen, még pedig előkelő. Hát van olyan ember, akinek nincs urasága?

- Hol a tied?

- Nem tudom. Elhagyta az országot. Neve: Lantenac marquis, fontenay-i vicomte, bretagne-i herczeg. Ő a Hét-Erdő ura. Én soha sem láttam, hanem azért mégis uram ő nekem.

- S ha látnád, szót fogadnál neki?

- Bizonyára. Hisz pogány volnék, ha nem tenném. Az ember tartozik szótfogadni először az Istennek; aztán a királynak, aki az Isten helyett van; aztán az uraságnak, aki a király helyett van. De mire való mindez? Őn megölte testvéretem; nekem önt kell megölnöm.

Az öreg viszonzá:

- Nos, ha megöltem testvéredet, jól tettem.

A matróz görcsösen szorította markába a pisztolyt.

- Végezzünk, szólt komoran.

- Jó, felelt az öreg.

S nyugodtan hozzátevé:

- Hol a pap?

A matróz ránézett.

- A pap?

- Igen, a pap. Én adtam a testvérednek papot; te is tartozol adni nekem.

- Itt nincs, válaszolt a matróz.

S utána tevé:

- Honnan vegyek papot itt a sík tengeren?

A csata vonagló döreje mind távolabb és távolabb hangzott.

- Akik ott meghalnak, azoknak van papjuk, szólta az öreg.

- Igen, mormogá a matróz, a tisztelendő káplán ur ott van velök.

Az öreg folytatá:

- Te lesz az oka, ha lelkelem elkárhozik, s halálos bűnbe esel.

A matróz merengve hajtotta le fejét.

- S az enyémmel együtt a tied is elkárhozik. Jól figyelj. Én szánlak téged. Tehetsz azért, amit akarsz. De én kötelességemet teljesítem akkor is, mikor megmentetem testvéred életét; akkor is, mikor elvettem azt. S kötelességemet teljesítem most is, amikor megmenteni igyekszem lelkedet a kárhozattól. Gondolkozzál kissé. Rólad van szó. Hallod e perczben az ágyulövéseket? férfiak vesznek el ott; s kétségbeesettek haldokolnak. Vannak ott férfiak, akik soha sem látják többé nejeiket; apák, akik soha sem látják többé gyermekeiket; s testvérek, mint te, akik soha sem látják többé testvéreiket. S kinek a hibája miatt? A te testvéred hibája miatt. Hiszsz az Istenben, nemde? Jó. Tudd meg hát, hogy az Isten is szenved e perczben; szenved mikor az ő fia: a „legkeresztényibb király”, Franciaország királya, aki ártatlan gyermek mint a kis Jézus - raboskodik a Temple börtönében; szenved, mikor bretagnei egyházát földulják a gonoszok; szenved mikor templomait bemocskolják, evangéliumát szétrongyolják, kolostorait lerombolják, papjait fölkoncolják. Mi szándékkal szálltunk mi a hajóra, mely e perczben elvész? Az Isten segélyére jöttünk. Ha testvéred hű szolgája lett volna az Urnak; ha híven teljesítette volna kötelességét, mint okos és hasznos emberhez illő, a caronade balesete nem történik, a corvette meg nem sérül, nem tér le az útból, nem esik az átkozott hajóraj körmei közé, s ez órában már kiköthetnének Franciaország földjén, mindannyian bátor katonák és tengerészek, karddal kezünkben, lobogtatva a fehér zászlót, nagy számmal, jókedvvel, és segítnék a derék vendé-i parasztnak, hogy megmentse Franciaországot, megmentse a királyt, megmentse az istent. Ezt akartuk tenni; ezt tettük volna. Most én magam, ki egyedül maradtam - készülök azt megtenni. De te utamba állsz. Az istentelenek e harcában a papok ellen, a királygyilkosok e küzdelmében a király ellen, a sátán e viaskodásában az isten ellen, te a sátán pártjára kelsz. Testvéred volt a gonosz lélek első szövetségese; a második te vagy. Amit ő kezdett, te bevégezed. Te a királygyilkosokhoz szegődöl a trón ellen; az istentelenekhez az anyaszentegyház ellen. Te megfosztod az istent utolsó támaszától. Ha én nem leszek ott, én, a ki a királyt képviselem, továbbra is leégnek a kunyhók, jajgatnak a családok, elvérzenek a papok, nyomorog a Bretagne, raboskodik a király s kínszenved a Jézus Krisztus. S ki az oka? Te. Jó, te lásd. Én egészen ellenkező irányban számítottam rád. Csalódtam. Vagy igen. Igazad van; megöltem testvéredet. Testvéred bátor volt, megjutalmaztam érte; bűnös volt, megbüntettem érte. Ő elmulasztotta kötelességét; én nem mulasztottam el a magamét. Amit tettem, ugyanazt tenném most is. És esküszöm az auray-i szent Annára, aki lát bennünket, hasonló esetben, amiképp agyonlövettem testvéredet, agyonlövetném a saját fiamat is. Most tied a hatalom. S én sajnállak, igen, igen, én sajnállak téged. Hazudtál a kapitányodnak. Keresztény vagy és nincs hited; breton vagy és nincs becsületed. Hűséget ígértél és árulással fizetsz. Halálommal sujtod azokat, a kiknek azt fogadtad, hogy megőrzöd életemet. Tudod, ki vesz el itt? Te magad. Elrablod földi életemet, a mi a királyé, s odaadod a magad örökéletét a sátánnak. Jó, kövesd el a bűnt, ha ily kevésre becsülöd örök üdvösségedet. A te érdemed lesz, ha a sátán győzni fog. A te műved, ha az egyházak leomlanak s ha a pogányok ágyukat öntenek a harangokból, s ölni fog, ami arra volt szánva, hogy üdveztessen. Az a harang, mely akkor zengett, amikor megkereszteltek, e pillanatban tán megöli édes anyádat. Eredj, segíts a sátán-

nak. Soha se habozz. Igen, én halálra ítélted testvéredet, de tudd meg azt, hogy én eszköz vagyok csupán az Isten kezében. Ah, te el akarod ítélni az Isten eszközeit? Te ítélni akarsz az Ég villáma fölött? Boldogtalan, lesujt az téged. Fontold meg, mit csinálsz. Hisz azt sem tudod, az Úr kegyelmében halok-e meg? Nem! De azért csak rajta! Ura vagy tetteidnek. Tőled függ, hogy a pokolra taszíts mindkettőnket. Tőled függ, hogy mindketten elkárhozzunk. Felelős érte az Istennél te magad fogsz lenni. Egyedül vagyunk, négyszemközt, örvény szélén. Előre, folytasd, végezz. Én öreg vagyok, te fiatal; én fegyvertelen, te fölfegyverezve; ölj meg.

Mialatt az öreg egyenest fölállva a tenger moraját tulharsogó hangon dörgé e szavakat, a hullám lejtése majd a homályban, majd a világosságban tüntette föl őt. A matróz elsápadt. Nagy veritékcsöppek gyöngyöztek le homlokán; reszketett mint a falevél; közben meg-meg-csókolta olvasóját s mikor az öreg elvégezte szavait, a matróz eldobta pisztolyát s térdre bukott.

- Kegyelem, nagyságos ur, bocsásson meg nekem, kiáltott föl; ön úgy beszél mint az Uristen. Nincs igazam. Testvéremnek sem volt igazam. Mindent el fogok követni, hogy vétkét helyre-
űssem. Rendelkezzék velem. Parancsoljon. Én engedelmeskedni fogok.

- Megkegyelmezek, szólt az öreg.

II.

Az emlékezet fölér néha a tudománnyal.

Az élelmiszer a sajkában nem volt fölösleges teher.

A két szökevénynek, a nagy kerülő miatt harminczkét óra kellett, míg parthoz értek. Egy éjt a tengeren töltöttek; de ez éj szép volt, csak kissé nagyon is holdvilágos oly emberek számára, akik rejtőzni kívánnak.

Első föladat volt, hogy Franciaországtól lehető messze távozzanak s Jersey felé a nyílt tengerre igyekezzenek.

Az összeroskadó corvette utolsó ágyulövései még elhatottak hozzájuk, de olyformán, mint mikor végsőt ordít az oroszlán, melyet a vadászok halálra sebeztek az erdőben. Aztán csönd lett az egész tengeren.

A Claymore corvette ép úgy halt meg, mint a Vengeur, de a dicsőség nem jegyezte föl nevét. Nem ismerik el soha hősnek azt, aki hazája ellen harcol.

Halmalo, a matróz, ritkította párját. Bátorsága és leleményessége csodákat művelt. E rögtönzött út szirteken, hullámokon s az ellenség cselvetésein keresztül valódi remeklás volt.

A szél csöndesült kissé, s a tenger nyájasabb lőn.

Halmalo kikerülte a Minquiers szikláit, körülkanyarodott az „Ökrök útja” alatt, s megvonult, hogy pár órát pihenjen, egy kis kikötőforma bűvhelyen, melyet észak felé apály idején nyujt ott a tenger; aztán ismét délnek fordulván szerét ejté, hogy átevezzen Granville s a Chausey-szigetek közt anélkül, hogy akár a chausey-i, akár a granville-i hajóórség észrevette volna. Innen átsapott a saint-michel-i öbölbe, ami merész tett volt tőle, ott lévén mindjárt a szomszédságban Cancale, a czirkáló hajóraj rendes állomása.

Másodnap este, valami egy órával naplemente előtt, maga mögött hagyva Saint-Michel hegyét, kikötött egy lapos fővenyparton, melyet mindenki kerülni szokott, mert süppedékes s emiatt veszedelmes.

Szerencsére épen dagály ideje volt.

Halmalo oly közel evezett a parthoz, amenynyire csak lehetett, megtapogatta a lapáttal a fővenyes talajt, szilárdnak találta s ráhajtván a csónakot kiugrott a földre.

Utána partraszállt az öreg is s körültekintett a láthatáron.

- Nagyságos ur! szólt Halmalo, a Couesnon torkolatánál vagyunk. Az ott jobbra Beauvoir, ez itt balra Huisnes. Középen a torony az ardevoni templom tornya.

Az öreg behajolt a csónakba, kivett egy darab kétszersültet, zsebébe dugta s azt mondta Halmalonak:

- Vidd el a többit.

Halmalo, tarisznyájába rakta ami husfélele és kétszersült maradt, s a vállára vetette a tarisznyát. Aztán így szólt:

- Nagyságos ur, vezessem-e vagy kövessem Nagyságodat?

- Se így, se úgy.

Halmalo meghökkenve tekintett az öregre.

Az pedig folytatá:

- Halmalo, mi elválnak most. Kettesével lenni semmit sem ér. Ha ezrével nem lehet, legjobban maga van az ember.

Elhallgatott, s egyik zsebéből egy zöld selyem bojtot vont ki, hasonlót egy kokárdához, melynek közepére egy arany-liliom volt himezve. Aztán újra megszólalt:

- Tudsz olvasni?

- Nem.

- Jó. Oly ember, ki olvasni tud, sokszor alkalmatlan. Van-e jó emlékező tehetséged?

- Igen.

- Jó. Hallgass ide, Halmalo. Te most jobbra mégy, én balra. Én Fougères felé, te Bazongès felé. Tarisznyádat tartsd meg, legalább azt hiszik, hogy paraszt vagy. Fegyvereidet dugd el. Az erdőben vágj magadnak egy botot. Menj át lappangva a buzaföldeken; elég magas a buza. Bujkálj a kerítések alatt. Hágj át sővényen s siess toronyirányban. A szembejövők előtt térj ki. Kerüld az utakat és hidakat. Pontorsonba be ne menj. Ah, most jut eszembe, hogy a Couesnon is útaba esik. Hogy mégy át rajta?

- Átuszom.

- Helyesen. De van ott egy gázló is. Tudod, hol van?

- Ancy és Vieux-viel közt.

- Igaz. Te valóban innen való vagy.

- Hanem éjjeledik is már. Hol fog hálni a nagyságos ur?

- Az az én gondom; majd gondoskodom én magamról. Hát te hol hálsz?

- Akad egy faodu mindenütt. Mielőtt matróz lettem, parasztember voltam.

- Dobd el tengerészsipkádát, mert elárul. Csak találsz valahol egy roszt kalapot?

- Oh azt könnyű lesz keríteni. Pénzért ideadja akármelyik halász a magáét.

- Jó. Most idehallgass: Te ismered az erdőket, nemde?

- Valamennyit.

- Az egész vidéken?
- Noirmontiertől elkezdve egész Lavalig.
- A neveiket is?
- Ismerem az erdőket, ismerem neveiket, mindent ismerek.
- Nem felejtesz el semmit?
- Semmit.
- Jó. Most figyelj ide. Hány mérföldet mégy naponként?
- Tízet, tizenötöt, tizennyolcat, sőt huszat is, ha kell.
- Kell. El ne felejts egy szót se abból, amit most mondani fogok. Elmész a saintaubain-i erdőbe.
- Lamballe mellett?
- Igen. A völgytorok szélére Saint-Rieul és Plèdeliac közt van egy nagy gesztenyefa. Ott megállsz. Nem fogsz látni senkit.
- Hanem azért lesz ott valaki. Értem.
- Jelt adsz. Tudod, mi a jel?

Halmalo fölfujt pofával a tenger felé fordult s a bagoly huhogását utánozta.

Ugy hangzott, mintha az éjijhomályból jönne; annyira hasonlított és olyan gyászos volt.

- Jó, szólt az öreg. Látom, hogy tudod.

Odanyújtotta Halmalonak a zöld selyem bojtot.

- Ime, parancsnoki bojtom. Fogjad. Okom van rá, hogy nevedet még most senki se tudja. Ez a bojt untig elég. A lilomot a király nővére himzette a Temple börtönében.

Halmalo félig térdre ereszkedett. Reszketve vette át a lilimos bojtot, s ajkaihoz emelte azt, de hirtelen megállt, s mintegy megrémülve e szándékától kérdé:

- Megcsókolhatom?
- Igen; hisz annyi, mintha a feszületet csókolnád.

Halmalo megcsókolta a lilomot.

- Kelj föl, szólt az öreg.

Halmalo fölkelt s a bojtot keblébe rejtette.

Az öreg folytatá:

- Hallgass ide jól. Ez a parancs: *Fegyverre!* és: *semmi kegyelem!* A saint-aubaini erdő szélén tehát jelt adsz. Háromszor egymás után. Harmadszorra egy embert láatsz majd előteremni a földből.

- Valami oduból, a fák alól. Értem.

- Ez az ember Planchenault, kit „Coeur-de-Roi”-nak is hívnak. Megmutatod neki e bojtot. Ő érteni fogja, mit jelent. Aztán elmégy járatlan utakon az astillé-i erdőbe; ott egy sántát találsz, akit Mousquetonnak neveztek el s aki nem irgalmaz senkinek sem. Azt mondd neki, hogy ő az én emberem, s hogy tartsa készen a környékbeli parasztokat. Aztán elmégy a couesboni erdőbe, mely egy mérföldre van Ploërmel-től. Jelt adsz a bagolyhuhogással s kijön egy ember egy fahasadékból; az Thuault ur lesz, a ploërmeli sénéchal, aki ott volt az ugynevezett alkotmányozó gyűlésben is, hanem a jók között. Megmondod neki, hogy lássa el fegyverrel,

ágyuval a couesboni kastélyt, mely Guer marquis-é, egy emigransé. Völgytorok, sűrű cserjék, s girbe-görbe talaj: fölséges hely. Thuault derék, eszes ember. Aztán Saint-Ouen-les-Toitsba megy s beszélz Chouan Jankóval; ő a java vezér az én szememben. Aztán a ville-anglose-i erdőbe megy. Ott találkozol Gwitter-rel, akit másként Saint-Martinnak is hívnak; tudósítsd, hogy vigyázzon bizonyos Courmesnilra, a ki a vén Goupil veje Prèfelben s vezére az argenton-i jakobinusoknak. Jól elmédbe vés mindent. Nem irok semmit: nem szeretem az irkafirkát. La Rouarie irt egy névsort, s mindent elrontott véle. Aztán a rougefeu-i erdőbe megy; ott van Mièlette, ki egy hosszú rúdra támaszkodva szökik át a hegynyilasokon.

- Röpülő rúdnak hívják.

- Tudsz vele bánni?

- Hisz breton vagyok tán én is, és paraszt. A röpülő rúd a mi jóbarátunk. Megtoldja karjainkat s meghosszabbítja lábainkat.

- Azaz hogy leüti az ellenséget, s megrövidíti az utat. Jó eszköz.

- Egyszer én ily röpülő rúddal három vámórnek megfelelttem, pedig kard volt a kezökben.

- Mikor?

- Valam tíz éve.

- A király idejében?

- Akkor bizony.

- Verekedtél a király idejében?

- Verekedtem bizony.

- Tudod, ki ellen?

- Lelkemre mondom, hogy nem tudom. Csempész voltam.

- Elég.

- Mi azt akkor úgy hívtuk csak, hogy: rántani egyet a vámon. A vám tán csak nem annyi, mint a király?

- Igen. Nem. Ej, nem szükséges, hogy te azt megértsd.

- Engedelmet kérek a nagyságos urtól, hogy kérdezni mertem a nagyságos urat.

- Jerünk tovább. Ismered a torgue-i kastélyt?

- Én ne ismerném a torgue-i kastélyt! Hisz onnan vagyok.

- Hogyan?

- Parigné-ban születtem.

- Igaz. Parigné szomszédos a torgue-i kastélylyal.

- Én ne ismerném a torgue-i kastélyt. Azt a nagy kerek épületet, az én uraimnak a családi fészket! Van ott egy vastag vasajtó, mely az ó-épületet elválasztja az újtól s melyet még az ágyugolyó sem törne be. Az új épületben van egy híres könyv, a szent Bertalan könyve, melyet sokan megnéznek ott kíváncsiságból. A fűben békák ugrálnak. Mikor még kicsiny voltam, játszottam a békákkal. Hát még a földalatti út! Azt is ösmerem. Nincs is tán más senki, aki ismerné, csak én.

- Miféle földalatti út? Nem tudom, mit értesz ezzel.

- Hja, régi dolog az már, abból az időből, mikor a torgue-i kastélyt ostromolták. A benlévők elszökhettek egy földalatti úton, mely az erdőbe visz.

- Valóban ily földalatti út létezik a jupellière-i, meg a hunaudaye-i kastélyokban; meg a champéon-i torony alatt, de a torgue-i kastélyban nincs efféle semmi.

- De igen, nagyságos ur. Én nem ismerem azokat a földalatti utakat, a mikről a nagyságos ur beszél. Én csak a torgue-it ismerem, mert onnan vagyok. S nem is tudja más senki, csak én. Nem beszéltek róla. Meg volt tiltva, mert ez utat használták a Rohan ur harczaiban. Apám tudta a titkot, s megmutatta nekem. Én ismerem a titkot, hogyan kell bemenni, meg azt is, hogyan lehet kijönni. Ha az erdőben vagyok, be bírok menni a kastélyba; s ha a kastélyban vagyok, ki bírok jönni az erdőbe anélkül, hogy meglátna valaki. S mikor aztán az ellenség benyomul, nem talál ott senkit. Ilyen a torgue-i kastély. Oh, én jól ismerem.

Az öreg egy perczig hallgatott.

Aztán így szólt:

- Csalódom. Ha volna eféle titok, én is tudnám.

- Nagyságos ur, én bizonyosan tudom. Van ott egy kő, melyet félre lehet tolni.

- Eh, ti parasztok mindenfélét elhisztek. Egyik kő mozog, a másik énekel, a harmadik lejár éjjel a patakra vizet inni. Haszontalan mesék.

- De mikor én magam is fölemeltem a követ...

- Ép úgy, mint a hogy mások énekelni hallották. Bajtárs! a torgue-i kastély biztos és erős vár; könnyű megvédeni; de jámbor ember volna, aki holmi földalatti útra számítana, hogy megmentse a bőrét.

- De nagyságos ur...

Az öreg vállat vont:

- Ne vesztegessük az időt. Beszéljünk dolgainkról.

E parancsoló hang kettévágta Halmalo minden további bizonyítgatásait.

Az öreg folytatá:

- Jerünk tovább. Figyelj. A rougefeu-i erdőből a mont-chévrièr-i erdőbe mégy, ahol Benedicite van, aki a tizenkettes szövetség feje. Ez is legény a gáton. Azt mondja, hogy: Benedicite s rakásra löveti az embereket. Háborúban ostobaság az érzékenykedés. Amont-chévrière-i erdőből aztán...

Itt félbeszakítá szavait.

- Majd elfeledkeztem, hogy pénz is kell.

Zsebébe nyult s egy erszényt és egy tárczát adott Halmalonak.

- A tárczában harminczezer frank van bankóban. Ez összeg testvérek közt megér negyedfél frankot. Csupa merő hamis bankók, de ha igaziak volnának is, akkor sem érnének többet. S itt ebben az erszényben, ide vigyázz, van száz Louis-d'or, mind jó arany. Odaadok mindent, ami nálam van. Nekem itt már semmi sem kell. Egyébként jobb is, ha nem találhatnak nálam pénzt. Most tovább mehetünk. A mont-chévrière-i erdőből Autrainba mégy; ott beszélsz Frotté urral. Autrainból a jupellier-i kastélyba, ott meg Rochecotte urat találod; Jupelliereből Noirieux-be, ahol Baudoin abbéval találkozol. Megtartod mindezt fejedben?

- Mint a Miatyánkot.

- Saint-Brice-en-Coglesban Dubois-Guy urat fogod lelteni; a morannes-i kastélyban, mely meg van erősítve, Turpin urat, s a Gauthier-kastélyban Talmont herceget.

- Hát szóba áll én velem egy herceg?

- Látod, hogy én szóbaálltam.

Halmalo lekapta kalapját.

- Mindenki jól fogad, ha meglátja a liliomot, melyet ő fönsége himzett. Ne feledd, hogy menned kell oly helyekre is, a hol hegypártiak (montagnards) laknak. Álruhát öltesz, az nem nagy mesterség. A köztársaságiak oly buták, hogy egy kékruhával, egy háromszögű kalappal és egy tricolor-kokárdával mindenütt szabad a vásár közöttük. Nincsenek meg többé az ezredek; nincs egyenruha; a hadtesteknek nincsenek számaik; mindenki olyan ringy-rongyot vesz magára, amilyen neki tetszik. Elmégy Saint-Mhervéba; ott találod Gauliert akit a „Nagy-Péter”-nek hívnak. Aztán elmégy a parnèe-i hadtanyára, ahol sötét a lakosok arczbőre. Kavicsot tesznek ott a puskába s dupla töltést, hogy nagyobb zajt üssenek. Jól teszik; de mindenek fölött mondd meg nekik, hogy ölni kell, ölni, ölni, mindig ölni. Elmégy aztán vache-noire-táborba, mely egy magaslaton fekszik a charnie-i erdő közepén; aztán az avoine-i, aztán a vert-i, aztán a fourmis-i táborba. Elmégy Grand-Bordayera, melyet Haut-du-Prè-nak is neveznek; egy özvegy lakik ott, kinek Treton, az angol - vette el a lányát. A Grand-Bordage a quelains-i parochiához tartozik. Fölkeresed Epineux-le-Chevreuil-t, Sillé-le-Guillaume-ot, Parannes-t s mind azokat, akik az erdőkben vannak. Mindenütt lesznek jó barátaid, kiket felső és alsó Maine határaihoz küldesz; Treton Jánossal Vaisgesben találkozol, Sans-Regretvel Bignonban, Chambord-dal Bonchampsban, a Corbin testvérekkel Maison cellesben, s a Petit-Sans-Peur-rel, Saint-Jean sur Erveben. Ugyan az, akit Bourdoiseau-nak is hívnak. Ha mindezt elvégezted, s kiadtad mindenütt a parancsot: *fegyverre! semmi kegyelem!* akkor fölkeresed a hadsereget, a királyi és katolikus hadsereget, ott ahol épen lesz. Ott Elbée, Lescure, La Rochejacquelin urakat, s a vezéreket, akik még élnek akkor. Megmutatod nekik parancsnoki bojtomat. Tudni fogják, mit jelent az? Te csak egyszerű matróz vagy, de Cathelineau is csak fuvaros. Megmondod nekik, hogy ezt üzenem. Itt az ideje együttesen folytatni a két háborút, a rendes és a portyázó háborút. A rendes háború zajosabb, a portyázó hasznosabb. A vendée-i harcz jó; rosszabb az erdei; de polgárháborúban ami rosszabb, az a jobb. Minél több kárt okozunk az ellenségnek, annál többet használunk mimagunknak.

Itt elhallgatott kissé!

- Halmalo, mindent elmondtam, a mit tudnod kell. A szavakat nem érted mind, a tartalmat igen. Bennem bizalom támadt irántad, mikor láttam, hogy tudsz bánni az evezővel, nincs fogalmad a geometriáról, mégis csodálatos mozdulatokat viszesz véghez a tengeren. Aki egy sajkát így tud kormányozni, az tud vezetni egy fölkelést is. Azon módon, amint kifogtál a tenger ármánykodásain, szentül hiszem, ép oly ügyesen elvégzed mindazt, amivel megbízhatlak. Folytatom hát, ahol elhagytam. Körülbelül ezt fogod mondani a vezéreknek, s elmondod ahogy tudod, jó lesz az ugy is: „Jobb szeretem a portyázó erdei harczot, mint a háborút a nyílt csatamezőn; én cseppet sem törődöm azzal, ha nem leszek is képes százezer parasztot szép csatasorba állítani, a kékek kartácstüze s Carnot ur ágyui elé; de akarom hogy mielőtt elmúlik egy hó, ötszázezer emberem portyázzon szerteszt az erdőkön. Vadászatot akarok tartani a köztársasági hadsereg ellen. Orvvadászatot: ez a mi háborúnk. Az én stratégiám az erdőkre támaszkodik. Oly szó ez megint, amit te nem értesz. De amit most mondok, azt megértheted: Semmi kegyelem s cselvetés mindenütt! Inkább akarom az erdei, mint a vendée-i harczot. Hozzáteszed, hogy az angolok velünk tartanak. Szorítsuk a köztársaságot két tűz közé. Egész Európa segít bennünket. Végezzünk a forradalommal. A királyok országos nagy háborút indítottak, indítsunk mi falusit ellene”. Ezt fogod mondani. Megértettél?

- Igen. Vérbe, lángba kell borítani mindent.

- Ugy van.

- Semmi kegyelem!

- Soha és senkinek sem.
- Elmegyek mindenhová.
- Szemes légy. Ebben az országban most nagyon olcsó az élet; hamar elnémítják örökre az embert.
- Azzal nem törődöm. Soha sem tudja azt az ember, mikor koptatja az utolsó csizmáját.
- Derék fiu vagy.
- S ha kérdik tőlem a nagyságos ur nevét?
- Még nem szükséges, hogy megtudja valaki. Azt mondom, nem tudod, s igazat mondasz.
- Hol találom meg ismét a nagyságos urat?
- Ahol leszek.
- Hogy tudhatom meg ezt?
- Tudni fogja az egész világ. Nem telik bele egy hét s beszélni fognak rólam. Rettenetes példát adok. Boszut állok a királyért és a hitért. S rá fogsz ismerni tüstént, hogy rólam van szó.
- Értem.
- Ne feledd el semmit.
- Legyen nyugodt, nagyságos ur.
- Most indulhatsz. Isten veled. Előre!
- Elvégzek mindent, amint ön meghagyta. Megyek. Beszélek. Engedelmeskedem. Parancsolok.
- Jó.
- S ha sikerül...
- A szent Lajos-rend lovagjává teszek.
- Mint a testvéremet. Ha pedig nem sikerül, főbelövet.
- Mint a testvéredet.
- Elfogadom, nagyságos ur.

Az öreg lehajtotta fejét s úgy látszék, komor gondolatokkal tépelődik. Midőn fölpillantott, már egyedül volt. Halmalo csak mint egy fekete pont lebegett a láthatár szélén.

A nap lenyugodott.

A csüllök és a csuklyás sirályok vissza szállingóztak. A tenger odább vonult.

A végtelen ürben ama nyüzsgés-mozgás lőn észlelhető, mely megszokta előzni az éjt. A békák kuruttyoltak; a mocsárokból sívítva röppent föl egy csomó vízi madár; a varjúk károgtak; csak emberi hang sehol! Egyetlen vitorla sem tünt föl az öbölben; egyetlen paraszt sem járkált már a mezőn. Végtelen elhagyottság, ameddig a szem ér. A főveny fölött suhogtak a nagy bogáncskórók. Az esthajnali ég sápadt fényt hintett a lapos, homokos tengerpartra. Távolabb a sötétlő síkon, mint földrerakott bádoglepok, csillogtak az apró tavak. A tenger felől lanyha szél fújdogált.

NEGYESEDIK KÖNYV. TELLMARCH.

I.

A fővenyparton.

Az öreg megvárta, hogy Halmalo eltávozzék, aztán összevonta köpenyét s megindult. Lassú léptekkel, gondolatokba merülve ballagott Huisnes felé, míg Halmalo Beauvoir felé sietett.

Mögötte mint óriási háromszög, sötétlett a sz. Mihály hegye, - fején mint püspöksüveg: a székesegyház, mellén mint vért: az erőd-, s keletfelé két vastos toronnyal, melyek mintegy támogatják a hegyet, hogy elbirja az egyház és a falu terhét, s melyek egyike gömbölyü, másika négyszög. Ami a sivatagon a Cheops pyramisa, az a sz. Mihály az Ocean fölött.

A szent-mihályhegyi öböl futóhomokja észrevétlen változtatja halmait. Huisnes és Ardevon közt állt ez időben egy nagyon magas, mely ma már elenyészett. Elsöpörte egy őszi szél. E fővényhalom az által vált ki társai közül, hogy régi volt s tetején egy mér földmutató emelkedett, melyet még a tizenkettedik században állítottak oda a canterbury szent Tamás gyilkosai ellen Avranches-ban tartott zsinat emlékére. A dűna magaslatáról látni lehetett az egész vidéket s tájékozhatta magát az ember.

Az öreg e dűna felé haladt s fölment.

Mikor tetejére ért, a mér földmutatóhoz támaszkodott, leült a négy sarkán levő kődarabok egyikére, s vizsgálni kezdte a sajátos térképet, mely elterült lábai alatt. Ugy látszott, mintha utat keresne e másként jól ismert vidéken. Az egész táj összefolyt az esthomályban; csak a láthatár sötét körzete vált ki élesen az ezüstsürke égből.

Tizenegy mezőváros és falu háztetőinek csoportját lehetett megkülönböztetni; néhány mér földnyi távra kivehetők valának a partvidék összes tornyai, melyek nagyon magasra építvék avégből, hogy szükség esetén a tengerenjárókat tájékozzák.

Néhány percz mulva az öreg megtalálta a félhomályban, amit keresett; szemei megállapodtak egy fák, kőfalak és háztetőkkel körülfogott ponton, mely a síkság közepén az erdő által majdnem teljesen elfödött majorságnak látszott. Az öreg fejével bólintott, mint az ember akkor szokott, mikor az eredmény megfelel a munkának, s így szólt magában: Meg van; ez az; s ujjával mintegy utat rajzolt a levegőbe a cserjéken és szántóföldeken keresztül. Közben erősen nézett egy formátlan és határozatlan tárgyat, mely a majorság legmagasb csúcsán lengett. Mi lehet az? töprenkedék magában. Színét elnyeli a homály; alakját a távol. Szélkakas nem lehet, mert mozog; arra pedig semmi ok sincs, hogy zászló legyen.

Fáradt lévén az öreg, örömet elüldögélt a kövön. Az az önfelelt merengés fogta el, mely hosszú fáradságok után a nyugalom első percében oly jól esik az embernek.

Van egy órája a napnak, midőn minden zaj elcsöndesül; a nyugalom órája ez, az est. Ép most szállt le. Az öreg gyönyörködött benne. Nézegette, hallgatta, mit? a csöndet. Ily zord embe- reknek is vannak méla perceik. A néma csöndet egyszerre csaknem annyira megzavarta, mint inkább érezhetőbbé tette egy pár átmenő hang; nők és gyermekek csevegése. Végtelen örömet szerez néha az esthomályban, ha megcsendül ily váratlan hang. A sűrű bozót elrejté a fecsegő csoportot, de annyit ki lehetett venni, hogy a fővényhalom tövében halad s a síknak és az erdőnek tart. Tisztán és üdén csengtek a hangok a merengő öreg füleibe s oly közel, hogy minden szót megérthetett.

Egy női hang így szól:

- Siessünk, Flèchardné. Erre megyünk?

- Nem, amarra.

S a párbeszéd tovább folyt a két hang között. Harsány volt az egyik, a másik remegő és félénk.

- Hogy hívják a majorságot, ahol most lakunk?

- Herbe-en-Pail.

- Messze van még innen?

- Jó negyed órányira.

- Siessünk. Vár otthon a leves.

- Igaz, hogy elkéstünk kissé.

- Gyorsabban kellene menni.

- De az apróság elfáradt. Ketten vagyunk s nem czipelhetünk három ily vasgyurót. Ön Flèchardné, ugy is hurczol egyet. Mintha csak ólomból volna. Elválasztotta a kis falánkot, hanem azért még mindig czipeli. Rosz szokás. Járjon már egyszer a kis fattyu a maga lábán. Jaj! hiszen ugy még rosszabb. Elhül a leves.

- Ah, mily jó czipőket adott ön nékem. Akárha az én lábamra szabták volna.

- Jobb, mintha mezítláb lenne.

- Szedd a lábad René-Jean.

- Miatta késtünk el. Minden kis parasztlánynyal szóba áll, aki útunkba vetődik. Ez aztán legény lesz a talpán.

- Maholnap öt éves.

- Hé, René-Jean. Mondd-sza, mért beszélgettél oly soká avval a kis lánynyal a faluban?

Egy gyermekhang, kis fiu hangja felelt:

- Mert ismerem.

Az asszony fölkiáltott:

- Hogyan? mert ismered? Ejnye ördögösadta, ez mégis sok. Alig harmadnapja, hogy itt vagyunk; a kölyök akkora, mint az öklöm s már szeretője akadt!

A hangok eltávoztak; minden zaj elnémult.

II.

Aures habet, et non audiet.

Az öreg nem mozdult. - Nem gondolkozott, alig hogy álmadozott. Szendergő csönd, bizalmas némaság vette körül minden felől. A fővényhalmon még világos nappal, a síkon már homályos est volt. S az erdőben sötét éj. A hold föltűnt keleten; néhány csillag átragyogott a halványkék égboltozaton. A természet kimondhatlan szelidsége elringatta e szilaj tervekkel telt férfit lelkét. Érezte, hogy az ő bensejében is hajnal hasad, a remény hajnala, ha ugyan ráillik e szó a polgárháború iszonyaira, a miket tervezett. Ugy tetszék neki, hogy leszállván a

könyörtelen tenger habjairól s a szárazat érintve lábaival, elmúlt egyelőre minden veszély. Senki sem ismerte nevét; egyedül állt; elrejtve mindenkitől, nem üldöztetve senki, még a gyanútól sem; az ellenség elvesztette nyomát, mert a tenger soh'sem árulja el a menekülőt. Végtelen nyugalmat érzett. Ha még így marad kissé, elszenderül.

E férfit, kinek feje fölött annyi vész s keblében annyi vihar tombolt, szokatlanul elbájolta a nyugalom ez órájában a végtelen csönd égen-földön.

Nem hallott semmi neszt, csak a szelet, mely a tenger felől zúgott, de e szél folyvást zúg s alig mondható zajnak, úgy megszokja az ember.

Egyszerre csak fölugrott az öreg.

Valami fölköltötte figyelmét; körülnézett a láthatáron. Szemei sajátságos érdekekkel egy pontra tapadtak.

Amit oly erősen nézett, a cormeray-i torony volt, messze benn a síkságon. Valami rendkívüli dolognak kellett ott végbemenni.

A torony körvonalait tisztán kivehette, valamint a torony és födele közt a harangházat is, mely mind a négy oldalán nyílt volt, ablaktáblák nélkül, mint szokás a bretagnei tornyoknál.

E harangház idenéző ablaka most hol kinyílott, hol bezárult; majd egész világos, majd ismét egész sötét lett; egyszer köröszül látszott rajta az ég, másszor megint nem; fény és árny szüntelenül váltakoztak. S e kinyílás és bezáródás minden másodperczben oly szabatosággal követte egymást, mint a kalapácsütések az ülőn.

Mintegy mérföldnyi távolságra állt a cormeray-i torony az öreg előtt. - Jobbra tőle a bagner-picani torony ágaskodott a felhők felé. Az öreg rátekintett, s látta, hogy ennek a toronynak a harangháza is kinyílik, meg becsukódik, mint a cormeray-i.

Balra tekintett a tanisi toronyra; a tanisi torony harangháza is kinyílt, meg becsukódott, mint a bagner-pican-i toronyé.

Végignézett egyenként valamennyi tornyon, melyek a láthatáron mutatkoztak; balra Coudils, Précey, Crollon és Croix-Avranchin tornyai; jobbra Raz-sur-Couesnon, Mordrey és Pas tornyai s egyenest előtte a pontorson-i. Valamennyi torony harangháza föl váltva elsötétült, meg kivilágosodott.

Mit jelent ez?

Azt jelentette, hogy mindenütt kongatják a harangokat.

S hogy ily szabályosan föltünjenek, meg eltünjenek a harangok, erősen kellett kongatni őket.

Mi célból? Bizonyosan félreverik.

Félreverik a harangokat. Dühösen félreverik. S félreverik mindenütt, minden toronyban, minden templomban, minden faluban s még sem hallatszik ide semmi.

A távolság okozta, mely elnyelte a harangszót, és a szél, mely a tenger felől fútt s minden hangot a láthatáron túlrágadott.

A harangok dühös kongatása s a mély csönd egyidejűleg: nem képzelhetni valami kísértetiesbet!

Az öreg nézte és hallgatta.

Nem hallotta a harangozást, de látta. Látni a harangozást, csodálatos érzés.

Miért verik félre e harangokat?

Miért? Ki ellen?

III. A nagy betük.

Bizonyos, hogy valakit üldöznek.

Kit?

A vasember megrezzent.

Ő nem lehet az. Nem sejtették, hogy megérkezik; lehetetlen, hogy a kormánybiztos-képviselők már értesültek. Hisz az imént szállt csak a partra. A corvette, melyen jött, valószínűleg elsülyedt anélkül, hogy egy embere megmenekült volna. S magán a corvette-en sem ismerte senki az ő nevét. Boisberthelot-t és La Vieuville-t kivéve.

A harangok folyvást dühösen lóbálózta. Gépiesen nézte s számlálta mozdulataikat, s álmadozó lelke egyik esélyről a másikra szökve, hánykódott mint akkor szokás, mikor a teljes biztonságra a bizonyos vész következik. A vészharangok e kongatását azonban többfélekép lehetett magyarázni, s elvégre is megnyugodott az öreg, ezt ismételve magában:

- De mit is töröm a fejem rajta? Hisz senki sem tudja megérkezésemet s senki sem tudja nevemet.

Néhány percz óta halk zöreje hallatszott fölötte és mögötte. Mint mikor a falevél zörög a szél-ingatta ágon. Az öreg nem ügyelt rá eleinte, s csak midőn a zöreje tovább tartott, fordult hátra. Valóban levél volt, de papiroslevél. A szél épen az öreg ember feje felől iparkodott letépni egy széles hirdetményt, melyet nem rég ragaszthattak a mér földmutatóra, mert egészen nedves volt még. A szél könnyen belékapaszkozhatott s egyik szélén le is szakította.

Az öreg a túlsó oldalról jött a fvényhalomra s midőn fölért, nem vette észre a papirost.

Most fölállt a sarokkőre, melyen ült s kezét rá tette a hirdetmény sarkára, melyet a szél libegtetett; az ég derült volt; az esthajnal juniusból sokáig tart; a dűna alját már ellepte a sötétség, de ottfenn még világos volt s a hirdetmény egy részét, mely öreg betűkkel nyomtatott, el lehetett olvasni. Az öreg a következő sorokat olvasá:

*Az egy és oszthatatlan francia
köztársaság nevében!*

„Mi Prieur de la Marne, népképviselő s kormánybiztos a „Côtes-de-Cherbourg”-i hadseregnél, rendeljük és parancsoljuk a mint következik: Az ugynevezett Lantenac marquis, volt fontenay-i vicomte, állítólagos breton herczeg, ki alattomban kiszállt a granville-i parton - ezennel törvényen kívül helyeztetik. - Fejére díj tüzetik. - A ki élve vagy halva átszolgáltatja, hatvanezer livres jutalmat kap. - Ez összeg nem papirospénz-, hanem aranyban fizettetik. - Egy zászlóalj a côtes-de-cherbourg-i hadseregből rögtön kiküldetik a volt marquis nyomozására. - A községek fölhívatnak segédkezet nyújtani.

Kelt Granville községében 1793. jun. 2.
Prieur, de la Marne.”

E név alatt még egy másik állott sokkal kisebb betűkkel, melyet azonban a növekvő homály miatt nem lehetett elolvasni.

Az öreg szemére vonta kalapját, fölhuzta tengerészköpenyét egész válláig, s gyorsan leszállt a dűnáról. Belátta, hogy jó lesz már most neki nem sokat késni e világos magaslaton.

Lehet, hogy már is sokat időzött ott. A fvényhalom teteje volt az egész tájon az egyetlen pont, mely látható maradt.

Mikor az öreg leért, a homály védszárnyai alatt meglapátá lépteit.

A majorság felé indult, azon irányban, melyet kijelölt magának; hihetőleg biztosítva vélte magát ez oldalon.

Pusztaság elhagyott volt minden. Ily késő órában nem igen járnak künn az emberek.

Egy sűrű cserje mögött megállt, leoldotta köpenyét, kifordította ködménét a bundás felére, aztán megint nyakába kötötte egy madzaggal a köpenyt, mely összevissza volt rongyolva.

A hold nyájasan világított.

Az öreg elérkezett oda, ahol az út kétfelé ágazott s hol egy ódon kőkereszt emelkedett. A kereszt alján egy négyszögű lap fehérlett, valószínűleg ama hirdetmény párja, melyet az imént olvasott. Közelebb lépett.

- Hová megy ön, szólt egy hang.

Az öreg visszafordult.

Egy férfi állt a sűrűség közt, természetes mint ő, öreg mint ő, ősz mint ő s még rongyosabb mint ő. Majdnem szakasztott mása.

Ez ember hosszú farkós botra támaszkodott s így szólt:

- Azt kérdem, hogy hová megy ön?

- Előbb tudni szeretném, hogy hol vagyok? szólt az öreg csaknem büszke nyugalommal.

Amaz viszonzá:

- A tanisi urodalomban, s én vagyok a környék koldusa, ön pedig a környék ura.

- Én?

- Igen, ön, Lantenac marquis ur!

IV. A koldus.

Lantenac marquis, ezentúl nevén nevezzük, méltósággal felelt:

- Jó. Fogass el.

A koldus folytató:

- Mindketten itthon vagyunk. Ön a kastélyban; én az erdőben.

A marquis közbevágott:

- Elég. Végezzünk. Fogass el.

A koldus folytató:

- Ön a Herbe-en-Pail majorba szándékozik nemde?

- Igen.

- Ne menjen oda.

- Miért?

- Mert ott tanyáznak a kékek.

- Mióta?

- Három nap óta.
- Ellenszegültek-e a major- és a falubéliek?
- Nem. Kitártak minden kaput.
- Ah, szólt a marquis.

A koldus ujjával a majorsági épület tetejére mutatott, mely némi távolságra kilátszott a fák közül.

- Látja ön azt a háztetőt, marquis ur?
- Igen.
- Azt is, hogy mi van rajta?
- Azt, ami úgy libeg-lobog?
- Igen.
- Alkalmasint zászló.
- Tricolor-zászló, jegyzé meg a koldus.

Ez volt a tárgy, mely a marquis figyelmét magára vonta már akkor, mikor a dűnán járt.

- Nem verik félre a harangokat? kérdé a marquis.
- De igen.
- Miért?
- Bizonyosan önt keresik.
- De nem hallani.
- A szél miatt.

A koldus folytatá:

- olvasta ön a hirdetményt?
- Igen.
- Üldözik önt.

S egy pillantást vetve a majorság felé, hozzátev:

- Ott egy félzászlóalj tanyáz.
- Köztársaságiak?
- Párisiak.
- Nos, szólt a marquis, ha így van, menjünk.

S egyet lépett a majorság felé.

A koldus megragadta karját.

- Ne menjen oda?
- Hát hová menjek?
- Én hozzám.

A marquis rátekintett a koldusra.

- Az én lakásom, marquis ur, nem valami fényes, de biztos. Egy kis kunyhó, pinczénél is alacsonyabb. Padló helyett egy csomó omboly. Tető helyett galy és levél. Jöjjön, marquis ur! A majorban főbelövik. Nálam nyugton alhatnak. Tudom, hogy fáradt ön. Holnap reggel tovább indulnak a kékek s mehet ön, a hová tetszik.

A marquis csodálkozva nézett ez emberre és kérdé:

- Hát melyik részszel tartasz? Mi vagy? Köztársasági vagy királypárti?

- Szegény ember vagyok.

- Se királypárti? se republikánus?

- Egyik se.

- A királylyal vagy-e, vagy a király ellen?

- Nem érek rá az efélékre.

- Hogy vélekedel a mostani dolgokról?

- Nincs miből élnem.

- Mégis segíteni akarsz rajtam?

- Láttam, hogy önt törvényen kívül helyezték. Mi az: a törvény? Lehet valaki törvényen kívül is? Nem értem. Ami engem illet, hát én hol vagyok? Belül a törvényen vagy kívül? Én bizony nem tudom. Avagy a törvényen belül van-e az ember akkor, ha éhen hal?

- Mióta halsz te éhen?

- Amióta élek.

- S mégis megmentesz engem?

- Igen.

- Miért?

- Mert azt mondtam magamban: Ime egy, aki még szegényebb, mint én. Én legalább szabadon lélekzem; neki az sem szabad.

- Igaz. S te megmentesz engem?

- Kétségkívül. Mi most testvérek vagyunk, nagyságos uram. Én kenyérért koldulok, ön életéért. Mindketten koldusok vagyunk.

- Te eszerént nem tudod, hogy fejemre díjt tűztek?

- Tudom.

- Honnan tudod?

- Olvastam a hirdetményt.

- Hát tudsz olvasni?

- Igen. Irni is. Butának látszom talán?

- De ha olvasni tudsz, s olvastad a hirdetményt, azt is tudod, hogy aki engem átszolgáltat, hatvanezer livrest kap.

- Tudom.

- Nem papírpénzben.

- Olvastam. Aranyban.

- Tudod-e, hogy hatvanezer livres nagy pénz?

- Igen.

- S hogy a ki engem átszolgáltat, gazdag emberré lesz.

- Nos aztán?

- Gazdag emberré, nem értesz?

- Én is gondoltam erre. Mikor önt megláttam, így szóltam magamhoz: Lám, aki ez embert átszolgáltatja, hatvanezer livrest kap s egyszerre meggazdagszik! Siessünk őt elrejtteni.

A marquis követte a szegény embert.

Sűrű bokrok közé léptek. Ott volt a koldus lakása. Egy vén tölgyfa szivességéből kapta ez ember azt a szobát vagy mit, mely úgy volt kivájva a vén fának gyökerei alatt s annak galyaival betakarva. Furcsa lakás. Sötét, alacsony, elrejtett, észrevehetlen. Két ember befért.

- Sejtettem, hogy lehet valamikor még vendégem is, szólt a koldus.

E földalatti lakást, mely sokkal gyakrabban előfordul Bretagneban, mint gondolnók, parasztnyelven cornichot-nak hívják. E nevet alkalmazzák a vastag falakon lévő mélyedésekre is.

A butorzatot képezte egy pár fazék, egy nyomoruságos szalmayosolya vagyis kimosott és szárogatott hinár, durva szűrtakaróval, fagygyumécs, kova, tapló s szárított gaz gyufa helyett.

Meggörnyedtek, kusztak kissé, s behatoltak a lakásba, melyet bizarr módon osztottak több részre a vénfa vastag gyökerei, s letelepedtek egy csomó száraz hinárra, mely ágy helyett szolgált. A két gyökérág közti nyílás, melyen bebujtak s mely az ajtót helyettesíté, némi világot is nyújtott. Éj volt, hanem az ember szeme mindig a világosság fokához alkalmazkodik s végre a homályban is lát keveset. A hold a nyílásra némi derengő fényt vetett.

Egy szögletben korsó viz, pohánka-vakarcs s néhány gesztenye hevert.

- Vacsoráljunk, szólt a koldus.

Megosztottak a gesztenyén; a marquis egy darab kétszersültet adott a szegény embernek. Ugyanazon száraz kenyérből ettek s ugyanazon vizes korsóból ittak.

Beszélgettek.

A marquis kérdezgette a koldust.

- Neked hát mindegy, akár történik valami, akár nem történik?

- Körülbelül. Önök az urak; önök dolga elintézni az ilyest.

- De elvégre is, ami történik...

- Fölöttem történik.

S a koldus hozzátevé:

- Aztán van, ami még fölebb történik. A nap fölkelte; a hold fogyta vagy tölte; én ezekkel foglalkozom.

Egy kortyot ivott a korsóból s így szólt:

- Pompás friss viz.

S utánaveté:

- Hogy tetszik e viz nagyságos ur?

- Hogy hívnak? kérdé válasz helyett a marquis.
- Tellmarch a nevem, de a parasztok a Caimand-nak hívnak.
- Ismerem e szót; a Caimand idevaló tájszó.
- Annyit jelent, hogy koldus. Mások úgy is hívnak: az öreg.

Aztán folytatá:

- Negyvenéve, hogy öregnek hívnak.
- Negyvenéve! Hát sohse voltál fiatal?
- Soh sem voltam fiatal. Ön mindig az, marquis ur. Önnek oly lábai vannak, mint valami húszéves ifjunak; fölmászik a nagy fővényhalomra; én járni is alig tudok. Száz lépésre már elfáradok. Pedig egykoruak vagyunk. Hanem a gazdagok nagy előnnyel bírnak fölöttünk. Ők mindennap esznek. Aki eszik, épen marad.

Szünet mulva folytatá:

- Gazdag, szegény, rémítő dolog az. Innen ered minden zürzavar, legalább én így gondolom. A szegények gazdagok akarnak lenni s a gazdagok nem akarnak szegények lenni. Azt hiszem, ezen fordul meg a világ sora. Én nem avatkozom bele. Ami megesett, hát megesett. Én nem vagyok sem a hitelező, sem az adós mellett. Tudom, hogy vannak tartozások s hogy azokat meg kell fizetni. Ennyi az egész. Jobb szerettem volna, ha nem ölik meg a királyt, de nehezen tudnám megmondani, hogy miért? Csakhogy mások meg így beszélnek: Hát azelőtt, mikor minket akasztottak föl semmiért? Magam is láttam, mikor egy embert, akinek volt felesége és hét gyermeke, fölakasztottak semmiért, csak azért, mert lelőtt egy őzet a király vadaskertjéből. Van ott mit mondani mind a két részen.

Ismét elhallgatott, aztán újra kezdte:

- Látja ön, hogy én nem értek a dologhoz. Az emberek jönnek, mennek; történik egy is, más is; én itt üldögélek a csillagok alatt.

Tellmarch ismét elmélázott pár perczig, aztán folytatá:

- Én kuruzsolok egy kicsit, gyógyítgatok egy kicsit. Ismerem a füveket. Orvosságot főzök a növényekből. A parasztok látják, hogy néha eltünődöm a semmin s kihireszteltek boszorkánymesternek. Mivel sokat elmélkedem, azt hiszik, hogy sokat is tudok.
- Idevaló vagy? kérdé a marquis.
- Soh sem voltam a határon túl.
- Ismersz engem?
- Kétségkívül. Utoljára akkor láttam önt, mikor elutazott; valami két éve. Ön Angolországba ment. Most egyszerre csak egy embert látok a dúnán; egy magas, szálas embert. Itt ritka a szálas ember. A Bretagneban kis emberek teremnek. Jól odanéztam. Elolvastam a hirdetményt. S így szóltam: Ez az! S mikor ön leszállt, feljött a holdvilág, s ráismertem önre.
- Pedig én nem ismerlek.
- Ön látott, s még sem látott, marquis ur!

És Tellmarch, a koldus, hozzátevé:

- De én, én láttam önt. A koldus és a járókelő nem egyforma szemmel néz.
- Találkoztam veled valaha?

- Gyakran. Hisz házi koldusa vagyok. Az ön kastélya előtt kéregettem az útszélen. Egyszer másszor alamizsnát is vetett ön nekem, csak hogy a ki ad, nem nézi meg, kinek ad; de a ki kapja az alamizsnát, figyel s megjegyzi magának az arcokat. A koldus - félig-meddig kém. De én, bár gyakran elkésérít az élet, nem akarom rosza használni e kémkedést. Mikor kéregetve nyújtottam ön felé kezemet, ön csak a kezét látta s belédobta az alamizsnát, melyre szükségem volt reggel, hogy éhen ne haljak estve. Van úgy, hogy néha huszonnégy óráig sem eszem. Olykor egy garastól függ az élet. Én egy étellel tartoztam önnek; megadom.

- Igaz, te megmented az én életemet.

- Igen, én megmentem az ön életét, nagyságos uram.

És Tellmarch komolyan hozzátevő:

- Egy föltétel alatt.

- Mi az?

- Hogy ön nem jött ide rossz szándékkal.

- Jó szándékkal jövök, szólt a marquis.

- Aludjunk, viszonzá a koldus.

Lefeküdtek egymás mellé. A koldus mindjárt elaludt; a marquis, bár szerfölött fáradt volt, egy perczig tünődve ült; aztán a sötétben rátekintett a koldusra s ő maga is ledőlt. Ez ágyon háltni annyi volt, mint a puszta földön háltni. A marquis fölhasználta a helyzetet, hogy fülét a földhöz nyomja és hallgatózzék. Tompa zúgást hallott. Tudjuk, hogy a föld jó hangvezető. A marquis a harangok kongását hallotta.

Még mindig tartott a vészkonogató.

A marquis elaludt.

V. Gauvain.

Mikor fölébredt, már nappalodott.

A koldus rég talpon állt, de nem az oduban, mert ott nem lehetett egyenesen fölállni, hanem künn a küszöbön. Botjára támaszkodott. Arczát megvilágította a kelő nap.

- Nagyságos uram, szólt Tellmarch, a tanisi toronyban elütötte a hajnali négy órát. Hallottam az óra verését. A szél tehát megfordult; most a száraz felől fú. Egyéb hangot nem hallok. A harangkonogatót abban hagyták. Minden csendes a Herbe-en-Pail majorságban és a faluban. A kékek alszanak vagy elmentek. A legnagyobb veszély elmúlt; okosan teszszük, ha most szétválunk. Itt az ideje, mikor én ki szoktam menni.

Kijelölt a láthatáron egy pontot.

- Én arra megyek.

S az ellenkező oldalon szintén kijelölt egy pontot.

- Ön meg erre menjen.

A koldus kezével köszöntötte a marquist.

S a vacsora maradványaira mutatva hozzátevő:

- Vigyen magával gesztenyét, ha éhes.

Egy percz mulva eltűnt a fák közt.

A marquis fölkel s elindult azon irányban, melyet Tellmarch kijelölt neki.

Az a bájos óra volt épen, melyet a nép nyelvén „pitymalat”-nak neveznek. Madarak csevegtek a bokrokon. A marquis azon az ösvényen távozott, melyen tegnap jöttek. Kigázolt a sűrűségből s elérkezett a kettős úthoz, ahol a kőkereszt állt. A hirdetmény még mindig ott fityegett, fehérén s mintegy vidáman a fölkelő nap verőfényében. A marquisnak eszébe jutott, hogy a hirdetmény alján volt valami, amit nem tudott tegnap elolvasni, nagyon aprók lévén a betűk és csekély a világosság. Odament a kereszt tövéhez. A hirdetményen e sorok valának még olvashatók a *Prieur de la Marne* aláírás alatt:

„A volt Lantenac marquis, személy-azonossága bebizonyíttatván, haditörvényszékileg azonnal főbe lövetik.

Aláírva:

Az expeditionalis hadoszlop parancsnoka

*Gauvain,
zászlóalj-parancsnok*

- Gauvain! szólt a marquis.

Tűnődni látszék s mereven függeszté szemeit a hirdetményre.

- Gauvain! ismétlé.

Majd odább ment, de hátra fordult s darabig a keresztet nézte, aztán visszatért s még egyszer elolvasta a hirdetményt.

Aztán lassan eltávozott. Ha valaki közelállt volna hozzá, hallhatta volna amint halkan mormogja:

- Gauvain!

A mélyútról, melyen most haladt, nem láthatta a majorsági épületek tetejét, mik balra estek tőle. Egy meredek domb tövében járt, melyet dúsan virágzó magyalbokrok borítottak. A domb csúcsát ama kiálló pontok egyike képezte, melyeket e vidéken disznófőnek hívnak. Lenn a domb alján a szem nem hatott át a sűrű fákon, miknek levelei mintegy fürödtek a napsugár-özönben. Az egész természet örvendett a szép hajnalnak.

Egyszerre borzasztó változás történt az egész tájon. Mintha valami lesroham menne végbe, vad kiáltások és lövöldözések vihara rázkódtatta meg a verőfényes mezőket és napsugaras erdőket s a majorság felől magas füst és láng csapott föl, mintha a tanya és a falu egy égő kazal volna. Az ugrás a verőfényről a zivatarra rögtön volt és megdöbentő. A pokol torka nyílt meg a gyönyörű hajnalon. Az irtózat minden átmenet nélkül érkezett a mély csönd után. Herbe-en-Pail felé harcz folyt. A marquis megállt.

Nincs senki, ki hasonló helyzetben ne tapasztalta volna, hogy a kíváncsiság erősebb a veszélytől való félelemnél. Az ember tudni akarja, mi az, ha mindjárt rajtaveszt is. A marquis fölsietett a magaslatra, melynek tövében haladt el a mélyút. Ott fön mindenki láthatta, de legalább ő is látott. Pár percz alatt fön volt a csúcson. Körültekintett.

Csakugyan lövöldözés volt és tűzvész. Hallatszott az ordítózás s jól látszott a tűz. A major valami katasztrófának szolgált központul. Mi volt az? Megtámadták tán a herbe-en-pail-i

majort? De hát ki? Csata volt ott? Vagy valami katonai megtorlás csupán? A kékek, mint egy forradalmi rendelet parancsolta, igen gyakran szigorúan büntettek, fölgyújtva a lázadó falukat és tanyákat, s névszerint minden oly majort és falut, a hol a törvény által megszabott faforlatok hiányoztak, s a hol a sűrűn át nem vágtak utat a köztársasági lovasok számára.

Legközelebb így égették föl Bourgogne helységét, Ernèchez közel. - Hasonlóan bánnak most tán Herbe-en-Pail-lal. Lehet, hogy a rendeletileg meghagyott strategikus fakivágások itt sem teljesítettek a tanisi és herbe-en-pail-i erdőben és ligetekben. A büntetés volt ez most? Parancs érkezett tán ez iránt a majorságban tanyázó előcsapathoz? Vagy részét képezte ez előcsapat amaz expeditionalis hadoszlopoknak, melyeket „pokolbéli hadoszlopok”-nak neveztek?

Szerfölött tuskés és szerfölött vörhenyes sűrűség környezte minden oldalról a magaslatot, melynek tetejére a marquis fölmászott, hogy széttekinthessen. E sűrűség, melyet a herbe-en-pail-i ligetnek hívnak, mely azonban egy erdő nagyságával vetekedett, egész a majorig terjedt s mint általában a bretagnei erdők, tele volt hegyszakadékok, gyalogösvények s mély utak egész hálózatával. Tömkeleg volt, melyben elvesztek a köztársasági hadak.

A megtorlás, ha ugyan az volt, kegyetlen lehetett, mert rövid ideig tartott. Mint minden ilyfajta durva tény, gyorsan véget ért. A polgárháborúkkal összeforrvák ez embertelenségek.

Míg a marquis, mindenféleképp okoskodva s nem tudva, leszálljon-e, maradjon-e? hallgatózott és figyelt, a gyilkos zaj megszűnt, azaz hogy szétoszlott. A marquis hallhatta, amint az erdőben szanaszét ömlik egy dühösen ujjongó, örömittas csoport. Rémítő hemzsegés keletkezett a fák alatt. A majorból az erdőbe tolongtak. A dobosok riadót vertek. Puskalövések már nem dörgedeztek. Hajtóvadászathoz hasonlított az egész. Ugy látszott, kutatnak, hajszolnak, üldöznek valakit. A zaj szétszórt és roppant volt; a harag és a diadal zürzavaros hangjai harsogtak; kiáltások tömeges lármája, melyből mit sem lehetett érteni. Egyszerre mint mikor a gomolygó füst határozott irányt vesz, a zürzavaros lármából kivált egy szó, egy név, melyet ezer ajk kiáltozott, s a marquis tisztán hallhatta:

- Lantenac, Lantenac, Lantenac marquis!

Őt keresték.

VI.

A polgárháború iszonyai.

És hirtelen, és minden oldalról megtelt körülte az erdő puskákkal, szuronyokkal és kardokkal; egy tricolor-zászló emelkedék föl a félhomályból; a „Lantenac” kiáltás dörgött százszorosan s lenn a gályák és túske-bokrokon át fenyegető arcok mutatkoztak.

A marquis egyedül volt, egyenest fönállva a magaslaton. Láthatták az erdő minden pontjáról. Ő maga alig látta azokat, kik nevét kiáltozák, de azok mind látták őt. Ha ezer puska volt az erdőben, célpontul szolgált valamennyinek. Nem különböztethetett meg semmit a sűrűségben, csak a reáirányult villogó szemeket.

Levette kalapját, fölhajtotta karimáját, letört egy száraz tövist egy magyal-bokorról, kivett zsebéből egy fehér kokárdát s a tövissel odatűzte. S ujra fejére tévén a kalapot, melynek fölhajtott karimája látni engedte homlokát és kokárdáját, emelt hangon szólt az egész erdőhöz beszélve egy időben:

- Én vagyok, akit kerestek. Én vagyok Lantenac marquis, fontenay-i vicomte, bretagnei herczeg, a királyi hadak fővezére. Rajta! Czélozz! Tüzet!

S két kezével szétvetve kecskebőr-ködménét, kitarta meztelen mellét.

Letekintett, szemeivel a reáirányzott puskákat keresve s térdelő embereket látott maga körül.

Riadó kiáltozás hangzék:

- Éljen Lantenac! Éljen a tábornok!

Kalapok repültek a magasba, kardok villogtak örömittasan, s az egész erdőben botok nyultak föl barna gyapjúsüvegeket lóbálva kajmóikon.

Egy vendée-i csapat volt az ott körülötte.

E csapat térdre borult, a mint őt meglátta.

A legenda szerint az őskori thüringi erdőkben csodás alakok laktak; óriások faja, az embernél magasb és alacsonyabb lények, kiket a rómaiak rettenetes vadállatoknak néztek, a germánok pedig isteni lényeknek, s kik aszerént amint az egyik vagy a másik néppel találkoztak, annak valának kitéve, hogy vagy kiirtják, vagy imádják őket.

A marquis valami ahhoz hasonlót érzett, amit egy ily csodalény érezhetett, midőn azt várta, hogy mint szörnyeteggel fognak bánni vele, s egyszerre csak isteni tiszteletben részesíték.

Mind e rettenetesen villogó szemek vad szeretettel csüggték most a marquisen.

A tömeg puskákkal, kardokkal, kaszákkal, bunkókkal, botokkal volt fegyverezve, s széles karimájú kalap vagy barna süveg fehér kokárdával fődte mindegyikük fejét. Tele valának aggatva mindenféle olvasókkal és amuletekkel. Térdrél nyitott bő nadrágot viseltek, kecskebőr-ködmönt s bőr szárharisnyákat. Meztelen térdök, hosszú hajuk s némelyiknek szilaj, de valamennyinek egyenlően naiv arcza egészíté ki az érdekes képet.

Egy szép fiatal ember ment át a térdelők közt s nagy léptekkel sietett föl a marquishoz. E fiatal ember szintugy vala öltözve mint a parasztok, kecskebőr-ködménbe, fölthajtott karimájú, fehér kokárdás nagy nemez-kalappal a fején; de kezei fehérek valának és inge finom, s zekéjén fölül fehér selyem tisztí övet hordott, melyről arany markolatú kard függött le.

Fölrve a csúcsra, eldobta kalapját, leoldotta tisztí övét, féltérdré ereszkedett, átnyujtá tisztí övét a marquishnak s így szólt:

- Valóban önt kerestük. Végre föltaaláltuk. Itt a parancsnoki kard. Ez emberek most az ön parancsára várnak. Én voltam vezérök; most alább szállók rangfokozatban; az ön katonája vagyok. Fogadja hódolatunkat, kegyelmes uram. Parancsoljon, tábornok ur.

Aztán intett s néhány ember jött ki az erdőből, kik a tricolor-zászlót hozták. Ez emberek fölthágtak a magaslatra egész a marquishig s letették lábaihoz a zászlót. Ugyan az a tricolor-zászló volt, melyet az imént a fák közt látott.

- Tábornok ur! szólt a fiatal ember, ki átnyujtotta neki kardját és tisztí övét; ezt a zászlót kékektől vettük el, kik a herbe-en-pail-i majorban tanyáztak. Kegyelmes uram! engem Gavard-nak hívnak. A La Rouarie marquis táborában voltam.

- Jó, szólt a marquis.

S nyugodtan és komolyan derekára kötötte az övet.

Aztán kivonta a kardot és megforgatta feje fölött.

- Föl! Talpra! szólt, s éljen a király!

Mind fölkeltek.

S az erdő mélyéből föltört a messzehangzó és diadalmas kiáltás:

- Éljen a király! Éljen a mi marquis-nk! Éljen Lantenac!

A marquis Gavard felé fordult.

- Hányan vannak önök?

- Hétezeren.

S lemenés közben, mialatt a parasztok félreháríták a magyalbokrokat Lantenac marquis útjából, Gavard így folytatá:

- Kegyelmes uram, ez igen egyszerű. Egy szóval kimagyarázhatni az egészet. Csak egy szikrára volt szükség. A köztársaság hirdménye tudtul adta az ön jelenlétét, fölkelésre hevítette a király mellett az egész vidéket. Azonfölül kéz alatt értesített bennünket a granville-i maire is, a ki a mi emberünk; ugyanaz, ki Olivier abbét megmentette. Ez éjjel már félreverték a harangokat.

- Ki végezt?

- Ön végezt?

- Ah, szólt a marquis.

- És most itt vagyunk, fejezé be szavait Gavard.

- S hétezeren vannak önök?

- Igen, ma még hétezeren. Holnap tizenötezeren leszünk. Midőn La Rochejacquelin Henrik elindult a katolikus hadsereghez, szintén félreverték a harangokat s egy éj alatt tizezer ember özönlött hozzá a hat parochiából: Isernay, Corgueux, Les Échanbroignes, Les Aubiers, Saint-Aubin és Nueuilből. Lőszerök nem volt. Találtak egy kőművesnél hatvan font bányába szánt durva lőport s La Rochejacquelin azzal ment el. Gondoltuk, hogy önnek itt kell valahol lenni az erdőben s kerestük önt.

- S útközben megtámadták önök a kékeket a herbe-en-pail-i majorban?

- A szél miatt nem hallották meg a harangok félreverését. Nem tartottak semmitől. A falubeliek jól fogadták volt őket. Ma reggel megrohantuk a majort. A kékek még aludtak, s egy szempillantás alatt végeztünk velök. Nekem van lovam. Méltóztatik elfogadni, tábornok ur?

- Igen.

Egy paraszt elővezetett egy katonásan fölkontározott fehér lovat. A marquis anélkül, hogy szüksége lett volna Gavard segélyére, fölült.

- Hurrah! kiáltottak a parasztok.

Az angol kiáltások nagyon szokottak a breton normand parton, szünetlen közlekedésben lévén a lakosok a La Manche csatornai szigetekkel.

Gavard katonásan tisztelgett s kérdé:

- Hol lesz a főhadiszállás, kegyelmes uram?

- Először a fougères-i erdőben.

- Egy a marquis ur hét erdeje közül.

- De papra van szükségünk.

- Van nekünk egy.

- Kicsoda?

- A la chappelle-erbrèe-i lelkész.

- Ismerem. Járt Jerseyben is.

Egy pap lépett ki e megjegyzésre a sorok közül s megszólalt:

- Háromszor.

A marquis odafordította fejét.

- Jó napot, lelkész ur. Sok dolga lesz.

- Annál jobb, marquis ur.

- Gyóntatnia kell. Azaz hogy csak azokat, akik gyónni akarnak. Nem kényszerítünk senkit.

- Marquis ur, szólt a pap, Gaston, Guéménèeben kényszeríti a republikánusokat, hogy meggyónjanak.

- Gaston - borbély, felelt a marquis; mindenki úgy haljon meg, ahogy neki tetszik.

Gavard, ki eltávozott, hogy némi intézkedéseket tegyen, visszatért.

- Tábournok ur, várom parancsait.

- Először is, a találkozási hely a fougères-i erdő. Most széledjenek el s mindenki odamenjen.

- A parancsot kiadtam már.

- Ön azt mondta, hogy a herbe-en-pail-iak szívesen fogadták a kékeket?

- Igen, tábournok.

- Leégette ön a majort?

- Igen.

- Leégette a falut is?

- Nem.

- Gyujtassa föl.

- A kékek megkísérették védelmezni magukat, de csak százötvenen voltak s mi hétezeren.

- Miféle kékek ezek?

- A Santerre katonái.

- Aki a dobot verette, mikor a királynak levágták a fejét. Ugy hát párisi zászlóalj?

- Fél zászlóalj.

- Hogy hívják a zászlóaljat?

- A zászlójukon az áll, hogy „a vörös sapkások zászlóalja”.

- Vadállatok.

- Mit csináljunk a sebesültekkel?

- Lőjétek agyon.

- Mit csináljunk a foglyokkal?

- Lőjétek agyon.

- Körülbelül nyolczvanan vannak.
  - Lőjétek mind agyon.
  - Két nő van köztök.
  - Azokat is.
  - Három gyermek is van.
  - Hozzátok el. Meglátjuk, mit csináljunk velök.
- S a marquis megsarkantyuzta lovát.

VII.

Pas de grace! (A commune jelszava.) **Pas de quartier! (A hercegek jelszava.)**

Míg ez történt Tanis táján, a koldus azalatt Crollon felé haladt. Bemélyedt a hegyszakadékokba, sűrű, néma lombok alatt ballagva, nem ügyelve semmire s csak a semmivel törődve, mint ő maga mondá. Álmodozott inkább, mint gondolkozott, mert aki gondolkodik, annak czélja van, de aki álmodozik, annak nincs. Csatangolva, barangolva, meg-megállva, megevett itt-ott egy csomó vadsóskát; ivott a forrásból, néha-néha valami távoli zajra fölütötte fejét; azután ismét elmerült a leigéző természet bámulásába, s a verőfény felé fordítva rongyait, hallá tán az emberek zaját, de csak a madarak énekét hallgatá.

Öreg volt, és lassú; nem igen birt messze menni; mint Lantenac marquisnak mondá: száz lépésre már elfáradt. Egy kis körutat tett Croix-Avranchin felé s elérkezett az est, mire visszatért.

Kissé Macey fölött az ösvény, melyen haladt, egy fáktól ment magaslatra vezetett, honnan igen messze ellátni s áttekinthető az egész nyugati láthatár le a tengerig.

Fölszálló füst vonta magára figyelmét, midőn ideért.

Nincs valami barátságosabb, és nincs valami iszonyúbb a füstnél. Vannak nyájas, békés füstök, s vannak gonosz, bűnös füstök. A füst sűrűségében és színében benne rejlik az egész különbség a béke és a harcz, a testvériség és a gyűlölet, a lakoma és a tor, az élet és a halál közt. A füst, mely a fák közől a magasba hat, jelentheti azt, ami a világon legkedvesebb: a családi tűzhelyet, s azt is, ami legborzasztóbb: a tűzvészt. S az ember minden boldogsága és boldogtalansága benne van néha a füstben, mely a szél szeszélye szerént oszlik szét a levegőben.

A füst, melyet Tellmarch megpillantott, nyugtalanító jellemmel birt.

Sötét volt, s közbe-közbe hirtelen vörös, mintha az izzó parázs, melyből ered, csak néha-néha lobbanna föl, s hamvadóban volna immár. A füst Herbe-en-Pail fölött emelkedett.

Tellmarch megkettőztette lépteit s a füst felé tartott. Meglehetős fáradt volt, de tudni akarta, mi az ott?

Egy dombhoz ért, melynek széles hátára volt építve a falu és a major.

Volt. Falu és major nem létezett többé.

Egy rakás égő omladék: ez volt Herbe-en-Pail.

Van valami, mi jobban fáj a szívnek egy palota égésénél: az, mikor egy kunyhó ég. Siralmas látvány a kunyhó, mely lángba borult. A pusztulás, mely a nyomort támadja meg, a sas-keselyű, mely a földi féregre csap le, oly képtelenség, mely összeszorítja az ember szívét.

Ha hiszünk a bibliai legendának, a tűzvész látása képes kőbálvánnyá változtatni egy embert. Tellmarch egy percze ily kőbálvány lett. A kép, mely kitárult szeme előtt, megdermesztette. Csöndben fejeződött be a rombolás. Nem hangzék egy kiabálás, nem vegyült a füst közé egyetlen emberi sóhaj. Ez óriási kemencze folytatta működését, s lassanként elnyelte az egész falut anélkül, hogy a gerendák recsegésén s a szalmatetők ropogásán kívül más hang is hallatszott volna. Olykor szétfoszlott a füst, a beszakadt tetők látni engedék a tátongó szobákat, s skárlátvörös ringy-rongyok s bíborszínű ócska butorok tüntek föl belsejökben. Tellmarch a rémesettől elkábulva mozdulatlan állt ott.

A házakhoz közelfekvő gesztenyés néhány fája meggyuladt és lángba borult.

Tellmarch figyelt, nem hall-e egy hangot, egy segélykiáltást, egy sikoltást. Mi sem mozdult, csak a láng; minden hallgatott, csak a tűzvész pattogott. Mind elfutottak talán?

Hol az a csoport ember, aki Herbe-en-Pail-ban élt és dolgozott? Hová lett az egész népség?

Tellmarch leszállt a dombról.

Gyászos rejtvény megoldását kereste. Szemeit rászögezve halkán lépdelt előre. Lassan közeledett a romokhoz, mint valami árnyék. Kisértetnek érzé magát e nagy sírban.

Elérkezett oda, hol a majorság kapuja állt, s benézett az udvarra, melynek nem voltak többé falai, s melynek határa összevegyült a körulte lévő házikókkal.

Amit eddig látott, az a kezdet csupán. Eddig a borzasztót látta, most föltárult előtte az iszonyú.

Az udvar közepén egy sötét, idomtalan gomoly emelkedett, halványan világítva meg egyik oldalról a láng, másiktól a holdvilág által. E gomoly egy rakás ember volt; mind halva.

A rakás körül még füstölgött egy nagy tó. A láng visszatükröződék e tóban, de nem volt annak szüksége a tűzre, hogy pirosnak lássék. Piros volt a vértől.

Tellmarch közelebb lépett. Egymástán megvizsgálta a rakáson heverő testeket. Holttest volt valamennyi.

A hold rájuk világított; a tűzvész is.

Katonák holttesteik voltak. Mezitláb hevertek ott mind. Csizmaikat lehúzták, fegyvereiket elszedték. A kék egyenruhát rajtuk hagyták. Itt-ott kilátszottak a halomrahányt tagok és fejek közül a tricolor-kokárdás kalapok. Köztársaságiak voltak. Ama párisiak, kik tegnap még mind éltek, s a herbe-en-pail-i majorban tanyáztak. Hogy ez embereket sorrendben végezték ki, erre mutatott a testek arányos egymásra hullása; ott helyben, egymás után lóhatték agyon őket, még pedig gondosan. Halva volt mind. Egy hörgés sem hallatszott a rakásból.

Tellmarch végignézte a hullákat, egyet sem mellőzve. Mind át meg át valának lyukgatva golyóktól.

Azoknak, kik rakásra lőtték őket, hihetőleg másfelé kellett elsietni, s nem értek rá eltemetni áldozataikat.

Tellmarch már kifelé indult ismét, midőn szemei egy alacsony kőfalra vetődtek az udvaron; négy lábat látott kilógni a kőfal sarkán.

E lábak kisebbek valának mint a többi, s rajtuk maradt a cipő. Tellmarch közelebb lépett; női lábak voltak.

Két nő feküdt egymás mellett a fal mögött. Szintén lelőve.

Tellmarch lehajolt föléjük. Egyikök valami egyenruhafélébe volt öltözve, mellette egy összetört és kiürített tonnácska. Markotányosné lehetett. Négy golyó furta át fejét. Meghalt.

Tellmarch megvizsgálta a másikat is. Parasztasszonynak látszék. Sápadtan, tátott szájjal, lecsukott szemekkel feküdt ott. Fején nem látszott semmi seb. Ruhája, melyet bizonyosan a sok fáradtság rongyolt össze, szétnyílt, mikor elbukott s kitárta félig meztelen nyakát és vállait.

Tellmarch kissé félrébb vonta a ruhát s meglátta a nő vállán a kerek sebet, melyet a puska-golyó okoz. A vállperc el volt törve. Tellmarch részvétellel nézte a halottszínü kebelt.

- Anya és szoptató, mormogá.

Megérintette. A test nem hült még ki.

Nem volt más sebe a nőnek, mint az az egy a vállán, s a kulcscsont összetörve.

Tellmarch a sziv helyére tette kezét s gyöngé verést érzett. A nő még nem halt meg hát.

Tellmarch most fölállt s rettenetes hangon kiáltott:

- Nincs itt senki?

- Te vagy az koldus? viszonzá egy hang oly halkán, hogy alig lehetett hallani.

S egy fej nyult föl egy romhasadékból.

Aztán egy másik arcz tünt elő egy másik romhasadékból.

Két paraszt volt, akik elbujtak. Ők maradtak egyedül életben.

A koldus ismert hangja fölbátorította őket, hogy kibujjanak rejtekökből, a hol kuporogtak.

Még mindig szörnyen reszketve közeledtek Tellmarch-hoz.

Tellmarch tudott kiáltani az előbb, de beszélni most nem. Ilyen az ember, ha mélyen megrendül.

Ujjával a nőre mutatott, ki ott feküdt lábainál.

- Talán él még, szólt az egyik paraszt.

Tellmarch fejével intett, hogy igen.

- A másik asszony is él? kérdé a másik paraszt.

Tellmarch intett, hogy nem.

A paraszt, ki először bujt ki, ismét megszólalt.

- A többi mind halott, ugy-e? Én láttam mindent. A pinczémben voltam. Mily hálát ad az ember az Istennek ilyenkor, hogy nincs családja! A házam leégett. Szentséges Jézusom! mindenkit megölték. Ennek az asszonynak gyermekei voltak. Három kis gyermeke. A gyerekek sikoltoztak: Anyám! Az anyjok sikoltozott: Gyermekeim! Az anyát megölték, s a gyermekeket elvitték. Én láttam. Istenem, istenem, istenem! Mikor mindent legyilkoltak, akkor elmentek. Ki voltak elégtve. Elvitték a kicsinyeket s megölték az anyjokat. De nem halt még meg! Mondd csak koldus, hiszed-e, hogy megmentheted az életét? Segítsünk-e elvinni őt a kunyhódba?

Tellmarch intett, hogy igen.

Az erdő egészen a majorig nyult. Hamar csináltak egy hordágyat galyból és harasztból, föltették rá a még mindig mozdulatlan asszonyt, s megindultak vele az erdőbe, egyik paraszt fejénél, másik lábainál emelve a hordágyat; Tellmarch karját támogatta az asszonynak s üterét tapogatta.

Utközben a két paraszt beszélgetésbe eredt, s a vérző asszony fölött, kinek sápadt arcát megvilágítja a hold, rémült fölkiáltásokra fakadtak.

- Mindent leölni.

- Mindent fölperzselni.

- Oh uram istenem! így leszünk már most?

- Az a magas öreg ember akarja így.

- Igen, az parancsolta.

- Én láttam őt, mikor, agyonlőtték az embereket. Ott volt?

- Nem. Elment. Hanem azért mindegy. Minden az ő parancsa szerint történt.

- Ugy hát annyi, mintha ő tette volna.

- Ő mondta, hogy öljetek, égessetek. Semmi kegyelem!

- Igaz-e, hogy marquis?

- Az bizony, ami urunk.

- Hát hogy hívják?

- Lantenac marquis ur.

Tellmarch fölemelte az ég felé szemeit s fogai közt mormogá:

- Ha tudtam volna!

MÁSODIK RÉSZ.
PÁRISBAN.

ELSŐ KÖNYV. CIMOURDAIN.

I.

A párisi utczák abban az időben.

Az egész világ az utcán lakott ez időtájban. A kapuk előtt terítettek és ebédeltek. A nők a templomlépcsőkön ültek s a marseillaisét énekelve tépést készítettek. A monceaux-i parkban és a Luxenburg-kertben katonai gyakorlatok folytak. Minden utczasarkon fegyvert kovácsoltak, a puskák és kardok a járókelők szeme előtt készültek, kik tapsoltak e munkához. Minden ajkról ily biztatás hallatszott: *Türelem! forradalomban élünk*, s hősie mosoly lebegett minden ajkon. Színházba járt minden ember, mint Athénben a peloponészi háború alatt; az utczák szögletein ily falragaszokat lehetett olvasni: *Thionville ostroma. - A lángok közül megmentett anya. - A gondüző klub. - Az öregebb Johanna pápa. - A bölcsész-katonák. - Hogyan kell szeretni falun.*

A németek már-már Páris kapui előtt táboroztak. Az a hír szállongott, hogy a porosz király már páholyokat is rendelt az opera-színházban. Ijesztő színe volt mindennek, s még sem ijedt meg senki. A gyanusakról szóló homályos törvény, mely Merlin de Douai vétkes műve volt, minden fej fölött megvillogtatta a guillotine-t. Egy ügyvéd, valami Seran nevű, akit föladtak, hálóköntösben és papucsban s fuvolázva várta az ablaknál, mikor jönnek elfogni őt. Ugy-látszott, mindenkinek sok a dolga. Az emberek nem jártak, de futottak. Egy kalap sem volt kokárda nélkül. A nők így szóltak: *A vörös sapkával csinosabbak vagyunk.*

Mintha egész Páris hurczolkodott volna! A zsidó boltjai tele voltak koronákkal, mitrákkal, kormánypálczákkal aranyozott fából, s aranyos liliomokkal, miket a királyi épületekről tördeltek le. Megannyi romja a ledöntött monarchiának! A zsidóvásáron papi öltönyöket és karingeket árultak. Porchetons meg Ramponneau-hoz miseinget és stólat viselő emberek érkeztek s míg szamaraik hátára takaró gyanánt misemondó ruhákat (casulákat) vetettek, ők maguk templomi kelyhekbe töltették s így itták a bort.

A Saint-Jacques utcában a mezítláros kövezők megállították egy lábbeli-kereskedő talyigáját, s önkényes gyűjtést rendezvén maguk közt, tizenöt pár csizmát vettek, miket azzal az üzenettel küldtek el a konventnek, hogy „katonáink számára”.

Franklin, Rousseau, Brutus s hozzá kell tennünk még - Marat mell-szobrai pompáztak mindenfelé. Maratnak egy szobra alá a Cloche-Perce utcában, fekete fakeretben süveggel borítva a Malouet ellen kiadott nyomozó-levelet függesztették, megtoldva tájékozó adatokkal s szélére jegyzett ily sorokkal: „E részleteket Bailly-Silvain ágyasától kaptam, egy jó honleánytól, aki már több szivességben részesített, *Marat.*” A Palais-Royal terén a kút föliratát: *Quantos effundit in usus*, eltakarta képnek keresztelt két nagy darab durván bemázolt vászon; az egyik Cahier de Gerville-t ábrázolta, amint az arles-i rongyszedők összeesküvését följelenti a nemzetgyűlésnek; a másik XVI. Lajost, amint királyi hintóján visszahozták Varennesből. A hintó alá kötelekkel egy deszka volt erősítve, melynek két végén egy-egy gránátos ült, kezében föltüzött szuronyos puskát tartva.

Kevés nagy bolt volt nyitva. Kerekeken nyugvó szatócsbódék, melyeket asszonyok huztak s a portékára lecesepegő faggyugyertya világított meg, jártak keltek a városban. Szőke parókás expapácák mindenféle díbdáb apróságot árultak rongyos sátrak alatt. Egy-egy harisnyafoltozó a szellős fészerben hajdan grófné volt. Némely varrónő hajdan marquisné. Boufflers marquisné

egy pajtában lakott, ahonnan épen egykori palotájára látott. Rikoltozó suhanczok föl-alá futkostak „friss ujságot” kínálgatva. Akik nyakkendőket hordtak, azokat *görvélyeseknek* hívták. A tömeg kifütyölte *Pitou*-t, a királypárti énekest, aki másképpen bátor ember volt, mert huszonhétszer zárták el a forradalmi törvényszék elé állíták, azzal vádoltatván, hogy e szó kiejtésénél „polgárerény” testének azon részét találta megveregeni, melyen ülni szokott az ember. Midőn látta, hogy veszélyben forog feje, fölkiáltott: „*Furcsa; hisz nem a fejem a vétkes*”, mire a bírák elnevezték magukat s *Pitou* megmenekült. E *Pitou* kicsufolta a divatos görög és francia neveket is; kedvencz dala egy csizmafoltozóról szólt, kit *Cujusnak* nevezett s a feleségét *Cujusdamnak*.

A *Carmagnole*-t tánczolták mindenfelé; a rendezők nem mondták többé: *urak, hölgyek!* hanem „*polgárok*” és „*polgárnők*”. Tánczolták a rombadólt klastromokban is, égő lámpákkal az oltáron, négy szál faggyugyertyával két keresztbe ütött boton s a sírbolttal lábaik alatt. „*Zsarnok-kék*” posztóból szabták a legtöbb ruhát. A jakobinus-sapkák mintájára készültek a melltűk, háromszínből, a divatos fehér, kék és vörös kövekből. A *Richelieu*-utcát elkeresztelték a törvény utcájának, a *Saint-Antoine* külvárost a dicsőség külvárosának. A *Bastille*-téren a természet szobra állt. Az emberek ujjal mutogatták egymásnak az utcán az ismert alakokat, *Chateles*-t, *Didier*-t, *Nicolas*-t és *Garnier-Delaunay*-t, kik reggeltől estig a *Duplay* asztalos kapuja előtt ácsorogtak; *Voulland*-ot, ki egy nap sem mulasztotta el a guillotine-t, s mindig nyomában lévén az elítéltek szekérének, úgy hívta ezt, hogy a „*piros misére megyek*”, s *Montflabert*-et, a forradalmi esküdtet és volt *marquis*-t, ki *Dix-Aout*-nak (augusztus tizedike) nevezte magát. Rámutogattak a katonai iskola növendékeire, kiket a konvent rendelete úgy czimzett, hogy: „*a Mars iskolájának növendékei*”, a nép pedig úgy, hogy: „*a Robespierre apródjai*”. Olvasták a *Fréron* proklamációit, melyekben följelentette mindazokat, kik gyanusak alkudozási hajlamaik miatt. A muscadin-ek összecsoportosulva a polgármesteri hivatalok előtt, kicsufolták a polgári házasságot, útjába álltak a hitveseknek, s gúnyosan mondogatták: „*municipaliter összeadva*”. A rokkantak palotájában a szentek és királyok szobrait a phrygiai sipkával földték. Az utczasarkköveken kártyáztak. A kártyajáték is forradalmon ment át. A királyokat géniuszok helyettesítették; a dámákat a Szabadság; az alsókat az Egyenlőség; s az ászokat a Törvény. A közkerteket fölszántották; a *Tuileriák* kertjét szintén fölhasogatta az ekevas.

Mind ehhez főleg a legyőzöttek osztályában bizonyos kevély életuntság járult. Egy ember azt irta *Fouquier-Tinville*-nek: „Legyen ön oly szives, mentsen meg az élettől. Itt a czímem.” *Champanett*-et elfogták, mert egyszer a *Palais Royal*ban fölkiáltott: „Ugyan mikor üt ki már a forradalom Törökországban? Szeretném már a respublikát Törökországban látni.” (A francia szójáték: *à la Porte* élesebben hangzik.)

A hirlapok gombaszámra szaporodtak. A fodrászlegények nyilvános helyeken göndörítették a nők hajait, a princípális meg az alatt fonszóval olvasta a *Moniteur*-t. Mások rettenetesen hadarászva magyarázgatták nagy csoportoknak, *Dubois-Crancé* lapját, az „*Entendons nous*”-t vagy a „*Trompette du Père-Bellerose*”-t. Néha a borbélyok egyszersmind hentesek is voltak s sódarok és kolbászok függtek egy-egy szépen megfésült aranybábu fürtei mellett. Borkereskedők az utca közepén árulták az „emigransok” borait; egy kereskedő *ötvenkét fajta* bort hirdetett. Mások ócska művészi tárgyakkal üzérkedtek, ingó órákkal a *la lyre* szófákkal a *la duchesse*.

Sokan *Martin*hez jártak kártyát hányatni, az *Anjou*-, azelőtt *Dauphine*-utczába 173. sz. a. A kenyér elfogyott, a szén elfogyott, a szappan elfogyott. Csoportosan ácsorogtak az utcákon a tejelő tehének, melyeket a vidékről hajtottak be. A bárányhus fontja 15 frank volt. A *commune* egy hirdetménye fejenként egy font húst rendelt tiz-tiz napra. Ember ember hátán állt a boltosok ajtai előtt. Egy ily csoport közmondásossá lett. Egy fűszerárus ajtajától kez-

dődött a Petit-Corneau utcában s elnyult egész a Montorgeuili utca közepéig. Ugy hitták ezt ekkor, hogy „a madzagot tartani”, mert az illetők egy hosszú kötelet fogtak a kezeikbe, sorban állva egyik a másik után. A nők bátrak és gyöngédek maradtak e nyomor közepette. Egész éjeket küntöltöttek, várva, mikor kerül reájok a sor, hogy bejuthassanak a pékhez.

A kisegítő eszközök fényesen sikerültek a forradalomnak. Két veszélyes eszközzel enyhített e roppant inségen, az assignátával és a maximummal. E praktikus gyógyszerek mentették meg Franciaországot. Az ellenség, a coblenzi épügy, mint a londoni, nagyban üzérkedett az assignáták agiójával. Agiotage-t folytattak az utcán kószáló leányok, kik levendulavizet, harisnyakötőt és hajtekercseket árulgattak. Agioüzérek kerekedtek a Vivienne-utcában, sáros csizmában, zsiros hajjal és rókatorkos gyapjusüvegekben, s ilyenek csaptak föl a fölciczomázott uracsok a Valois-utcából, fénymázos csizmákban, szájukban fogpiszkálóval, gyapjas kalappal a fejükön, s a lányok tegezték őket. A nép hajtóvadászatot tartott rájuk, csak úgy mint a tolvajokra, kiket a királpártiak „cselekvő polgárok”-nak neveztek. Egyébként igen kevés lopás történt. Rideg nélkülözés, szigorú becsületesség uralkodott. A mezítlábosok és éhenhalók komolyan, lesütött szemmel haladtak el a Palais-Égalité ékszerészeinek csillogó kirakatai előtt. Egy házvizsgálat alkalmával, melyet a Saint-Antoine sectio Beaumarchais-nál tartott, egy asszony leszakított a kertben egy virágot; a nép megpofozta.

A fának öle négyszáz frank volt ezüstben. Az utcákon látni lehetett az embereket, amint nyoszolyáikat vagdalják föl tüzelőnek. Télen a kutak befagytak; egy veder ivóvízért húsz sout fizettek; minden második ember vízhordó lett. Egy louisd'or háromezerkilencszázötven frankot ért. Egy órai bérkocsizás hatszáz frankba került. Ha egy egész nap használta valaki a fiacre-t, este ily párbeszéd fejlett ki: - „Kocsis, mivel tartozom? - „Hatezer frankkal.” - Egy zöldségáros naponként húszezer frank árút adott el. A koldus így rimánkodott: Könyörüljete rajtam. Csak kétszázharmincz frankra van szükségem, hogy papucsot vehessek.

A hídföket Dávid által festett és vésett óriási szobrokkal díszíték föl, melyeket Mercier roppant „fabábuknak” csúfolt. Ez óriási szobrok a levert foederalismust és coalitiót ábrázolták. A nép nem csüggedett. Vad öröm szállta meg, hogy egyszer mindenkorra bevégezte számadását a trónokkal. Az önkénytesek csoportosan jelentkeztek fölajánlva életüket. Minden utcából kikerült egy zászlóalj. Jöttek-mentek a kerületek zászlói, mindegyiken saját s néha mulatságos föliratok. A capuczinus-kerület zászlóján ez állt: „*Akinek a szakállunk kell, jöjjön maga érte!*” Egy másikon; „*Nincs egyéb nemesség, csak a szív nemessége.*” Minden fal tele volt aggatva kicsiny, nagy, fehér, sárga, zöld, vörös nyomtatott és irott plakátokkal, melyek azt hirdették, hogy: *Éljen a köztársaság!* Az apró gyermekek a Ça ira-t gagyogták.

Ez apró gyermekek: ők képviselték a végtelen jövőt.

Később a tragikumra a cynicum következett. Páris utcáinak nagyon különböző két forradalmi színe volt. Egyik Thermidor kilenczedike előtt, a másik utána. A Saint-Just Párisát fölváltotta a Tallien Párisa. Ezek az istenség folytonos ellentétei. A sinai hegy villámai után tivornya és mámor.

Átalános őrzöngés lépten-nyomon. Már nyolczvan évvel ezelőtt is így volt. Akár XIV. Lajos, akár Robespierre nyomása alól szabadul az ember, egyforma vágyat érez szabadon lélekzeni; innen a század elején a regenség s végén a directorium. Két saturnalia a két rémuralom után. Mindkét alkalommal, úgy a puritán, mint a monarchikus kolostorból kiosont francia nemzet lázas örömmel használja szabadságát.

Thermidor kilenczedike után bódult öröm szállta meg Páris. Beteges öröm. Azokat, kik őrzöngve rohantak a halálba, azok váltották föl, kik őrzöngve siettek élni, s a nagyság eltűnt. Föltámadt egy új Trimalcion, kit Grimod de la Reynierenek hívtak, s megszületett az „almanach des gourmands”. Zeneszó mellett ebédeltek a Palais-Royal termeiben, női zenekarok működ-

tek, nők verték a dobot s fűjták a trombitát; a „Rigaudinier”-t járták most hegedűszóval. Méoznál „à l’orientale” vacsoráltak, illatos szökőkutak közepette. Boze a festész, tizenhatéves ártatlan, gyönyörű leányait „en guillotine” festette le, azaz vörös ingben, félmeztelen. A rombadólt egyházakban rendezett dáridókra most a Ruggieri, Luquet, Wenzel, Mauduit, Montansier báljai következtek; a komoly polgárnők után, kik tépést készítettek, a szultánnők, a nymfák; a katonák véres, sáros és poros meztelen lábai után a nők gyémántokkal ékített meztelen lábai.

A szemtelenséggel karöltve jött az aljasság is. Fönn a szállítók, lenn az apró akasztófa-virágok gazdálkodtak. Körmönfont tolvajsereg özönlötte el Párist, s minden embernek jól kellett vigyázni a zsebére. A divatos multságok közé tartozott elmenni a törvényszéki palota előtti térre, s nézegetni a tolvajnóket a pellengéren, úgy hogy végre is rájuk kellett adni a szoknyaikat. A színházból kijövet utcza suhanczok cabriolette-eket kínálgattak e szavakkal: *Polgár és polgárnő; itt van hely kettő számára.* Az ujságáruuló gyerkőczök nem kiabálták már a „Vieux Cordelier”-t, meg a „Népbarátját”, hanem a „Polichinelle” leveleit, és a „Galoppinek Petitióját”. Sade marquis elnőkölt a Pikások-sectiójában a Vendôme-téren. A reactio kicsapongóan vidám volt és kegyetlen. A 92-ki „Szabadság dragonyosai” újjászülettek „Chevaliers du Poignard” cím alatt. Ugyanakkor támadt föl halottaiból a Jocrisse typusa. Létrejöttek a divathölgyek, a „Merveilleuses”-ek, s a Merveilleuses-eken fölül az „Inconcevables”-ek. Mirabeautól Bobèche-hez sülyedtek.

Igy mozog Páris örökké előre és hátra. Páris a civilisatio roppant ingaórája. Majd az egyik, majd a másik sarkot érinti; majd a Thermopylet, majd a Gomorrhát. Kilenczvenhárom után a forradalom egén csodálatos napfogyatkozás történt. A század, úgy látszék, elfeledte befejezni amit kezdett; valami kábító orgia lépett közbe, elfoglalta az előtért, háttérbe tolt a rettenetes apocalypsist, fátyolt borított az iszonyu rémlátványra s kaczagásra fakadt az ijedelem után. A tragoediát fölvaltotta a comoedia s a láthatár háttérben a Carneval füstje homályba burkolta a Medusafőt.

Hanem kilenczvenháromban, mikor történetünk szerepel, megvolt még Páris utczáinak nagy-szerű és vad kifejezése. Megvoltak szónokaik. Varlet például, ki egy mozgó bódéban hurczoltatta magát s annak tetejéről tartott beszédeket a néphez. Megvoltak a hősök, kiknek egyikét a „nagybunkósok kapitányának” nevezték; meg kegyenczeik, mint Guffroy, a „Rougiff” czimű röpirat szerzője. E népszerű egyének közül volt olyan, aki ártott; volt olyan, aki használt. Becsületes és végzetes valamennyi közt egy volt csupán: Cimourdain.

II. Cimourdain.

Cimourdainban tiszta de zord lélek lakott. Tele absolut elvekkal. Pap volt, s épazért komoly. Az ember is lehet, mint az ég, sötét és derült egyszerre; csak az kell hozzá, hogy éjbe borítsa lelkét valami. Így borította éjbe Cimourdain lelkét a papság. A ki egyszer pap vala, örökké az marad.

De ami éjt borít ránk, meghagyhatja számunkra a csillagokat. Cimourdain csupa merő erény és igazság volt; csillagok, mik a homályban ragyogtak nála.

Élettörténete rövid. Falusi lelkész volt, s nevelő egy nagyuri házban; aztán egy kis vagyont öröklött, s ennek köszönhette, hogy szabaddá lett.

Mindenekfölött a makacsság képezte fő jellemvonását. Az elmélkedést úgy használta, mint a harapófogót szokás; azt hitte, nem szabad egy eszmét addig elhagynia, míg ki nem huzza a

szöveget. Megátalkodottan szokott gondolkozni. Ismert minden európai nyelvet, s egy kevéssé a többit is; ez ember szüntelen tanult, ami segítette őt, hogy megőrizze tisztaságát. De semmi sem veszélyesebb, mint az efféle zárkózottság.

Mint pap, kevélységből, vagy tán véletlenül, vagy épen lélekfönségből megtartotta fogadalmát, de nem őrizhette meg hitét. A tudomány lerombolta benne a hitet; a dogmák elenyésztek. Ekkor szemlét tartva önmaga fölött, úgy érezte, mintha megcsönkítva volna, s nem vetkőzhetvén le a papot, igyekezett újra emberré lenni. Zord módon tette. Megfoszták őt a családtól, s ő a hazát fogadta családjává; megtagadták tőle a nőt, s ő az emberiséget vette hitestársul. Mikor a sziv így kitágul eszményileg, a valóságban üres marad.

Rokonai, a szegény parasztok, mikor papnak adták őt, azt akarták, hogy kiemelkedjék a népből, ő visszaszállt a nép közé.

A szenvedély vonta vissza oda. Rémületes gyöngédséggel tekintett a szenvedőkre. Papból bölcsészszé lett, bölcsészből bajnok. XV. Lajos még élt, mikor Cimourdain már némi homályos republikánus érzelmeket táplált. Miféle respublikáról álmodozott? Tán a Platóéról s tán a Drákóérol is.

Tiltva lévén szeretnie, a gyűlölet vert gyökeret szívében. Gyűlölte a hazugságot, a monarchiát, a papi uralmat, saját papi köntösét; gyűlölte a jelent, s hangosan sóhajtozott a jövő után.

Sejtette, előrelátta, hogy meg fog érkezni egykor rettenetesen és nagyszerűen. Meggyőződött, hogy a siralmas emberi nyomornak végetszakítani a boszuálló eljövetele szükséges, s hogy ez lesz egyuttal a szabadító. Cimourdain a távolból imádta a katasztrófát.

1789-ben elérkezett e katasztrófa, s készen találta őt. Cimourdain sietett résztvenni az emberiség e roppant ujjáteremtésében. Logikájának hatalmával látott a munkához, ami ily szellemű embernél annyit jelent, hogy kérlelhetlenül. A logikát nem lehet meglágyítani. Cimourdain átélte a nagyszerű forradalmi éveket, s e viharok mindegyike nyomot hagyott lelkén: 89-ben a Bastille leomlása, a népek kínszenvedésének vége; 90-ben augusztus 4-ike, a hűbérrendszer vége; 91-ben Varennes, a királyság vége; 92-ben a respublika kikiáltása. Ő látta mint nő és izmosodik a forradalom, s nem az az ember volt, hogy megijedt volna ez óriástól. Sőt ép e roppant arányokban való növekvés fölviányozta őt, s noha már meglehetősen öreg volt - ötven éves, - s a pap hamarabb öregszik, mint más ember, maga is nőni kezdett a forradalommal. Évről évre látta mint nagyobbodnak az események s nagyobbodik az eseményekkel ő is. Eleinte félt, hogy a forradalom holtat fog szülni. Figyelemmel kísérte kezdettől, s érezvén, hogy a jog és az igazság mellette van, kívánta, hogy a siker se maradjon el, s azon mértékben, amint a forradalom rettentőbbé vált, Cimourdain mindinkább megnyugodott. Azt óhajtotta, hogy e Minerva, kinek homlokára a jövő csillagainak fényes koronája várakozott, egyszermind Pallas legyen és pajzsán ott viselje a kigyófürtös főt. Azt akarta, hogy ez isteni szem szükség esetén pokolbeli tüsszel villogjon a daemonokra, s a rettentést rettentéssel viszonozza.

Igy jutott el 93-ig.

93-ban Európa háborúja foly Franciaország ellen s Franciaország háborúja Páris ellen. Mi a forradalom? Franciaország győzelme Európa fölött s Páris győzelme Franciaország fölött. Innen e rettenetes perc óriási nagysága, s 93 nagyobb mint az egész század többi része.

Mi lehet tragikusabb annál, hogy Európa megtámadja Franciaországot és Franciaország megtámadja Párist? Oly dráma, mely az eposz mérveit ölti föl.

1793 a legnagyobb év. Teljes haragjában és teljes nagyságában dühöngött a vihar, s Cimourdain jól érezte magát benne. Az ő hatalmas szárnyaihoz e lázas, szilaj és tündöklő légkör illett. E férfi, mint a tengeri sas, bensőleg rendíthetetlenül nyugodt maradt, míg külsőleg

a vést és vihart szerette és kereste. Létezik oly szellem, mely vad és nyugodt egy időben s mintegy alkotva van arra, hogy mérkőzzék a szélvész és a zivatarral. Léteznek a viharban gyönyörködő lények.

Csak a nyomorultak iránt érzett könyörületet. A szenvedés azon nemét, mely iszonyt ébreszt, önfeláldozólag kereste föl. Semmitől sem undorodott. Ilyen volt az ő jósága. Iszonyatos és isteni a segély módja. Fölkereste a fekélyeket, hogy csókolgassa. Azon nemes tetteket, mik rútnak látszanak, legnehezebb véghezvinni; ő ezeket választotta. Egyszer a közkórházban egy ember veszélyben forgott, hogy a nyakán lévő kelevény, egy undok, eves s tán ragályos fekély megfojtja, ha azt rögtön ki nem szívják. Cimourdain ott volt s a tályogra téve száját, kiszopta tövig, ki-kiköpve annyiszor, a hányszor megtelt szája a genynyel, s megmentette az embert. Minthogy ez időben még papi ruhát viselt, valaki azt mondta neki: - Ha ön a királylyal tette volna ezt, most püspök lenne. - A királynak nem tenném meg, felelt Cimourdain. E tény s e felelet megalapította népszerűségét Páris szegényebb városrészeiben.

Azt tehetett, amit akart, azokkal, a kik szenvednek, sírnak és fenyegetőznek. Mikor a nép oly rettenetesen dühöngött a gabona-uzsorások ellen, Cimourdain egy szóval megakadályozta egy szállítmány kifosztását a Saint-Nicolas kapunál, s szétozlatta a fölingerelt csoportokat, melyek a Saint-Lazar vámsorompónál megállították a kocsikat.

Két nappal később, augusztus 10-én ő vezette a népet, mikor a királyok szobrait döntögették. Még bukásukban is öltek ezek. A Vendôme-téren XIV. Lajos agyonütött egy Violet Reine nevű asszonyt, aki nyakánál fogva huzta őt le egy kötéllel a talapzatról. XIV. Lajos e szobra épen száz évig állt. 1692. augusztus 12-én emelték, s 1792. augusztus 12-én porba dönték. A Concorde-téren valami Guinguerlot nevű egyén csócseléknek nevezvén a szoborrombolókat, agyonverték őt a XV. Lajos szobra mellett. A szobrot magát ízzé-porrá törték. Később rézgarasokat öntöttek belőle. Csak egy kar került el e sorsot, a jobbik kar, melyet XV. Lajos a római imperatorok szokása szerint előre nyújtott. Cimourdain indítványára a nép e kart Latudenak ajándékozta, s egy küldöttség által vitette el azon férfiúnak, ki harminczhét évig élt a Bastilleban eltemetve. Mikor Latude nyakán vasperecz-, derekán lánczczal s élve rothadt a börtön fenekén azon király parancsára, kinek szobra Páris fölött uralkodott, ki mondta volna akkor a fogolynak, hogy e börtön leomlik, hogy e szobor leomlik, s hogy ő kijön a sírból s a monarchia megy be oda? Ki mondta volna, hogy ő még ura lesz a bronzkéznek, mely elfogatási parancsát aláírta, s hogy ebből a sár-királyból nem marad fön semmi egyéb, csak ez az egy érczkar?

Cimourdain azon emberek sorából volt, kikben valami benső sugallat él, s a kik hallgatnak arra. Ily ember szórazottnak látszik, de koránsem az, figyel csupán és kutat.

Cimourdain tudott mindent s mégsem eleget. Tudta mindazt, amit a tudomány tanít, de semmit abból, amire az élet oktat. Azért volt oly szigorú. Bekötött szemmel ítél, mint a Homér Themise. Vakon s bizton repült mint a nyíl, mely csak a célpontot látja s egyenest odaszáll. Forradalomban az egyenes út a legborzasztóbb. Cimourdain végzetes ridegséggel ment előre azon.

Cimourdain azt hitte, hogy a társadalmi ujjáteremtésnél a legszélső pont a legszilárdabb. Rendes tévedés oly szellemeknél, kik a józan ész a logikának föláldozzák. Cimourdain túltett a konventen; túl a communen; ő az Évêché-hez tartozott.

Az Évêché, mely onnan nyerte nevét, hogy a régi püspöki palota egyik termében ülésezett, inkább zagyvaléka volt mint gyülekezete egy nagy csomó mindenféle népnek. Jelenvalának itt is, mint a commune gyűlésein, ama néma és jelentőségteljes hallgatók, kiknek mint Garot mondja: „annyi pisztolyuk volt ahány zsebök”. Az Évêché csodálatos keveréket képezett cosmopolita és párisi elemekből, ami nem zárja ki egymást, Páris lévén azon hely, hol a népek

szive ver. Itt égett a demokraczia nagy izzó kemenczéje. Az Évêché-hez mérve a konvent hideg volt, s a commune langy-meleg. Az Évêché oly forradalmi képződés a milyeneket a Vulkanok méhe szül. Az Évêché mindent magába foglalt; tudatlanságot, butaságot, becsületességet, hősiességet, dühöngést, kémkedést. Bejutottak oda a braunschweigi herceg titkos ügynökei is. Találkoztak ott férfiak, kik Spártába beillettek volna, s találkoztak, kik gályarabságot érdemeltek. A túlnyomó rész azonban őrijöngők és becsületesekből állott.

A girondisták, a konvent elnöke Isnard által e szörnyű jóslatot hirdették: „Vigyázzatok párisiak! Nem marad várostokból kő kövön, s egykor majd keresni fogják a helyet, ahol Páris épült”. E jóslat teremtette az Évêché gyülekezetét. Mindenrendű férfiak s mint mondók, minden nemzetbeliek egyaránt érezték annak szükségét, hogy Páris körül seregeljenek. Cimourdain is csatlakozott.

E csoport visszahatást gyakorolt a reakció ellen. Az erőszak alkalmazásának azon közérzetéből származván, mely a forradalmak félelmes és rejtélyes oldala. Az Évêché is innen nyerte erejét s állást foglalt rögtön. A párisi mozgalmakban a commune sütötte el az ágyút, s az Évêché verte félre a harangokat.

Cimourdain az ő kérlelhetlen ártatlanságával azt hitte, hogy az igazság szolgálatában minden szabad; ez tette őt alkalmassá arra, hogy a szélső pártok fölött uralkodjék. A gazemberek látták, hogy becsületes s meg voltak nyugtatva. A gonoszoknak hizeleg, ha erényes elnököl köztök. Alkalmatlan s mégis tetszik nekik. Palloy, az építész, aki kizsákmányolta a Bastille lerombolását, saját hasznára elárusítván a köveket, s aki megbiztatván, hogy XVI. Lajos börtönét kivakolja, túlbuzgóságból fölczifrázta a falakat vaskorlátokkal, lánczokkal és nyakperezekkel; Gouchon, a Saint-Antoine külváros gyanus szónoka, kinek megtalálták később a hivatalos nyugtáit; Fournier, az amerikai, ki július 17-én pisztolylyal rálőtt Lafayettere, s a kit mint mondják, előre megfizetett Lafayette e lövésért; Henriot, ki a Bicêtre fegyházból került ki, s a ki inas, kötél tánzos, tolvaj és kém volt, mielőtt tábornokká lett, s mielőtt ágyúkkal fenyegette a konventet; Lakeynie, a karthausiak egykori főnöke, ki a breviariumot a „*Père Duchesne*”-vel váltotta föl... mindez embereket korlátok közt tartá Cimourdain. S nem egyszer történt, hogy e gonoszok csupán azért nem mertek letérni a helyes útról, mert gátlólag állt előttük e rettenetes és tiszta meggyőződés és becsületesség. Így gyakorolt Saint-Just is rémuralmat Schneider fölött.

A gyülekezet többsége, legnagyobbbrészt szegény és dühös de jó emberek, szentül hitt Cimourdainban s vakon követte őt. Káplánja, vagy ha úgy tetszik hadsegéde, egy másik republikánus pap, Danjou volt, kit a nép megszeretett szálas természetért s elkeresztelt „Öles abbé”-nak. Cimourdain oda vezethette a hová akarta, azt a rettenthetlen népezért is, kit közönségesen „Pikás tábornok”-nak neveztek, valamint a vakmerő Truchont, más néven a „Nagy Miklós”-t, ki meg akarta menteni Lamballe hercegnőt, karon fogva vezetvén őt köröszkül a holt testeken s szándéka sikerül bizonyára, ha a Charlot borbély durva tréfája el nem rontja.

A commune szigoruan fölügyelt a konventre, az Évêché viszont a commune-ra. Cimourdain, az egyenes lelkű s minden ármánytól irtózó jellem, nem egy rejtélyes szalat tépett össze Pache kezében, kit Beurnonville „a fekete ember”-nek nevezett. Cimourdain az Évêchében bizalmas lábon élt mindenkivel, Dobsent és Momoro tőle kértek tanácsot. Ő spanyolul beszélt Gruzmannal, olaszul Pioval, angolul Arthurral, flamandul Pereyrával, németül az osztrák Prólyval, aki állítólag egy herceg törvénytelen vére volt. Cimourdain képezte az összekötő kapcsot ez ellentétek között. Innen helyzetének homályos és erős volta. Még Hébert is félt tőle.

E tragikus időkben és tragikus csoportozatok közt Cimourdain a kérlelhetlenség hatalmával birt. Büntelen ember lévén, csalhatlannak is hitte magát. Senki sem látta őt sírni. Megközelíthetlen és jéghideg erényesség! Igaz ember a szó borzasztó értelmében!

A pap számára nincs középút a forradalomban. A pap nem rohanhat a forradalmi kalandok közé, csak a legmagasb vagy a legaljasb indokból. Vagy gyalázatosnak kell lennie, vagy fönségesnek. Cimourdain fönséges volt; de fönsége hasonlított az elszigetelt, meredek, kopár, rideg, s mély örvényektől környezett bérczorumhoz, melyre nem taposott még emberi láb.

Cimourdain közönséges embernek látszott. Öltözete egyszerű, külszine szegényes. Fiatal éveiben a tonsura, később a kortól kopasz feje. Ami kevés haja maradt, régóta szürke. Homloka széles s a figyelmes szemlélő e homlokról sokat olvashatott. Beszédmodora érdekes, szenvedélyes és ünnepélyes; de szófukar egyuttal; hangja parancsoló; ajka zord és keserű; pillantása csillogó és mélyreható; egész arcán valami sajátságos, haragos kifejezés.

Ilyen volt Cimourdain.

Ma már senki sem ismeri nevét. A történet eseményei közt gyakran lappangnak ily rettenetes névtelenek.

III.

A szív egy rejteke, mely még tud szeretni.

Ember-e az, aki így van alkotva?

Szerethet az valakit, aki az egész emberiségért hevül? Nem annyi-e benne a szellem, hogy a szívnek nem jut már hely? Aki óriási karjaival átkarol mindent és mindenkit, képes-e az külön ölelni egy lényt? Szerethetett valakit Cimourdain? Mondjuk ki egy szóval, hogy igen!

Fiatal korában nevelő lévén egy csaknem fejedelmi háznál, volt egy növendéke, a hatalmas család fia és örököse; ezt szerette Cimourdain. Oly könnyű egy gyermeket megszeretni! Mindent elnéz az ember egy gyermeknek! Elnézzük neki, hogy nagy ur, hogy herceg, hogy király. A gyermekkor ártatlansága elfelejteti velünk a faj bűneit; gyengesége elfelejteti a rang túlságát. A gyermek oly piczi, hogy megbocsátjuk neki mindazt, ami nagyságát jelzi. A rab-szolga megbocsátja, hogy ura. A vén néger imádja a kis fehér porontyot. Cimourdain megszerette növendékét.

A gyermekornak egyik kimondhatatlan előnye, hogy a szeretet egész tárházát reá halmozhatni. Mind az az érzés, ami még szeretni tudott Cimourdain lelkében, a gyermek fejére szállt; a kedves ártatlan teremtés mintegy zsákmánya lett a magányra kárhoztatott szívnek. Szerette őt minden képzelhető gyöngédséggel; mint apa, mint testvér, mint jó barát, mint teremtő. Az ő fia volt; az ő fia nem a test, hanem a lélek szerint. Cimourdain nem az apa, s a gyermek nem az ő műve; de Cimourdain volt a mester, s a gyermek lón az ő remekműve. A kis főrből embert teremtett. Ki tudja? Talán nagy embert. Mert ilyen az álmodozó.

A család tudtán kívül - szükséges-e arra engedély, hogy a nevelő értelmet, erős akaratot s mély becsületérzést öntsön növendékébe? - közölte a fiatal vicomte-tal, növendékével mindazt, ami az ő lelkét áthatotta; beléoltotta saját erényének rettenetes anyagát; belécsepegtette ereibe az ő meggyőződését, az ő vallását, az ő ideálját; belélehelte az aristokrata agyba a nép lelkét.

A szellem olyan mint az anyatej; az ész meg az emlő. A dajka közt, ki tejét, s a nevelő közt, ki eszméit adja, nagy a hasonlatosság. Néha a nevelő inkább atyja a gyermeknek, mint az apa; épügy miként a dajka inkább anyja néha, mint a valóságos anya.

E benső szellemi apaság kapcsolta Cimourdaint növendékéhez. Már maga a gyermek látása elérzékenyíté őt.

Tegyük hozzá, hogy itt könnyű volt az apát pótolni. A gyermek atyja nem élt többé; egész árván maradt. Apja meghalt; anyja meghalt, s csak egy vak nagyanyja és egy távollévő nagybátya örködött fölötte. Később a nagyanya is meghalt, a nagybátya, a család feje pedig, mint afféle nagyur és katona, ki magas tisztségeket viselt az udvarnál, került a vén családi kastélyt s Versaillesban, vagy a hadseregnél tartózkodott, az árva gyermeket egyedül hagyván a magános kastélyban. A nevelő volt hát az ur, a szó teljes értelmében.

Tegyük hozzá, hogy Cimourdain látta megszületni a gyermeket, aki növendéke lett. A kis árva később veszélyes betegségbe esett. Cimourdain a halálos betegség alatt éjjel-nappal ágyánál virasztott. Az orvos gyógyít, de a betegápoló menti meg az életet. S Cimourdain megmentette a gyermek életét. Tanítványa nemcsak az oktatást, a tudományt köszönhette neki, hanem fölüdülését s egészségét is; nemcsak azt, hogy gondolkodni tud, hanem azt is, hogy él. Azokat, kik mindenöket nekünk köszönhetik, imádni szoktuk. Cimourdain imádta a gyermeket.

Elkövetkezett végre az élet természetes fordulata. A nevelés befejeztetvén, Cimourdainnak el kellett válni a gyermektől, ki most már fiatal emberré cseperedett. Mily hidegen, mily öntudatlan kegyetlenséggel szoktak megadni az elválások! Mily nyugodtan bocsátják el a családok a nevelőt, ki a gyermeket eszméivel s a dajkát, ki a gyermeket tejével táplálta. Cimourdain is kikapta fizetését, s elbocsátatott. Kilépett ismét a főranguk, s visszatért az alacsony sorsuak világába. A válaszfal, mely a nagy urakat és a szegény embereket elzárja egymástól, ujólag fölépült mögötte. A fiatal főúr, már születésénél fogva tiszt lévén, egyszerre kapitánnyá nevezetett, s elutazott valami helyőrséghez. A szerény nevelő, bár szívét kínosan szoríták papi hivatásának kötelékei, sietett visszatérni az egyház ama homályos zugába, melyet az alsó papság elfoglal. És Cimourdain elvesztette szemei elől tanítványát.

Jött a forradalom, de ama lény emlékét, kiből ő alkotott embert, a roppant mérvű közügyek háttérbe szorítani igen, végkép kitörülni azonban lelkéből nem voltak képesek.

Szép dolog az egy szobrot formálni s életet lehelni belé; még szebb egy emberi értelmet formálni s belelehelni az igazságot. Cimourdain egy léleknek volt Pygmaliona.

A szellem is bir nemzőerővel. Neki is vannak gyermekei.

E tanítvány, e gyermek, ez árva volt a világon az egyedüli lény, akit Cimourdain szeretett.

Kérdés: sebezhetővé vált-e így a kemény ember ez oldalon?

Meglátjuk nem sokára.

MÁSODIK KÖNYV. A PÁVA-UTCZAI KORCSMA.

I.

Minos. Aeakos és Radamanthos.

A páva-utczában volt egy korcsma, melyet kávéháznak híttak. E kávéháznak volt egy hátsó szobácskája, mely ma már történeti nevezetesség. Itt találkoztak néha, csaknem titkosan, azon férfiak, kik oly hatalmasak s mégis annyira ellenőrizve valának, hogy féltek nyilvánosan beszélni egymással.

Itt történt 1792. október 23-án a híres összecsókolózás a hegypárt és a girondisták közt. Idejött Garat, bár nem vallja be emlékirataiban, értesülést szerezni ama gyászos éjjel, mikor Clavière-t biztosságba helyezve a Beauve-utczában, a Pont-Royalnál megállította kocsiját, hogy a félre vert harangokat hallgassa.

1793. június 28-án három férfi ült egy asztal körül e hátsó szobában. Székeik nem értek közel egymáshoz; mindegyikök az asztal egy-egy külön oldalát foglalta el, üresen hagyva a negyedik oldalt. Körülbelül esti nyolcz óra lehetett. Még világos volt az utcán, de már sötét a hátsó szobában, s a boltozatra akasztott függő lámpa, ami akkor még luxus volt, világítá meg az asztalt.

E három férfi közül az első sápadt, fiatal, komoly volt. Ajka keskeny s szemei hidegek, arcán ideges rángást lehetett észrevenni, ami gátolta abban, hogy mosolyoghasson. Hajporos, keztyűs, kikéfélt, kicziczomázott férfi volt; világos kék ruhája egy ránczot sem vetett. Nankin-nadrág, kék harisnya, magas nyakra való, mellfodros ing s ezüstcsatos cipő egészítette ki öltözetét.

A másik kettő közül az egyik valami óriás, a másik valami törpe volt. Az óriás pongyolán burkolózott egy bő vörös posztó-ruhába, meztelen nyakáról szétoldott nyakkendője lelógott a mellfodron alul, mellénye kigombolva s gombjai leszakadozva, lábain magas, visszahajtott lovagsizmák; haja egészen bozontos, bár némi nyomai látszottak rajta a fésülködésnek. Oroszlán-sörényhez hasonlított e haj. Arcza himlőhelyes, szemöldökei közt a harag mély ráncza, szája szélén a jóság vonása, ajkai duzzadtak, fogai nagyok, ökle mint valami teherhordóé, szeme ragyogó.

A törpe egy sárga képű kis ember volt, aki ülve idomtalannak látszék. Nyakát hátraszegte, szemei vérrel befutottak valának. Sajtyszínű képe foltos, zsiros, lapos haja egy zsebkenővel bekötve, semmi homloka s rettenetes nagy és rút szája. Bugyogót viselt és papucsot, ócska mellényt, mely valaha kék selyem lehetett s e mellényen fölül övet, melynek redőiben egy durva és egyenes vonal sejteni engedte az elrejtett tört.

Az elsőt Robespierrenek nevezték, a másodikat Dantonnak, a harmadikat Maratnak.

Egyedül voltak e teremben. Danton előtt egy pohár s egy poros palaczk bor állt, mintegy a Luther-kancsó sörére emlékeztetve; Marat előtt egy csésze kávé; Robespierre előtt irományok.

Az irományok mellett egy afféle ormóttan kerek és csíkos ólom-kalamáris állt, amilyenre még emlékeznek azok, kik e század kezdetén voltak diákok. A tintatartó mellett toll hevert. Az irományokon egy rézpecsétnyomó, melyen olvasni lehetett: *Palloy fecit*, s mely a Bastille tökéletes kis mintáját ábrázolta.

Az asztal közepén Franciaország térképe feküdt kiterítve.

Künn az ajtó előtt ácsorgott a Marat örebe - Laurent Basse, a 18-ik számú hordár a Cordeliers-utcából, ki július 13-án, körülbelül két héttel e június 28-a után, egy székkal fog föbe vágni egy Corday Sarolta nevű nőt, ki e perczen még Cayenneben tartózkodik, homályos gondolatokkal tépelődve. Laurent Basse szokta a nyomdából Marathoz hordani a „Népbarát” korrekuráit. Ez este ura magával hozta őt a páva-utcái kávéházba s azt az utasítást adta neki, hogy örködjék a szoba ajtajánál s ne bocsásson be senkit a szobába, hol Marat, Danton és Robespierre tanácskoztak, ha csak a Jóléti bizottmányból, a Communeból, vagy az Évêchéből nem jó valaki.

Robespierre nem akarta bezárni az ajtót Saint-Just előtt, Danton Pache előtt, Marat Gruzmann előtt.

A tanácskozás már régóta tartott. Tárgyát az asztalon kiterített papirok képezték, melyeket Robespierre fölolvastott. A vitakozás hangosabbá vált. Valami haraghoz hasonló kezdett forrongni e három férfi közt. Erős szóváltás hangzék ki néha. Ez időben a nyilvános szószékek hozzászoktatták az embereket, hogy följosultaknak tartás magukat mindent meghallani. Ebben az időben történt, hogy a kiadó Paris Fabricius a kulcslyukon át leste, hogy mit csinál a Jóléti bizottmány? Ami, közbevetőleg legyen megjegyezve nem is volt hiában való dolog, mert ez a Paris értesítette Dantont 1794. marczius 30. és 31-ke közti éjjel. Laurent Basse odatartotta fülét az ajtóhoz, melyen belől Danton, Marat és Robespierre tanácskozott. Laurent Basse Marat-t szolgált, de az Évêchéhez tartozott.

II.

Magna testantur voce per umbras.

Danton fölemelkedett s hevesen hátrataszította székét.

- Halljátok, szól. Csak egy dolog sürgős; veszélyben a köztársaság. Én csak egyet ismerek, megmenteni Franciaországot az ellenségtől. E célra minden eszköz jó. Minden, minden, minden! Mikor minden vész ellenem fordul, minden menedékhez hozzányulok, s mikor minden fenyeget, daczok mindennel. Én oroszánmódon gondolkozom. Semmi félrendszer. Semmi habozás a forradalomban. A Nemesis nem gyöngé bábucska. Legyünk borzasztóak és hasznosak. Az elefánt nem nézi, hová tapos. Tiporjuk el az ellenséget.

Robespierre szeliden viszonzá:

- Szivesen.

S hozzátevé:

- A kérdés csak az, megtudni, hol az ellenség?
- Künn van. Én kikergettem, szól Danton.
- Bennvan s én őrszemmel kísérem, szól Robespierre.
- S én újra kikergetem, viszonzá Danton.
- Nem szokták a belső ellenséget kikergetni.
- Hát mit csinálnak vele?
- Kiirtják.
- Kész vagyok rá, szól Danton.

S aztán ismétlé:

- Mondom neked Robespierre, hogy künn van.
- Én meg azt mondom neked Danton, hogy benn van.
- A határon van, Robespierre.
- A Vendèeban van, Danton.
- Csöndesedjetek, szólt egy harmadik hang, az ellenség mindenütt ott van, s ti elvesztetek.

Marat szólalt meg.

Robespierre Maratra tekintett s nyugodtan viszonzá:

- Hagyjuk abba az általánosságokat. Én világosan beszélek. Itt vannak a tények.
- Vaskalapos, mormogá Marat. Robespierre az előtte kiterjesztett papirokra tevé kezét és folytatá:
  - Elolvastam nektek a Prieur de la Marne sürgönyeit. Közöltem veletek a tudósítást is, amit attól a Gelambretől kaptam. Hallod, Danton. A külháború semmi. A polgárháború minden. A külháború csak egy karczolás az ember nyakán; a polgárháború tályog, mely főlemésztí májadat. Mindannak, amit nektek fölolvastam, ez a veleje: A Vendèe, mely eddig szétszórtan küzdött, különböző vezérek alatt, azon ponton áll, hogy egyesüljön. Ezentúl egyetlen fővezére lesz...
  - Egy központi zsvány, fakadt ki Danton.
  - Ez azon ember, ki június 2-án Pontorsonhoz közel kiszállt, folytatá Robespierre. Láttátok, hogy mire képes? Jegyezzétek meg, hogy e kiszállás épen egyidőre esik a küldetésben levő képviselők Prieur és Romme elfogatásával Bayeux-ben, ugyanazon nap, június 2-án az áruló Calvadoz kerület által.
  - S Caën várába szállításukkal, szólt Danton.

Robespierre vette át ismét a szót.

- Folytatom s röviden összevonom a sürgönyök tartalmát. Az erdei harcztot most már nagyban szervezik. Egyidejüleg angol részről kiszállást terveznek. A vendèe-iak és az angolok: britt egyik mint a másik. A lapos fejű finisterre-iek egy nyelvet beszélnek a krumplifaló cornwallisiakkal. Mutattam nektek egy elfogott levelet Puisayeből, melyben azt mondják: „Hogyha huszezer vörös kabátot kiosztanak a fölkelők közt, százezerre szaporodik a számuk”. Ha a parasztlázadás már egészen kész, akkor kiszállnak az angolok. Ez a tervük. Nézzétek a térképen.

Robespierre a térképre mutatott ujjával:

- Az angolok Cancaletól Painpolig választhatnak magoknak kiszállási pontot. Craig, a saint-briene-i öblöt választaná. Cornwallis a saint-caste-i öblöt választja. Ez tény. A Loire balpartját a lázadó vendèe-i sereg őrzi s ami a földözetlen maradt huszonnyolcz mérföldnyi vonalat illeti Ancenis és Pontorson közt, negyven normandi falu ígérkezett, hogy megvédi. Három ponton fognak kiszállni az angolok: Plérin-, Iffiniac- és Plérueuf-nél. Plérinből Saint-Brienebe indulnak s Plérueuf-ből Lamballeba. Másnap Dinanba érnek, hol kilencszáz angol fogoly van s egyidejüleg elfoglalják Saint-Jouant és Saint-Méent. Ott lovasságot hagynak. Harmadnap megindulnak két hadoszlopban, az egyiket Jouanból Bédéenek, a másikat Dinanból Becherellenek irányozva, mely hely természetes erőd s két üteget otthagynak. Negyednap Rennesen lesznek, Rennes a Bretagne kulcsa. A ki kezébe kerítette Rennes-t, mindent megnyert. Ha Rennes-t

elfoglalták, Château-neuf és Saint-Malo utána esnek. Rennesben egy millió töltényt találnak és ötven tábori ágyut...

- Amit elkaparítanak, vágott közbe Danton.

Robespierre folytatá:

- Bevégzem. Rennesből három hadoszlop indul meg. Egyik Fougèresre, másik Vitrére, harmadik Redont választva célpontul. Miután a hidak el vannak bontva, az ellenség - e részlet mint láttatok, határozottan kiemeltetik a sürgönyökben, - előre ellátta magát hídkészlettel s lesznek vezetői, akik a lovasságnak kijelölik az átgázolható helyeket. Fougèresből Avranches felé sugárzanak ki, Redonból Ancenis, Vitréből Laval felé. Nantes megadja magát, Brest megadja magát. Redonból uralkodnak a Vilaine egész mentén, Fougères megnyitja előtök az út Normandiába, Vitré megnyitja Párisba. Két hét alatt háromszázezer zsványból álló hadsereg áll talpon s az egész Bretagne a francia királyé.

- Azaz hogy az angol királyé, szólt Danton.

- Nem. A francia királyé.

És Robespierre hozzátevé:

- A francia király nagyobb baj. Az ellenség kikergetésére csak két hét kell; a monarchia eltörlésére tizennyolczsáz év.

Danton, ki visszaült székére, könyökével az asztalra támaszkodott, s két kezébe hajtva fejét, elgondolkozott.

- Látjátok a veszélyt, szólt Robespierre. Vitré megnyitja az út az angoloknak Párisba.

Danton fölemelte homlokát s izmos ökleivel a térképre csapott, mint valami üllőre.

- Robespierre, hát Verdun nem nyitotta meg az út Párisba a poroszoknak?

- Nos?

- Nos, az angolokat is kiűzzük, mint ahogy kiűztük a poroszokat.

S Danton újra fölállt.

Robespierre hideg kezével megfogta Danton lázas öklét.

- Danton, a Champagne nem tartott a poroszokkal, a Bretagne az angolokkal tart. Verdunt visszafoglalni, az külháború volt; Vitrére visszafoglalni, az polgárháború.

És Robespierre hideg, komoly hangon utánatevé:

- Lényeges különbség.

Aztán folytatá:

- Ül le Danton, s nézz inkább a térképre ahelyett, hogy öklöddel vered.

- De Danton egészen gondolataiba merült.

- Az mégis sok, kiáltott föl, hogy te nyugaton akarod látni a katasztrófát, mikor keleten van. Robespierre, én megengedem, hogy Angolország fenyeget a tenger felől, de Spanyolország is fenyeget a Pyrenaeknél, Olaszország fenyeget az Alpeseknél, Németország a Rajna mellett. S a háttérben ott a roppant muszka medve. Robespierre, a veszély kört képez körülünk, s mi bennállunk a kellő közepén. Künn a coalitio, benn az árulás. Délen Servant félig kinyitja Franciaország kapuját a spanyol királynak. Északon Dumouriez átszökik az ellenséghez. Egyébként ez az ember Párist mindig jobban fenyegette, mint Hollandot. Nerwinde kitörölte a jemappesi és valmyi győzelmek emlékét. A bölcsész Rabaut-Saint-Étienne mint afféle

protestáns, áruló is s levelez az udvaronc Montesquiouval. A hadsereg megtizedelve. Nincs már egy zászlóalj, mely négyszáz embernél többől állana. A vitéz Deux-Ponts-ezred százötven emberre olvadt le; a pamarsi tábor elveszett; Givetnél csak ötszáz zsák liszt maradt. Laudau-ig hátrálunk; Vurmser szorongatja Klébert; Mainz elesik hősileg, Condé gyáván. Valenciennes is. Hanem azért Chancel, aki Valenciennest védte s a vén Féraud, aki Condét oltalmazta, csak olyan két hős, mint Meunier, aki Mainzban küzdött. A többi mind áruló. Dharville elárulta Aix-la-Chapelle-t; Mouton Brüsselt. Valence elárulta Brédát; Neuilly Limbourgot, Miranda Maëstrichtet. Stengel áruló, Lavone áruló, Ligonier áruló, Menou áruló, Dillon áruló; Dumouriez undok fajzata. Példát kell adni. A Custine ide-oda mozdulatai gyanusak előttem; azt sejtem, hogy Custine jobb szeretné Frankfurtot elfoglalni, ahol zsákmányra nyílik kilátás, mint Coblenzet, ami hasznot hajtana. Frankfurt négy millió hadisarczot fizetett. Jó. De mi az ahhoz képest, ha eltiporjuk az emigránsok fészket? Mondom, hogy árulás. Meunier meghalt június 13-án. Most már csak maga van Kléber. Azalatt a braunschweigi herczeg gyarapodik, és közeledik. Föltüzi a német zászlót minden francia városban, amit csak elfoglal. A brandenburgi markgróf ma Európa ura; zsebre dugja tartományainkat; meglátjátok, hogy oda adatja magának Belgiumot is. Azt mondhatnók, hogy csupán Berlin kedvéért dolgozunk. Ha így tart s nem csinálunk rendet, a francia forradalom csak a potsdami udvar javára jött létre; s egyetlen eredménye, hogy második Frigyes kis államát megnagyobbította. S mi megöltük a francia királyt a porosz király kedvéért.

A rettenetes Danton kaczagásra fakadt.

Danton kaczagására gunyosan elmosolyodott Marat.

- Mind kettőtöknek megvan a nádparipátok. Neked Danton a burkus; neked Robespierre a Vendée. Én is világosan beszélek. Ti nem látjátok a valódi veszélyt. A kávéházak és a korcsmák; itt a veszély. A Choiseul-kávéház jakobinus s a Patin-kávéház királypárti, a Rendez-You-kávéház megtámadja a nemzetőrséget, a Porte-Saint Martin-kávéház védelmezi, a Regence-kávéház Brissot mellett van, a Coratza-kávéház ellene, a Prokop-kávéház Diderot-t imádja, a Theatre français kávéháza Voltairt, a Rotonde-kávéházban széttépik az assignátákat, a Saint-Marceau kávéházban dühöngnek, a Manouri-kávéházban a lisztkérdést bolygatják, a Foy-kávéházban pokoli lárma és verekedés, a Perron-kávéház pénztőzsérek darázsfészke. Ez a komoly veszedelem.

Danton már nem nevetett. Marat még mindig mosolygott. A törpe mosolya rettenetesb, mint az óriás kaczagása.

- Te tréfálsz Marat? tört ki Danton.

Marat görcsösen megrándult tomporán, a mi szokása volt. A mosoly eltűnt arczáról.

- Ah, ráismerek önre Danton polgár! Ön az, aki engem a nemzetgyűlés nyilvános ülésében ugynevezett: „Az a bizonyos Marat nevű ember”. Hanem én megbocsátok önnek. Felejsük el azt az oktondi percet. Ah, hát én tréfálok? Hát ki vagyok én? Én jelentettem föl Chazot-t. Én jelentettem föl Pétiont. Én jelentettem föl Kersaint. Én jelentettem föl Moreont. Én jelentettem föl Dufriche-Valazét. Én jelentettem föl Ligonniert. Én jelentettem föl Menout. Én jelentettem föl Bannevillet. Én jelentettem föl Gensonnét. Én jelentettem föl Biron. Én jelentettem föl Lidont és Chambont. Nem volt tán igazam? Én megérzem messziről az árulás szagát az árulón, s nagyon hasznosnak tartom följelenteni a bűnöst, mielőtt még a bűnt elkövette. Nekem az a szokásom, hogy mindig egy nappal előbb megmondom, amit ti csak másnap. Én vagyok az az ember, aki a nemzetgyűlésnek egy teljes büntetőtörvénykezési javaslatot terjesztettem elő. Mit tettem eddig? Követeltem, hogy a sectiókat oktassák be és fegyelmezzék a forradalomra, követeltem a Roland kezébe letett gyémántokat, bebizonyítottam, hogy Brissoték kitöltetlen elfogatási parancsokat adtak a közbiztonsági bizottságnak, kimutattam a

mulasztásokat Lindet jelentéstételében, melyet a Capet bűneiről beadott; én szavaztattam meg hogy a zsarnok huszonnégy óra alatt kivégeztessék; én védtem a Mauconseil és Republicain zászlóaljakat; én akadályoztam meg a Narbonne és Malouet levelének elolvastatását; én tettem indítványt a sebesült katonák részére; én eszközöltem a hatos-bizottság fölölését; én sejdítettem meg a monsi esetről Dumouriez árulását; én sürgettem, hogy fogassunk el százezeret az emigránsok rokonai közül tuszokul az ellenség kezébe átszolgáltatott kormány-biztosokért; én kívántam, hogy nyilvánítsák árulónak minden képviselő, aki Páris sorompóin túllép; én álarcoztam le a Roland factióját a marseillei zavarok alkalmával; én sürgettem, hogy díj tüzessék az ifjabb Égalité fejére; én védtem Bouchotte-ot; én követeltem névszerénti szavazást, hogy Isnard elüzessék az elnöki székről; én mondtam ki, hogy a párisiak kiérdemelték a haza háláját. Azért csúfol engem Louvet „Paprika-Jancsi”-nak; azért követeli a Finistère, hogy kiűzzenek a konventből; azért óhajtja Loudun városa, hogy szám-kivessenek. Amiens városa azt kívánja, hogy szájkosárral némítsanak el, Coburg elfogatáso-mat sürgeti, s Lecointre-Puiraveau azt javasolja a konventnek, hogy örülnek nyilvánítsanak. Ej Danton polgár, hát miért hívtak önök ide a tanácskozásukra, ha nincs belészólásom? Kértem tán, hogy idehívjanak? Távorról sem. Csepp kedvem sincs négyszemközti találkákra oly forradalomellenes emberekkel, mint Robespierre és ön. Egyébként készen lehettem rá, önök nem értettek meg engem. Egyik ép oly kevésbé, mint a másik. Hát nincs köztetek egy államférfi? Hát a politika abc-jére kell tanítanom benneteket, töviről hegyire megmagyarázni nektek mindent? Amit mondtam, annyit jelent: Mindketten csalódtok. A veszély nem London-ban van, mint Robespierre hiszi, sem Berlinben, mint Danton hiszi. Párisban van. Az egység hiányában van. Abban, hogy töletek kezdve mindenkinek szabad a maga feje után menni, a közszellem szertesét fosztásában, az anarchiában...

- Anarchiát emlegetsz? szakítá félbe Danton. Ki az oka, ha nem te?

Marat oda se hallgatott.

- Robespierre, Danton, itt a veszély, ebben a rakás kávéházban, korcsmában, klubban. Feketék klubbja, foederáltak klubbja, hölgyek klubbja, a pártatlanok klubbja, melyet Clermont-Tonnerre alkotott, s mely az 1790-ki monarchisták klubbja volt; a gypjusapkások klubbja, melyet az ujságíró Prudhomme alapított, et caetera; nem is számítva a te Jakobinus-klubbodat Robespierre s a te Cordelier-klubbodat Danton. Itt a veszély az éhségben, mely miatt a zsák-hordó Blin fölakasztja a városház lámpájára Denis Ferencz péket, s az igazságszolgáltatásban, mely fölakasztatja a zsák-hordó Blint, amiért az Denis a péket, fölakasztotta. Itt a veszély a papiros-pénzben, melynek nincs becse. A Temple-utczában földreesett egy százfrankos assignáta, s egy arramenő, egy szegény ember azt mondta rá: „Nem érdemes lehajolni érte”. Az agióval üzérkedők s a gabonauzsorások; ez a veszély. Azzal, hogy fölhuatjátok a fekete zászlót a városházára, ugyan bizony nagy dolgot műveltek! Elfogattátok Trenck bárót, az nem elég. Tekerjétek ki nyakát annak a furfangos vén tömlöczlakónak. Azt hiszitek, hogy azzal már mindent pompásan elintéztetek, ha a konvent elnöke egy polgár-koszorút tesz a Labertéche fejére, aki negyvenegy kardvágást kapott emappesnál, s a kinek a talpát nyalja Chénier dicsőítő verseivel? Csupa komédia és szemfényvesztés! Ah, ti nem tekintitek Párist. Ah, ti távol keresitek a veszélyt, mikor oly közel van? Hát mirevaló a rendőrséged Robespierre? Mert neked megvannak mindenütt a kémeid, Payan a communeben, Coffinhal a forradalmi törvényszéknél, Dávid a közbiztonsági bizottságban, Couthon a jóléti bizottságban. Látjátok, hogy jól vagyok értesülve. Nos, tudjátok hát meg: A veszély fejeitek fölött függ, lábaitok alatt tátong. Összeesküvés, összeesküvés, összeesküvés mindenfelé! A járó-kelők az utczákon összesugva olvassák a hirlapokat, s a fejeikkel adnak jelt egymásnak. Borzasztó veszély. Hatezer ember, akinek nincs polgári igazolványa, hazatért emigránsok, muscadinek rejtőznek a Palais-Royal pinzéiben, padlásain és fészereiben. Ember ember hátán áll a pék-boltok előtt. Az asszonyok a küszöbön állva összefogózkodnak, s azt kérdik: Mikor lesz már

béke? Hiába zárkóztok el, hogy magatokba legyetek, a végrehajtótanács termében. Tudunk mindent amit beszéltek, s hogy megmutassam neked Robespierre elmondom, hogy mit mondtál tegnap este Saint-Justnek: „Barbarouxnak hasa kezd nőni, alkalmatlan lesz neki futásközben”. Igen, a veszély mindenütt van, de legkivált a központon. Párisban a bukott uri rend cselszövényeket forral, a hazafiak mezítláb járnak, a márczius 9-én elfogott aristokraták már szabadon bocsáttattak, a hintóslovak, melyeket a határon az ágyúk elé kellett volna fogni, befecskendeznek bennünket sárral az utcán, egy négyfontos czipó ára három frank tizenkét sou, a színházak feslett darabokat játszanak és Robespierre lefogja fejeztetni Danton.

- Ej ha! szólt Danton.

Robespierre a térkép szemléletébe mélyedt.

- Dictator kell ide, szólt nyersen Marat. Te tudod, Robespierre, hogy én dictatort akarok.

Robespierre fölemelte fejét.

- Tudom, Marat. Te vagy én.

- Én vagy te, szólt Marat.

Danton fogai közt mormogá:

- Dictatorság? Próbáljátok csak.

Marat látta, mint huzódik redőkbe Danton homloka.

- Nos, szólt, még egy végerőfeszítés kell. Egyesüljünk. Érdemes megkísérteni. Nem egyesülünk-e már egyszer, május 31-én? Az egyetértés kérdése még fontosabb, mint a Girondinismus, ami csak mellékes kérdés volt. Amit mondotok, abban van valami igaz. De az igazság, a teljes igazság, az igazi igazság az, amit én mondok. Délen a foederalismus, nyugaton a royalisták, Párisban a konvent és a commune közti párbaj, a határon Custine hátrálása s Dumouriez árulása. Mi ez mind? A szétdarabolás. Mire van szükségünk? Az egységre. Ez menthet meg, de siessünk. Párisnak forradalmi kormány kell. Ha egy órát veszünk, holnap a vendée-iak Orleansban lehetnek, s a poroszok Párisban. Megengedem neked Danton, elhiszem önnek Robespierre. Jó. Nos, mi következik ebből? A dictatorság. Ragadjuk kezünkbe a dictaturát. Mi hárman képviseljük a forradalmat. Mi vagyunk a Cerberus három feje. E három fej közül az egyik beszél, az ön Robespierre; a másik bög, az te vagy Danton.

- S a harmadik harap, szólt Danton, s az te vagy Marat.

- Mind a három harap, szólt Robespierre.

Elnémultak. Aztán újra kezdődött a fenyegető félbeszakításokkal teljes párbeszéd.

- Hallod Marat, mielőtt az ember egybekél, ismerni kell egymást. Honnan tudtad meg, mit mondtam én tegnap Saint-Justnek?

- Az engem illet, Robespierre.

- Marat!

- Az az én kötelességem, hogy mindenről értesüljek s az én gondom, hol szerzem értesüléseimet.

- Marat!

- Szeretek tudni mindent.

- Marat!

- Robespierre, én tudom, hogy mit mondasz Saint-Justnek, de azt is tudom, hogy mit mond Danton Lacroixnak. Tudom, hogy mi történik a Labriffe-házban, a Theatins-quai-n, a búvhelyen, hol az emigráció nymfái összejönnek. Tudom mi történik Gonesse közelében, a Thilles-féle házban, mely Valmerange-é, a hajdani postaigazgatóé s hová egykor Maury és Cazalés járogattak, aztán később Sieyès és Vergniaud és most megint valaki minden héten.

Midőn a *valaki* szót kiejté, Marat Dantonra tekintett.

Danton fölkiáltott:

- Az borzasztó lenne, ha csak mákszemnyi hatalom volna kezemben.

Marat folytatá:

- Én mindent tudok, amit te beszélsz Robespierre, valamint mindent tudok, ami a Temple börtönében történt, hol XVI. Lajost hizlalták, úgy hogy csak az egy szeptember hóban nyolczvanhat kosár őszi-baraczkot evett meg a farkas, nősténye és kölykeivel. Míg a nép azalatt éhen-halt. Én tudom mindezt, valamint tudom, hogy Roland egy hátsó udvarra nyíló szobában volt elrejtve a La Harpe utczában. Valamint tudom azt is, hogy a julius 14-ki pikákból hatszázat, Faure, az orleansi herceg lakatososa készített; valamint tudom azt is, hogy mit csinálnak Saint-Hilaire asszonynál, a Sillery ágyasánál. Mikor báli nap van, a vén Sillery maga fényesíti ki a sárga szalon padlóját, a Neuve-des-Mathurins utczában. Buzot és Kersaint ott ebédeltek. Saladin is ott ebédelt 27-én. S tudod-e kivel, Robespierre? A te barátoddal, Lasource-szal.

- Pletyka, mormogá Robespierre. Lasource nem barátom.

S elgondolkodva utánatevé:

- Azalatt Londonban tizennyolcz gyár gyártja a hamis papirpénzt.

Marat nyugodt, de kissé reszkető hangon, ami megdöbbenően hatott, folytatá:

- Ti a fontoskodók factiója vagytok. Igen, én mindent tudok, daczára annak a titkolózásnak, melyet Saint-Just *államtitoknak* nevez.

Marat élesen hangsúlyozta e szót, rátekinett Robespierre-re és folytatá:

- Én tudom, mit beszélnek az asztalotoknál, midőn Lebas meghívja Dávidot ebédre, melyet mátkája Duplay Erzsébet főzött, a te leendő sógornőd, Robespierre. Én a nép roppant szeme vagyok, s pinczém mélyéből mindent látok. Igen, látok. Igen, hallok. Igen, tudok mindent. Ti beéritek az apró dolgokkal, bámuljátok önmagatokat. Robespierre csodáztatja magát az ő madame de Chalabréjával, ama Chalabre marquis leányával, aki XV. Lajossal whistezett Damiens kivégeztetésének estéjén. Nagyon fönhordják az urak a fejeiket. Saint-Just örökké nyakkendőben jár, Legendre kifogástalanul öltözik, új kabát és fehér mellény s mellfodros ing, hogy elfelejttesse a mesterember kötényt, mit azelőtt viselt. Robespierre azt képzei, hogy a történelmet érdekli, hogy ő olajzöld kabátot viselt az alkotmányozó gyűlés s égszínkéket a konvent idejében. Arczképe ott függ szobájában mindenütt a falon...

Robespierre még hidegebb nyugalommal, mint a hogy Marat beszélt, szakítá őt félbe:

- S a tied, Marat, minden árnyékszékben.

A csevegés hangján folytatták, s e halk társalgási hang még kirívóbbá tette a válaszok és viszonzválaszok élességét s gúnnyal tetézte a fenyegetést.

- Robespierre, te azokat, kik a trónokat fölforgatni akarják, *az emberi nem Don-Quichotte-jainak* nevezted.

- Te pedig Marat, augusztus 4-ke után a „Népbarát” 559-ik számában - oh én jól megjegyeztem a számot, még hasznát vehetem, - azt sürgetted, hogy a nemeseknek adják vissza címkeiket. Azt mondtad, hogy *a herczeg mindig herczeg marad.*

- Te meg Robespierre, a december 7-ki ülésben védelmezted Viard ellen Rolandnét.

- Ép úgy, mint ahogy öcsém védelmezett téged, Marat, mikor a Jakobinusoknál megtámadtak. Mit bizonyít az? Semmit.

- Robespierre ismerjük a szobát a Tuillériákban, ahol azt mondtad Garatnak: *Meguntam már a forradalmat.*

- Marat, te meg itt, ebben a korcsmában ölelkeztél össze október 29-én Barbarouxval.

- Robespierre, te azt mondtad Buzotnak: *Mi az a reszpublika?*

- Marat, te ebben a korcsmában vendégelted meg a marseilleieket, minden századból három embert.

- Robespierre, te egy bunkósbotos teherhordóval kísérteted mindig magadat.

- Te meg Marat, augusztus 10-ke előtti este Buzotnak könyörögtél, hogy segítsen téged jockey-ruhában Marseillebe szökni.

- A szeptemberi napok alatt te elbujtál, Robespierre.

- Te pedig Marat, nyilvánosan mutogattad magad.

- Te a földhöz vágta a vörös sapkát, Robespierre.

- Igen, mikor egy áruló tüzte föl. Ami Dumouriezt ékesíti, az bemocskolja Robespierret.

- Te nem engedted Robespierre, hogy a XVI. Lajos fejére fátyolt borítsunk, mikor a chateau-vieux-i katonák elléptettek.

- Én különb dolgot cselekedtem; én levágattam a fejét.

Danton csillapítólag közbeveté magát, mint ahogy az olaj szokta csillapítani a tüzet.

- Robespierre, Marat, csöndesedjetek!

Marat nem szerette, ha őt a második helyen nevezték. Visszafordult.

- Mit avatkozik bele Danton? szólt.

Danton föluggott.

- Mit avatkozom bele? Azért avatkozom bele, mert nem akarok testvérgyilkosságot; mert nem akarom, hogy két ember, aki a nép ügyét szolgálja, egymás ellen küzdjön. Mert elég a külháború; elég a polgárháború, minek hozzá még a háziháború? Én teremtettem a forradalmat s nem akarom, hogy elrontsák. Azért avatkozom bele.

Marat anélkül, hogy hangja indulatosabbá vált volna, viszonzá:

- Gondoskodjál csak a magad számadásairól.

- A számadásaimról? kiáltott föl Danton. Megfelel rá neked az argonnei szorulat, a fölszabadított Champagne, a meghódított Belgium, a harctér, ahol négyszer tettem már ki mellemet a golyózápornak; megfelel a városháztér, a január 21-ki vérpad, a földre sujtott trón, a guillotine.

Marat mosolygott.

Danton észrevette a mosolyt.

- Marat, kiáltott rá, te a rejtekben bujkáló ember vagy, én nyiltan, világos nappal szeretek járni. Én gyűlölöm a kigyók, békák életét. Soh sem leszek pinczebogár. Te pinczében lakol, én utcán. Te nem érintkezel senkivel, engem minden járó-kelő láthat s megszólíthat...

- Szép ifju ur, jöjjön csak be, gunyolódék Marat.

S abbahagyván a mosolygást parancsoló hangon folytatá:

- Adj számot Danton a harminczháromezer pengő ezüst tallérról, miket Montmorin fizetett neked a király nevében azon szin alatt, hogy a châteleti törvényszéknél volt ügyészi állásodért kárpótolnak.

- Feleljen helyettem julius 14-ke, szólt büszkén Danton.

- Hát a királyi butorok s a korona gyémántjai?

- Feleljen rá október 6-ka.

- Hát az alteregod, Lacroix lopásai Belgiumban?

- Az én érdemem junius 20-ka.

- Hát a Montansier asszonytól kölcsönzött összegek?

- Én lelkesítettem a népet a Varennesből visszatéréskor.

- Hát az opera terme, melynek építéséhez te adtad a pénzt?

- Én fegyvereztem föl a párisi sectiókat.

- Hát az igazságügyminiszterium százezer franknyi titkos kiadása?

- Az én művem augusztus 10-ke.

- Hát a nemzetgyűlés megvesztegetésére elköltött két millió frank titkos kiadás, melynek egy negyede a te zsebedbe folyt?

- Én tartóztattam föl az ellenséget, s én zártam el a szövetkezett királyok előtt az utat.

- Rima! szólt Marat.

Danton magasan fölemelte fejét:

- Igen, kiáltott rettenetes hangon, az vagyok. Eladtam magamat, de megmentettem a világot.

Robespierre a körmeit rágta. Ő nem tudott sem kaczagni, sem mosolyogni. A kaczagás, mely Dantonnál olyan volt mint a villám, s a mosoly, mely Maratnál a túsúrúrához hasonlított, Robespierrenél hiányzott.

Danton újra megszólalt.

- Én olyan vagyok mint az Oceán. Ár és apály váltakozik nálam. Apály idején föltűnik nálam is az iszapos fenék; dagály idején magasra emelkednek a habok.

- A tajték, szólt Marat.

- A romboló vész, szólt Danton.

Dantonnal egyszerre Marat is fölugrott székéről. Ő is kifakadt. A kigyóból pillanat alatt sárkány lett.

- Ahá! kiáltott föl, ahá Robespierre, ahá Danton! ti nem akartok engem meghallgatni. Jó, azt mondom nektek, hogy elvesztek. A ti politikátok odajutott, ahonnan továbbmenni lehetetlen; nincs többé számotokra menekülő út. Oly dolgokat cselekesztek, melyek bezárnak előttetek minden ajtót, kivéve a sírbolt ajtaját.

- Ebben áll a mi nagyságunk, szólt Danton.

S vállat vont.

Marat folytatá:

- Danton, vigyázz! Vergniaudnak is nagy szája volt, duzzadt ajka s haragosan összeránczolt szemöldei; Vergniaud is himlőhelyes volt, mint Mirabeau és te; azért még sem bírta föl-tartóztatni a május 31-két. Ah, te a válladat vonogatod. Néha egy vállvonítással elejti az ember a fejét. Danton, én azt mondom neked, a te hatalmas hangod, lazán kioldott nyak-kendőd, puha csizmáid, finom vacsoráid, nagy zsebeid, mindez rég eljegyzett téged Louissete számára.

Louissete volt Marat szájában a guillotine nyájas elnevezése.

Aztán újra átvette a szót Marat.

- Ami téged illet, Robespierre, te mérsékelt vagy, hanem az nem fog neked semmit használni. Eredj, hajporozd, fésülgesd, keféld, cziczomázd magad; válogass a finom fehérneműek-ben, légy nyalka, fodrozott, kenőcsözött; azért te is csak odajutsz a Grève piaczára. Olvasd a braunschweigi herczeg kiáltványát; veled is csak úgy fognak bánni, mint a királygyilkos Damienssal, s hiába cziczomázkod magad, mégis a négy ló farkára kerülsz.

- A coblenziek viszhangja, szólt Robespierre megvetőleg.

- Robespierre, én nem vagyok senki viszhangja. Én a közvélemény kiáltása vagyok. Ah, uraim! önök még fiatalok. Hány éves vagy te Danton? Harmincnyégy. Hány éves vagy te Robespierre? Harminczhárom. Nos, én, én örökké éltem, én a szenvedő emberi nem vagyok, én hatezer éves vagyok.

- Igaz, viszonzá Danton. Hatezer év óta él Kain az emberiség gyűlöletében, mint a béka a kősziklában. A szikla szétreped, Kain kilép az emberek közé s Marat a neve.

- Danton! förmedt föl Marat.

S rémes fény villant föl szemeiben.

- Nos hát? Szólt Danton.

Igy beszélgetett egymással e három rettenetes ember. Mintha a villámok veszekednének.

III.

Megrendülnek a szív legbenső húrjai.

A beszélgetés félbeszakadt. E titánok mindegyike egy perczig saját gondolataiba merült.

Az oroszlánok megrezzennek, ha a hydrát érzik közel. Robespierre halálsápadt és Danton lángpiros lett. Mindketten megrázkódtak. Marat fakó szemében kialudt a tűz s nyugalom, parancsoló nyugalom terült el ismét ez ember arczán, kitől a rémítők is remegtek.

Danton érezte, hogy legyőzetett, de nem akarta megadni magát.

Ujra kezdé:

- Marat nagyon fenhangon beszél a diktátorságról és egyesülésről, de nem tud egyebet, csak meghasonlást idézni elő.

Robespierre összeharapva keskeny ajkait, hozzátevé:

- Én Cloutz Anacharsissal tartok, azt mondom: Se Roland, se Marat!

- Én pedig, viszonzá Marat, azt mondom: Se Danton, se Robespierre!

Mereven végignézett mindkettőn s megtoldá szavait:

- Engedje meg, hogy egy tanácsossal szolgáljak önnek, Danton. Ön szerelmes, meg akar házasodni másodszer, ne avatkozzék politikába, legyen esze.

S egy lépést hátrálva az ajtó felé, e baljóslatu bucsuzással vált meg tőlök:

- Isten önökkel, uraim!

Danton és Robespierre borzongást éreztek.

E pillanatban egy hang emelkedék a terem háttéréből s így szólt:

- Nincs igazad, Marat.

Mindhárman megfordultak. A Marat kitörése alatt, anélkül, hogy észrevették volna, valaki belépett a háttérben lévő ajtón.

- Te vagy az, Cimourdain polgár! szólt Marat. Jó napot.

Valóban Cimourdain volt.

- Azt mondom, hogy nincs igazad Marat, szólt Cimourdain.

Marat elzöldült, ami nála annyi volt, mint az elsápadás.

Cimourdain hozzátevé:

- Te hasznos vagy. De Robespierre és Danton szükségesek. Miért fenyegeted őket?

Egyesülés, egyesülés, polgártársak! A nép azt akarja, hogy egyesüljete.

Cimourdain belépése, mint hideg zuhany hatott s miként valami idegen megjelenése a családi pörpatvart, lecsillapította itt is a viszályt, ha nem fenéig, legalább a fölszínen.

Cimourdain az asztalhoz közeledett.

Danton és Robespierre ismerték őt. Gyakran szemökbe ötlött a konvent előtt megjelenő néptribunok közt ez alacsony sorsú hatalmas férfi, kit a nép üdvözölve fogadott. Robespierre mindamelllett a formaságok embere lévén, megkérdezte:

- Polgártárs, hogyan jött be ön?

- Hisz az Évêchéből való, válaszolt Marat sajtáságos alárendeltség hangján.

Marat daczolt a konventtel, fenyegette a Communit, de félt az Évêchéből.

Ez a természet rendje.

Mirabeau érzi maga alatt az ismeretlen mélységben megmozdulni Robespierret, Robespierre érzi megmozdulni Marat-t, Marat Hébertet, Hébert Babeuföt. Addig, míg a földalatti boltozat nyugodt, a politikus előremehet, de a legforradalmibb férfi alatt is van még egy emelet, s a legmerészebbek is meghökkennek, mikor lábaik alatt érzik a mozgalmat, melyet ők fejeik fölött alkottak.

Hogy megkülönböztetni tudják a csupán viszketegből támadt mozgalmat az elvekért támadt mozgalmától s leküzdjék az egyiket, elősegítsék a másikat, ebben nyilvánul a nagy forradalmárok lángesze és ereje.

Danton látta, mint görnyed meg Marat.

- Oh Cimourdain polgár nem fölösleges, szólt.

S kezét nyújtotta Cimourdainnek.

Aztán így szólt:

- Teringettét, magyarázzuk meg a helyzetet Cimourdain polgártársnak. Jó, hogy jött. Én képviselem a hegypártot. Robespierre képviseli a jóléti bizottságot. Marat a Commune-t. Cimourdain az Évêchet. Az ő szavazata döntsön.

- Legyen, szólt Cimourdain komoly egyszerűséggel. Miről van szó?

- A Vendèeról, viszonzá Robespierre.

- A Vendèeról? szólt Cimourdain.

S hozzátevés:

- Ez fenyeget legjobban. Ha a forradalom meghal, a Vendée miatt hal meg. Egy Vendée félelmes, mint tíz Németország. Ha Franciaország élni akar, meg kell ölni a Vendèet.

E néhány szó megnyerte Robespierret. Mindamellett mégis e kérdést intézte hozzá Robespierre:

- Ugy-e ön pap volt?

A papos kinézés nem került el Robespierre figyelmét. Ő fölismerte kívülről azt, ami ő benne belül volt.

Cimourdain válaszolt:

- Igen, polgártárs.

- Baj is az! kiáltá Danton. Ha a pap jóra való pap, többet ér, mint más ember. Forradalmi időben a papokból is polgárokat öntünk, mint a harangokból ágyut és rézpénzt. Danjou is pap, Daunou is pap. Lindet Tamás evreuxi püspök. Te magad Robespierre a konventben Massieu, beauvaisi püspök mellett ülsz. A fővicarius Vaugeois tagja volt az augusztus 10-ki fölkelési komiténak. Chabot kapuczinus. Dom Gerle is pap, aki az esküt letétette Versaillesban a nemzetgyűléssel. Audran abbé mondatta ki, hogy a nemzetgyűlés fölötté áll a királynak, Goutte abbé követelte a törvényhozó gyűlésben, hogy XVI. Lajos trónszéke fölül távolíttassék el a baldachin. Grégoire abbé indítványozta a királyság eltörlését.

- És Collot d'Herbois a színész támogatta, röhögött Marat. Ahhoz képest amik voltak, becsületökre válik a munka. A pap fölforgatta a trónt, s a komédiás letaszította a királyt.

- Térjünk vissza a Vendèere, szólt Robespierre.

- Nos hát, szólt Cimourdain, mi a baj? Hát mi történt a Vendèeban?

Robespierre viszonzá:

- Az történt, hogy vezért kaptak. Most már félelmes lesz.

- Ki az a vezér, Robespierre polgár?

- Az egy volt marquis, Lantenac, ki magát breton herczegnek czímezi.

Cimourdain megrázkódott.

- Ismerem, szólt. Én házi papja voltam.

Egy perczig elmélyedt s aztán így szólt:

- Szoknyahős volt, mielőtt hadvezér lett.

- Mint Biron, ki az előtt Lauzun nevet viselt, szólt Danton.

És Cimourdain tünődve hozzátevés:

- Igen, ez oly ember, ki az előtt csak az élvezetnek élt. Azt tartom, hogy kegyetlen lehet.
- Irtózatos, szólt Robespierre. Fölgyújtatja a falukat. Megöleti a sebesülteket, lemészárolja a foglyokat, agyonlöveti a nőket.

- A nőket?

- Igen. Többi közt agyonlövetett egy asszonyt, akinek három gyermeke volt. Nem tudni, hogy hová lettek a gyermekek? Egyébként ügyes hadvezér. Ért a háborúhoz.

- Ugy van, felelt Cimourdain. Résztvett a hannoveri hadjáratban s a katonák azt mondták: Richelieuról beszélnek, Lantenacot értem. Lantenac volt az igazi fővezér. Kérdezze csak ön kollegájától, Dusaulx-tól.

Robespierre egy perczig gondolatokba mélyedt, aztán újra megkezdődött a párbeszéd közte és Cimourdain közt.

- Nos, Cimourdain polgártárs, az az ember a Vendèeban van.

- Mióta?

- Három hét óta.

- A törvényen kívül kell őt helyezni.

- Megtörtént.

- Díjt kell tüzni fejére.

- Megtörtént.

- Sok pénzt kell ígérni annak, aki elfogja.

- Megtörtént.

- De nem papírpénzben.

- Megtörtént az is.

- Aranyban.

- Ugy történt.

- S le kell fejeztetni.

- Az is megtörténik.

- Ki által?

- Ön által.

- Általam?

- Igen. Ön lesz a jóléti bizottság teljhatalmu küldöttje.

- Elfogadom, szólt Cimourdain.

Robespierre gyorsan szokta megválasztani embereit. Államférfiúi tulajdonság. Kivett aztán az előtte fekvő iratesomóból egy fehér lapot, melyen fölül e nyomtatott fölíratot lehetett olvasni:

Az egy és oszthatatlan francia köztársaság.

A jóléti bizottság.

Cimourdain folytatá:

- Igen, elfogadom. Hadd mérközzék egyik rettenetes a másikkal. Lantenac kegyetlen, én is az leszek. Engesztelhetlen harcz mind halálig! Megmentem tőle a respublikát, ha isten is úgy akarja.

Itt megállapodott kissé, majd hozzátevé:

- Pap vagyok; mindegy, azért mégis hiszek az istenben.
- Az isten nagyon megvénült már, vágott közbe Danton.
- Én hiszek benne, felelt hidegen és nyugodtan Cimourdain.

Robespierre komolyan s helybenhagyólag intett fejével.

Cimourdain folytatá:

- Ki mellett leszek?

Robespierre viszonzá:

- A Lantenac ellen küldött expeditionalis hadoszlop parancsnoka mellett. Hanem előre is figyelmeztetem önt, hogy ez régi nemes ember.

Danton fölkiáltott:

- Megint oly hiábavalóság, amire én semmit sem adok. Nemes ember? Nos aztán? A nemes emberekkel szintugy vagyunk, mint a papokkal. Ha a nemes jóra való ember, sokat ér. A nemesség előítélet csupán; de az ember soha se legyen előítéletesebb egyik mint a másik értelemben, s ép oly kevéssé javára, mint rovására az egyik vagy a másik félnek. Hallod-e, Robespierre, Saint-Just tán nem nemes ember? Saint-Just is marquis, teringettét! Klootz Anacharsis meg báró. Ami jó barátunk, Heszzen Károly, aki el nem maradna a félvilágért a Cordelier-klubb egyetlen üléséről sem, herczeg s testvére a hessen-rothenburgi uralkodó fejedelemnek. Montaut, a Marat bizalmas barátja, marquis. A forradalmi törvényszék tagjai közt egy esküdt ül, aki pap: Vilate; s egy, aki nemes: Leroy, Montflabert marquis. Mindkettő megbízható egyéniség.
- Ne feledd ki a sorból az esküdtszék fejét se, tevé hozzá Robespierre.

- Antonellet?

- Igen. Antonelle marquist.

Danton folytatá:

- Nemes ember volt Dampierre is, aki Condé előtt elesett a respublikáért, s egy másik nemes ember Beaurepaire inkább főbelötte magát, semhogy megnyissa a poroszoknak Verdun kapuit.
- Mégis, jegyzé meg Marat, mikor Condorcet azt mondta az ülésben: *A Grachusok nemes emberek voltak*, Danton odakiáltott: *Minden nemes ember áruló Miraubeaun kezdve s rajtad végezve.*

Cimourdain komoly szava vegyült most a vitába.

- Danton polgár, Robespierre polgár, önöknek tán van okuk bízni, de a nép bizalmatlan. S igaza van. Mikor egy papot bíznak meg azzal, hogy fölügyeljen egy nemes emberre, kettős a felelősség terhe s a papnak hajthatatlannak kell lennie.
- Ugy van, szólt Robespierre.

Cimourdain hozzá tévé:

- És kérlelhetlennek.

Robespierre ismét szót emelt.

- Helyesen beszél ön, Cimourdain polgár. Fiatal emberrel lesz dolga. Fölényül fog szolgálni önnek, hogy kétszer oly idős mint ő. Vezetni kell őt, de kimélni is. Hogy tehetséges katona, minden jelentés egyhangúlag megegyez. Egy hadosztályhoz tartozik, mely a rajnai hadseregből küldetett a Vendéeba. A határszélről jön, hol éles eszének és vitézségének csodálatra méltó jeleit adta. Önállóan vezérli az expeditionalis hadoszlopot. Két hét óta szorongatja a vén Lantenac marquist, féken tartja s úzi maga előtt. Végre is a tengerhez nyomja, s hanyatt-homlok belékergeti. Lantenac a vén tábornok ravaszságával harczol, a miénk az ifjú vezér vakmerőségével. E fiatal embernek már támadtak ellenségei és irigyei. A tábornok főhadsegéd: Lèchelle egyik főirigye...

- Hogyan, Lèchelle akar fővezér lenni, veté közbe Danton. Lèchelle javára egyéb sem szól, csak ez a szójáték: „Il faut Lèchelle pour monter sur Charette.” (A közmondás: Létra (l'èchelle) kell, hogy a talyigára (charette) följuhassunk, történetesen ráillik a helyzetre is. Lèchellere (a főhadsegéd) van szükség, hogy Charette (vendèei vezér) ellen indulhassunk.) Pedig folyton Charette veri őt.

- S még sem hajlandó megengedni, folytatá Robespierre, hogy más valaki verje meg Lantenacot, mint ő. E versengés ami szerencsétlenségünk a vendèei harczban. Katonáink hősök, de rosszul vezérelvék. Egy igénytelen huszárcapitány, Chérin bemegy Saumurbe egy trombitással, megfuvatja a Ça irá-t, s elfoglalja Saumurt. Sőt folytathatná, s elfoglalhatná Cholet-t is, de nincs rá parancsa, s kénytelen megállapodni. Gyökeresen meg kell változtatni minden parancsnoki állomást a Vendéeban. Eldarabolják a csapatokat, szétforgácsolják az erőket; a hadsereg melyet szétforgácsolnak, meg van bénítva; olyan mint egy szikla, melyet diribdarabokra törtek. A paramé-i táborban nincs egyéb üres sátraknál, Tréguier és Dinan közt van vagy száz haszontalan apró-cseprő őrcsapat, melyekből egy hadosztályt lehetne összeállítani, s fődözni vele az egész tengerpartot. Lèchelle Pallein által támogatva, elvonja a katonaságot az északi oldalról azon ürügy alatt, hogy a déli oldalt kell védnie, s megnyitja ily módon Franciaországot az angoloknak. Félmillió föllázadt paraszt s egy angol sereg kiszállása Franciaországban, ez a Lantenac terve. Az expeditionalis hadoszlop fiatal vezére keményen szorongatja most Lantenacot, megtámadja és megveri Lèchelle engedelmével, de mert Lèchelle főnöke neki, denunciólja őt. A vélemények megoszlanak a fiatal embert illetőleg. Lèchelle főbe akarja lövetni, Prieur de la Marne ellenben azt ajánlja, hogy tábornokká neveztessek.

- E fiatal ember, szólt Cimourdain, ugylátszik kiváló tehetségekkel bir.

- De van hibája is.

A közbevetés Marattól jött.

- Miféle hibája? kérdé Cimourdain.

- A lágyszívűség, szólt Marat.

S aztán folytatá:

- Erős a harczban, de gyöngé a győzelem után. Nyavalyog a kegyelmességével, bocsánatot osztogat, megkegyelmez, pártfogolja az apáczákat, megmenti az aristokraták nejait és leányait, kibocsátja a börtönből a foglyokat s szabadon eresztí a hurokra került papokat.

- Nagy hiba, jegyzé meg Cimourdain.

- Bűn, kiáltott föl Marat.

- Néha, szólt Danton.

- Gyakran, szólt Robespierre.

- Majd mindig, viszonzá Marat.

- Mindig, mikor a haza ellenségeivel van dolgunk, felelt Cimourdain.

Marat Cimourdain felé fordult.

- S mit csinálnál te egy republikánus vezérrel, aki szabadon eresztene egy royalista vezért?

- A Lèchelle véleményén volnék; főbelövetném.

- Vagy lefejeztetnéd, szólt Marat.

- Ahogy tetszik, válaszolt Cimourdain.

Danton elnevette magát.

- Nekem ép annyit ér az egyik, mint a másik.

- Bizonyos lehetsz, hogy elér az egyik vagy a másik, mormogá Marat.

És levéve szemeit Dantonról, ismét Cimourdainhez fordult.

- Eszerént Cimourdain polgár, ha egy republikánus vezér hibát követne el, leütnéd a fejét?

- Huszonnégy óra alatt.

- Jó, felelt Marat. Én is Robespierre véleményén vagyok. Cimourdain polgárt kell küldeni kormánybiztosul a tengerparti expeditionalis hadoszlop parancsnoka mellé. Ki az a parancsnok?

Robespierre viszonzá:

- Egy volt nemes ember.

S elkezdte lapozni az irománycsomót.

- Állítsunk papot örül a nemes mellé, szólt Danton. Én nem bízom sem a papban, sem a nemes emberben, mikor egyedül vannak. Ha együtt lesznek, nem félek tőlök; egyik fölügyel a másikra, s mindkettő megteszi kötelességét.

Cimourdain szemöldei fölött a szokott haragos kifejezés még élesebbé vált, de helyesnek találván kétségkívül alapjában a megjegyzést, nem felelt Dantonnak s szigorúan s főlemelt hangon mondá:

- Ha a republikánus parancsnok, ki reám bízott, egy hibás lépést tesz, halál a fejére.

Robespierre szemeit az iratcsomagon nyugtatva szólt:

- Itt a neve, aki fölött ön Cimourdain polgár, teljhatalommal fog fölruháztatni, ez egy volt vicomte s Gauvainnak hívják.

Cimourdain elsápadt.

- Gauvain! kiáltott önkénytelen.

Marat észrevette Cimourdain elsápadását.

- Gauvain vicomte! ismétlé Cimourdain.

- Igen, szólt Robespierre.

- Nos? szólt Marat, Cimourdainra szögezve szemeit.

Egy perczig szünet állt be, aztán Marat szólalt meg újra:

- Cimourdain polgár, elfogadod-e az önmagad által kijelölt föltételek alapján a kormánybiztosi küldetést Gauvain parancsnok mellett? Igen? vagy nem?

- Igen, felelt Cimourdain.

Mindegyre sápadtabb lett.

Robespierre fölvette a tollat, mely mellette feküdt s pár sort vetett az ő lassu és correct betűivel a papírlapra, melyen a fölirat állt: *Jóléti bizottság*, aztán aláírta s átadta a lapot és a tollat Dantonnak. Danton is aláírta. Marat, ki nem vette le szemeit Cimourdain sápadt arczáról, szintén aláírta Danton után.

Robespierre ismét kezébe vevén a lapot, rájegyezte a keltet, s átnyujtá Cimourdainnek, aki ezt olvasta le arról:

A köztársaság I-ső évében.

„Teljhatalom adatik ezennel Cimourdain polgárnak, mint a jóléti bizottság kormánybiztosi küldöttjének, Gauvain polgár, a tengerparti hadsereg expeditionalis hadoszlopának parancsnoka mellett.”

Robespierre. - Danton. - Marat.

S e három név alatt:

„1793. június 28-án.”

A forradalmi kalendárium, az ugynevezett polgári naptár még ez időben nem létezett törvényesen s csak 1793. október 5-én fogadtatott el Romme indítványára a konvent által.

Míg Cimourdain olvasott, Marat folyvást szemmel tartotta őt, s halkán, mintegy önmagával beszélgetve mormogá:

- Mindezt szabatosabban kell még körvonalozni a konvent határozata vagy a jóléti bizottság külön rendelete által. Így nincs befejezve ez ügy.

- Cimourdain polgár, hol lakik ön? kérdé Robespierre.

- A Cour du Commerce-ben.

- Én is ott lakom. Szomszédok vagyunk tehát, szólt Danton.

S Robespierre folytatá:

- Nincs egy veszteni való perczünk sem. Holnap megkapja ön rendesen kiállított megbízólevelét, aláírva a jóléti bizottmány minden tagja által. Ez itt megerősítése csupán az ön megbízásának, külön is meghitelesítve önt a küldetésben lévő képviselőknél Philippeaux, Prieur de la Marne, Lecointre, Alquier, s a többieknél. Mi tudjuk, hogy ki ön. Az ön teljhatalma korlátlan. Öntől függ, hogy Gauvain tábornokká legyen, vagy hogy a vérpadra lépjen. Holnap három órakor megkapja megbízását, Mikor utazik el ön?

- Négy órakor, felelt Cimourdain.

És ezzel elváltak.

Hazatérve Marat, figyelmeztette Évrard Simonnet, hogy másnap a konventbe megy.

MÁSODIK KÖTET.

HARMADIK KÖNYV. A CONVENT.

I. A Convent.

I.

Közeledünk a főoromhoz.

A Conventhez!

A szem megmerevül, ha fölbámul e magaslatra.

Nagyszerűbb jelenség nem tűnt még föl az emberek látkörén.

A legszédítőbb két magasság: a Himalaya és a Convent.

A Convent talán az egész történelem tetőpontja.

Míg a Convent élt, - mert az ily gyülekezetre méltán elmondhatni hogy él, - nem bírták teljesen fölfogni.

Az egykorúak figyelmét épen nagysága kerülte ki, inkább megrémültek mint elvakultak tőle. Bizonyos szent borzalom környezi mindazt, ami nagy. Könnyü megcsodálni a középszerűséget és a dombokat; hanem ami szerfölött kimagaslik, legyen az egy szellem vagy egy hegy, egy gyülekezet vagy egy remekmű, - közelről mindegyik megdöbbsent. Ami szerfölött kimagaslik, túlzottnak látszik. Följutni oda mindig fárasztó. Az embernek elfül lélekzete, mikor a sziklafalakra kúszik, elcsuszik a meredélyen, megsérül a kiálló érdes szirteken, melyek pedig megannyi szépségek; a tajtékzó patak örvény közellétét jelzi; az ormot felhők takarják; fölmászni ép oly borzasztónak tetszik, mint alábukni. Innen van, hogy nagyobb ilyenkor az iszony a csodálatnál. Sajátságos érzés fog el, irtózunk a nagyszerűtől. Látjuk az örvényt, de nem látjuk a főségest; látjuk a szörnyet, de nem látjuk a csodát. Így ítélték eleinte a Conventről is. A rövidlátók hüvelykmérővel méregették a Conventet, mely arra volt alkotva, hogy sasszemek bámulják.

Ma már távol áll tőlünk, s a csöndes és tragicus messzeségben a francia forradalom óriási körrajzát mutatja a sötét égen.

II.

Julius 14-ike a fölszabadulás; augusztus 10-ke a villámcsapás; szeptember 21-ke az alapkölerakás napja. Szeptember 21-kén van a napéjegyen. A súlyegyen. A libra. A mérleg. A köz-társaságot, Romme megjegyzése szerint, az egyenlőség és igazság jelképe alatt hirdették ki. Égi jegy tudatta ott fönn, mi történik itt lenn.

A Convent első sáfárja a népnek. A Conventtel nagyszerű és új lap nyílik a történet könyvében, kezdődik a jövő; jövő akkor, jelen ma már nekünk.

Minden eszmének szüksége van látható hüvelyre; minden elvnek lakhelyre; az egyház: Isten a négy fal között; minden dogmához templom is kell. Midőn a Convent megalakult, az lőn a legelső föladat, hová fogják elhelyezni?

Előbb a lovardában, aztán a Tuileriákban helyezték el. Csináltak neki keretet és diszítményt; nagy, szürke, durván mázolt diszítményt, David ecsetétől festve; arányosan elterülő padokat; négyszögű szószéket; párhuzamosan futó támoszlopokat; tőkeformájú oszloptalpakat, zsinóregyenes gerendákat, egyenszögű czellákat, melyekben tolongott a sokaság s melyeket közkarzatoknak hívtak; római mennyezetet, görög függönyzetet, s ez egyenes szögek és egyenes vonalok közé beigtatták a Conventet. A megtestesült geometriába bezárták a vihart. A szószékre szürkén festék a frigiai vörös sapkát. A királpártiak eleinte kinevették e szürke vörössapkát, e hamisított termet, e papiros-szentélyt, e vályog- és deszka-pantheont. Mily hamar el fog ez tűnni a föld színéről! Az oszlopok hordódongából valának, a boltozat zindelyből, a domborművek kőportapaszból, a párkányzat deszkából, a szobrok gipszből; a márvány csak festék, a fal csak vászon, s mégis örökké való az, amit Franciaország e mulékony helyen végzett.

A lovarda termének falai, midőn a Convent ott ülésezni kezdett, tele voltak falragaszokkal, melyek a Varennesből visszatérés idején buján sarjaztak Párisban. Egyiken ezt lehetett olvasni: „*A király visszatér. Botot annak aki megéljenzi, akasztófát aki bántalmazza.*” - Egy másikon: „*Csönd legyen. A kalapot le ne vegyétek. Birái előtt halad el.*” - Ismét egy másikon: „*A király a nemzetre szögezte fegyverét. Elég soká czélt, a nemzetten most a sor, hogy lőjön.*” Aztán egy másikon: „*A törvényt! A törvényt!*” E falak közt hozott ítéletet a Convent XVI. Lajos fölött.

A Tuileriákban, hová a Convent 1793. május 10-kén költözött s melyet nemzeti palotának kereszteltek, az ülésterem elfoglalta az egész helyiséget a Pavillon de l'Horloge (ez időben az ugynevezett Egység pavillonja) s a Pavillon Marsan (akkor a szabadság pavillonja) között. A Flora-pavillont az Egyenlőség pavillonjának nevezték el. A Jean Bullant-alkotta nagy lépcsőn mentek föl az ülésterembe. A nemzetgyűlés által elfoglalt első emelet alatt az egész palota földszintje egyetlen hosszú teremnek látszott, tele mindenféle csapatoknak, kik a Conventet örkdőleg körülvették, gulába rakott fegyvereivel és tábori ágyaival. A nemzetgyűlésnek különben saját külön tiszteletőrsége volt, s a „Convent gránátosai”-nak hívták.

Egy tricolor-szalag választotta el a palotát, hol a nemzetgyűlés székelt, a kerttől, hol a nép hullámozott.

III.

Fejezzük be az ülésterem leírását. E borzasztó hely minden részlete érdekes.

A belépőnek legelőször is a szabadság egy magas szobra ötlött a szemébe, két széles ablak között. Huszonegy öl hosszú, öt öl széles, hatodfél öl magas volt a terem, mely előbb a királynak szolgált színháznak, aztán a forradalomnak. A Vigarani által udvaroncok számára épített elegáns és pompás helyiség egészen eltűnt a durva gerendázat alatt, melynek 1793-ban a nép terhét kellett viselni. E gerendázatról, melyen a közkarzatok nyugodtak, érdemes feljegyezni, hogy egyetlen óriási czölöp tartotta fön. A czölöpöt egy darabból faragták s öt ölet mért körülete. Ritka Cariatid tartott valaha akkora terhet, mint e czölöp; éveken át rajta tombolt a forradalom szilajsága. Az örömríadás, a lelkesedés, az ingerültség kitörése, az ordítás, a dobogás, a harag iszonyú forrongása, a lázadás. Nem tágitott soha. A Convent után megérte az Öregek tanácsát. Brumaire tizennyolczadika azonban eltávolítá őt is.

Percier ekkor a faczölöpöt márványoszlopokkal cserélte föl, melyek jóval rövidebb ideig tartottak.

Az építészek eszményképe néha igazán csodálatos. A Rivoli-utca építészenek alighanem az ágyugolyó által leirt ív; Carlsruhe építészenek a legyező; s annak, ki a Convent termét berendezte, egy óriási fiókos szekrény lehetett ideálja. Hosszú, magas és lapos volt e terem. A paralellogram egyik széles oldalához roppant félkör támaszkodott; itt álltak a képviselők

padjai minden asztal és íróasztal nélkül; Garan-Culon, aki sokat jegyzett, a térdén szokott írni; a padokkal szemben a szószék; a szószék előtt Lepelletier-Saint-Fargeau mellszobra; a szószék mögött az elnök támlánya.

A szobor feje kissé magasabban állt, mint a szószék párkányzata; azért eltették onnan később.

Az amphitheatrumot tizenkilencz félkörben futó pad képezte, emeletesen állítva egyik a másik háta mögé, s csonka padok egészítették ki a terem két zugában.

Lent a szószék lábánál patkó alakban a teremörök helyei.

A szószék egyik oldalán fekete fakeretben egy kilencz láb hosszú hirdetménytábla függött a falon, kétfelé osztva egy kormánybot alakú jelvénynyel; e tábla az emberi jogok kihirdetését tartalmazta; a másik oldalon üresen maradt a hely, melyet később hasonló keretben a köz-társaság második évéről kelt alkotmány foglalt el, szintén két részre osztva egy kard által. A szószék és a szónok feje fölött három óriási tricolor-zászló lengett, két osztályra osztott s néppel zsúfolásig telt karzatról nyulva ki csaknem vízszintesen s egy oltárra támaszkodva, melyen e szót lehetett olvasni: a törvény. Az oltár mögött, a szabad szó óre gyanánt, mint valami oszlop, emelkedék föl magasan egy rettenetes nagy római vesszőnyaláb a bárddal. Néhány kolosszális szobor háttal a fal-, arcczal a képviselők felé fordult. Az elnök jobbján Lycurgus, balján Solon állt, a hegypárt ülőhelyei fölött Plato.

A szobor-talapzatok egyszerű nagy koczkák voltak sorba rakva a hosszú kiálló párkányon, mely az egész termen körülfutott s elválasztotta a népet a nemzetgyűléstől. A nézők e párkányra könyököltek.

Az emberi jogok hirdetmény-táblájának fekete fakerete fölött egészen a párkányig s kissé kimagaslott a festett körzet fölött. E piczike eltérés az egyenes vonaltól már mormogásra indította Chabot-ot.- *Gyalázatos csúnya*, mondá Vadiernak.

A szobrok fejait fölvaltva tölgy- és borostyánkoszoru ékítette.

A körpárkányról vastag egyenes redőkben zöld függönyzet ereszkedett alá, rajta sötétebb zöld színben festett tölgy- és borostyánkoszorúk; e függönyzet beborította a nemzetgyűlés által elfoglalt terem egész földszinti részét. A felső részen fehér és kopasz maradt a fal. E falban, mintha úgy lenne bevájva, megannyi nagy lyuknak látszott a minden párkány és környezet nélküli két sor közkarzat, az alsó sorban négyszögü, a felső sorban kerekded nyílással; a bolthajtás párkányai szigorú szabályossággal készültek a mestergerendák fölött. Tíz-tíz karzat volt a terem mindkét széles, s két roppant nagy páholy a keskeny két oldalán, összesen huszonnégy. Itt tolongott a tömeg.

Az alsó karzatok közönsége kiözönlött egész a párkányra s letelepedett a kiszögelő domborművekre. Hosszú, erős vaskorlát szolgált karfául a felső karzatokon s oltalmazta a nézőket a hátulról föltóduló csoportok nyomása ellen. Egyszer mégis megtörtént, hogy egy embert letaszítottak a képviselők közé; épen Massieure esett, a beauvaisi püspökre; nem halt meg s így kiáltott föl: „*Lám, még egy püspök is jó néha valamire!*”

Kétezer ember fért a Convent termébe s a fölkelés napjain háromezer.

A Convent két ülést tartott, egy nappalit s egy éjjelit.

Az elnök támlásszéke gömbölyü volt, aranyozott szögekkel kiverve. Asztalát négy szárnyas szörny támogatta; csodás lények, melyek mindegyike csak egyik lábán viselt szárnyat, mintha a titkos jelenések könyvéből támadtak volna föl, hogy segítsék a forradalmat. Ugy látszott, mintha Ezekhiel próféta szekereiből fogták volna ki őket, hogy a Sinson¹ talyigáját húzzák.

---

¹ A párisi hóhér.

Az elnök asztalán óriási csöngetyü állt, akár harangnak is nevezhetnők, aztán egy öblös réz tintatartó s vastag pergament-kötésben a tárgyalási jegyzőkönyv.

Pikák hegyére tűzött levágott fejek hullattak az asztalra vércsöppeket.

Kilencz lépcső vezetett a szószékre. Magasak, durvák s a följárat rajtok igen nehéz. Grenson-né megbotlott egyszer, amint fölsietett. „*No, ez aztán igazi vérpadlépcső*”, szólta. - „*Legalább megtanulod, hogy kell rá fölmenni*” kiáltott Carrier.

Ott, ahol a fal nagyon kopasznak látszott, a terem szögleteiben, az építész diszitémnyül római vesszőnyalábokat alkalmazott a szokásos kiálló bárdal.

A szószéktől jobbra és balra négyszögü kockatalapzaton két roppant kandelaber emelkedék, tizenkét láb magas mindegyik; rajtok négy pár függő lámpa. Minden karzaton egy-egy hasonló kandelaber. Talapzataikon körded rovátkok voltak bevésve, miket a nép a „guillotine nyaklánczának” nevezett el.

A nemzetgyűlés padjai csaknem a karzatok párkányáig nyultak; a képviselők és a nép beszélgetésbe ereszkedhettek egymással.

A karzatok főkijáratok folyosók tömkelegébe nyitak, hol gyakran szilaj lárma hangzott.

A Convent előzönlötte az egész palotát s még a szomszéd épületeket is elfoglalta, a Longueville-palotát, a Coigny-palotát. Ez utóbbi helyre hordták át augusztus 10-dike után, ha hihetni Bratford levelének, a királyi butorokat. Két hónap kellett, míg kiürítették a Tuileriák palotáját.

A bizottmányok a terem közepén lettek elszállásolva; az Égalité-pavillonban a törvényhozási, földmívelési és kereskedelmi bizottságok; a Liberté-pavillonban a tengerészet, a gyarmatügy, a pénzügy, az assignáta, s a jóléti bizottság, az Unité-pavillonban a hadügy.

A közbiztonsági Comitè közvetlenül, egyenest érintkezett a jóléti bizottmánnyal egy sötét folyosón át, hol éjjel-nappal lámpa égett s jártak-keltek minden párt kémei. Csak suttogva szoktak ott beszélgetni.

A terem két végén a két függélyes válaszfal, melyek jobbról és balról elzárták az amphitheatrum két közös központu félkörét, két keskeny és mély folyosónak hagyott még helyet, honnan két sötét négyszögletü ajtó nyilt kifelé.

A képviselők egyenesen léptek a terembe, azon ajtón, mely a Feuillantsok terraszára vezetett.

E terem, melyet csak homályosan világítottak meg nappal a halvány ablakok s még homályosabbban, ha bealkonyodott, a derengő lámpák, valami sötét, komor kifejezéssel bírt. A gyöngé világítás még növelni látszott az est homályát; a lámpa melletti ülések halottas gyász színében jelentkeztek. Az emberek nem látták egymást; a terem egyik végéről a másikra, jobbról balra homályban elmosódó arczok csoportjai meredeztek. Egymásba botlottak anélkül, hogy egymásra ismertek volna. Egyszer Laignelot, a mint a szószékre siet, a szűk folyosón beleütődik valakibe. - Bocsánat, Robespierre - mentegeté magát. - Kinek tartasz engem? - felel rá egy durva, nyers hang. - Bocsánat, Marat, - szólta Laignelot.

Lenn az elnöktől jobbra és balra két külön karzat létezett, mert ami elég furcsa, a Conventnek is voltak kiváltságos nézői. A két karzaton függöny földte. A mestergerenda közepén két arany makk vont a szét e függönnyet. A nép karzatai meztelenek valának.

Mindez összevéve erőszakos, vad, de szigoruan szabályos volt. Szabatosság a szilajságban; kicsiben az egész forradalom képe. A Convent terme legtökéletesb kifejezése annak, a mit a művészek azóta a „Messidor-féle építészet”-nek neveztek el; tömör volt és mégis vézna. Az azonkorbéli építészek a symetriát egyértelműnek tekintették a szépséggel. A renaissance véget

ért XV. Lajos alatt s következett a visszahatás. Az egyszerűséget a ridegségig vitték, a tisztaságot az unalomig. Az építészetnek is megvan a maga szemérmessége. A tizennyolczadik század forma- és színpompájának kábító orgiái után a művészet böjtölni kezdett, s pusztán az egyenes vonalakra szorítkozott. A haladás e neme ismét az elrútulásra vezetett. Csontvázszerű szikárság lett ez építészet eredménye. Ez hátránya minden ily fajta józanság és önmegetagadásnak; annyira józanná lesz a styl, hogy utóbb soványgyá válik.

Minden politikai izgalomtól eltekintve, pusztán építészeti szempontból is bizonyos borzongást támasztott e terem. A néző lelke előtt ott lebegett még homályosan a régi színház. A virágfüzerekkel díszített páholyok, az azur és bíbor mennyezet, a csürlődeden metszett csillárok, a gyémántcsillogású karos gyertyatartók, a galamb nyaku szőnyegek, a csoportosan lebegő Amorok és nymphák a függönyökön, a szerelmes király érzécsiklándozó idylljének festészete, szobrászata, aranyozása, mely örökmosolyt varázsolt hajdan e rideg helyre, de most köröskörül szigorú egyenes szögeket láthat csupán a szem; minden vonal hideg és metsző, mint a pallos. Olyan volt az egész, mintha David lefejezte volna Bouchert.

IV.

A ki a nemzetgyűlést látta, nem gondolt többé a teremre. A ki a drámát látta, nem törődött a színházzal többé. Iszonyatosabb és fenségesebb valami soha nem létezett. Hősök csoportja, gyávák birkanyája. Nemes vad a hegytetőn, csuszómászók a mocsárban. Ott hemzsegték, taszigálták, ingerelték, fenyegették egymást, ott küzdtek és éltek mind a harcosok, kik ma már csak árnyak.

Óriások névsora!

Jobbra a Gironde, gondolkodó fők serege; balra a hegypárt, athleták csapata. Egyik oldalon Brissot, ki a Bastille kulcsait kapta diadaljelül; Barbaroux, ki a marseilleieket vezérelte; Kervélégan, kinek keze alatt a bresti zászlóalj állt, mely Saint-Marceau külvárosban tanyázott, Gensonné, ki megállapította a képviselők fenségét a tábornokok fölött; a végzetes Guadet, kinek a királyné megmutatta egy éjjel a Tuileriákban az alvó trónörököszt; Guadet megcsókolta a gyermek homlokát s levágatta az atyja fejét; Salles, ki a hegypártot azzal vádolta, hogy titkos egyetértésben áll Ausztriával; Sillery, a jobboldal sántája, mint a hogy Couthon a baloldal bénája volt; Lause-Duperret, ki mikor egy ujságíró gonosztevőnek nevezte őt, meghívta az illetőt ebédre, mondván: „*Tudom, hogy a „gonosztévő” ma annyit jelent csupán, hogy oly ember, ki nem úgy gondolkodik mint mi.*” Rabaut-Saint-Étienne, ki 1790-ben e szavakkal kezdte naptárát: „*A forradalom bevégeződött.*” Quinette egyike azoknak, kik XVI. Lajost megbuktatták; a jansénista Camus, ki a papság polgári alkotmányát szerkesztette, de hitt Páris diakonus csodáiban, s minden este leborult egy hét lábnyi magas Krisztuskép előtt, mely szobája falán függött; Fauchet szintén pap, ki Desmoulins Camille-lal a július 14-ki fölkelést rendezte; Isnard, ki azt a bűnt követte el, hogy fölkiáltott: „*Leromboljuk Párist*”, ugyanazon perczen, mikor a braunschweigi herczeg hasonlót hirdetett; Dupont Jakab, a ki legelőször dicsekedett: „*Én istentagadó vagyok*” s a kinek Robespierre azt felelte: „*Az istentagadók aristokraták*”; Lanjuinais, kemény eszes és bátor bretagnei fej; Ducos, a Boyer-Fonfréde Euryalese; Rebecqui, a Barbaroux Pyladese, aki beadta lemondását, mert Robespierre még le nem fejeztetett; Richaud, ki ellene szegült annak, hogy az osztályok permanensek maradjanak; Lasource, ki e gyilkos mondást szalasztotta ki ajkán: „*Jaj a hálás nemzeteknek*” s ki a vérpad alján ellent mondott magának, e büszke szavakat vetve oda a hegypártiaknak: „*Mi meghalunk, mert a nép alszik, ti pedig meghaltok, ha majd fölbred*”; Biroteau, ki a képviselői sérthetlenség eltörlését indítványozta, s így öntudatlanul kovácsolta az éles bárdot s állította föl a vérpadot maga számára; Villatte Károly, ki lelkiismeretét ez óvás mögé rejtette: „*Én nem akarok a kések kényszere alatt szavazni*”; Louvet, a „Faublas”

szerezője, ki mint könyvárus végezte be pályáját a Palais-Royaleban, Lodoiskával a boltjában; Mercier, a „Tableau de Paris” írója, ki így szólt: „*Ahány király van, mindegyik nyaka megérezte a január 21-dikét*”; Marec, ki örökösen a „régí határok factiója” miatt töprengett; a hírlapíró Carra, ki a vérpad alján így szólt a hóhérhoz: „*Unom, hogy meg kell hálnom. Szerettem volna a folytatást látni*”; Vigée, ki a mayennei és loirei második zászlóalj gránátosának címezte magát, s ki mikor a karzatokon a nép zúgni kezdett ellene, fölkiáltott: „*Követelem, hogy mihelyt a karzat még egyszer zúg, azonnal visszavonuljunk mindnyájan s karddal kezünkben induljunk egyenest Versaillesba*”; Buzot, kinek éhen kellett meghalnia; Valazé, ki saját törébe dőlt; Condorcet, kit ti zsebében lévő Horatius árult el Bourg-la-Reineben, melyet akkor Bourg-Égaliténak neveztek; Pétion, kinek az volt végzete, hogy imádják az emberek 1792-ben, s fölfalják a farkasok 1794-ben; s még husz más, Pontécoulant, Marboz, Lidon, Saint-Martin, Dussaulx, Juvenal fordítója, ki részt vett a hannoveri hadjáratban, Boilleau, Bertrand, Lesterp-Beauvais, Lesage, Gomaire, Gardien, Mainvielle, Duplantier, Lacaze, Antiboul, s vezérül e sereg fölött Barnave, a kit Vergniaudnak hívtak!

A túlsó oldalon ült Antoine-Louis-Léon Florelle de Saint-Just, a sápadt arcú, alacsony homlokú, szabályos arcélű, rejtélyes szemű 23 éves ifju, végtelen szomorúsággal egész lényén; Merlin de Thionville, kit a németek Feuer-Teufelnek (tüzes ördögnek) neveztek; Merlin de Douai, a gyanusakról szóló törvény vétkes szerzője; Soubrany, kit prairial elsején tábornokul kért magának a párisi nép; a hajdani lelkész Lobon, kardot forgatva kezében, melylyel azelőtt szentelt vizet hintett; Billaud-Varennes, ki előre látta a jövő igazságszolgáltatását, semmi törvényszék, csak választott bírakkal; Fabre d’Eglantine, kinek egy gyönyörű gondolata támadt: a republikánus naptár, mint Rouget de Lisenek egy fenséges sugallata: a Marseillaise, de második eszméje már nem született sem az egyiknek, sem a másiknak; Manuel, a községtanács ügyésze, ki azt mondta: „*Ha egy király meghal, azért még nincs kevesebb egy emberrel*”; Goujon, ki benyomult Tripstadtba, Neustadtba és Speierbe, s látta maga előtt futni a porosz hadsereget; Lacroix, ügyvédből lett tábornok, a ki hat nappal augusztus 10-ke előtt kapta a Szent Lajos rend lovagkeresztjét; Fréron Thersites, a Fréron Zoilus fia; Ruth, a vasszekrény kérlelhetlen kikutatója, kit a végzet arra jelölt ki, hogy megölje magát azon nap, melyen a republika meghalt; Fouché a démoni lélek s halott arc; Camboulas a Pére Duchesne barátja, a ki azt mondta Guillotinnak: „*Te a Feuillants-ok klubbjából való vagy, de a lányod a Jacobinus-klubba való*”; Jagot, ki a bebörtönzöttek meztelensége miatt panaszkodónak e durva szót felelte: „*A börtön már maga is ruha - kőből*”; Javogues, ki fölásatta a saint-denisi sírokat; Osselin a száműzök egyike, ki egy száműzöttet rejtegetett magánál, Charry asszonyt; Bentabole, ki ha elnökölt, jelt adott a karzatoknak, mikor tapsoljanak vagy püsszegjenek; a hírlapíró Robert, a Keralio kisasszony férje, azon hölgyé, ki ezt írta: „*Sem Robespierre, sem Marat nem járnak hozzám*”; „*Robespierre eljöhet a mikor akar, Marat soha*”; Garan-Coulon, ki midőn Spanyolország kérlelőleg föl szólalt a XVI. Lajos bűnvádi pörében, kévélyen követelte, hogy a nemzetgyűlés ne méltassa föl olvasásra egy király levelét, aki egy másik király ügyében ír; Grégoire püspök, aki eleinte méltó volt a keresztény egyház első apostolaihoz, de a ki később a császárság alatt a republikánus Grégoireból gróf Grégoire-rá lett; Amar, aki azt mondta: „*Az egész föld kereksege elitéli XVI. Lajost, kihez föllebbezzük hát az ítéletet? A csillagokhoz*”; Rouyer, ki január 21-én ellenezte, hogy megdördüljön az ágyú az új hídon, mondván: „*A király legördülő feje ne okozzon nagyobb zajt, mint a más emberé*”; Chénier a költő fivére; Vadier egy azok közül, kik pisztolyt tettek maguk elé a szószékre; Panis, aki így szólt Momorohoz: „*Azt akarom, hogy Marat és Robespierre összelelkezzenek asztalomnál. Hol lakol? kérdé ez. Charentonban.*² - No, csodálnám is, ha máshol” - viszonzá Momoro; Legendre, a francia forradalom mészárosa,

---

² Charenton egyszersmind egy nevezetes tébolyda helye.

mint a hogy az angol forradalomnak is volt mézárósa Pride. - „*Jer, hadd öllek meg*” - kiáltott Lanjuinais-re. „*Előbb indítványozd, hogy ökörnek nyilvánítsanak*” felelt Lanjuinais; Collot d’Herbois, a sötét képű színész, ki az antik színpad kettős száju álarczát viselte, melyek egyikével az igent mondják, másikával a nemet; ő is egyikkel dicsérte, amit a másikkal kárhoztatott, megbélyegezve Carrier-t Nantesban s istenítve Châliert Lyonban, a vérpadra küldve Robespierret s Marat-t a Pantheonba; Génissieux, ki halálbüntetést kívánt mindenkire, ki magával hordja „a vértanuságot szenvedett XVI. Lajos” emlékérmét; Bourdon Leonard, az iskolamester, ki fölajánlotta házát a Mont-Jura öregének; Topsent, a tengerész; Goupilleau ügyvéd, Lecointre kereskedő, Duhem orvos, Sergent szobrász, David festész, Égalité József herczeg.

Továbbá: Lecointe-Puiraveau, ki azt kívánta, hogy Marat határozatilag örültnék nyilváníttassék; Lindet Robert, ama sárkány teremtője, melynek feje a közbiztonsági bizottság volt, s mely átölelte Franciaországot huszonegyezer karjával, miket forradalmi bizottságoknak neveztek; Leboeuf, kiről Girey-Dupré e verset csinálta: „Az ál-hazafiak karácsonyában”

Leboeuf vit Legendre et beugla,
(Az ökör meglátta Legendret és bögött.)

Payne Tamás, a lágyszívű amerikai; Cloutz Anacharsis német báró, milliomos, istentagadó, Hebertista, s mégis gyermekded ártatlan; a szeplőtlen becsületességű Lebas, a Duplayék barátja; Rovére egy azon ritka emberekből, kik azért gonoszak, mert szeretik a gonoszágot; létezőn nagyobb számmal, mint gondolnók, oly emberek, kiknek a művészet önmagáért tetszik; Charlier, a ki azt kívánta, hogy az aristokratákat *önöknek* szólítsák; Tallien érzelgős és kegyetlen, ki szerelemből követi el a thermidor 9-iki államcsinyt; Cambacérés államügyész, ki később herczegé s Carrier szintén államügyész, aki meg tigrissé lett; Laplanche, aki egyszer így kiáltott föl: „*Én a magam számára követelem az elsőséget, ha a vész-ágyú elsütésére kerül a sor*”; Thuriot, ki azt sürgette, hogy a forradalmi esküdtszék tagjai fenhangon szavazzanak; Bourdon de l’Oise, ki párbajra hívta Chambont, föladta Paynet, de végre őt magát is föladta Hébert; Fayau, a ki azt indítványozta, hogy egy „gyujtogató hadtest” küldessék a Vendéeba; Tavaux, ki april 13-án a közbenjáró szerepet játszotta a Gironde és a hegypárt közt; Vernier, ki azt indítványozta, hogy mind a girondisták, mind a hegypártiak vezérei csapjanak föl közkatonácul s itt szolgálják a hazát; Rewbell, ki bezárkózott Mainzba; Bourbotte, ki alól kilőtték a lovat Saumur bevételénél; Guimberteau, ki a cherbourgi partok hadseregét vezérelte; Jard-Panvilliers, ki a laroche-i partokon vezényelt; Lecarpentier, ki a cancalei hajórajt igazgatta; Roberjot, kire a rastadt les várt; Prieur de la Marne, ki régi századosi vállrojtját hordta a táborban; Lévassieur de la Sarthe, ki egy szavával úgy ráijesztett Serrentra, a saint-amandi zászlóalj parancsnokára, hogy az megölte magát; Reverchon, Maure, Bernard de Saintes, Charles Richard, Lequinio, s az egész csoport élén egy Mirabeau, a kit Dantonnak neveztek.

A két táboron kívül, s félve mindkettő által, állott Robespierre.

V.

E két tábor alatt görnyedezett a réműlet, mely lehet nemes is, s a féltékenység, mely mindig aljas. A szenvedély, a hősiesség, a rajongás, az őrjöngés mezében a névtelenek néma zagyva csoportja. A nemzetgyűlés egyik töredékét a „sík”-nak nevezték. Oda húzódtak az ingadozók, a kételkedők, a habozók; mindazok, kik a meghátrálás, a halogatás, a várakozás emberei; mindazok, a kik félttek. A hegypárt válogatott díszcsapat volt, a Gironde szintén; a „sík” a tömeget képviselte. Sieyès személyében testesült és csontosult meg legjobban a sík-párt.

Sieyès, a mély értelmű férfi végre elbutult. Megállapodott a harmadik rendnél s nem birt fölhatolni a néphez. Némely szellemek arra rendeltetvék, hogy félúton megálljanak. Sieyès tigrisnek czimezte Robespierret, ki őt viszont vakandoknak nevezte. E metaphisikus nem birta elsajátítani a bölcseséget, csak az ildomoságot. Ő udvarolt a forradalomnak, de nem szolgálta azt. Ásót fogott a kezébe s kiment dolgozni a néppel a Mars-mezőre, egy talyigát huzva Beauharnais Sándorral. Mindig az erélyt tanácsolta s ő maga soha sem használta. Váltig biztatta a girondistákat: „*Süssétek el az ágyút*”. Vannak bölcsészek, kik a küzdelemre születnek; ezek Vergniaud-val mentek, mint Condorcet, vagy Dantonnal, mint Desmoulins Camill. Vannak aztán bölcsészek, a kik élni szeretnek, azok Sieyèsvel tartottak.

A legnemesebb hordóban is találkozik seprő. A sík-párton alul, még lejjebb mint ő, volt a „mocsár”. Undok büzhödt posvány, melyből az önzés pislogó világa szállt föl. Ott didergett a remegők néma serege. Lehet-e nyomoruságosabb látvány? Csupa gyalázat és semmi szemérem; a lappangó düh, a lázongás, a szolgáltság köpenye alatt. A rémületet cynismussal tetézték; megvolt bennök a gyávák merészsége; jobb szerették a girondistákat s mégis a hegypárthoz csatlakoztak; tőlük függött az eldöntés s ők azon oldalra hajoltak, mely sikerrel biztatott. Föláldozták XVI. Lajost Vergniaud-nak, Vergniaud-t Dantonnak, Dantont Robespierrenek, Robespierret Talliennek. Pellengérre állították Marat-t míg élt, s istenítették mikor meghalt. Támogattak mindent egész odáig, míg mindent fölforgattak. Ösztönszerűleg eltalálták, mikor kell megadni a tántorgónak a végső lökést. Az ő szemeikben, miután azon föltétellel szegődtek szolgálatba, hogy biztosan álljon a ki fölöttük uralkodik, ingadozni annyit jelentett, mint elárulni őket. Ők képviselték a számot, az erőt, a félelmet. Azért vállalkozhattak vakmerőn minden gyalázatosságra.

Igy vált lehetségessé a május 31-ike, germinal 11-ike, thermidor 9-ike, e tragoediák, melyeknek csomóját óriások bonyolították s törpék oldották meg.

VI.

E szenvedélyes férfiak közé álmodozók is vegyültek. Az ábrándozásnak előfordult ott mindenféle alakja; a harcias, mely fölállította a vérpadot, s az ártatlan, mely eltörülte a halálbüntetést. Rém a trón, szabadító angyal a nép számára. A harczoló szellemek mellett eszméktől forrongók foglaltak helyet. Egyik a háborút, másik a békét forgatta agyában. Egy gondolkozó fej, Carnot tizenégy hadsereget teremtett; egy másik Debry János, általános, az egész világra kiterjedő democraticus szövetséget tervezett.

A dühöngő szónoklatok, a viharos, mennydörgő beszédek közt termékeny némaság is tanyázott. Lakanal hallgatott s a nemzeti közoktatás tervét készítette el azalatt; Lanthenas hallgatott s megalkotta az elemi iskolákat; Revellière-Lépeaux hallgatott s arról álmodozott, hogy a bölcsészetet a vallás tekintélyére emeli. Mások kisebb, de gyakorlatibb részletkérdésekkel foglalkoztak. Guyton-Morveaux a kórházak egészségesebbé tételét tanulmányozta; Maire a közmunkák megszüntetését; Jean-Bon-Saint-André az adósok börtönének eltörlését; Duboë a levéltárak rendbehozását; Coren-Fustier a boncztani kabinet s a természetrajzi muzeum szervezési módját; Guyomard a folyóvízi hajózást s a Schelde vámjait. A művészetnek is megvoltak a maga rajongói, sőt bolondjai is; január 21-kén, mialatt, a forradalmi téren lehullt a király feje, Bézárd, oisemeyei képviselő, Rubens egy festményét ment megnézni, melyet a Saint-Lazar utca egyik rongyos padlásszobájában találtak. Művészek, szónokok, próféták, óriások mint Danton, s gyerekek mint Cloots, viadorok és bölcsészek, mind egy célra törtek: a haladásra; útból semmi sem mozdíthatta ki őket. A Convent nagysága épen abban rejlett, hogy ki tudta keresni a való mennyiségét abból, amit az emberek lehetetlennek neveznek. Két szélén Robespierre és Condorcet állt; amaz a jogra függesztvén szemeit, ez a kötelességre.

Condorcet ábrándozó és tiszta fej volt; Robespierre végrehajtó erő; s az elaggott társadalom végső válságai közt a végrehajtás egyértelmű néha az öldökléssel. A forradalmaknak két oldaluk van, a fölmenet és a lejárát, s e két oldalon fokozatosan ott van minden földöv, az örökös jégtől az örök virágzásig. Minden fok megtermi a maga embereit, kik az ő éghajlata alá illők, azoktól elkezdve, kik a verőfényen élnek, azokig, kik a villámok közt élnek.

VII.

Az emberek érdekekkel mutogatták egymásnak a baloldali szűk folyosók kanyarulatát, hol Robespierre e rettenetes szót sugta Garatnak, a Clavière barátjának fülébe: „*Clavière még mindenütt összeesküvést szőtt, ahol csak lélezgethez jutott.*” Ugyancsak e zugban, mely oly alkalmas volt a suttozásra s a rejtett boszuság halk kitöréseire, támadta meg Fabre d'Églantine Romme-ot, hogy miért csufította el az ő naptárát, a fervedor hónapnak thermidorrá változtatásával.

Mutogatták egymásnak a szögletet, hol könyökeikkel érintkezve, a Haute-Garonnebeli hét képviselő ült, kik először szólíttatván föl kimondani szavazatukat XVI. Lajos fölött, így feleltek egymásután: Mailhe: halál. Delmas: halál. Projean: halál. Calés: halál. Ayrat: halál. Julien: halál. Desaby: halál. Örökös ismétlés, mely betölti az egész történelmet, s mióta emberi igazságszolgáltatás létezik, mindig a sírbolt viszhangjává tette a törvényszék falait. Ujjal jelölték ki a zajongva hullámzó csoportból mindazon férfiakat, kiknek ajkáról a végzetes halálhuhogás hangzék; Paganelt, ki így szólt: „*Halál. Egy király csak halála által használhat valamit*”; Millaud-t, a ki így szólt: „*Ha nem léteznék a halál, ma föl kellene találni azt*”; az öreg Raffron du Trouillet-t, a ki ezt mondta: „*Halált, de hamar*”; Goupilleau-t, a ki fölkiáltott: „*Rögtön a vérpadra kell vinni, a lassúság csak sulyosítja a halálbüntetést*”; Sieyès-t, ki mogorva kurtasággal csak annyit mondott: „*Halál*”; Thuriot-t, ki elvetette Buzot indítványát, hogy a népre történjék hivatkozás: „*Hogyan? A választók gyűléseire? Hogyan? A negyven-ezer törvényszékre? Ennek a pörnek sohase lenne vége. XVI. Lajos feje előbb megöszülne, mintsem lehullana*”; Robespierre Ágostont, ki testvére után állt föl s így szólt: „*Én nem ismerem az afféle könyörületességet, hogy fojtsuk meg a népet s bocsássunk meg a zsarnokoknak. Halál! A ki az ítélet fölfüggesztését kívánja, az a népre való hivatkozással a zsarnokokra hivatkozik*”; Fussedoire-t, a ki Bernardin de Saint-Pierre helyére jött s így szólt: „*Én irtózom az emberi vér kiontásától, de egy király vére nem embervér. Halál!*” Jean-Bon-Saint-André-t, ki így szavazott: „*Nem élhet szabadon a nép, ha a király meg nem hal*”; Lavicomterie-t, ki e szavakkal válaszolt: „*Míg a zsarnok lélezkzik, megful a szabadság. Halál*”; Chateauf-Randont, ki így kiáltott föl: „*Halál az utolsó Lajosra*”; Tellier-t, ki ezt mondta: „*Öntetek az ellenség ellen egy ágyut, melybe befér a XVI. Lajos feje*”.

Aztán az elnézőket: Gentil-t, a ki így szólt: „*Én fogságra szavazok. Ha I. Károlyt teremtünk, majd jön utána egy Cromwell is*”; Bancal-t, a ki így szólt: „*Én száműzésre szavazok. Látni akarom a királyt, aki a világon az első lesz arra szorítva, hogy becsületes mesterséggel keresse kenyérét*”; Albouys-t, ki így szavazott: „*Száműzetés. Hadd kószáljon ez élő kisértet a trónok körül*”; Zangiacomit, ki így szavazott: „*Fogság. Tartsuk életben Capetet, mint madárijesztőt*”; Chaillon-t, a ki azt mondta: „*Hadd éljen. Én nem akarom megölni, hogy Rómában szentet csináljanak belőle.*”

Mialatt ily szigorú ítéletek röpültek el az illetők ajkairól, hogy később a történet összeszedje ismét, a karzatokon kivágott ruhájú s ünnepiesen díszített nők a szavazatokat számígtatták, kezükben tartva a névsort s gombostűkkel jelölve meg minden egyes szavazatot.

Mikor a tragoedia benyit valahová, a borzadás és a szánalom soh sem távozik onnan.

A ki a Conventet uralkodásának bármely idejében látta, annyi volt, mintha újra látta volna az utolsó Capet elítélését; a január 21-iki legenda belevegyülni látszott minden cselekményébe; a rettenetes gyülekezet folyton ama zord lehetekkel volt tele, melyek fuvallata kioltotta a vénhedt monarchiának tizennyolcz század óta égő lámpáját. A királyok törvényszék elé állítása ez egy király személyében mintegy kiindulási pontja ama nagy harcznak, melyet a Convent a mult idők hagyományai ellen megindított. Bármit tárgyalt a Convent, a szemlélő, ki jelen volt, mindig oda képzelte a XVI. Lajos vérpadának árnyékát; a nézők elmondták egymásnak a Kersaint leköszönését, a Roland leköszönését, a Duchâtelét, ki Deux-Sévres képviselője volt s ki betegen vitetvén oda magát ágyán, haldokolva szavazott a király javára, a miért Marat elnevette magát; ama képviselőt is sokan fölkeresték szemeikkel a nézők közül, kit ma már elfeledett a történelem, s a ki e harminczhét órai ülés után a fáradság miatt elbágyadva elaludt a padján s mikor reá jött a szavazás sora s felköltötte a teremőr, kinyitotta szemeit, fölkiáltott: „Halál!” s ismét elszenderedett.

Midőn XVI. Lajost halálra ítélték, Robespierrenek akkor még tizennyolcz hónapja volt hátra az életből, Dantonnak tizenöt, Vergniaud-nak kilencz, Maratnak öt hó és három hét, Lepelletier-Saint-Fargeaunak csak egy nap. Mily hamar s mily rettenetesen elhal a lehellet az emberi ajkakon!

VIII.

A nép a karzatról, mint valami mindig nyílt ablakból, folyvást szemmel tartotta a Conventet, s ha az ablak nem használt, kinyitotta az ajtót, s az egész utca a terembe tódult. A tömeg ez ismételt betörése a gyülesterembe a történelem legbámulatosabb jelenségei közé tartozik. Rendesen barátságos alakban történtek a berontások. A targoncza fraternizált a curulis székekkel. Csakhogy félelmes az oly nép pajtáskodása, mely egy napon rövid három óra alatt hatalmába kerítette a rokkantak ágyuit s negyvenezer puskát. Az ülést minduntalan félbeszakította egy-egy berohanó csoport; küldöttségek valának, melyek a Convent sorompói elé bocsáttattak, petitiók, hódolati nyilatkozatok, hazafias ajánlatokkal. A Saint-Antoine külváros egy tiszteletbeli pikát hozott, melyet nők nyújtottak át. Néhány angol huszezer pár csizmát ajándékozott mezitlábos katonáinknak. „Arnoux polgár - jelenté a Moniteur - aubignani lelkész, a drômei zászlóalj parancsnoka, a határookra kéredzik, hogy az ellenség ellen harcolhasson s kéri, hogy tartassák fönn számára a parochiája” A sectiók küldöttei nagy táblákon arany és ezüst tálakat, csészéket, kelyheket, ereklyetartókat hoztak, melyeket e rongyos tömeg a haza oltárára följánlott, hála fejében csak arra kérve engedélyt, hogy a carmagnolet eltánczolhassa a Convent színe előtt. Chenard, Narbonne és Vallière azért jöttek, hogy dalokat énekeljenek a hegypárt tiszteletére. A Mont-Blanc sectiója elhozta Lepelletier mellszobrát s egy asszony vörös sapkát tett az elnök fejére, ki őt megölelte; a „Mail sectió polgárnői” virágokat hintettek a „törvényhozók” elé; a „haza növendékei” zeneszóval jöttek megköszönni a Conventnek, hogy előkészítette a jövő század boldogságát. A Gardes-Francaises sectióbeli nők rózsákkal kedveskedtek a nemzetgyűlésnek; a Champs-Élysées sectióbeli nők tölgykoszorút hoztak ajándékba; a Temple sectióbeliek a nemzetgyűlés sorompói elé jöttek megesküdni, hogy csak igaz republikánusokhoz fognak férjhez menni; a Molière-sectió egy Franklin emlékére vert érmet ajánlott föl, melyet mindjárt határozatilag föl is függesztettek a szabadság szobrának koszorujára. A lelenczek, kiket egy határozat a „köztársaság gyermekeinek” nyilvánított, a nemzeti egyenruhába öltöztetve haladtak el soronként a Convent előtt; a kilenczvenkettős sectióbeli leányok hosszú fehér ruhákban jelentek meg s másnap a Moniteurben e szavak álltak: „Az elnök virágcsokrot kapott egy szép fiatal leány ártatlan kezeiből”.

A szónokok üdvözölték a tömeget, néha hizelegtek is neki, így szólván a sokasághoz: „Te csalhatatlan vagy, te feddhetetlen vagy, te fenséges vagy”. A nép részben olyan mint a

gyermek, szereti az ilyen édességeket. Néha a zendülés rontott a terembe, dühöngve jött s lecsillapodva távozott, mint a Rhone, mely áthalad a genfi tón; csupa sár mikor beleömlik, és tiszta azur szín mikor kifoly onnan.

Néha azonban kevésbé békésen folyt le a látogatás, s Henriot rostélyokat hozatott a Tuileriák kapui elé, hogy ágyugolyókat tüzesítsen rajtok.

IX.

A forradalommal egyidejűleg a civilisatio megalkotásán is dolgozott e gyülekezet. Tüzes kemence volt, de egyszersmind kovácsműhely. E hordóban, hol a réműlet pezsgett, forrásnak indult a haladás is. A homályos árnyékok e zürzavarából s ez összevissza kóválygó viharos felhőkből roppant világsugarak szálltak ki, hasonlók az örök isteni törvényekhez. Sugarak, melyek a láthatáron maradtak s örökké ragyognak a népek egén; neveik: az igazság, a türelem, a jószívűség, a józan ész, a jog és a szeretet. A Convent hirdette ki a nagy elvet: „*A polgár szabadsága ott kezdődik, a hol a másiké végződik*”; e két sorban befoglaltatik az egész emberi társadalom alapja. A Convent szentnek jelentette ki a szükölködést; szentnek a nyomorék gyöngeségét, midőn az államot nevezte ki a vakok és siketnémák gyámjává; szentnek az anyaságot a megesett leánynál, kit vigasztalt és fölemelt; szentnek a gyermekkort, a haza fiaivá fogadván az árvákat; szentnek az ártatlanságot, kárpótlást nyujtván a vádlottnak, kit fölmentett a bíróság. Megbélyegezte a négekkel való kereskedést; eltörülte a rabszolgaságot. Megállapította a polgárok érdekegységét. Elrendelte az ingyenes nevelést. Szervezte a nemzeti közoktatást, a párisi mintaiskola, a departement főhelyén lévő központi iskola s a községben fölállított elemi iskola által. Konzervatoriumokat és muzeumokat teremtett. Kihirdette a polgári törvénykönyv egységét. A súlyok és mértékek egyformaságát s a számítás egyformaságát a tizedes rendszer által. Rendezte Franciaország pénzügyeit, s a hosszas vagyonbukott monarchikus gazdálkodás után megszilárdította a közhitelt. Ő adta a forgalomnak a távirdát, az öregségnek a jól dotált szegényekházeit, a betegeknek a tiszta kórodákat, az oktatásügynek a polytechnicumot, a tudománynak a földrajzi intézetet, az emberiség szellemének az institut-t.

Nemzeti és világpolgári irányban működött egyszerre. Azon tizenegyezer kétszáz tiz határozatból, melyeket a Convent hozott, egy harmadnak van csupán politikai célja, a másik két harmad célja humanistikus. Az erényt jelenté ki a társadalom, a lelkiismeretet a törvény egyetemes alapjának. S mindezt, a szolgaság eltörlését, a testvériség kihirdetését, az emberség oltalmát, a lelkiismeret uralmának visszaállítását, a munkára kényszerítő törvénynek a munkához való jogra, s így annak ami teher volt azelőtt, segélyeszközzé változtatását, a nemzeti vagyon megszilárdítását, az ifjuság oktatását és támogatását, a tudományok és művészetek terjesztését, a minden ormon világgyujtást, minden nyomor fölkarolását, minden nagy elv megdicsőítését, s mindezt akkor vitte végbe a Convent, mikor beleit egy hydra marcangolta: a Vendée, s vállaira egy csoport tigris kapaszkodott: a királyok.

X.

Roppant tér, melyen elfér minden emberi, embertelen és emberfölötti typos. Megragadó csoportozat csupa merő ellentétekből. Guillotin például kerüli Davidot, Bazire sértegeti Chabot-t, Guadet gunyolja Saint-Just-t, Vergniaud megveti Dantont, Louvet megtámadja Robespierret, Buzot bevádolja Égalitét, Chambon pellengérré állítja Pachtet, Marat pedig átkozza mind a hányan csak vannak. S mennyi nevet kellene még följegyeznünk! Ott ült Armonville, kit a „vörös sapkás” név alatt ismertek, mert soha sem ült a Conventben másképp, csak a frigiai vörös sapkával fején, s a ki Robespierrennek jó barátja, hanem azért mégis azt indítványozta, hogy XVI. Lajos után le kell fejezni Robespierret az egyensúly helyreállítása

vége; ott Massieu, kollegája és ikertestvére annak a jó Lamourette püspöknek, kinek nevét egy csók tartotta fönn; Lehardy du Morbihan, ki bélyeget sütött a bretagnei papok homlokára; Barère, ki mindig a többséggel tartott, s a ki az elnöki széken ült akkor, mikor XVI. Lajos megjelent a sorompók előtt s az volt Pamélának, a mi Louvet Lodoiskának; az oratoriánus barát Daunou, ki azt mondta: „*Nyerjünk időt!*”; Dubois-Crancé, a kinek gyakran fülébe sugdosott Marat; Chateauneuf marquis, Laclos, Hérault de Séchelles, ki meghátrált Henriot előtt, mikor ez egyet kurjantott: „*Az ágyukhoz tűzerek!*” Julien, ki a Thermopilékhez hasonlította a hegypártot; Gamon, ki egy külön karzatot akart föntartani a nők számára; Laloy, ki tiszteletbeli üléssel kínálta meg a képviselők padjain Gobel érseket, mikor ez a Convent elé jött, hogy letegye a mitrát s fölvegye a vörös sapkát; Lecomte, a ki fölkiáltott: „*Nohát rajta, ki hányja le előbb a papi ruhát!*”; Férand, kinek levágott fejét később köszönteni fogja Boissy d’Anglas, bizonytalanságban hagyván a történelmet a felől: a levágott főt köszöntötte-e Boissy d’Anglas, vagy az áldozatot, vagy a pikát, melynek hegyére tüzték, avagy a gyilkosokat? - A két Duprat, egyik hegypárti, másik girondista, kik ép oly halálosan gyűlölték egymást, mint a két Chénier testvér.

Sokszor hangzottak itt a szószékről oly rejtélyes szavak, melyek néha tudtán kívül annak, a ki kiejti, mint jóshangok, forradalmi viharokat idéznek föl s melyek nyomán a tények, minden előzmény nélkül, haragos és szenvedélyes szint öltének, mintha boszankodnának azért, a mit hallottak. A mi történik, úgy látszik, mintha attól fortyant volna föl, a mi mondatott; a catastrophák dühöngve törnek ki, s mintegy elkeserítve az emberek szavai által. Így elég egy szó a hegyen járók ajkáról, hogy a lavina megmozduljon. Még egy szó s a görgeteg leszakad. Ha senki meg nem szólal, a baleset nem történik. Néha majdnem azt mondhatnók, hogy az események megharagudtak valamiért.

Ily véletlen szó, egy szónok hibásan értett szava okozta, hogy Erzsébet hercegnő feje lehullt.

A Conventben rendszeren a legféltelenebb modorban vitatkoztak.

A fenyegetések keresztül kasul röpködtek a vita folyamán, mint az égő szikrák tűzvésznel a levegőben. - *Pétion*: A dologra, Robespierre. - *Robespierre*: A dolog te vagy Pétion. Meglátod mindjárt, hogy a dologra térek. - *Egy hang*: Halál Maratra. - *Marat*: Mikor Marat meghal, az nap nem lesz többé Páris, s mikor Páris elvész, nem lesz többé köztársaság. - *Billaud-Varennes* föláll: Mi azt akarjuk... - *Barère* félbeszakítja: Te úgy beszélsz, mint valami király. - Másszor ismét *Philippeaux* szólt: Egy tag kardot rántott ellenem. - *Audouin*: Elnök, utasítsa ön rendre a gyilkost. - *Elnök*: Csend! - *Panis*: Elnök, én önt utasítom rendre. - Néha nyersen kacagtak is. - *Lecointré*: A chant-debouti plébános panaszkodik a püspökére, Fauchet-ra, hogy nem engedi őt megházasodni. - *Egy hang*: Nem látom át, hogy Fauchet, a ki szeretőket tart, mért akar meggátolni másokat, hogy becsületes feleséget vegyenek maguknak. - *Egy másik hang*: Ne hallgass rá pap, házasodj meg. - A karzatokról a nép beleszólt a vitába. Tegezték a nemzetgyűlést. Egyszer megtörtént, mégis, hogy az 1793. április 11-diki zenebona alkalmával az elnök elfogatott egy embert a karzaton, mivel félbeszakította a képviselők beszédét.

Egyik ülésen, az öreg Buonarrotti szemtanuja volt a jelenetnek, mikor Robespierre kért szót s két óra hosszáig beszélt Dantonra függesztve szemeit, majd mereven, a mi fenyegetést, majd kancsalul, a mi még rosszabbat jelentett. Egyenest reá czélt. Ingerült kitöréssel s ily fenyegető szavakkal zárta be szónoklatát: - Ismerjük a cselszövőket, ismerjük a megvesztegetőket s megvesztegetetteket, ismerjük az árulókat. Itt ülnek a gyűlésben. Hallják szavainkat; látjuk őket s nem eresztjük szemeink elől. Tekintsenek fejeik fölé s meglátják ott a törvény pallosát; vessenek egy pillantást lelkiismeretükbe s meglátják ott gyalázatukat. Jaj nekik, ha nem vigyáznak magukra!... S mikor Robespierre elhallgatott, Danton hanyatt vágva magát székén,

a boltozat felé fordítva arcát, szemeit félig behunyva, karját pedig hanyagul a pad hátára fektetve, ezt dudolgatta magában:

Cadet Roussel fait des discours,
Qui ne sont pas longs, quand il sont courts.

Szitkozódtak, feleseltek. - Összeesküvő! - Gyilkos! - Gonosztevő! - Cselszövő! - Mérsékelt! - Bevádolták egymást Brutus mellszobránál, a mely ott állt. Közbeciálóztak, sértegettek, fenyegetődztek. - Dühös pillantásokat váltott egyik oldal a másikkal. Ökleiket mutogatták, pisztolyaikat, félig kivont töreiket. Rettenetes villámlás, mennydörgés cikázott a szószéken. Némelyik úgy beszélt, mintha a vérpádon állna. A fejek hullámzóztak, borzadózva és borzadást gerjesztve a nézőkben is. Hegypártiak, girondisták, feuillantsok, mérsékelték, rémpártiak, jakobinusok, cordelierek; s köztük tizennyolcz királygyilkos pap!

S e sok férfi mind köd és pára, mit a szélvész szanaszét hajt minden irányban.

XI.

Zsákmánytárgyai a viharnek.

De e vihar a csodák vihara.

A Convent minden tagja, az oceán egy habja. S ez igaz még a legnagyobbakra nézve is. Nem maguktól, hanem felülről jött a mozgó erő. Csak egy akarat uralkodott a Conventben; mindnyájuké és mégis senkié. Ez akarat egy eszme volt, fékezhetlen és határtalan eszme, mely az ég magasáról titkon, láthatlanul fuvallott alá. Ez eszmét a forradalomnak nevezzük. A merre áthaladt, egyet lesüllyesztett, mászt fölemelt, elsöpörte az egyiket mint a tajtékot, s összetörte a másikat a sziklákon. Ez eszme tudta hová megy s maga előtt hajtotta az örvényt. Az embereket vádolni a forradalom miatt annyi, mintha a tenger habjait vádolnánk az árapály miatt.

A forradalom ismeretlen hatalom műve. Nevezzétek jó cselekedetnek vagy nevezzétek rossz cselekedetnek, a mint a jövőhöz vagy a múlthoz vonzanak rokonszenveitek, hanem ne okozatok érte mászt, mint a kit megillet. Általában úgy látszik, mintha nagy események s nagy férfiak találkozásából s összeműködéséből támadt volna, de a valóságban csak az események következtése. Az események csinálják a számlát, az ember fizeti. Az események diktálnak, az ember csak alájegyzi nevét. Július 14-ike Desmoulins Camill nevét viseli, augusztus 10-ike a Dantonét, szeptember 2-ika a Maratét, szeptember 21-ike Gregoire-ét, január 21-ike a Robespierre-ét; hanem Desmoulins, Danton, Marat, Gregoire és Robespierre irnokok csupán. E roppant művek nagy, félelmes szerzőjének csak egy neve van: az Isten, s egy álarca: a végzet. Robespierre hitt az istenben. Tény!

A forradalom azon bennünk lakozó csodás jelenség egyik nyilvánulása, melyet kényszerűségnek nevezünk.

Az áldás és szenvedés e rejtélyes vegyülékére nézve megoldatlan marad örökké a történelem kérdése: miért?

Csak azért. Így felel az, a ki semmit sem tud, s a ki mindent tud, attól sem telik más válasz.

A szükségszerű katasztrófákkal szemben, melyek fokozatosan fordulnak elő az emberi nem fejlődésében, elpusztítva s újra fölvirágoztatva a civilisatiót, ki mer itélni a részletek fölött? Kárhoztatni vagy magasztalni az embereket az eredmény miatt csaknem annyit tenne, mintha a számokat magasztalnók vagy kárhoztatnók az összeg miatt. A minnek meg kell történnie, megtörténik, a minnek át kell viharzani, átviharzik. Az örök nyugalmat nem zavarják e forgószelek. Az igazság és a jog ott trónol rendületlenül a forradalmak, mint a csillagos ég a szélvészek fölött!

XII.

Ilyen volt e féktelen Convent; az emberi nem egy szűk csatateré, hol a sötétség összes szellemeivel dulakodott; éjjeli jeltüze egy sereg eszmének, miket mindenfelől ostromoltak. Az elmék óriási táborhelye, feneketlen örvény fölött. A történet lapjain nincs mása e gyűlésnek, mely senatus és nép, conclave és országút, areopag és piac, bíró és vádlott volt egy időben.

A Convent mindig arra hajolt, a merre a szél fujt; de e szél a nép szava volt; a nép szava, az isten szava!

S ha ma, nyolczvan év mulva, a Conventre gondol valaki, legyen az bár történetíró vagy bölcsész, megdöbben és elmélyed. Lehetlen, hogy föl se vegye, mikor elvonulnak előtte ez óriás árnyak.

II.

Marat a színpalak mögött.

A páva-utczai találkozás után másnap Marat, mint Evrard Simonne-nak mondta, a Conventbe ment.

Volt a Conventben egy marat-párti marquis, Montaut Lajos, ugyanaz, ki később egy tizedes ingaórárt, melynek tetején Marat mellszobra állt, ajándékozott a Conventnek.

Azon perczen, midőn Marat belépett, Chabot közeledett épen Montauthoz.

- Kikopott... szólt hozzá.

Montaut fölemelte szeméit.

- Miért hívsz engem kikopottnak?

- Mert az vagy.

- Én?

- Te hát. Nem voltál tán marquis?

- Soha.

- Ejnye!

- Apám katona volt, a nagyapám takács.

- Minket akarsz bolondítani, Montaut, minket?

- Én nem vagyok Montaut.

- Hát mi a neved?

- Maribon.

- Nos, szólt Chabot, nekem bizony mindegy.

S fogai közt mormogá:

- Hogy sietnek megtagadni a marquis címet.

Marat megállt a baloldali folyosón s egy pillantást vetett Montaut és Chabotra.

Valahányszor Marat belépett, mindig zúgás támadt, de csak távol tőle. Körülte hallgattak. Marat nem ügyelt rá. Megvetette a „mocsár” kuruttyolását.

Lent a félhomályba borult alsó padokon Conpé de l'Oise, Prunelle, Villars, a püspök, ki később a francia akadémia tagja lett, Boutroue, Petit, Plaichard, Bonet, Thibeaudeau, Valdruche, ujjaikkal mutogattak feléje.

- Nézd csak, Marat!

- Hát nem beteg?

- De igen, hisz hálókabátban van.

- Hálókabátban!

- Isten bizony, ugy.

- Sokat megenged magának.

- Így merészkedik a Conventbe jönni!

- Ha egyszer fején babérmagányoskorúval jött ide, miért ne jöhetne most hálókabátban is.

- S mosdatlanul. A pofája rézvörös, a foga meg rozsdás.

- A hálókabátja, ugy látszik, hogy uj.

- Micsoda szövet?

- Rips.

- Reczés.

- Nézzétek csak a bélését.

- Prémes bőrrel van bélelve.

- Tigrisbőrrel.

- Nem. Hermelinnel.

- De hamis hermelinnel.

- S még harisnyát is huzott.

- Csodálatos.

- S csatos czipőt.

- Még pedig ezüst csattal.

- Na, a Camboulas fapapucsosai soha sem fogják azt neki megbocsátani.

Más padokon úgy tettek, mintha nem vették volna észre Marat-t. Másról beszélgettek. Santhonax megszólította Dussaulx-ot.

- Tudod-e már, Dussaulx?

- Mit?

- Hogy a ci-devant Brienne gróf...

- A ki a Force fogházban volt a ci-devant Villeroy herczeggel?

- Igen.

- Ismertem mindkettőt. Nos?

- Ugy félték szegények, hogy mindig levették a kalapjukat, valahányszor egy börtönőr vörös sapkáját megpillantották, s egyszer még piquetirozni sem akartak, mert oly játékkártyát adtak nekik, melyben királyok és királynék voltak.

- Nos hát?
- Tegnap lefejezték őket.
- Mindkettőt?
- Mindkettőt.
- Hogy viselték magukat a fogságban?
- Gyáván.
- Hát a vérpadon?
- Hősiesen.

És e fölkiáltással zárta be szavait Dussaulx:

- Könnyebb meghalni, mint élni.

Barère épen egy jelentést olvasott föl a Vendéeről. Morbihanból kilencszáz ember indult ágyuval Nantes védelmére, Redont fenyegetik a parasztok. Paimboeuföt ostromolják. Egy hajóraj Maindrin körül czirkál, hogy megakadályozza az átkelést. Ingrande-tól Maure-ig, a Loire egész balpartja zsufolva van a királpártiak ágyuival. Háromezer paraszt elfoglalta Pornic-ot, torokszakadtig kiabálván: „Éljenek az angolok”. Santerre-nek a Conventhez intézett levele, melyet Barère olvasott föl, így végződött: „Hétezer paraszt megtámadta Vannest. Mi visszavertük őket s négy ágyu jutott a kezeink közé...”

- És hány fogoly? - kiáltott közbe egy hang.

Barère folytatá.

- Utóirat. „Foglyaink nincsenek, mert foglyokat nem ejtünk többé.”³

Marat még mindig mozdulatlan állt s nem hallgatott oda. Ugy látszék, mintha egészen elmerült volna valami komor gondolatba.

Kezei közt egy darab papirt szorongatott és gyúrt össze, melyen, ha valaki szépen kiegyengetné, az alább következő, Momoro által irt s valószínűleg Marat kérdésére válaszoló sorokat olvashatná:

- „A kiküldött kormánybiztosok mindenhatósága ellen mit sem tehetni, főleg a jóléti bizottmány küldöttei ellen. Genissieux hiában mondta a május 6-iki ülésen: „A kormánybiztosok hatalmasabb zsarnokok, mint akármilyen király”. Még sem lehet változtatni a dolgon. Élet és halál urai. Massade Angersban, Trullard Saint-Amand-ban, Nyon Marcé tábornok mellett, Parrein a sablesi hadseregnél, Millier a niorti hadseregnél, mindenhatók. A jakobinus-klub annyira ment, hogy Parreint még tábornokká is kinevezte. A körülmények mindent kimentenek. A jóléti bizottság küldöttje sakkban tartja a vezért!

Marat abbahagyta a papir gyürögetését, bedugta zsebébe s halkán közeledett Montaut és Chabot felé, kik folytatták a beszélgetést s nem látták őt belépni.

Chabot mondá:

- Maribon vagy Montaut, hallgass ide. Épen a jóléti bizottmányból jövök.
- Nos, mit csinálnak ott?
- Egy papot biznak meg, hogy vigyázzon egy nemes emberre.

---

³ Moniteur t. XIX. p. 81.

- Ah!

- Egy nemes emberre, mint te vagy...

- Én nem vagyok nemes ember, szólt Montaut.

- Egy papot...

- Mint te vagy.

- Én nem vagyok pap, tiltakozék Chabot.

Mindketten elnevették magukat.

- Mondd el hát körülményesebben az adomát, kezdé újra Montaut.

- Ennyi az egész. Bizonyos Cimourdain nevű papot küldenek teljhatalommal valami Gouvain nevű vicomte mellé, aki az expeditionális hadoszlopot vezényli a Vendéében. Arról van szó, meggátolni, hogy a nemes ember ne követhessen el csalást, sem a pap árulást.

- Az igen egyszerű, viszonzá Montaut. Csak a halálos ítélet ki ne maradjon a számításból.

- Ép azért jövök, szólt Marat.

Fölemelték fejeiket.

- Jó napot Marat, szólt Chabot. Ritkán jössz az ülésekre.

- Az orvosom fürdőket rendelt mindennapra - viszonzá Marat.

- Őrizkedjél a fürdőktől, szólt Chabot, Seneca is fürdőben halt meg.

Marat mosolygott.

- Chabot, itt nincsen Nero.

- Te vagy az, szólt közbe egy durva hang.

Danton volt, ki ép elhaladt ott s fölment padjába.

Marat hátra sem fordult.

Montaut és Chabot közé dugta fejét.

- Halljátok, én komoly ügyben jövök. Hármunk közül egyik ma határozati javaslatot fog a Convent elé terjeszteni.

- Én nem, - szólt Montaut. Rám nem hallgatnak, én marquis vagyok.

- Én sem, - szólt Chabot, - reám sem hallgatnak, én kapuczinus barát vagyok.

- De én sem, - szólt Marat - reám sem hallgatnak, mert én meg Marat vagyok.

Itt megszakadt kissé a beszélgetés fonala.

Ha Marat gondolatokba mélyedt, nem volt tanácsos őt háborgatni. Montaut mégis kockáztatott egy kérdést:

- Miféle határozatot értesz Marat?

- Oly határozatot, mely halálbüntetést szab minden katonai parancsnokra, ki egy fogoly lázadót szökni enged.

Chabot közbeszólt:

- Hisz ily határozat amúgy is van, megszavazták még april végén.

- Akkor hát olybá veszik, mintha nem is léteznék - szólt Marat. Az egész Vendéében minden ember azon töri a fejét, hogy szöktesse meg a foglyokat, s büntetlen nyujtanak nekik menhelyet mindenfelé.

- Az onnan van, Marat, mert a határozat már elévült.

- Érvénybe kell hozni ismét, Chabot.

- Kétségkívül.

- S felszólítani a Conventet, hogy intézkedjék.

- Marat, nem szükséges ehhez a Convent; a jóléti bizottság is megteheti.

- A cél elérjük így is - tevő hozzá Montaut, ha a jóléti bizottság kifüggeszteti a rendeletet a Vendée minden községében s két vagy három jó példát ad.

- A főbb embereken, - szólt Chabot, a tábornokokon.

- Igaz, így is jó lesz, mormogá Marat.

- Marat, viszonzá Chabot, eredj s ajánld ezt magad a jóléti bizottmánynak.

Marat reá sandított félszemmel, a mitől még oly embernek is mint Chabot, volt oka meghökkenni kissé.

- Chabot, a jóléti bizottmány Robespierre-nél van, s én nem megyek Robespierrehez.

- Elmegyek hát én, szólt Montaut.

- Jó, szólt Marat.

Másnap a szélrózsa minden irányában szétment a jóléti bizottmány rendelete, hogy a vendéebeli városok és falukban mindenütt kifüggesztessék s szigoruan végrehajtsák ama határozat, mely halálbüntetést szab mindenkire, a ki bármikép elősegíti a fogoly fölkelők és zsványok megszökését.

E rendelet volt az első lépés. A Convent tovább is ment. Néhány hóval utóbb, a II. év brumaire 11-én (1793. november), azon hírre, hogy Laval megnyitotta kapuit a menekülő vendéek előtt, elhatározta, hogy minden várost, mely menhelyet nyujt a lázadóknak, el kell pusztítani és lerombolni.

Másrésről az európai fejedelmek a braunschweigi herczeg kiáltványában, melyet az emigransok sugalmaztak, és Linnon marquis, az orleansi herczeg intendánsa fogalmazott, szintén kijelentették, hogy minden francziát, kit fegyverrel kezében elfognak, föbelövetnek, s ha a királynak haja szála megsérül, eltörlik a föld színéről Párist.

Barbar eljárás mindkét oldalon.

HARMADIK RÉSZ.
A VENDÉEBAN.

ELSŐ KÖNYV. A VENDÉE.

I. Az erdők.

Hét rengeteg erdő volt azon időben a Bretagne-ban. A Vendée a pápi lázadás. E lázadásnak az erdő szolgált szövetségesül. A sötétség szellemei segítik egymást.

A bretagne-i hét nagy erdő következő vala: a fougères-i erdő, mely elzárja az utat Dol és Avranches közt; a princé-i erdő, mely nyolcz mérföldnyi körületű; a paimpont-i erdő, mely hegyszakadékokkal és patakokkal teljes s Baignon felől csaknem megközelíthetlen míg Concornet felé, mely királypárti mezővároska, könnyű a visszavonulás; a rennes-i erdő, hol a köztársasági érzelmű faluk félre vert harangjait lehet hallani, városok közelében mindig sűrűen akadván ily faluk; a machecoul-i erdő, melynek Charette volt a vadállata; a garnachei erdő, mely a La Tremouille, Gauvain és Rohan családok birtoka; s a broceliande-i erdő, mely a tündéreké volt.

Egy bretagne-i nemes ember ezt a czimet viselte: *a hét erdő örökös ura*. Fontenay vicomte volt ez, a breton hercegek egyike.

Mert léteztek breton hercegek is, a francia hercegektől különbözők. A Rohanok például breton hercegek voltak. Garnier de Saintes a II. év nivôse 15-én a conventhez tett jelentésében így szól Talmont hercegről: „E Capet a zsványok közt, Maine és Normandia fejedelme”.

A bretagne-i erdők történetét 1792-től 1800-ig külön lehetne megírni s mint valami legenda vegyülne az a Vendée roppant eseményei közé.

A legendának ép úgy megvan a maga igaz alapja, mint a históriának, csak hogy a legendai igazság más nemű mint a történeti igazság. A legendai igazság oly költemény, mely később valóság lesz. Egyébként legendának és történelemnek ugyanaz a célja, mulékony emberekben festeni az örökké élő emberiséget.

A Vendée-t csak úgy lehet teljesen megérteni, ha a legenda kiegészíti a történelmet; a fővonásokat a történelem festi, a részleteket a legenda.

Ismerjük el, hogy a Vendée megérdemli a fáradságot. A Vendée csoda.

A tudatlanok e harcza, ez otromba és fényes, ez utálatos és nagyszerű harc mélyen elszomorította, de egyuttal büszkévé tette Franciaországot. A Vendée tátongó, de dicsőséges seb.

Bizonyos időszakokban talányokat vet fölszínre az emberi társadalom, talányokat, melyeket megfejtve, a bölcsök világosságra, a buták csak sötétség, erőszak és barbárságra bukkannak. A bölcs nem mer vádolni. Számba veszi a zavart, melyet nehéz fejtmények megoldása szül. E nehéz fejtmények nem haladhatnak el felettünk a nélkül, hogy árnyékukat reánk ne vetnék mint a felhők.

Ha meg akarjuk érteni a vendée-i harczot, képzeljük ez ellentétet: egyoldalon a francia forradalom, másoldalon a bretagne-i paraszt. E páratlan eseményekkel, melyek fenyegetve árasztanak az emberiség fejére egyszerre minden jót, a civilisatio e lázas haragos kitörésével, a haladás e dühöngő vágyával, e végtelen és érthetetlen népboldogító eszmékkel állítsuk szembe ezt a vad, komoly és csodálatos pórt, e nyílt szemű és hosszú hajú embert, ki tejjel és

gesztenyével él, ki nem szeret szalmafedelű házikóján, sövénykerítésén és árkein túlmenni, ki minden szomszéd falut megismer a harang kongásáról, ki a vizet csak ivásra használja s hátán selyem arabeszkekkel kivarrt durva és czifra bőrködment visel, tarkára tetovirozva ruháját, mint ősei a czelták arcaikat; ilyen a bretagne-i paraszt, ki urát tiszteli a hóhérban is, és holt nyelvet beszél, a mi annyi, mintha sírba fektetné elméjét; ilyen a mint ökreit hajtja, kaszáját élesíti, tatárkáját kapálja, pohánka czipóját dagasztja s tiszteletben tartja ekéjét mindenk előtt, azután nagyanyját, hisz a Szent Szűzben és a kísértetben, ájtatos az oltárnál s a magas bűvös kőnél is, mely a puszta közepén áll; szántóvető a lapályon, halász a tengerparton, vadász az erdőben; szereti a királyait, a földesurait, papjait, tetűit; komoly ábrándozó, ki gyakran órák hosszáig elüldögél a fővényes parton s komoran hallgatja a tenger zúgását.

S aztán szóljunk, elfogadhatta-e e vak a világosságot?

II. Az emberek.

A paraszt embernek két támpontja van: a szántóföld, mely táplálja őt, s az erdő, mely elrejtí.

Nehéz elképzelni, mik voltak azon időben a bretagne-i erdők. Egész városok. Első pillanatra néma, vadon rengetegek, hol áthághatlan sűrűséget képeztek a tuskék és lombok; mozdulatlan halotti csönd tanyái; siri magány uralkodott itt látszólag mindenfelé; de ha egyszerre, mint valami villámcsapással le lehetett volna metszeni a fák sudarait: emberek hemzsegő seregét pillantotta volna meg a szem.

Szűk, kerek, kútforma üregek léteztek itt, melyek nyílását kívülről szikladarabok és galyak eltakarták s melyek eleinte függélyesen, aztán vízszintesen haladva, tölcseralakúlag kiszélesedtek a föld alatt s nagy boltüregeket képeztek; ilyen rejthelyeket talált Cambyses Egyiptomban és Westermann Bretagneban. Ott a sivatagon, itt az erdőben. Egyiptom barlangjaiban holtak, a Bretagne barlangjaiban élők laktak. A misdoni erdő egyik legelhagyottabb vadon helyét, mely alatt egész sereg elrejtett nép járt kelt a földalatti folyosók és czellákban, „a nagy városnak” nevezték. Egy másik, fönn ép oly elhagyott s lenn a föld alatt ép oly sűrűn lakott hely, „királyi tér” nevet viselt.

E földalatti életmód ős idők óta szokásos volt Bretagneban. Az ember itt mindig menekült az ember elől. Innen származtak ama lyukak is, melyeket a fák alá vájtak lakóhelyül. Még a Druidák idejéből eredett e szokás, s e földalatti üregek némelyike ép oly idős volt, mint a dolmenek. A legendák rémei s a történelem szörnyei mind egyformán áthaladtak e zord tartományon. Teutates, Caesar, Hoel, Neomenes, az angolországi Gottfried, a vaskeztűs Alain, Mauclerc Péter, a francia Blois fejedelmi ház, az angol Montfort ház, a királyok és hercegek, a kilencz bretagnei báró, a nantesi grófok, kik harczban álltak a rennesi grófokkal, az útonálló, a malandrinok, a nagy kompániák, II. René a Rohan vicomteok házából, a király helytartói, „a jó Chaulnes herceg”, ki madame de Sevigné ablakai alatt akasztatta föl a fákra a parasztokat, a tizenötödik században a földesurak mézsárlásai, a tizenhatodik és tizenhetedikben a vallásháborúk, a tizennyolczadikban az embervadászatra betanított harmincezer eb; e rettenetes vergődések közt a nép legjobbnak tartotta eltűnni. Előbb a trogloditák a czelták elől, aztán a czelták a rómaiak elől, a bretonok a normannok, a hugenották a katolikusok, a csempészek a vámőrök elől, egymásután mind eleinte az erdőkbe, aztán a föld alá menekültek. Ott kerestek menhelyet, a hol a vad állat. A zsarnokság ide juttatja a nemzeteket. Kétezer év óta gyötörte e szerencsétlen, kétségbeesett Bretagnet a kényuralom mindenféle alakjában, a hódítás, a hűbérrendszer, a vallási fanatizmus, a királyi fiskus; könyörtelen csapások, melyek ha megszűntek egyik alakban, rögtön rákezdődtek a másik alakban. Az emberek eltemetkeztek.

A rémület, mely csak a harag egyik neme, készen állt ez emberek lelkeiben s a barlangok is készen álltak az erdőkben, mikor kitört a francia forradalom. A Bretagne föllázadt, mert elnyomatva érezte magát ez erőszakos fölszabadítás által. Ez a rabszolgák szokott tévedése.

III.

Az emberek és az erdők egybefüggése.

A gyászos híru bretagne-i erdők elfoglalták ismét régi szerepöket, s szolgálatába szegődtek, czinkostársaivá lettek e lázadásnak is, mint valamennyi előbbinek.

Az erdők talaja a föld alatt át volt fúrva és lyukgatva minden irányban aknák, czellák és folyosók tömkelegétől. E sötét czellák mindenikébe befért öt hat ember. Csak abban rejlett a nehézség, hogyan lélekenek ott. Csodás számok állnak előttünk, melyekből fogalmat méríthetünk e roppant pórzendülés hatalmas szervezetéről. Ille-et-Vilaine megyében, a pertre-i erdőben, a Talmont herczeg menhelyén egy lehellet sem hallatszott, egy emberi lábnyom sem látszott, pedig hatezer ember rejtőzködött ott Facarddal; Morbihanban a meulac-i erdőben nem mutatkozott senki, pedig nyolcezer ember élt ott. És e két erdő a pertre-i és meulac-i nem is tartozik a bretagnei nagy erdők közé. Borzasztó volt jární e földön. E család rengetegek, melyek harcosok seregét rejtegették földalatti lyukacsaikban, hasonlítottak óriási szivacsokhoz, melyekből, ha reá tapodott roppant lábaival a forradalom, a polgárháború özönlött ki.

Láthatatlan zászlóaljok leskelődtek ott. Ez ismeretlen hadak a forradalmi hadseregek lábai alatt kígyóztak szüntelen, kibuktak a földből, meg visszabujtak, megszámlálhatlan sokasággal törtek elő, s aztán eltűntek, bárhol megjelenhettek, s bárhol eloszolhattak, egyik perczben lezuhantak az ellenfélre, mint a lavina s a másikban szétporlottak; roppant kolosszusok, melyek minden pillanatban megújulhattak; óriások ha támadni, törpék ha eltűnni kellett. Jaguárok vakandok természettel felruházva.

De nemcsak az erdők, ott voltak a ligetek is. Mint a városok közt a faluk, az erdők közt feküdtek a ligetek. E mindenfelé szétszórt apró erdőcskék kötötték össze egymás közt a nagy rengetegeket. A vén kastélyok, melyek erdők, a faluk, melyek táborhelyek, a tanyák, melyek cselvető rejtekek valának, a majorságok, melyeket árkok és palánkok vettek körül; ezek mind hurkait képezték ama hálónak, melybe beszorították a köztársasági hadakat.

Ezt hívták az erdővidéknek, a Bocagenak.

Ott volt a misdon-i liget, mely a Chouan János tanyáját képezte, s melynek közepén egy tó állt; ott volt a gennes-i liget, a Taillefer tanyája; a huisserie-i erdő, a Gouge-le Bruant tanyája; a charni-ei erdő, hol Courtille-le-Bâtard tanyázott, a kit másképp Szent Pál apostolnak is hívtak; a burgault-i erdő, ama titokteljes Jacques úr tanyája, ki oly rejtélyesen végezte be életét a juvardeil-i földalatti üregben; a charreau-i erdő, hol Pimousse és Petit-Prince, mikor megtámadta őket a châteaneuf-i helyőrség, ölbe kapták a gránátosokat s úgy vitték őket foglyokul; a heureuserie-i erdő, a longue-faye-i helyőrség nagy vereségének szemtanúja; az aulne-i erdő, honnan a Rennes és Laval közti útat kísérték leskelődő szemmel; a gravelle-i erdő, melyet tekejátékon nyert egy La Tremoille herczeg; a lorges-i erdő, a Côtes-du-Nord megyében, hol Villeneuve Bernard után Boishardy Károly uralkodott; a bagnard-i erdő Fontenay közelében, hol Chalbos megütközött Lescure-rel, bár minden republikánus katonára öt királypárti esett; a durondais-i erdő, mely fölött hajdan a Kopasz Károly fiai versengtek; a croqueloup-i erdő, ama pusztá szélén, hol Coquereau megnyiratta a foglyokat; a croixbataille-i

erdő, hol homéri tusakodást vittek végbe egymás ellen Morière és Ezüstláb; a saudraie-i erdő, melyet láttunk, amint épen egy párisi zászlóalj átkutatta. És még sok más.

Ez erdők és ligetek némelyikében nemcsak ilyen földalatti tanyák, melyek a vezér lakhelye körül csoportosultak, hanem valódi faluk is találkoztak apró, a fák alá rejtett kunyhókból, melyek néha oly számosak valának, hogy az egész erdő megtelt velök. A füst gyakran elárulta őket. Kettő az erdei falukból nevezetes maradt, Lomiere a tó mellett s a saint-oueni oldalon ama csoport kunyhó, melyet Rue-de-Baunak neveztek.

A nők a viskókban laktak s a férfiak a barlangokban fölhasználták e háborúra a tündérek s az ó-czelták föld alatti folyosóit. A nők enni vittek az elrejtőzködött férfiaknak. De akadt, a kiről elfelejtkeztek s volt, a ki éhen halt. Egyébként utóbbiak jobbára ügyetlenek valának, kik nem tudták kinyitni kutjaikat. A zárlap, mely mohból és galyakból oly ügyesen készült, hogy kívülről lehetlen lőn fölismerni, belülről nagyon könnyen nyílt és záródott. E búvhelyeket gondosan vajták, s a földet, melyet kiástak, rendesen valami szomszéd tóba hányták. Az üreg belső falát és alját harasztal és mohhal bélelték ki. E lyukakat „páholynak” nevezték. Ott jól el lehettek, nem hiányzott egyéb, csak a világosság, tűz, kenyér és levegő.

Elővigyázat nélkül kibujni e sírból az élők közé veszélylyel járt. Az ember véletlenül valamely arra haladó hadsereg lábai alá akadhatott. Félelmes erdők, hol kettős verem fenyegetett elnyeléssel. A kékek nem mertek bemenni, a fehérek nem mertek kijönni.

IV. Életmódjuk a föld alatt.

Az emberek unatkoztak e barlangokban. Olykor éjjelenként mindent koczkáztatva kijöttek s elmentek táncolni a szomszéd mezőre. Vagy imádkoztak, hogy hamarabb muljék az idő. „Chouan János mindennap elimádkoztatta velünk az olvasót”, úgy mond Bourdoiseau.

Mikor eljött az aratási idő, csaknem lehetlenné vált megakadályozni a Maine vidékieket, hogy ki ne járogassanak az arató ünnepekre. Némelyiknek furcsa gondolatai támadtak. Denys, kit más néven Tranche-Montagne-nek híttak, nőruhába öltözött, hogy a színházba mehessen Lavalba, aztán visszatért odujába.

Némelyik nekiment egyenest a halálnak, fölcserélte az odut a sirral.

Néha fölemelgették barlangjaik födelét s hallgatóztak, nem hallani-e a távolban valami ütközet zaját; füleikkel kísérték a csata folyamát. A köztársasági csapatok tüzelése rendes volt, a királpártiaké szakadozott; innen következettek. Ha a sortüzelés egyszerre megszűnt, azt jelentette, hogy a királpártiak vesztek; ha a szakadozott lövöldözés folytatódott s szétterjedt, azt hirdette, hogy győztek. A fehérek mindig üldözőbe vették a megvert ellenséget; a kékek soha, ellenök lévén a vidék.

Bámulatos, hogyan értesültek e földalatti hadviselők mindenről. Összeköttetések ép oly gyorsak voltak, mint rejtélyesek. Leromboltak minden hidat, összetörtek minden szekeret, s mégis találtak rá módot, hogy mindent közöljenek egymással s mindenről értesítsék egymást. Titkos küldöncz állomásokat szerveztek erdőről erdőre, faluról falura, tanyáról tanyára, egyik kunyhótól, egyik bokortól a másikig.

Némely paraszt, ki oly ostobának látszott, botjában, mely belül üres volt, fontos sürgönyt vitt.

Az alkotmányozó gyűlés egy régi tagja Boétidoux látta el őket új mintájú köztársasági útlevellel, hogy szabadon járhassanak kelhessenek a Bretagne egyik végétől a másikig; ez árulónál egész csomó ily kitöltetlen útlevél hevert.

Lehetlen vala ez embereket meglepni. „Hűségesen megtartattak, ugymond Puysaye, a titkok, bár négyszázezer embernél is több tudta.

Ugy látszott, mintha e négyszög, melyet délen a Sablestól Thouarsig, keleten Thouarstól Saumurig húzott vonal s a Thoué folyama, éjszakon a Loire s nyugaton az Oczean képezett, csak egyetlen egy idegszerkezettel birna s mintha e területnek egyetlen pontja sem rezzenhetne meg anélkül, hogy az egész ingásba ne jöjjön. Egy szempillantás alatt értesültek Luçonban a Noirmoutiériben történekről, s a loue-i táborban tudták, hogy mit csinál a croix-morineau-i tábor. Mintha a madarak vittek volna hirt. Hoche a III. év messidor 7-én ezt írja: „Azt hinné az ember, hogy távirdáik vannak.”

A skót clanokhoz hasonlított e nép itt a Bretagneban. Minden falunak volt egy kapitánya. Apám részt vett e háborúban s én beszélhetek róla.

V. Életmódjuk a harcban.

Soknak közülök csak pikája volt. De bőven találkozott a jó vadászkarabély is. Ügyesebb lövőket, mint az erdővidéki vadászok s a loroux-i csempészek, keresni kell. Ijesztő, szörnyű és rettenthetlen harcos valamennyi.

Mikor megérkezett a háromszázezer ujoncz állítását parancsoló rendelet, hatszáz faluban verték félre a harangot. Minden ponton egyszerre fölcsapott a láng. Ugyanaz nap történt a kitörés Poitouban és Anjouban. Megjegyzendő, hogy már előbb, 1792. július 8-án, egy hónappal augusztus 10-dike előtt támadt az első mozgás a kerbaderi pusztán. Redeler Alain, ki ma teljesen ismeretlen, volt a La-Rochejacquelein és Chouan János előfutója. A királpártiak halállal fenyegettek minden fegyverfogható férfit, a ki nem akart velök menni. Lovakat, kocsikat, élelmiszereket zsaroltak. Sapinaudnak háromezer embere lett pillanat alatt, Cathelineaunak tizezer, Stoffletnek húszezer. Charette hatalmába kerítette Noirmoutiert; Scépeaux vicomte föllázította a felső Anjou, Dieuzie lovag Vilaine-et-Loiret, Tristan a remete az alsó Mainet, Gaston a borbély Guemenée városát és Bernier lelkész a többit.

Csekélység kellett hozzá, hogy fölláziítsák a tömeget. Egy-egy polgári esküt letett lelkésznek, vagyis egy *istenkáromló papnak*, mint nevezték, bedugtak a tabernáculumába egy nagy fekete macskát, mely aztán a mise alatt kiugrott onnan. - *Ni! az ördög*, kiáltottak a parasztok s föllázdadt nyomban az egész kerület. Lángot leheltek a gyóntatószékekből. Tizenöt láb hosszú botjuk, a „Ferte”, alkalmas fegyverül szolgált, ha megtámadták a kékeket, s mentő eszközül, ha át kellett szökni a szakadékokon. A leghevesebb csatatűzben, mikor a parasztok megrohanták a köztársasági csapatok négyszögeit, ha egy keresztre vagy kápolnára bukkantak a harctéren, mindnyájan térdre borultak s elmondották imádságukat a golyók zápora között; s ha aztán elvégezték az olvasót, a ki még életben maradt, fölkel s rohant az ellenségre. Mily óriások! Mikor legjobban szaladtak, akkor is meg tudták tölteni a puskáikat Futásközben; ez az ő sajátságos tudományuk volt. Elhitethettek velök a papok, a mit akartak; mutogattak nekik idegen papokat, kiknek vörös czérnát kötöttek a nyakaikra, s azt mondták: Ezeket lefejezték a guillotinnal a köztársaságiak, de az Isten föltámasztotta. Néha megszállta őket a lovagiasság is; így mikor megadták a tiszteletet Fesguenek, a köztársasági zászlótartónak, ki inkább összeaprítottatta magát, hogy sem kieresztette volna kezéből a zászlót.

Eleinte féltek az ágyuktól; később botokkal rohanták meg s el is foglalták. Először is egy szép nagy bronz-ágyut foglaltak el, melyet *Missionáriusnak* kereszteltek; aztán egy másik jutott kezükbe, mely még a katolikus háborúból származott, s a Richelieu czimere és a szűz

Mária képe volt kivésve rajta; ezt Mária Johannának keresztelték. Mikor Fontenayt elvesztették, elvesztették Mária Johannát is, mely körül hatszáz paraszt esett el; később visszafoglalták Fontenayt csak azért, hogy visszakapják Mária Johannát s virágokkal borítva vezették haza a lilomos zászló alá, és útközben megcsókoltatták a nőkkel, a kikkel találkoztak.

De két ágyu keveset használt. Mária Johannát Stofflet foglalta el; Cathelineau megirigyelte, megindult Pin-en-Mangeból, megtámadta Jallaist s elfoglalt egy harmadik ágyut; Forest megtámadta Saint Florentet s kerített negyediket. Két másik vezér Chouppes és Saint-Pol még különül cselekedett; ezek fatörzsekből csináltak maguknak ágyuformát s fölültettek rá egy-pár kitömött vázat tüzer gyanánt s ezzel a bohókás tüzérséggel, melyen jót nevettek, megszasztották a kékeket Mareuilből. Ez volt a Vendéiek fénykorszaka. Később, mikor Chalbos szétverte La-Marsanniére seregét, a parasztok harminczkét, Angolország czimerével ellátott ágyut hagytak a csatatéren. Angolország akkortájt fizette a francia királyi hercegeket s „pénzt küldött ő fenségének”, írta Nantiat 1794. május 10-én, „mivelhogy Pitt urnak azt mondák, hogy ez nagyon illendő dolog”. Mellinet márczius 31-iki jelentésében így szól: „A lázadók jelszava: éljenek az angolok”.

A parasztok el-elmaradoztak fosztogatni. Ez istenfélők tolvajok voltak. A vadak hibákkal birnak s a civilizáció e hibáknál szokta később megragadni. Puysaye így szól (II. köt. 187. lap): „Én több izben megmentettem Plelan városát a kirablástól”. S odább a 434. lapon, vonakodik bemenni Montfortba; „Körülvezettem a sereget, hogy kikerüljem a Jacobinusok házáinak kifosztását”. Kirabolták Cholet-et; szabad zsákmányra eresztették Challanst. Miután Granvillenál felsültek, kifosztották Ville-Dieut. *Jakobinus tömegnek* nevezték azon falusiakat, kik a kékekhez csatlakoztak, s ezeket még kegyetlenebbül öldökölték, mint a többit. Mint katonák szerették a vérontást, s mint zsványok a mészárlást. Agyonlövöldözni a „vastagtalpuakat” azaz a polgárokat, multság nekik; farsangolásnak hívták ezt. Fontenayban papjaik egyike, Barbotin lelkész, agyonvágott egy kardcsapással egy aggastyánt. Saint-Germain-sur-Illeben egyik kapitányuk, egy nemes ember, lelőtte a község ügyészét s kihúzta annak zsebéből az órát. Machecoulban fölosztották a köztársaságiakat rendes vágásokra, mint a hogy az erdőt szokták, harmincz jutott egy-egy napra; eltartott öt hétig. Minden harmincz emberből álló lánczot „olvasónak” nevezték. Árkot ástak s oda állították őket sorba a szélére, aztán reájuk lövöldöztek; a lelőttek behullottak az árokba, néha még élve: hanem azért eltemették őket. Viszontláttuk újra s átéltük mi is e borzalmakat. Joubertnak, a kerület elnökének lefűrészelték a kezeit. Oly bilincseket raktak a fogoly kékek kezeire, melyek mélyen bevágtak a húsba, s melyeket egyenest e célra kovácsoltak. Agyonverték őket a köztéren, a vadász-kürtöt fujva hozzá kíséretül. Charette, ki így írta alá kiáltványait: „Testvériség! Charette lovag”, s ki szintugy mint Marat, egy zsebkendőt hordott a fején főveg helyett, felgyújtotta Pornie városát s elégette a lakosokat házaikban. Ugyanez idő alatt rémítő dolgokat mivelt Carrier. A rettentésre rettentéssel feleltek.

A breton fölkelő nagyon hasonlított valami görög insurgentshez, kurta dolmány, a vállon átvett puská, rövid bő gatyá s vastag posztó-harisnya a lábszáron. La Rochejaquelein Henrik huszonegy éves korában indult a harczba egy bottal, s egy pár pisztolylyal. A Vendéi hadsereg százötvennégy hadosztályból állt. Rendes ostromokat folytattak; Bressuinét három napig ostromzárolták. Tizezer paraszt nagy-pénteken tüzesített golyókkal lövöldözte Sables városát. Sikerült nekik egyetlen egy nap tizennégy republikánus tábornokát földulni Montignétól Courbeveillesig. Thouars magas falai előtt La Rochejaquelein és egy breton legény közt e hatalmas párbeszéd folyt:

- Károly!

- Itt vagyok.

- Tartsd ide a vállad, hadd mászok föl.

- Csak rajta!

- Add most a puskádat.

- Itt van.

És La Rochejacquelein beugrott a városba, elfoglalták lajtorják nélkül e bástyákat, melyeket hiában ostromolt Duguesclin.

Egy történyt többre becsültek, mint egy Louisd'ort. Siránkoztak, mikor eltűnt előlük falujok tornya, megfutamodni nagyon természetesnek találták; ilyenkor a vezérek elkiáltották magukat: „Hajítsátok el a fapapucsot, tartsátok meg a puskát”. Ha hiányzott a lőszer, elimádkozták az olvasójokat, s szereztek maguknak lőport a köztársasági tüzérség kocsijairól, Elbée később az angoloktól kért. Mikor az ellenség közeledett, ha sebesülteik voltak, eldugták azokat a gabonaföldeken, vagy a haraszt közé, s mikor vége lett az ütközetnek, megint fölkeresték. Nem hordtak semmi egyenruhát. Öltözetük szétrongyollott. Parasztok és nemes emberek egyformán rongyokba valának burkolva. Mouliniers Roger a Fléche színház ruhatárából kerített magának egy turbánt, meg egy dolmányt; Beauvilliers lovag hosszú ügyvédalárt vett magára, s női kalapot, melyet a gyapjúsüveg fölé huzzott. Fehér vállszalagot s fehér övét viseltek mindnyájan; kardbojtjaik jelölték rangjokat. Stofflet vörös, La Rochejacquelein fekete kardbojtot hordott; Wimpfen e fél girondistá, ki egyébként nem is jött ki soha Normandiából, karvédet viselt.

Nők is akadtak soraik közt. Lescurené asszony, ki később La Rochejacqueleinné lett; Mollien Teréz, a La Rouarie kedvese, ki elégette a faluk vezéreinek névsorát; La Rochefoucauld asszony, e szép fiatal nő, ki karddal kezében gyűjtötte össze a parasztokat a Puy-Rousseau kastély nagy bástyatornya alatt s Adáms Antoinette, kit közönségesen csak Adams lovagnak híttak, s ki oly vitéz volt, hogy a mint elfogták, azonnal föbe is lőtték, de tiszteletből megengedték neki, hogy állva fogadja a lövést. Kegyetlen idő, a hősi harcok ideje! Düh szállta meg az embereket. Lescurené asszony, egyenest a csatatéren fekvő köztársaságiakra irányozta lovát, hogy eltapostassa, mint mondá, a *holtakat*. Tán inkább a sebesülteket. A férfiak néha árulókká váltak, a nők soha. Fleury kisasszony, a Théâtre Français tagja, La Rouarietől Marathoz pártolt, de szerelemből.

A vezérek néha ép oly tudatlanok voltak, mint a katonák; Sapinaud nem ismerte a helyesírást; így irt: „nous orions de notre cauté”. A kapitányok gyűlöltek egymást; a mocsáros lapály vidékéről valók így kiáltottak: „Le a hegylakókkal!” Lovasságuk csekély számu, s nehézkesen alakult. Puysaye ezt írja: „Sok oly ember, ki szívesen ideadja két fiát, meghidegül, ha az egyik lovát kérem”. Rudas vasvillák, kaszák, ócska és új puskák, vadászkések, nyársak, vashűtő és szöges botokból álltak fegyvereik; némelyikök két keresztbe tett halálcsontot viselt. Nagy ordítással szoktak támadni; egyszerre, rögtön, mindenhol, az erdőkből, a halmokról, a csonka fatörzsek mögül, a mély útból, megteltek, meg elfogytak, mint a holdvilág; öldököltek, gyilkoltak, lövöldöztek s szétoszlottak. Ha egy köztársasági mezővároson átmentek, kivágták a szabadság fáját, elégették s tánczra kerekedtek a tűz körül. Az éj és a lappangás emberei voltak. A Vendéiakkak szabályul szolgált: váratlan jelenni meg mindig. Tizenöt mérföldnyire elmentek a legnagyobb csöndben anélkül, hogy egy fűszálat letapostak volna útközben. Ha beesteledett, miután a vezérek közt a haditanácsban kitűzetett a hely, hol másnap reggel meglepik a republicanus csapatot, megtöltötték puskáikat, elmorogták imádságukat, levetették a fapapucsot s hosszú sorokban áthuzódtak az erdőn, mezítláb lépdelve a haraszton és a mohon, zajtalan, szótlán, még csak lélekzetet sem véve; mint a macskák sötét éjjel.

VI. Amilyen a föld, olyan az ember.

A föllázadt Vendéiekat legalább is ötszázezerre becsülhetni; férfiakat, nőket, gyermekeket összevéve. Félmillió harcos: ennyire számítja őket La Rouarie Tuffin.

A foederalisták segítették őket; a Vendéieak czinkostársa volt a Gironde. Lozéréből harmincz-ezer ember jött a Bocage vidékére. Nyolcz departement szövetekezett, öt a Bretagneban, három a Normandiában. Évreuxt, mely Caennal czimborált, polgármestere Chaumont s egyik főembere Gardembas képviselte. Burot, Gorsas és Barbaroux Caenban, Brissot Moulinsban; Chassan Lyonban, Rabaut-Saint-Étienne Nismesben, Meillan és Duchâtel Bretagneban, ezek mindnyájan szították a tüzet.

A vendéie harc kétféle; a nagy harc, melyet a rengetegekből, s a portyázó, melyet az apró erdőcskékből folytattak; ez a különbség Charette és Chouan János közt. A portyázó harcot naiv emberek vezérelték, amazt romlottak; a portyázók serege különb és vitézebb. Charette marquisvá, a királyi hadak tábornokává s a Szent Lajos-rend nagykeresztésévé neveztetett; Chouan János - Chouan János maradt. Charette hasonlít a haramiához, Chouan János a hőshöz.

Ami ama nagylelkű vezéreket Bonchamps, Lescure, La Rochejacqueleint illeti, ők csalódtak. Esztelen erőlködés volt a nagy katolikus hadsereg létrehozatala; nyomon kellett azt követni a csapásnak. Képzeljük csak, hogy háborgó paraszt csöcselék akarja megtámadni Párist, egy csoport falu ostromolni a Pantheont; egy falka, betlehemi énekekkel és orémusokkal csahol a marseillaise körül; a faczipók gyülevész tömege fölzendül a szellem légiói ellen? Le Mans és Savenaynál elvették ez örültség büntetését. A Loire-on áthaladni soha sem bírtak a Vendéieiek. Mindent megtehettek, csak az átkelés volt nekik lehetetlenség. A polgárháború nem szokott hódítani. Caesar és Napoleon nagygyá válnak átkelve a Szajrán; La Rochejacquelein megsemmisül átkelve a Loire-on.

Az igazi vendéie harc csak otthon folyhatott a Vendéieban; ott megsebezhetlen, sőt csaknem megtámadhatlan volt e fölkelés. A vendéie ember otthon csempész, földműves, katona, pásztor, vadász, szabadlövész, harangozó, paraszt, kém, gyilkos, sekrestyés, erdei vadállat.

La Rochejacquelein Achilles, Chouan János Proteus.

A vendéie harc meghiusult. Más zendülések, például a svájcziaiaké, sikerültek. A különbség a hegyvidéki fölkelők, például a svájcziaiak, s az erdei fölkelők, például a vendéieiak közt abban állt, hogy az egyik eszményért, a másik elölitéletekért ragadt fegyvert majd mindig. Végzetes befolyása van a környezetnek. Az egyik magasra emelkedik, a másik lent csuszka. Egyik az emberiségért, másik a magányért küzd; egyik szabadságot, másik elszigeteltséget akar; egyik a községet, másik csak a faluja tornyát védi. A község! A község! kiálták a morgarteni hősök. Egyik a meredélyeken, másik a posványos gödrökben jár; egyik a zuhatagok és rohanó patakok, másik a hideglelős büzhödt mocsárok lakója; egyiknek feje fölött a kék égbolt terül el, másiké fölött tuskés bokrok; egyik fölött az ormon áll, másik lenn a homályban.

Más emberről a bércek, mássá az alacsony posványos vidék lakója.

A hegy olyan, mint a fellegrvár, az erdő leshely; amott bátorságot, itt cselvetést tanul az ember. A régiek a hegyek csúcsaira helyezték isteneiket s az erdő sűrűjébe a Satirokat. A Satir a vadon lakója; félig ember, félig állat. A szabad országokban mindenütt hegyeket találunk, az Appennineket, az Alpéseket, a Pyrenéket, az Olympust. A költői szellemek Parnassusa is hegy. A Mont-Blanc volt Tell Vilmos segítő társa. A sötétség ellen küzdő szellemek óriási harcának, melyről a hindu költemények zengenek, hátterében a Himalayát látjuk fölmagas-

lani. Görög-, Spanyol-, Olaszország, Helvétia mind bérczes országok; a cimberék, a germanok vagy a bretagneiek hazája erdős ország. Az erdő egyértelmű a barbársággal.

Az ember sok tettét a föld szabja meg, melyen lakik. A lakó földnek sokkal nagyobb része van abban, hogy sem általánosan hiszik. Némely durva, vad táj hajlandóvá tesz menteni az embert s a teremtőt vádolni; úgy érezzük, mintha a természet maga izgatna bűnös cselekedetre; a vadon gyakran megvesztegeti, főleg a kevéssé fölvilágosodott lelkiismeretet; mert a lelkiismeret lehet óriás s abból támadt Sokrates és Jézus; de lehet törpe is s Atreusokat és Judásokat szül. A gyöngé értelem hamar csúszó-mászóvá lesz; veszélyes hely neki a homályos erdő, a bokrok, tüskék sűrűsége, a lombok alá rejtőző mocsarak; gonosz sugallatokat szí be ott, melyek rejtélyes módon behatolnak az agyba. Az optikai csalódások, fata morgana tüneményei, az ijedelmek, melyekkel az erdő teljes, mindezek az emberben valami félig vallásos, félig állatias remegést költenek, mely rendes időkből a babonának, s viharos korszakokban a vérszomjas baromiasságnak szülő anyja. A káprázat hallucinációi gyújtják meg a szövétneket a gyilkos útjára. A haramia káprázatok közt él. A csodás természet kétféleképp hat az emberre; elbűvöli a nagy szellemeket s vakságba sülyeszt a durva lelkeket. Ha az ember tudatlan és a vadon rémlátmányokkal telt, a magány homálya hozzájárul az értelem homályához s még jobban elsötétíti; ekkor nyílnak meg az örvények az emberi lélekben. Egy egy szikla vagy hegyszakadék, sűrűség vagy a lombok esthomályában megnyíló világosság néha örült s vérengző tettekre ragadják az embert. Csaknem azt mondhatnók, hogy vannak gonosz-tévő helyek.

Mily borzasztó dolgokat látott már ama komor halom, mely Baignon és Plélan közt fekszik!

A tág látkör nagyszerű eszméket támaszt az emberben; a szűkebb látkör szűk eszméket; innen van, hogy néha nagy szívű emberek is arra kárhoztatvák, hogy törpe szellemek legyenek. Példa rá Chouan János.

A szűk eszmék gyűlölik a tág látkörű eszméket, azért kell a haladásnak mindig küzdelemmel utat törni.

Szülőföld, haza, e két szó magában foglalja az egész vendéi harcz magyarázatát; a helyi eszme harcz az általános eszme ellen, a földhöz ragadt paraszté a hazafi ellen.

VII.

A vendéi harcczal bevégződött a Bretagne története.

A Bretagne régi lázongó. A hányszor föllázadt kétezer év alatt, mindig igaza volt; utolsó izben nem, s mégis alapjában véve, akár a forradalom, akár a monarchia ellen ragadott fegyvert, akár a képviselő kormánybiztosok, akár a kormányzó herczegek és pairek ellen, akár az assignáták, akár a vámok ellen, s bár kik voltak a harczoló személyek, Rapin Miklós, La Noue Ferencz, Pluviant kapitány és La Garnache úrhölgy, vagy Stofflet, Coquereau és Lechandelier, akár a király ellen harczoltak Rohan herczeg vezénylete alatt, akár a király mellett La Rochejaqueleinnal, mindig egy és ugyanaz a harcz folyt a Bretagne részéről, a helyi szellem küzdelme a központosító szellem ellen.

E régi tartományok hasonlítottak a tóhoz; ez álló viz nem szeretett folydogálni; a szélfuvás nem frissítette, csak fölháborította. Finisterenél végződött Franciaország, itt érte határát az emberi szellem s itt állították meg nemzedékek lépteit. Megállj! kiáltott az Oczeán a szárazföldnek s a barbárság a civilisációnak. Valahányszor a központ, Páris, valamit meglendít, származzék bár e lendület a királyságtól vagy a respublicától, történjék a kényuralom vagy a szabadság érdekében, az mindig ujság s a Bretagne mindig fölberzen: Hagyjatok minket

békében! Mit akartok tőlünk? A mocsár vidéke vasvillára kap, az erdővidék karabélyát ragadja kezébe. Minden kísérletünk, minden törvénykezési és nevelési kezdeményezésünk, encyclopédiánk, philosophiánk, nagy szellemeink, dicsőségünk, mind hajótörést szenved Houroux előtt; Barouges félrevert harangja fenyegeti a francia forradalmat, a faou-i puszta fölkel köztéreink ellen, s a Haut-des-Prés harangja hadat üzen a Louvre tornyának.

Borzasztó vakság.

Az egész vendéei fölkelés csak szomorú félreértés.

Óriási oktalanság, Titanok csinye, megmérhetlen népzendülés, mely a történelemben ép oly fényes, mint sötét emléket hagyott e névnek: a Vendée. Elvakult nép, mely leületi magát távollévőkért, föláldozza magát önzőkért s határtalan hősiességgel küzd a gyávákért; minden számítás, stratégia, taktika, terv, cél, vezér és felelősség nélkül, bebizonyítva, mily pontig mérkőzhetik az emberi akarat a lehetlenséggel; lovagias és durva; a butaság harcza, mely mellvédet épít a világosság ellen, s hosszú elkeseredett ellenállást folytat az igazság, a jog, a józanész és szabadság ellen; nyolcz év rémsége, mely elpusztít tizennégy megyét, földülja a szántóföldeket, eltapossa a vetést, leégeti a falukat, földülja a városokat, kifosztja a házakat, lemészárolja a nőket és a gyermekeket; fáklyát dob a háztetőre, kardot döf a szívbe; rémülete a civilisációnak, reménye Pittnek: ilyen volt e háború, öntudatlanul megkísérlett anyagyilkosság.

Egyébként a Vendée a haladás ügyének tett szolgálatot, midőn bebizonyította, hogy minden irányban át kell szaggatni, hasítnia a világosság nyilaival ez Ó-Bretagne erdők homályát. A catastrofák sajátságos módon siettetik a dolgok elintézését.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

Plus quam civilia bella.

Az 1792-iki nyár nagyon esős volt; az 1793-iki nagyon forró. A polgárháboru következtében ugyszólván nem is létezett már országút a Bretagneban. Hanem hála a nyár kedvező voltának, mégis utazhattak az emberek. Legjobb ut, ha jó száraz a föld.

Egy szép, tiszta juliusi nap alkonyán, valami egy órával naplemente után, egy lovas, ki Avranches felől jött, állt meg a vörös kereszthez címzett kis fogadó előtt, mely Pontorson szélén az utast ily föliratu czégérrel, melyet még pár év előtt is ott lehetett látni, csalogatta befelé: „Itt jó almabort mérnek”. Egész estig forrón sütött a nap, hanem most már üde szellő kezdett fujdogálni.

Bő köpeny fődte az utast, félig betakarva lova hátát is. Széles kalapot viselt tricolor kokárdával, a mihez nem csekély bátorság kellett ezen erdős és leshelyes vidéken, hol a kokárda czélpontul szolgált s minden bokorból puskalövés fenyegette. A nyakán összekapcsolt köpenyt hátravetette, hogy karjait szabadon mozgathassa, s ha a köpeny szétnyílt, tricolor öv tünt szembe, s egy pár pisztoly látszott ki az övből. A kard kilógott a köpönyeg alól.

A lódobogásra megnyílt a vendégfogadó kapuja s kijött a korcsmáros lámpával kezében. Épen beestveledett; az országúton még nappali világosság, a házban már éjjeli sötétség.

A korcsmáros észrevette a kokárdát.

- Polgártárs, szólt, itt hál ön?

- Nem.

- Hát hová megy?

- Dolba.

- Akkor tanácsosb visszafordulni Avranches felé, vagy itt maradni Pontorsonban.

- Miért?

- Mert Dolban javában foly a harcz.

- Ah! szólt a lovas.

S aztán a korcsmároshoz fordult:

- Adjon zabot a lovamnak.

A korcsmáros kihozta az istállóból a zablót, bele öntött egy zsákkal s lekantározta a lovat; a szegény állat nagyokat fujt s hozzálátott az evéshez.

Azalatt ily párbeszéd keletkezett.

- Polgártárs, requirálta ön azt a lovat?

- Nem.

- Hát az öné?

- Igen. Vettem és kifizettem.

- Honnan jön ön?

- Párisból.
  - De nem egyenesen?
  - Nem.
  - Elhiszem. Az utak el vannak metszve, hanem a posta mégis jár.
  - Alençonig. Ott leszálltam a postakocsiról.
  - Ah! Rövid idő múlva nem is lesz már posta Franciaországban. Nem kerül hozzá ló. Hatszáz frankot kérnek háromszáz frankos lóért, s a takarmány méregdrága. Én postamester voltam s most csaplárosnak kell lennem. Az ezerháromszáztizenhárom postamesterből kétszáz már leköszönt. Ön az új tarifa szerint utazott ugy-e polgártárs?
  - Igen, a május elseji tarifa szerint.
  - Husz sous a kocsi belsejében, tizenkettő elől a kocsis mellett, öt sous hátul a podgyász közt. Nemde Alençonban vette ön e lovat?
  - Igen.
  - Ma egész nap utban volt?
  - Hajnal óta.
  - Tegnap is?
  - Meg tegnapelőtt is.
  - Látom, ön Domfront és Mortain-en át jött.
  - Meg Avranches-on át.
- Hallgasson rám, polgártárs, pihenjen meg. Ön fáradt lehet. A lova legalább nagyon fáradt.
- A lónak szabad elfáradni, az embernek nem.
- A korcsmáros újra föltekintett az utas arczára. Komoly, nyugodt, szigorú arcz volt az, melyet ősz haj futott körül.
- Egy pillantást vetett aztán a korcsmáros a végtelen pusztá utra s így szólt:
- S csak így egyedül utazik ön?
  - Van kíséretem is.
  - Hol?
  - Itt, a kardom meg a pisztolyaim.
- A korcsmáros vályuért ment s megitatta a lovat, s míg a ló ivott, ő figyelmesen szemlélgette az utast, magában dörmögve:
- Mindegy, azért mégis papos a kinézése.
- A lovas folytatá a beszélgetést.
- Ön azt mondja, hogy Dolban harcolnak?
  - Igen. Épen most kezdődhetik.
  - Ki harcol?
  - Egy volt nemes egy másik volt nemes ellen.
  - Hogy érti ön ezt?

- Hát ugy, hogy egy volt nemes, a ki a köztársasághoz szít, verekszik egy másik nemessel, a ki a királylyal tart.

- Hiszen nincs már király?

- Dehogynincs, ott a kicsi. S az a legfurcsább, hogy ez a két volt nemes még rokon is egymással.

A lovag figyelmesen hallgatta. A korcsmáros folytatá:

- Az egyik fiatal, a másik vén; az unokaöcs verekszik a nagybátyával. A nagybátya királypárti, az unokaöcs hazafi. A nagybátya vezeti a fehéreket, az unokaöcs a kékeket. Na, ezek ugyan nem adnak kegyelmet egymásnak. Ez halálos harcz.

- Halálos?

- Az bizony, polgártárs. Akarja ön látni, hogy milyen szépen bánnak el egymással? Itt egy hirdetemény, melyet az öreg nem tudom hogy, de minden házra, minden fára kiragasztat, még az én kapumra is.

A korcsmáros lámpájával oda világított a kapu egyik szárnyán lévő papirosra s igen nagy betűkkel levén nyomtatva a hirdetemény, a lovas elolvashatta a ló hátáról is.

„- Lantenac marquis egész tisztelettel értesíti unokaöcscsét, Gauvain vicomte urat, hogy ha a marquis ur szerencsés lesz a vicomte ur becses személyét keze közé keríteni, annak rendje és módja szerint főbelöveti őt.”

- S itt rá a felelet, folytatá a korcsmáros.

Megfordult s lámpájával a másik hirdeteményt világította meg, mely a kapu másik szárnyára volt függesztve. Az utas elolvasta.

„- Gauvain figyelmezteti Lantenacot, hogy ha elfogathatja, agyonlöveti.”

- Tegnap ragasztották ki az első kiáltványt a kapumra, s ma reggel a másikat. A válasz nem késett sokáig.

Az utas halkán s mintegy önmagával beszélgetve, mormogá e néhány szót, melyeket a korcsmáros hallott ugyan, de nem igen értett:

- Igen, ez több mint belháború, itt már nem a haza, hanem a család van szétszakgatva. De így kell lenni s jól is van így. A népek nagyszerű megifjodását drágán kell megvásárolni.

S az utas megemelinté kalapját, tiszteletteljesen köszöntötte a második kiáltványt.

A korcsmáros tovább darált:

- Látja, polgártárs, így állunk most. A városokban s a nagyobb helységeekben a forradalmat pártoljuk, a falusi nép ellene van; mintha csak azt mondanám: mi városiak francziák vagyunk, a falusiak meg bretonok. Látja, ez az egész háború dulakodás a polgárok, meg a parasztok közt. Ők kigúnyolnak minket, mi őket. A nemes emberek és a papok egy követ fúnak velök.

- Nem mind, szakítá félbe a lovas.

- Persze hogy nem mind, polgártárs, hiszen itt a példa, hogy nálunk is egy vicomte küzd egy marquis ellen.

S magában hozzátette:

- S azt hiszem, hogy a kivel beszélek, az is pap.

A lovas azalatt folytatá:

- S a két ellenség közül melyik győz?

- Még eddig a vicomte. Hanem nagy a baj. Kemény ember az öreg. Ez a két nemes ember, az egész Gauvain familia ide való nemzetség. Két ágra szakadt a család; a nagyobbik ág fejét Lantenac marquisnak hívják, a kisebbik ág fejét Gauvain vicomtenak. Most a két ág verekszik egymással. A fáknál ez persze nem szokás, hanem az embereknél szokás. Lantenac marquis mindenható Bretagneban, a parasztok szemében herceg. Azon a napon, mikor kiszállt, nyolczezer embere lett egyszerre; egy hét alatt háromszáz falu gyült zászlója alá. Ha egy kis zugot elfoglalhatott volna a tengerparton, az angolok is kiszálltak volna. Szerencsére itt volt Gauvain, a ki unokaöccse neki. Bolondos egy história. Gauvain a köztársaságiak vezére s jól elpáholta a nagybátyát. S aztán úgy hozta magával a szerencse, hogy Lantenac mikor megérkezett s lemészároltatott egy csomó foglyot, agyonlövetett két asszonyt is; az egyiknek volt három gyermeke, kiket fiaivá fogadott egy párisi zászlóalj. Rettenetes zászlóalj volt ez abban az időben. A vörös sapkás zászlóaljnak hívják. Nem sokan élnek már e párisi katonákból, hanem jaj annak, a kit az ő szuronyuk elér. A Gauvain parancsnok hadoszlopához tartoznak. Nem bir nekik ellentállni senki. Boszut akarnak állni az asszonyokért, s fölkeresni a gyermekeket. Nem tudják, hogy az öreg mit csinált az apró néppel. Épen ez bősztíté föl a párisi gránátosokat. Képzelje csak, ha ezek a gyermekek nem lettek volna, a háború sem lett volna azzá, ami most. A vicomte jó, derék fiatal ember. Hanem a marquis iszonyu egy vén bűnös. A parasztok úgy hívják e háborút: a Szent-Mihály arkangyal háborúja Belzebub ellen. Ön tán tudja, hogy Szent-Mihály a mi vidékünk angyala. Nevét viseli itt egy hegy is a tenger közepén, bent az öbölben. Azt tartják róla, hogy ő taszította le a sátánt s ide temette egy másik hegy alá, mely nincs messze innen s melyet Tombelainenak neveznek.

- Igen, mormogá a lovas, Tumba Beléni, a Bel, Belial, Belzebub sirja.

- Látom, hogy ön tanult ember, viszonzá a korcsmáros.

S magában hozzá tévé:

- Deákul is tud, bizonyos, hogy pap.

Aztán fönhangon folytatá:

- Na hát, polgártárs, a parasztok így fogják föl e háborút, a mi most kezdődik. Természetes, hogy nekik Szent-Mihály arkangyal a királyi tábornok, s Belzebub a hazafiak vezére; de ha létezik ördög, Lantenac az s ha van angyal, az Gauvain. Nem parancsol valami enni vagy inni valót polgártárs?

- Itt a kobakom, s van egy darab kenyérem is. De azt nem mondta még el ön, hogy mi történik Dolban?

- Elmondom hát. Gauvain a tengerparti hadoszlopot vezényli. Lantenacnak meg az volt a célja, hogy fölláztja az alsó Bretagnet az alsó Normandia támogatására, megnyitja a kaput Pittnek s a fejbübjára koppant a vendéi nagy hadseregnek huszezer angollal s kétszázezer paraszttal. Gauvain hamarosan nyakát szegte e tervnek. Megszállta a partvidéket s visszaszorítja Lantenacot a tartomány belsejébe, az angolokat pedig a tengerre. Lantenac már itt volt, de Gauvain elűzte; visszafoglalta tőle Pont-au-Beau-t; kikergette Avranches-ból, kikergette Villedieu-ból, megakadályozta, hogy Granvilleba juthasson. Azon igyekszik, hogy visszanyomhassa őt a fougéresi erdőbe s ott körülzárolja. Tegnapig minden jól ment, Gauvain itt volt a hadoszlopával. Egyszerre az a parancs, hogy megállj! A vén róka megfordult, s egészen más útat vett; azt halljuk, egyenest Dolnak indult. Ha elfoglalja Dolt s fölállít egy üteget a doli hegyen, mert ágyuja is van a vénnek, oly pontot kerített a tengerparton, a hol kiöthetnek az angolok, s minden elveszett. Gauvain, a kinek szintén van ám esze, a mint látta, hogy nincs veszteni való percz sem, nem kért tanácsot senki fejétől, nem küldött parancsért, nem is várt rá, hanem megfuvatta az indulót, befogatta a lovakat az ágyu elé, összekaparította az

embereit, kirántotta kardját, s ha Lantenac Dolra, ő meg Lantenacra rohan. Most Dolnál ütik össze kemény breton koponyáikat. Az aztán koppanás lesz. Ez óta már odaértek okvetlenül.

- Mennyire van innét Dol?

- Oly csapatnak, mely szekereket is visz magával, legalább három órányira; de azért ott vannak már.

Az utas hallgatózott.

- Valóban, szólt, úgy tetszik nekem, mintha hallanám az ágyuszót.

A korcsmáros is fülelt.

- Igen, polgártárs. A puskaropogást is hallom. Csatározni. Maradjon ön itt éjjelre. Baj érheti ott az embert.

- Nem maradhatok. Folytatnom kell útam.

- Nem jól tesz. Én nem ismerem az ön dolgait, de nagyon sokat kockáztat, s ha csak valami olyasról nincs szó, a mi ön előtt a világon legkedvesebb...

- Valóban olyasmiről van szó, viszonzá a lovas.

- Például ha a fia...

- Igen, olyasmi, szólt a lovas.

A korcsmáros fölnevezett s így okoskodott magában:

- Pedig nekem úgy látszik, mintha ez a polgár pap volna.

Aztán némi fejtörés után hozzá tévé:

- No bizony, a papnak is lehet fia.

- Kantározza föl a lovamat, szólt az utas. Mivel tartozom?

S fizetett.

A korcsmáros a fal mellé tette a zablót és a vályut s visszafordult az utashoz.

- Ha már mindenkép el akar ön menni, hallgassa meg a tanácsomat. Látom, hogy Saint-Maloba megy. Na hát ne menjen Dol felé. Két út visz oda, az egyik Dolon át, a másik a tengerpart hosszában. Egyik sem rövidebb a másikinál. A tenger melletti út Saint-Georges de Brehaigne, Cherrueix és Hirel-le-Vivier-en keresztül vezet. Dolt délnek, Cancale-t északnak hagyja. Az utcza végén, polgártárs, kétfelé ágazik az út, balra megy Dolnak, jobbra Saint-Georges de Brehaigne-nek. Jól ide hallgasson, ha Dol felé megy, belé jut az öldöklés kellő közepébe. Ne forduljon hát balra, hanem térjen jobbra.

- Köszönöm, szólt az utas.

S megsarkantyuzta lovát.

Már egészen besötétedett s az utas eltűnt az esthomályban.

A korcsmáros elvesztette őt szeme elől.

De mikor az utcza végére ért a lovas, hol az ut kétfelé vált, még mindig hallotta a korcsmáros hangját, a ki utána kiáltott a távolból:

- Forduljon ön jobbra!

Az utas balra fordult.

II. Dol.

Dol, az okmányok tanúsága szerint spanyol város a Bretagneban, voltaképp nem is város, csak egy utcza. Ódon, góth stílusú nagy utcza, jobbra balra csúcsíves, oszlopos házakkal szegélyezve, melyek semmiképp sincsenek zsinórmértékre építve, s be-beszögellenek a különben nagyon széles utczába. A város többi része apró utcácskák hálózata, melyek a főutczával egybe függenek s beleszakadnak, mint patakok a folyóba. A város maga, melynek sem kapui, sem kőfala, s mely fölött a Dol hegye uralg, nem állhatna ki ostromot; de az utcza igen. A kikiszögellő házak, melyeket ott még ötven év előtt is lehetett látni, s a két oszlopsoros folyosó az egész utczán végig a házak alatt, igen szilárd és igen tartós védelmi helylyé tevék. A hány ház, annyi erőd, s egyiket a másik után kellett elfoglalni. Az ó-vásári csarnok körülbelül az utcza közepére esett.

A vörös kereszt fogadósa igazat mondott. Elkeseredett harc dühöngött Dol utczáján azon perczben, midőn beszélgettek. Rögtönzött éji harc tört ki a városban, a fehérek közt, kik reggel érkeztek, s a kékek közt, kik este meglepték őket. Egyenlőtlen volt a két haderő. A fehérek hatezren valának, a kékek másfélezren, de mindkét fél egyenlő elkeseredettséggel harczolt. Csodálatos dolog, a másfélezer ostromolta a hatezret.

Egyik oldalon gyülevész sereg, a másikon egy phalanx. Egyik oldalon hatezer paraszt, bőrködmeneikre a Jézus szive varrva, kerek kalapjaikon fehér szalagok, karjaikon keresztény jelvények, öveikben olvasó, kezeikben kard helyett többnyire vasvilla, s rövid szuronynélküli karabély. Maguk hurczolták ágyuikat kötelekkel. Roszul ruházott, roszul fegyelmezett, roszul fegyverzett, de vakbuzgóságtól őrzöngő sereg. A másik oldalon másfélezer katona, fejeiken a háromszögű kalap a tricolor kokárdával, magas hajtókák a mellen és a kézelőn, keresztbevetett vállszijak, rézmarkolatu kard az oldalukon s puskáikon hosszú szurony; begyakorlott, zsinórra szedett, tanulékony és kemény katonák, a kik tudtak engedelmessé válni, mint oly emberek, kik majd parancsolni is tudnak. Igaz, hogy ők is önkéntesek, de a haza önkéntesei, egyébként rongyosak és mezitlábosak. Paraszt bajnokok a monarchia oldalán, mezitlábos hősök a forradalmi részen. S mindkét csoportnak lelke a két vezér, a királpártiaknál egy öreg, a köztársaságiaknál egy ifju. Egyik oldalon Lantenac, a másikon Gauvain.

Az óriási ifju alakok mellett, mint Danton, Sain-Just, Robespierre, a forradalom eszményi ifjú alakokat is tud fölmutatni, mint Hoche és Marceau. Gauvain ez eszményi alakok közé tartozott.

Harmincz éves volt, termete herculesi, pillantása komoly mint valami prófétáé, mosolya gyermekded. Nem pipázott, nem ivott, nem káromkodott. Piperetokját magával hordta a háborúba is; nagy gondot viselt körmeire, fogaira, hajára, mely barna volt és gyönyörű. Ha megálltak, ő maga kiporolta vezéri kabátját, melyet átlukgattak a golyók s befehéřített a por; bár mindig vakon rohant a legsűrűbb dulakodás közé, még soha sem sebesült meg. Szerfölött szelid hangja tudott harsányan is parancsolni. Maga járt elől jó példával; a pusztá földön aludt viharban, esőben, hóban, köpenyegébe takaródzva s szép fejét egy kőre hajtva. Hős és ártatlan lélek volt. Ha kardot fogott kezébe, átszellemült. Nőies arc, mely a harc tüzében annál rettenetesebb szokott lenni.

A mellett gondolkodó és bölcsész; Alcibiades annak, a ki látta, Socrates annak, a ki beszélni hallotta.

Ez óriási rögtönzött hadjáratban, a minő a francia forradalom, a fiatal ember egyszerre hadvezér lett.

Hadoszlopa, melyet ő maga alakított, hasonlított a római légiókhoz, teljes hadsereg kicsiben. Volt gyalogsága, lovassága, előcsatárjai, utászai, hidászai, s valamint a római légiónak catapultjai, ennek a kis seregnek is voltak ágyui. Három jól felszerelt löveg egészítette ki a hadoszlop erejét, s még sem gátolta abban, hogy könnyen mozogjon.

Lantenac is jó hadvezér volt, sőt még jobb. Megfontolóbb s merészebb egyidejűleg. Az igazi öreg hősök hidegvérűbbek, mint az ifjak, mert távol állnak már az élet hajnalától, s bátrabbak, mert közelebb állnak a halálhoz. A mit veszhetnek, csekélység már az. Azért valának oly vakmerők, s egyszerre mind oly eszesen kiszámítottak Lantenac mozdulatai. Mindamellett az öregség és az ifjúság e makacs tusakodásában csaknem mindig Gauvain került felül. Szerencse volt, s tán semmi egyéb. Mindenféle szerencse, még a harcz szerencséje is az ifjúságnak szokott osztályrészül esni. A győzelem istennője is hölgy.

Lantenac szörnyen elkeseredett Gauvain ellen; először azért, mert Gauvain megverte őt, aztán meg azért, mivel hogy rokona. Miféle bolond gondolat tőle, hogy jakobinus lett? Ez a Gauvain, ez a semmirekellő, az ő örököse (mert a marquisnak nem voltak gyermekei), az ő unokája!

- Ah, kerülj csak a kezembe, megöllek mint egy kutyát!

Egyébként a köztársaságnak igaza volt, ha nyugtalankodott Lantenac marquis miatt. Alig szállt ki, már rémületet gerjesztett. Neve mint futó tűz terjedt el a vendéi lázadók közt, s Lantenac egyszerre központja lett az egész fölkelésnek. Az ily természetű zendülésnél, hol mindegyik irigykedik a másakra, s hol mindegyiknek megvan a maga külön erdeje vagy hegyszakadéka, ily magas állású férfi, a ki hirtelen közéjük lép, egyesítheti a szétszórta, egymástól független főnököket. Csaknem valamennyi erdei csapatvezér csatlakozott Lantenac-hoz, s úgy közel mint távol, tőle vártak parancsot. Egyetlen egy hagyta el őt, az, ki legelőször csatlakozott hozzá, Gavard. Miért? Mert megbízottja volt az előbbi vezérnek; ő ismerte és magáévá tette a korábbi hadfolytatás minden tervét, melyeket Lantenac most másokkal cserélt föl. A megbízottakat nem szokás örökölni. A La Rouarie czipőjét nem használhatta Lantenac. Gavard Bonchamphoz szegődött.

Lantenac mint hadvezér, a II. Frigyes iskolájából került; értett hozzá, hogyan kell egybekapcsolni a nagy háborút a portyázó harczczal. Ő nem akart sem oly zagyva tömeget összecsoportosítani, a minő az ugynevezett katolikus és királyi nagy hadsereg volt; gyűlevész sokaság, mely csak arra jó, hogy eltiporják; de a csapatok teljes szétforgácsolását sem akarta a cserjések és erdőkben, a mivel zaklatni lehetett a köztársaságiakat, döntő csapást azonban nem mérhetni rájuk. A guerilla nem tud, vagy rosszul tud megkülönböztetni; azon kezdi, hogy megtámadja a respublicát s azzal végzi, hogy kirabol egy postakocsit. Lantenac nem értette, hogy lehet oly harcot folytatni e bretagnei parasztokkal, mint La Rochejacquelein, nyílt mezőn; vagy mint Chouan János, csak erdei leshelyeken; Lantenac igazi háborút akart; használni akarta a parasztságot, de rendes katonaság által támogatni. A stratégiához bandák kellettek neki, a taktikához rendes ezredek. A rögtöni támadásra, a lesre és meglepetésre pompásan alkalmazhatta a paraszt seregeket, melyeket hirtelen össze lehet gyűjteni s hirtelen szétoszlatni; hanem nagyon is folyékonyaknak tartotta, szétfolytak kezei közt mint a víz; ez ingó, hullámzó harcz közepett egy szilárd pontot akart alkotni; a vad, fegyelmezetlen erdei csapatokhoz rendes csapatot adni, mely sarkpontja lett volna a parasztok hadmozdulatainak. Mély és borzasztó eszme; ha sikerül, a Vendée bevehetetlenné válik.

De hol talál rendes csapatokat? Hol talál katonákat? Hol ezredek? Hol egész kész hadsereget? Angolországban. Azért vált rögeszméjévé Lantenacnak, hogy angolokat szállítson a francia partra. Így vakítja el a pártoskodás a lelkiismeretet; a fehér kokárda a vörös kabátnak szolgált takaróul. Lantenac csak egy gondolatot táplált: kezébe kaparítani a tengerpart egyik

pontját, s átadni azt Pittnek. Azért a mint észrevette, hogy Dol védtelen, reá csapott, hogy a város által kezébe kerítse a hegyet s a hegy által, a tengerpartot.

A helyet jól választotta. A doli hegyről kihord az ágyú az egyik oldalon Fresnois-ig, a másik oldalon Saint-Brelade-ig, távol tartja a cancalei czirkáló hajókat s biztosítja a kiszállást az egész alacsony homokos parton, Raz-sur-Couesnontól Saint-Meloir-des-Ondes-ig.

Hogy e kísérlet sikerüljön, Lantenac hatezer embernél többet hozott magával, a legerőteljesb ficzkókat a rendelkezése alatt levő bandákból, s magával hozta egész tüzérségét, tiz tizenhat fontos tábori kigyót, egy nyolcz fontos sugárágyut s egy négy fontosat. Értett hozzá, hogyan kell fölállítani egy erős üteget a doli hegyen, ama rendszert követve, hogy tiz ágyúból ezer lövés többet ér, mint másfélezer öt ágyúból.

A siker bizonyosnak látszott. Hatezren fölül voltak. Csak Avranches felől kellett tartaniok Gauvaintól és ezerötszáz emberétől, s Dinan felől Léchelletől. Igaz, hogy Léchellenek huszonötezer embere volt, de húsz mértföldnyire állt. Lantenac tehát biztosítva volt Léchelle részéről a nagy szám ellen a nagy távolság által s Gauvainnál a kis távolságot egyensúlyozta a kis szám. Tegyük még hozzá, hogy Léchelle gyámoltalan volt s később megsemmisíttetni hagyta huszonötezer emberét a croix-bataille-i pusztákon, a mit aztán sajátkezü halálával fizetett meg.

Lantenac tehát teljes biztosságban érezte magát. Bemente Dol-ba rögtönzötten történt s megdöbbsentett. Kegyetlen hírben állt; tudták, hogy nem ismer könyörületet. Nem is kísértettek meg semmi ellenállást. A megrémült lakosok elzárkóztak házaikba. A hatezer vendéi falusias rendetlenségben ütött tanyát a város közepén, hasonlított az egész valami vásári gyülekezethez, sem kvártélycsinálók, sem határozott szállásaik, csak úgy találomra telepedtek le, kinek hol tetszett, főztek a szabad ég alatt, elszéledtek a templomokban, fölcserélve a puskát az olvasóval. Lantenac néhány tüzerüsttel a dol-i hegy megszemlélésére sietett, Gouge-le-Bruant-ra bizva maga helyett a sereg vezérletét.

Ez a Gouge-le-Bruant elmosódó sötét emléket hagyott hátra a történelemben. Még két más nevet is viselt; az egyik neve volt: *Kéknyaktekercs*, a hazafiakon végbevitt öldöklései miatt; a másik neve *Imanus*, mert valami kimondhatlan iszonyatos volt egész lényén. Imanus, mely a latin immanisból ered, régi normandi szó, s az emberfölötti, megdermesztő rútságot fejezi ki, például a daemon, a satyr, az óriás iszonyatosságát. Egy régi kézirat így szól: „*d’mes daeux iers j’vis l’imânus.*” Az erdővidéki aggastyánok nem tudják ma már, ki volt az a Gouge-le-Bruant, sem azt, hogy mit jelent Kéknyak-tekercs, hanem az Imanusra még emlékeznek homályosan. Az Imanus belevegyült hagyományos babonáikba. Még ma is beszélnek róla Tremorel- és Plumeauban, ama két helységben, hol Gouge-le-Bruant gyászos lába nyomát hagyta. A többiek vadak voltak a Vendéban, Gouge-le-Bruant emberevő barbár volt. Afféle indián kaczika, csakhogy a bőre Krisztus urunk keresztjével s liliomokkal volt tetovirozva. Undok arczán keresztül villogott iszonyatos lelke, melyhez nem hasonlított semmi más emberi lélek. Ördögien bátor s ördögien kegyetlen volt a harcban. Tekervényes utakkal teljes szív, egyformán kész minden áldozatra s minden embertelenségre. Megfontolva cselekedett talán? Igen; hanem észjárása olyan volt, mint a kigyó kúszása, csak tekergőzve haladt előre. A hősiesség volt kiindulási pontja s az orgyilkossághoz érkezett. Nem lehetett kitalálni, honnan merítette néha iszonyatosságokban is nagyszerű elhatározásait. Képes vala minden váratlan borzasztóságra. Kegyetlensége hősköltemény magaslatára emelkedett.

Innen kapta a szörnyű nevet: Imanus.

Lantenac marquis bizalmat helyezett ez ember kegyetlenségébe.

Igaz, hogy a kegyetlenségben kitűnt Imanus, de a stratégiában és taktikában kevésbé volt kitűnő, s a marquis tán hibázott, midőn őt nevezte ki hadsegédévé. De legyen bármikép, elég

az ahoz, hogy a marquis Gouge-le-Bruant-t hagyta maga helyett azon megbizással, hogy vigyázzon mindenre.

Gouge-le-Bruant harczra termett ember volt, de nem katonának való, egy néptörzset kiirtani alkalmas, de nem egy várost megőrizni. Mindamellett fölállította az előőrsöket.

Este, a mint Lantenac marquis megszemlélve a fölállítandó üteg helyét, visszatért Dol felé, egyszerre csak ágyuzást hall. Körültekint. Vörös füstoszlop emelkedett föl a nagy utcáról. Meglepetés, roham; a városban harczolnak.

Bár nem könnyű volt megdöbenteni őt, most megdöbent. Nem számított ilyesmire. Ki lehet az ott benn? Világos, hogy Gauvain nem lehet. Egy négy ellen nem szokott támadni. Tán Léchelle? De hisz annak borzasztó utat kellett volna tennie. Léchelle valószínűtlen, Gauvain pedig lehetlen.

Lantenac megsarkantyuzta lovát. Utközben menekülő doli lakosokkal találkozott; kérdezősködött tőlük, azok eszöket vesztették félelmökben; csak azt kiabálták: a kékek! a kékek! S mikor Lantenac megérkezett, a helyzet már veszélyes volt.

Elmondjuk, mi történt azalatt.

III.

Kis sereg, nagy csata.

Megérkezővén Dolba, a parasztok, mint láttuk, elszéledtek a városban, mindegyik saját kedve szerint csatangolva, a mint szokott lenni, mikor az ember csak „barátságból engedelmeskedik”, mint a vendéiek mondogatták. Az ilyen fajta engedelmisség teremthet hősokeket, de nem katonákat. Ágyúikat a podgyászszal az ódon vásárcsarnok boltozatai alá húzták, ők maguk fáradtan, miután jól ettek, ittak, s elimádkozták olvasóikat, szanaszét leheveredtek a nagy utcán, inkább csak elárasztva, mint őrizve azt. A mint beesteledett, a legtöbben elaludtak, tarisznyáikra hajtva fejeiket; némelyik mellett ott aludt a felesége is, mert a parasztnők gyakran elkisérték férjeiket. A Vendéében a terhes nők kémekül szolgáltak.

Nyájas juliusi éj volt; a csillagok ragyogtak a sötét égbolton. Ez az egész tábor, mely inkább valamely pihenő karaván, mint hadseregnek látszott, nyugodtan szendergett. Egyszerre csak azok, kik még nem hunyták be szemeiket, három kiszögezett ágyút pillantottak meg a szürkületben a nagy-utca bejáratánál.

Gauvain érkezett meg. Meglepte az előőrsöket s már benn volt a városban és megszállta a főutca elejét hadoszlopával.

Egy paraszt föltápaszkodott, oda kiáltott „ki az éljen”, s elsütötte puskáját. Ágyúlövés felelt reá. Aztán dühös puskatüzelés tört ki. Az egész szendergő csoport hanyatthomlok fölugrált. Kemény ébredés. Elaludni a csillagok, s fölébredni a golyózápör alatt.

Az első perc borzasztó volt. Nincs rettenetesebb, mint egy meglepett sereg tolongása. Fegyvereikhez kapkodtak. Kiabáltak, futkostak, sokan elestek. A megtámadott parasztlegények nem tudták már, hogy mit csinálnak s egyik a másikra lövöldözött. Voltak fölriadt emberek, a kik kifutottak a házakból, meg befutottak, meg kifutottak, s bódultan tévelyegtek ebben a rémítő zürzavarban. A családtagok egymás neveit kiáltozták. Iszonyu harcz, melybe sikoltozva vegyültek a nők és a gyermekek. Világos sugárokat vetettek a homályba a süvöltő golyók. Minden sötét zugban ropogott a puska. Minden csupa füst és zürzaj volt. Aztán még a bajlódás az ágyú és podgyász-kocsikkal. A lovak rugdalóztak. Sebesülteken törtettek át. Jajgatás hangzott a földről. Ez remegett, az borzadt. A közlegények és tiszték egymást

keresték. S mind e rémület közepette rémítő egykedvűség. Egy nő csecsemőjét szoptatta, ugyanazon falhoz támaszkodva, melyhez férje támaszkodott, kinek féllábát összetörte az ágyúgolyó, s ki mialatt vére csurgott, nyugodtan töltötte meg a karabélyt, s vaktában lövöldözött a sötétbe. Hason fekvő emberek puskáikat sütögették ki a kocsikerekek közül. Néha szörnyű ordítózás támadt. Az ágyú bömbölése túlkiabálta valamennyit. Iszonyatos volt.

Hasonlított ahhoz, mint mikor a félig bevagdalt fákat egyszerre ledöntik az erdön; mindegyik a másikra hullt. Gauvain, ki a cselt vetette, biztosságból lövöldözhetett s kevés embert vesztett.

Végre azonban kibontakoztak a parasztok a zürzavarból s védni kezdték magukat; behúzódtak a vásárcsarnokba, ez izmos, erős váracsba, a kőoszlopok ez erdejébe. Ott megállták a helyüket. Mindaz mi az erdőhöz hasonlított, bizalmat öntött beléjük. Imanus igyekezett, a mennyire tőle telt, kipótolni Lantenac tábornok helyét. Bár ágyúik is voltak, Gauvain bámulatára nem használták azokat; az okozta, hogy a tüzér-tisztek a marquis-val mentek a Mont-Dol megszemlélésére, a legények pedig nem tudtak elbánni a tábori kigyókkal s a sugárágyúkkal; csak puskagolyók záporát szórták tehát a kékekre, kik reájok ágyúztak. Most már ők voltak védett helyen. Rakásra hányták az utász-kocsikat, talyigákat, podgyászt, az ó-vásárcsarnok minden deszkáit, tonnáit, s magas torlaszt rögtönöztek, lőréseket hagyva karabélyaik számára. Gyilkos tüzelést folytattak e lőréseken át. Mindez gyorsan történt. Egy óranegyed alatt bevehetlen homlokfalat emeltek a csarnok elé.

Ez baj lett Gauvainra nézve. A csarnok, melyet rögtönözve erőddé alakítottak át, váratlan lepte meg őt. A parasztok ott benn álltak tömegesen, szilárdan. Gauvainnak sikerült a meglepés, de nem az ellenség megsemmisítése. Leszállt lováról. Összefonta karjait, s hóna alá szorítva a kardot, figyelmesen állt ott egy égő szövetnek fénye mellett, mely bevilágítja az üteget, s kitekintett a fenyegető homályba.

Magas termetéről fölismerhették őt a torlasz mögött állók. Célpontul szolgált, de ő nem gondolt most arra.

Röpkedtek körülte a golyók s ő elmélyedve állt.

E tömördek karabély ellen ágyúja volt, s végre mindig az ágyú dönt. A ki tüzérséggel rendelkezik, azé a győzelem. Jól fölszerelt ütege biztosította Gauvainnak a fölényt.

De most rögtön egy villám hasította át a sötétséget a csarnok felől, mennydörgés hangzék s egy ágyúgolyó lyukat ütött a házfalába Gauvain feje fölött.

A torlasz mögül ágyúval feleltek az ágyúszóra.

Vajjon mi történt? Valami új eset. Most már nem csupán az egyik fél dicsekedhetett tüzérséggel.

Egy második golyó követte az elsőt, s becsapódott a falba, Gauvainhez egészen közel.

Egy harmadik ágyúgolyó leütötte fejről a kalapot.

Nagy kaliberű golyók voltak. Tizenhat fontosokkal lövöldöztek a torlasz mögül.

- Önt vették célba parancsnok! kiáltottak a tüzérek.

S kioltották a szövetneket. Gauvain még mindig gondolatokba mélyedve, fölvette kalapját.

Valaki csakugyan Gauvaint vette célba, s e valaki Lantenac volt.

A marquis az ellenkező oldalról érkezett a torlaszhoz.

Imanus elejébe futott.

- Nagyságos uram, megleptek bennünket.

- Kicsoda?
- Nem tudom.
- Nincs elzárva a dinani út?
- Azt hiszem, nincs.
- El kell kezdeni a visszavonulást.
- Már elkezdődött. Már sokan elmenekültek.
- Nem menekülni kell, hanem visszahuzódni. Mért nem használjátok az ágyúkat?
- Mindenki elvesztette a fejét, s aztán a tisztek nem is voltak itt.
- Majd hozzá látok én.
- Nagyságos uram, a mi podgyászt összeszedhettem, az asszonyokkal s a többi hiábavaló néppel Fougéres felé indítottam. Mit csináljunk a három kis fogolylyal?
- Ah a gyerekekkel!
- Igen.
- Azok a mi kezeseink. Vitesd őket a tourgue-i kastélyba.

Azzal a marquis a torlaszhoz sietett. A mint a vezér megérkezett, egyszerre minden megváltozott. A torlasz roszul készült a tüzérség számára, csak két ágyúnak jutott ott hely; a marquis oda huzatott két tizenhatfontosat, melyeknek rést csináltak. A mint lehajolt az egyik ágyúra, hogy a résen át szemügyre vegye az ellenséges üteget, észrevette Gauvaint.

- Ő az, kiáltott.

Akkor ő maga kezébe kapta a töltő rudat, megtöltötte az ágyút, végignézett a célponton és célzott.

Háromszor vette célba Gauvaint s mindannyiszor elhibázta. A harmadik lövés Gauvainnak csak a kalapját ütötte le.

- Ügyetlen, mormogá Lantenac; ha kissé lejebb célzolok, a fejét éri.

Hirtelen kialudt a szövétnek s homályba borult a marquis előtt minden.

- Jó, szólt.

S a paraszt tüzérek felé fordulva, így kiáltott föl:

- Kartácsoljatok!

Gauvain sem vette a maga részéről kevésbé komolyan a dolgot. A helyzet súlyosbodott. A harc új fordulaton ment át. Most már öt ágyúzták a torlasz mögül. Ki tudja, nem tér-e át a parasztság a védelemből támadásra? A holtakat és megfutamlókat leszámítva, legalább ötezer ember áll még előtte, s neki nincs több ezerkétszáznál, a ki csataképes volna. Mi történik a köztársaságiakkal, ha az ellenség észreveszi csekély számukat? Megfordulnak a szerepek. Eddig ők voltak a támadók, aztán ők lesznek a megtámadottak. Ha a torlaszmögöttiek ki-rohannak, minden elveszhet.

Mit tegyen? Arra nem lehetett gondolnia, hogy a torlaszt homlokban támadja meg; egyenes megrohanás képtelenség volt; ezerkétszáz ember nem ver ki ötezret védett állásból. Meg-kisérteni lehetlen, várakozni veszélyes. Végét kellett szakítani valahogy. De hogyan?

Gauvainnak szülőföldje volt ez a vidék, ismerte a várost; tudta, hogy az ó-csarnok, hol a vendéiák eltorlaszolták magukat, szűk és görbe utcák tömkelegével áll egybeköttetésben.

Helyetteséhez fordult, ama vitéz Guéchamp kapitányhoz, ki híressé vált később arról, hogy kisöpörte a concisei erdőt, a hol Chouan János lappangott a bandáival, s megakadályozta Bourgneuf elfoglalását, elzárva a lázadók előtt a Chaîne tava melletti utat.

- Guéchamp szólott hozzá Gauvain, önre bízom a vezérletet. Tüzeltesen, a hogy csak bir. Lyukgassa át a torlaszt ágyúgolyókkal. Tartsa elfoglalva ezeket az embereket.

- Értem, szólott Guéchamp.

- Állítsa tömegbe az egész hadoszlopot, s töltött fegyverrel tartsa készen a rohamra.

S néhány szót sugott még Guéchamp fülébe.

- Értem, viszonzá Guéchamp.

Gauvain szólalt meg aztán ismét.

- Talpon áll még minden dobosunk?

- Igen.

- Kilenczen vannak. Kettőt tartson meg közülök, hetet adjon ide.

A hét dobos szótlán állt sorba Gauvain háta mögött.

Akkor Gauvain fölkiáltott:

- Ide hozzám, vörös sapkás zászlóalj!

Tizenkét ember, köztük egy őrmester, vált ki a csapat zöméből.

- Az egész zászlóaljnak szóltam, mondá Gauvain.

- Itt az egész zászlóalj, válaszolt az őrmester.

- Tizenketten vagytok?

- Tizenketten maradtunk.

- Jó, szólott Gauvain.

Ez őrmester a derék becsületes Radoub volt, ki a zászlóalj nevében ünnepélyesen adoptálta a saudraiei erdőben talált három gyermeket.

Mint emlékezhetünk, csak egy fél zászlóaljat mérszároltak le közülök a herbe-en-pail-i majorban s szerencsés véletlenből Radoub nem volt azok közt.

Egy szekér takarmány épen közel állt; Gauvain oda mutatott újjával az őrmesternek.

- Őrmester, fonasson az embereivel szalma-koszorukat, s csavarják azokat puskáik körül, hogy ne hallassék meg csörrenésük.

Egy perc alatt teljesítve lőn a parancs, csöndben és sötétben.

- Megtörtént, jelenté az őrmester.

- Katonák, vessétek le a csizmáitokat, parancsolá Gauvain.

- Nincs csizmánk, szólott az őrmester.

A hét dobossal együtt tizenkilenczen voltak mindössze; Gauvain volt a huszadik.

Most vezényelt:

- Sorba egyenkint, egymásután. Kövessetek. A dobosok mindjárt utánam. Azután a zászlóalj. Őrmester, ön fogja vezényelni a zászlóaljat.

Megindult a kis hadoszlop élén, s mialatt mindkét részről folyt az ágyúzás, e húsz ember, mint az árnyék suhant át az elhagyott utcácskákon.

Igy haladtak egy ideig, a házak mellett tekergőzve. Kiholtnak látszott az egész város; a polgárok a pinczékben kuporogtak. Minden kapu eltorlaszolva, minden ablaktábla bezárva. Sehol semmi világ.

E csönd közepett még borzasztóbbnak tünt föl a dühöngő robaj a nagy utcán; az ágyúk folyvást dörögtek; a köztársaságiak ütege, s a királpártiak torlasza bőszerűen köpködték egymásra golyóik záporát.

Valami husz percnyi kanyargó menet után Gauvain, ki biztosan haladt e sötétben, egy köz végére ért, honnan egyenest a nagy-utcába lehetett belépni; csakhogy a vásárcsarnok tulsó oldalán.

A helyzet megfordult. Ez oldalról nem volt semmi elsánczolás; ilyen a torlaszcsinálók örökös oktalansága; a csarnok nyílt vala ez oldalról s be lehetett lépni az oszlopok alá, hol épen néhány indulófélben lévő podgyázkocsi állt. Gauvain és tizenkilencz embere maguk előtt látták az ötezer vendéi parasztot, de nem szemközt, hanem háttal fordulva.

Gauvain halkán szólt az őrmesterhez. Lebontották a szalmafonadékot puskáikról. Aztán csatasorba állt a tizenkét gránátos a kis köz sarkán túl, s a hét dobos fölemelt dobverővel várta a jeladást.

Közbe-közbe szünetelt az ágyúlövés. Egy ily rövid szünet alatt Gauvain hirtelen fölemelte kardját s emelt hangon, mely e csöndben mint a tárogató harsogása hangzék, kiáltott:

- Kétszáz ember jobbra, kétszáz ember balra, a többi egyenest utánam.

Elsütötték a tizenkét puskát s a hét dobos rohamot vert.

Gauvain pedig a kékek félelmes jelszavát kiáltotta:

- Szuronyt szegezz!

Hallatlan lett az eredmény.

Ez egész tömeg pór azt képzelte, hogy törbe jutott s egy új sereg rontott a hátukra. Egy-idejűleg a mint meghallotta a dobpergést, a hadoszlop, mely a nagy-utcán állt, s melyet Guéchamp vezényelt, szintén előre tört, riadót doboltatva, s rohamléptekkel indulva a torlasz ellen. A parasztok azt hitték, két tűz közé szorultak. A vak rémület mindent nagyít, a vak-rémületben egy pisztolylövés is ágyúdörgésnek hangzik, minden hang kísértet, s egy kutya ugatása oroslánbögés. Vegyük hozzá, hogy a paraszt ép oly könnyen megijed, mint a mily könnyen meggyúlad a szalma, s a mily könnyen válik a szalmaláng tűzvészszé, ugy válik vad futássá a pórsereg félelme. Eszeveszetten szaladtak.

Néhány perc alatt kiürült a csarnok, a megrémült legénység szanaszét futott, a tisztok nem tartóztathatták föl; Imanus hiában kaszabolt le két vagy három megfutamodót, csak ez ordítás hangzék mindenfelől: „Meneküljön a ki tud”. S az egész sereg a város utcáin, mint valami rosta lyukacsain át hulladozva futott ki a földekre oly gyorsasággal, mint a felhő, melyet a vihar hajt.

Egyik része Chateauneuf, a másik Plerguer, a harmadik Antrain felé futott.

Lantenac marquis látta e szörnyü vereséget. Sajátkezüleg beszögezte az ágyúkat, aztán leg-utoljára csöndesen, hidegen visszavonult, s így szólt:

- Világos, hogy a parasztok nem állják meg a sarat; angolok kellene nekünk.

IV. Másodszor.

A győzelem teljes volt.

Gauvain a vörössapkás zászlóaljbeliekhez fordult s így szólt:

- Csak tizenketten vagytok, de fölértek ezerrel.

Egy jó szó a vezértől abban az időben annyit ért, mint később a becsületrend.

Guéchamp, kit Gauvain a városon kívül a futamlók üldözésére küldött, még sokat elfogott közülök.

Gauvain maga fáklyákat gyújtatott s átkutatták a várost.

A ki menekülni nem birt, mind megadta magát. A nagy-utczát szurokserpenyőkkel világították ki. Holtak és sebesültek hevertek ott halomban. Az ütközetnek mindig nehezen szokott vége szakadni, itt-ott ellentállt még néhány kétségbeesett csoport, körülfogták őket s lerakatták velök a fegyvert.

E kétségbeesett végküzködésben Gauvain észrevett egy rettenthetlen férfit, valami faun kinézésű, ruganyos, izmos ficzkót, ki elősegítette a mások futását, de ő maga nem futott meg. Ez a paraszt emberül tudta hasznát venni a karabélyának, a csövével lőtt, a tusájával agyabugyált úgy, hogy egészen összetörte; most egy pisztolyt fogott az egyik kezébe, kardot a másikba. Nem mertek közeledni hozzá. Egyszerre csak látja Gauvain, hogy a ficzkó tántorog s a nagy-utcza egyik folyosóoszlopához támaszkodik. Bizonyára megsebesült. De még mindig a markában szorongatta kardját és pisztolyát. Gauvain hóna alá fogta a kardot s odament.

- Add meg magad, szólt hozzá.

Az ember mereven ránézett. Vére csurgott ruhái alatt sebéből s tócsát képezett lábainál.

- Foglyom vagy, szólt újra Gauvain.

Az ember néma maradt.

- Hogy hívnak?

Arra megszólalt:

- Ködbetáncz.

- Derék legény vagy, szólt Gauvain.

S kezet nyújtott neki.

A pór fölkiáltott:

- Éljen a király!

S összeszedve minden erejét, a mi még maradt, és mindkét karját egyszerre fölemelve, elsütötte a pisztolyt Gauvain mellére, s egy csapást mért a karddal fejére.

A tigris gyorsaságával cselekedte ezt, hanem valaki még gyorsabb volt mint ő. Egy lovas volt ez, ki imént érkezett, s ki néhány percz óta ott állt már a nélkül, hogy figyelembe vették volna őt. Ez ember látván, hogy a vendéi fölemeli kardját és pisztolyát, a pór és Gauvain közé ugratott. E férfi nélkül Gauvain halál fia. A pisztolylovást a ló fogta föl, a kardvágást az ember, s mindketten lerogytak. Mindez egy szempillantás alatt történt.

A vendéi szintén lerogyott a kövezetre.

A kardvágás a lovasnak arczát érte s eszméletlen hevert az a földön. A lovat agyonlőtte a golyó.

Gauvain közelebb lépett.

- Kicsoda ez az ember? szól.

Szemügyre vette őt. De a sebből kiömlő vér elborította a sebesült képét s vörös álarczot vont reá; lehetlen vala megkülönböztetni vonásait. Annyit láttak, hogy haja ősz.

- Ez ember megmentette életemet, folytatá Gauvain. Van itt valaki, a ki ismeri őt?

- Parancsnokom, szól egy katona, ez az ember épen most jött a városba. Én láttam, midőn megérkezett. Pontorson felől jött.

A hadoszlop főorvosa is ott termett sebészi készleteivel. A sebesült még mindig eszméletlenül feküdt. Az orvos megvizsgálta s így szól:

- Egy kis karczolás. Se baj. Ebsont beforr. Egy hét mulva talpra állhat. Szép kardvágás.

Köpeny volt a sebesültön, tricolor-öv a derekán s kard és pisztoly. Levetköztették s lefektették őt hordágyra. Egy veder fris vizet hoztak. Az orvos kimosta a sebet, az arcz előtünedezett, s Gauvain mély figyelemmel szemlélte.

- Vannak nála iratok? kérdé.

Az orvos megtapogatta a sebesült oldalzsebét s egy tárczát húzott ki, melyet Gauvainnak nyújtott.

Azalatt a sebesült föllesztve a hideg viz által, ismét eszméletre tért. Halkan megmozdultak szemhéjai.

Gauvain átlapozta a tárczát. Egy négyrétűen összehajtott papirost talált benne, kibontotta s olvasni kezdte.

- „Jóléti bizottmány. Cimourdain polgár...”

Gauvain hangos kiáltásra fakadt.

- Cimourdain!

E kiáltásra fölnyitotta szemeit a sebesült.

Gauvain magán kívül volt elragadtatva.

- Cimourdain, ön az? Másodszor menti meg életemet.

Cimourdain reá tekintett Gauvainra. Végtelen öröm ragyogott véres arczán.

Gauvain térdre borult a sebesült előtt s fölkiáltott:

- Tanítóm, mesterem!

- Atyád! szól Cimourdain.

V.

Egy hideg csöpp.

Évek óta nem látták egymást, de szíveik soha sem szakadtak el egymástól; a viszonttalálkozás olyan volt, mintha tegnap váltak volna el.

Dolban a városházán rögtönöztek kórodát. Cimourdainnak ott készítettek ágyat egy kis kamrában, a sebesültek közös nagy terme mellett. A sebész, ki bevarrta a vágást, véget vetett a két férfi ömlengéseinek s úgy vélte, hogy aludni kell hagyni Cimourdaint. Gauvaint különben is elfoglalta ezer gond, a győzelemmel járó kötelességek és bajok. Cimourdain egyedül maradt, de nem aludt; kettős láz nyugtalanította, a sebláz s az öröm láza.

Nem aludt, pedig úgy látszék neki, hogy még nem ébredt föl. Lehetséges volna ez? Álma beteljesült. Cimourdain azok közé tartozott, kik nem hisznek a vak szerencsében, s íme, beköszöntött hozzá. Viszontlátta Gauvaint. Mint gyermekét hagyta el, mint férfit találta föl; mint nagy, félelmes, rettenthetlen férfit. Mint diadalmas hőst találta s diadala a nép ügyét illette. Gauvain a Vendéeban a forradalom legerősebb támasza s neki, Cimourdainnak köszönhető a köztársaság ez oszlopát. E győztes vezér az ő növendéke volt. Ez ifju arczon, mely egykor talán a köztársasága pantheonában foglal helyet, az ő eszméje ragyogott át; az ő tanítványa, az ő szellemének gyermeke, mostantól kezdve hőse, s nem sokára dicsősége lesz a köztársaságnak; úgy tetszék Cimourdainnak, mintha saját átszellemült lelkét pillantotta volna meg. Saját szemeivel látta, mint harcol Gauvain; hasonlított az öreg e perczen Chironhoz, ki Achillest látta küzdeni. Megvolt a mystikus hasonlat a pap és a centaur közt, hisz a pap is csak félig ember.

E viszonttalálkozás kalandos részletei, a sebláz szülte álmatlansághoz járulva, Cimourdain lelkét valami csodás mámorral töltötték be. Egy ifju jövője emelkedék föl előtte tündöklőn s a mi növelte Cimourdain mámoros örömét, ő teljhatalommal birt a jövő fölött; csak még egy oly siker, mint a milyet az imént látott, és Cimourdainnak csak egy szavába kerül, hogy a köztársaság egy egész hadsereget bizzon Gauvainra. Semmi sem kábítja el annyira az embereket, mint az a meglepetés, ha látják, hogy valakinek minden sikerül. Katonai álmodozásokkal volt teli a feje ez időben mindenkinek; mindenki híres tábornokot akart teremteni; Danton Westermannból, Marat Rossignolból, Hebert Ronsinból; Robespierre szerette volna a nyakáról lerázni valamennyit.

Miért ne lenne hadvezér Gauvainból is, gondolta magában Cimourdain, s ábrándozásba merült. A végtelenség tárult ki előtte; képzeletről képzeletre szállt; minden akadály eltűnt előle. Ha egyszer az ember e lajtorjára lépett, nem áll meg többé, megy föl, föl a végtelenségig; az embereknél kezdődik az út s a csillagokhoz vezet. A nagy tábornok csak hadseregeket vezet a küzdőterre; a nagy hadvezér egyidejűleg eszméket is. Cimourdain Gauvainról, mint nagy hadvezérről álmodozott. Azt álmodta, mert az álom gyorsan repül, hogy látja Gauvaint az oceánon, mint üzi az angolokat; látja a Rajnánál, mint fenyíti meg észak királyait; a Pyrenéknél, mint szorítja vissza Spanyolországot; az Alpeseknél, mint ad jelt Rómának a fölkelésre. Két lény lakott Cimourdainban, a gyöngéd és a zord ember; mindkettő ki volt elégítve; mert a kérlelhetlen lévén eszményképe, azt hitte, megfelel ez eszményképnek Gauvain, kit büszkének és rettenetesnek látott egyidejűleg. Cimourdain arra gondolt, a mit még mind lerombolni kell, mielőtt az építéshez kezdenének, s valóban, mondá magában, nincs itt az elérkezéskor órája. Gauvain hivatásának „magaslatán” fog állni, mint a hogy azon időben mondani szokták. Cimourdain úgy képzelte magának Gauvaint, a mint lábával eltapossa a sötétség szellemeit, felöltözve a világosság pánczéjába, kiterjesztve eszményi szárnyait, melyek az igazság, az ész és haladás zászlói, tündérfény homlokán és kard a kezében; angyal, de öldöklő angyal.

Midőn ez ábrándozás, mely csaknem lázas rajongássá vált, legmagasabban szárnyalt, a félig nyílt ajtón beszélgetést hallott át a szomszéd nagyteremből. Megismerte Gauvain hangját; e hang, bár éveken át távol volt, fülében csengett mindig, s a gyermek hangját újra fölhalálhatni a férfi hangjában. Cimourdain hallgatódzott. Léptek zaja hangzék. Katonák jöttek jelenteni.

- Parancsnok, ez azon ember, ki önre rá lőtt. Mialatt nem láttuk, tovább mászott s elbujt egy pinczébe. Megtaláltuk. Itt hozzuk.

Aztán e párbeszédet hallotta Cimourdain Gauvain és azon ember közt:

- Te megsebesültél?

- Még azért föl tudok állni a lábamra, bátran föbe löhetnek.

- Fektesse ágyba ez embert. Kötözzétek be, ápoljátok, viseljétek rá gondot.

- Én meg akarok halni.

- Élni fogsz. Te engem a király nevében akartál megölni; én megkegyelmezek neked a köztársaság nevében.

Árny huzódott át Cimourdain homlokán. Ugy érezte, mintha álmából riadt volna föl s komoran, leverten mormogá:

- Lágyszivű.

VI.

Behegedt seb, vérző sziv.

Egy kardvágás hamar beheged; de volt valahol valaki, a ki súlyosabban megsebesült, mint Cimourdain. Ez ama nő volt, kit a koldus Tellmarch kihozott a herbe-en-paili nagy vérfürdőből.

Michelle Fléhard még nagyobb veszélyben forgott, mint Tellmarch gondolta; a melle fölötti sebhez hozzájárult még egy másik golyóseb a lapoczkáján; míg egy golyó a vállpercét törte össze, ugyanakkor egy másik golyó a hátán furódott át; de tüdeje nem lévén megsérülve, a seb begyógyulhatott. Tellmarch „tudós ember” volt, a mi a paraszton nyelvén annyit jelentett, hogy egy kissé orvos, egy kissé sebész, s egy kissé kuruzsló. Barlangjában a szárított hinárágyon gyógyította a sebesült asszonyt ama titkos szerekkel, melyeket „iratosoknak” neveznek, s hála az ő ápolásának, az asszony életben is maradt.

A vállpercet összeforrt, a lyuk a mellen s a vállon behegedt; néhány hét múlva a sebesült fölépült.

Egy reggel már kijöhetett az oduból Tellmarchra támaszkodva s leült a verőfényre a fák közt. Tellmarch keveset tudott róla, a mellen lévő sebek hallgatást kívánnak, s ama félhaldoklás közben, mely megelőzte gyógyulását, alig ejtett ki pár szót. Ha szólni akart, Tellmarch elhallgattatta; de valamin tépelődött szüntelen, s Tellmarch észrevette szemeiben a gyötrő gondolatok át-átvillanását. E reggel már elég erős volt az asszony, már majdnem magában is birt jární; az orvos, a ki ápol, féligmeddig atyánkká válik és Tellmarch boldognak látszott, a mint a föludult nőre pillantott. Mosolygott a jó öreg ember s így szólt hozzá:

- No hát, talpra álltunk, nincs már semmi bajunk.

- Csak a szívemnek, szólt az asszony.

S hozzá tévé:

- Akkor hát kend nem tudja, hogy hova lettek?

- Kik? kérdé Tellmarch.

- A gyermekeim.

Ez az „akkor” egész sereg gondolatot fejezett ki; annyit jelentett: „Azért nem beszélsz hát róluk, azért vagy napok óta mellettem, s nem engeded, hogy kinyissam számat, azért hallgattatsz el, valahányszor szólni akarok, azért gátolod meg, hogy ne kérdezősködjem, mert nem tudsz nekem róluk mit mondani”. A láz, az önkivület, a hagymáz perczeiben gyakran kiáltozott gyermekei után s jól látta, mert a hagymázbeteg is lát és észlel, hogy az öreg ember soha sem felelt neki.

Valóban. Tellmarch nem tudott neki mit mondani. Nem könnyű egy anyának mit mondani, a ki három gyermekét elvesztette. Aztán mit is tudott Tellmarch? Semmit. Mindössze annyit, hogy egy anyát lelőttek a majorban, hogy ez anyát megtalálta ő a földön, hogy mikor fölvette, féligmeddig hullá volt már, hogy e hullának három gyermeke volt, s hogy Lantenac marquis, miután az anyát lelövette, elvitte a gyermekeket magával. Eddig terjedt, a mit tudott. Hová lettek a gyermekek? Élnek-e még? Csak annyiról értesült, hogy kettejük fiu s a harmadik egy kisleány, kit csak nemrég választottak el a csecstől. Semmi egyébről. Kérdezősködött mindenfelé a vidéki parasztnál, de a kiket megkérdezett, csak fejöket rázták. Lantenac marquis oly ember volt, kiről nem örömet beszélgettek.

Nem örömet beszéltek Lantenacról s nem örömet beszéltek Tellmarchnak. A parasztnak is gyanakodnak a maguk módja szerint. Nem szerették Tellmarchot. Tellmarch a koldus, oly ember volt, a kitől féltek. Mit nézegeti mindig az eget? Mit csinál s miről gondolkodik, mikor órák hosszáig elül mozdulatlan? Furcsa ember. E vészett harcban, tűzben, lángban álló vidéken, hol senkinek sem volt más dolga, csak a pusztítás, és senkinek más foglalkozása, csak az öldöklés, hol azon vetélkedtek, ki égethet le egy házat, ki mészárolhat le egy családot, ki konczolhat föl egy őrcsapatot, s ki rabolhat ki valami falut, hol nem gondoltak egyébre, csak hogyan vessenek cselt egymásnak, hogyan csalják törbe s hogyan gyilkolják le egymást, világos, hogy ez a remete, ki elmerül az örök békét hirdető természet szemlélésébe, füveket és gyógynövényeket szedeget, s nem törődik csak a virágok-, madarak- s a csillagokkal, veszélyes ember. Látni való, hogy nincs eszén; nem bujkált semmi bokor mögött s nem lövöldözött senkire. Ez volt oka ama sajátságos idegenkedésnek, melylyel a parasztnak iránta viseltettek.

- Ez az ember bolond, mondák.

Tellmarch elszigetelten állt s kerülte őt mindenki.

Nem kérdezősködtek tőle, s nem feleltek neki, ha ő kérdezősködött. Nem értesülhetett tehát annyira, a mint óhajtott volna. A háború másfelé huzódott, távolabb mentek verekedni. Lantenac marquis eltűnt a láthatárról, s oly kedélyállapotban mint Tellmarch volt, a nyakán kellett volna lenni a háborúnak, hogy észrevegye azt.

Mikor e szót kiejtette a nő: „gyermekeim”, Tellmarch megszűnt mosolyogni s az anya gondolatokba merült. Mi ment végbe e szerencsétlen lélekben? Elsülyedt, mint valami örvény mélyébe. Hirtelen Tellmarchra tekintett s újra és csaknem haragosan fölkiáltott:

- Gyermekeim!

Tellmarch lesütötte fejét, mint valami vétkes.

Lantenac marquisra gondolt, ki bizonyára nem gondolt ő rá, s ki valószínűleg azt sem tudta már, hogy létezik-e. Tellmarch számot vetett magával s így szólt:

- Az ilyen urféle csak akkor ismeri a szegény embert, ha bajban van; ha kiszabadult a bajból, megint nem ismer.

S azt kérdé magától:

- De hát akkor miért mentettem meg ezt az urat?

És azt felelte rá magának:

- Mert az is ember.

Egy ideig elgondolkozott ezen, s aztán így folytató:

- Bizonyos vagyok-e benne?

S ismétlé e keserü szemrehányást:

- Ha tudtam volna!

Leverte őt ez az egész eset; mert abban, a mit cselekedett, talányszerűt látott. Fájdalmas gondolatok szállták meg. A jó cselekedet is lehet tehát gonosz tett. A ki megmenti a farkast, megöli a bárányokat. A ki a saskeselyűnek meggyógyítja eltört szárnyát, felelős annak karmaiért.

Valóban bűnösnek érezte magát. Ez anyának öntudatlan haragjában igaza van.

Hanem a marquis megmentése fölötti bánatát enyhítette az anya megmentése fölötti öröm.

De hát a gyerekek?

Az anya is róluk gondolkozott. E két lény gondolatai egymást követték s a nélkül, hogy szóltak volna, találkoztak tán az álmodozás homályos birodalmában.

A nő ismét Tellmarchra szögezte szemeit, melyekben az éj sötétlett.

- Az még se lehet így, szólt.

- Csitt! viszonzá Tellmarch.

S ujját ajkaira nyomta.

A nő folytatá:

- Roszul tette, hogy engem megmentett s haragszom érte. Jobb szeretnék meghalni, mert akkor tudom, hogy látnám őket. Ott volnék, hol ők vannak. Nem látnának, de közel volnék hozzájuk. A ki meghalt, haza járhat. Megőrizhetném szegényeket.

Tellmarch megfogta a nő karját s megtapogatta üterét.

- Csillapodjál, megint beleesel a lázba.

A nő csaknem gorombán szólt:

- Mikor mehetek már el?

- Mikor mehetsz el?

- Igen, mikor mehetek?

- Soha, ha nem jársz eszeden. Holnap, ha okosan viseled magad.

- Mit ért azalatt, ha okosan viselem magam?

- Ha bizol az istenben.

- Az istenben? Hová tette gyerekeimet?

Félrebeszélte. Hangja nagyon ellágyult.

- Láthatja kend, hogy nem maradhatok. Kendnek nem voltak gyermekei, nekem voltak. Az nagy különbség. Az ember nem ítélhet oly dologról, a miről nem tudja, hogy mi az. Kendnek nem voltak gyermekei ugy-e?

- Nem, viszonzá Tellmarch.

- Nekem ők voltak mindenem. Mi vagyok én gyermekeim nélkül? Szeretném, ha megmondanák, miért vették el a gyermekeimet. Jól látom, hogy valaminek történnie kellett, mert nem értem. Megölték a férjemet, engem lelőttek, hanem azért még sem értem.

- Ej, szólt Tellmarch, itt a láz újra la. Ne beszélj többet.

A nő reá nézett és elhallgatott.

E naptól kezdve nem beszélt többé.

Szót fogadott Tellmarchnak, jobban mint a hogy az maga is akarta. Órák hosszáig elült némán, mozdulatlan a vén fa tövébe kuporodva. Abrándozott és hallgatott. A némaság sajátos menedéket nyújt az egyszerű lelkeknek, kik mély fájdalmakon mentek át. Ugy látszott, mintha a nő lemondott volna arról, hogy megértse a dolgok egybefüggését. A kétségbeesés bizonyos fokig érthetetlen a kétségbeesettnek.

Tellmarch megindultan szemlélte. E szenvedést látva, a vén ember a nő eszével kezdett gondolkozni.

- Oh igen, szólt, ajkai nem, de szemei beszélnek. Látom, hogy mi a baja, egy rögeszme. Anya volt és nem az többé! Dajka volt és nem az többé! Nem bir megnyugodni ebben. A kicsikére gondol, kit nem rég még szoptatott. Arra gondol, arra, arra. Igazán, mi kedves lehet az, mikor érzed azt a piczi rózsás ajkat, mely lelkedet szívja ki testedből s a te életedből vesz magának új életet!

Tellmarch is elnémult; megértette, hogy ily fájdalommal szemben tehetetlen a szó. Rettenetes egy rögeszme némasága. S mivel lehetne megnyugtatóni egy anya rögeszméjét? Az anyai szeretet nem hallgat okokra: azzal nem vitázhatni. Az anyai szeretet magasztossága épen abban rejlik, hogy állati érzésből ered. Az anyai ösztön isteni és állatias egyidejűleg. Az anya nem nő többé, hanem nőstény.

A gyermekek kölykei.

Van valami az anyában, a mi alatta s mégis fölötte áll az emberi észnek. Az állati szagképesség, mely végtelen távolban megsejdi mindent. A teremtő erő homályos mindenhatósága lakozik benne s az vezérli őt. Vak és mégis élesen lát.

Tellmarch most már kívánta volna, hogy beszéljen a szerencsétlen asszony, de mind hiába! Egyszer így szólt hozzá Tellmarch:

- Nagy baj, hogy már öreg vagyok s nem bírok járni. Egy negyedóra alatt kifáradok s meg kell állnom, másképp elkisérnélek. Hanem tán jobb is így, hogy nem mehetek veled. Én inkább veszélyes lennék reád nézve, mint hasznos; itt csak eltűnnek, de másutt gyanus vagyok: a kékek előtt mint paraszt, s a parasztok előtt mint boszorkánymester.

Várta, hogy mit felel rá a nő. Az föl sem emelte szemeit.

A rögeszmének vagy örülés a vége, vagy hőstett. De miféle hőstetre lehetne képes egy szegény paraszt asszony? Semmire. Anya lehet, egyebet nem tehet. Napról napra jobban bele-sülyedt álmodozásába. Tellmarch éber figyelemmel kísérte.

Igyekezett elfoglalni őt; hozott neki czérnát, tüt, gyűszűt, a mi valóban nagy örömet szerzett a szegény koldusnak; az asszony elkezdett varrogatni; ábrándozott, de dolgozott, a mi üdülő egészségre mutat. Lassanként visszatért ereje; kiigazgatta fehéreneműjét, felső ruháit, czipőjét; hanem szemei merevek, üvegesek maradtak. Varrogatás közben ismeretlen dalokat dudol-gatott halkan. Neveket mormolt, valószínűleg gyermekei neveit, de nem eléggé érthetőleg, hogy Tellmarch meghallhatta volna. Majd félbeszakította a munkát s hallgatta a madarakat, mintha hirt hoznának neki. Nézte, milyen az időjárás. Ajkai megmozdultak. Halkan beszélgetett magához. Csinált egy tarisznyát s megtöltötte gesztenyével. Egy reggel azt látta Tellmarch, hogy megindul, s megy, megy, szemeit mereven az erdő sűrűségére függesztve.

- Hová mégysz? kérdé tőle Tellmarch.

Az asszony felelé:

- Keresni megyek őket.

Tellmarch nem igyekezett őt visszatartani.

VII.

Az igazság két sarka.

A polgárháború néhány hétig tartó csetepatéi után, Fougères vidékén csak két emberről beszélt a hír, kiknek egyike a másikának ellentéte volt, s kik mégis ugyanazon munkát végezték, tudniillik egymás oldala mellett küzdtek a nagy forradalmi harcztot.

A szilaj vendéei háború még tovább folyt, de a Vendée tért vesztett. Különösen Ille-et-Vilaine megyében, ha nem is aludt még ki egészen, de nagyon megfogyott s nagyon kis térre szorult már a lázadás. A fiatal vezérnek lehetett köszönni, ki Dolnál oly csattanósan válaszolt a hatezer királypárti merészségére, a másfélezer hazafi vakmerőségével. Több szerencsés csapás követte ezt, s az ismételt győzelmek folytán egészen új helyzet jött létre.

Az állapotok megváltoztak, hanem sajátságos bonyodalom támadt.

A Vendée ezen egész részében győzött a reszpublica, az kétségtelen volt; de miféle respublica? A diadal nyomán a respublicának két alakja kezdett mutatkozni, a rémrendszer s a kegyelem köztársasága; az egyik a szigor, a másik a szelidség által akarván uralkodni. Melyik győz a másik fölött? E két alak, a kibékítő s a kérlelhetlen két férfi által volt képviselve, kiknek mindegyike befolyás- és hatalommal bírt, az egyik katonai parancsnok, a másik polgári kormánybiztos lévén; melyik fog e két férfi közül fölülkerekedni? Egyikök, a kormánybiztos, rettenetes támpontokkal bírt; a párisi commune rémítő jelszavával érkezett meg, melyet a commune Santerre zászlóaljaihoz intézett: „Semmi kegyelem, semmi irgalom!” Magával hozta, hogy tekintélyének mindenki alávesse magát, a Convent határozatát, mely halálbüntetést szab arra, ki szabadon bocsát vagy elszökni hagy egy elfogott lázadó főnököt; s magával hozta a jóléti bizottmány rendeletét, mely fölruházta őt teljhatalommal, s megparancsolja, hogy mindenki engedelmeskedni tartozik neki; aláírva: *Robespierre, Danton, Marat*. A másik, a katona, nem bírt más hatalommal, mint a könyör hatalmával.

Nem idézhetett támogatására senkit és semmit, csak saját karját, mely megverte az ellenséget, és saját szívét, mely kegyelmet osztott a megvertnek. Miután győzött, azt hívé, joga van megkönyörülni a legyőzötteken.

Innen eredt a lappangó, de mély viszály a két férfi közt. Mindketten különböző felhőkben jártak, mindketten a lázadás elfojtására törve s mindegyikök saját fegyverét használva, az egyik a győzelmet, a másik a remegtetést.

Az egész erdővidéken csak róluk beszéltek s a mi a mindenfelől rájuk függesztett szemeket még jobban megzavarta, e két, egymással oly éles ellentétben álló férfi, szoros barátságban élt a mellett. E két ellenfél két jó barát volt. Soha magasb és mélyebb rokonszenv nem csatolt egymáshoz két szívet. A keményszívü életét mentette meg a gyöngének, s ott hordta érette a sebhelyet arczán. E két férfi két eszme megtestesülése volt, az egyik a remegtetés, a másik a kibékítés eszméje, az egyik az élet, a másik a halál, s mégis hogy szerették egymást. Csofálatos talány. Képzeljétek Orestest irgalmas szívűnek s Pyladest könyörtelennek. Képzeljétek, hogy Ariman az Ormuzd testvére.

Vegyük hozzá, hogy kettőjük közül az, a melyiket „kegyetlennek” neveztek, egyidejűleg a legtestvériesb érzelmű ember volt. Bekötözte a sebesülteket, ápolta a betegeteket, kórodákban

töltött éjt, napot, ellágyult, ha mezitlábás gyermekeket látott, nem tartott meg magának semmit, mindenét a szegényeknek adta. Minden ütközetbe elment; ott járt a hadoszlop élén, a legdühösebb csatátűzben, fegyveresen, mert kardot és két pisztolyt hordott övében s mégis fegyvertelen, mert soha senki sem látta, hogy kardját kihúzta vagy pisztolyait kisütötte volna. Szembe szállt a kardcsapásokkal, de nem vágott. Azt mondták, hogy pap volt.

E férfiak egyike Gauvain, másika Cimourdain.

Barátság uralkodott a két férfi közt, de gyűlölet a két elv között; e néma ellenségeskedésnek végre ki kellett törnie. Egyszer reggel éppen csata kezdődött.

Cimourdain odaszólt Gauvainhez:

- Nos, hogy állunk?

- Te ép oly jól tudod, mint én. Szétűztem a Lantenac bandáit, csak néhány ember kóborol még vele. Most már beszorítottuk őt a fougéresi erdőbe. Egy hét alatt körül lesz véve.

- S két hét múlva?

- Elfogva.

- S aztán?

- Olvastad a kiáltványomat?

- Igen. Nos?

- Főbe lövetem.

- Megint irgalmasság. Le kellene fejeztetni őt.

- Én, szólt Gauvain, jobb szeretem a katonai halált.

- S én, viszonzá Cimourdain, a forradalmi halált.

Szemébe nézett Gauvainnak, s így szólt:

- Mért eresztetted szabadon a Szent-Márk kolostor apáczáit?

- Én nem folytatok háborút a nők ellen, felelt Gauvain.

- Ezek a nők gyűlölik a népet. S ha gyűlöl egy nő, tíz férfival fölé. Miért vonakodtál a forradalmi törvényszék elé küldeni azt az egész fanatikus vén pap csoportot, kiket Louvignében elfogtál?

- Én nem folytatok háborút az aggastyánok ellen.

- Egy vén pap rosszabb, mint egy fiatal. A lázadás annál veszélyesebb, mennél őszebb hajúak prédikálják. A tömeg hitelt ad az agg kornak. Vigyázz Gauvain, semmi álrigalmat. A királygyilkosok a szabadítók. Tekints a Temple tornyára.

- A Temple tornyára! Én kiereszteném onnan a Dauphint. Én nem folytatok háborút a gyermekek ellen.

Cimourdain pillantása szigoruvá lett.

- Gauvain, tudd meg, hogy háborút kell folytatni a nő ellen, ha Maria-Antoinettenek nevezik azt, az aggastyán ellen, ha azt VI. Pius pápának hívják, s a gyermek ellen, ha Capet Lajos annak a neve.

- Tanítóm, én nem vagyok politikai személy.

- Csak azon igyekezzél, hogy veszélyes személy ne légy. A cosséi támadásnál, mikor a lázadó Treton János, sarokba szorítva s már elveszve, egymaga karddal a kezében neki rohant a te egész hadoszlopodnak, miért kiáltottál: „*Nyissatok sort. Szabad utat neki*”.

- Mert másfélezer embernek szégyen volna megölni egyet.

- Hát Cailleteri d'Astilléban, mikor láttad, hogy embereid agyon akarják szurni a vendéi Bézier Józsefet, ki sebesülten fetrengett ott a földön, miért kiáltottál, hogy: „*Előre! Ezzel majd végzek én!*” S aztán a levegőbe sütötted pisztolyodat.

- Mert szégyen volna megölni egy embert, a ki a földön fetreng.

- Nem volt igazad. Ma mindkettő egy-egy bandát vezérel. Bézier József Bajusz- és Treton János Ezüzláb. Mikor e két embert megmentetted, két ellenséget bocsátottál szárnyra a köztársaság ellen.

- Lelkemre mondom, barátokat óhajtanék szerezni a köztársaságnak, nem ellenségeket.

- A landèani győzelem után mért nem lövted föbe az elfogott háromszáz parasztot?

- Mert Bonchamp is megkegyelmezett a fogoly köztársaságiaknak, s azt akartam, hogy elmondhassák, hogy a köztársaság meg kegyelmet adott a fogoly királyságiaknak.

- De hát akkor Lantenacnak is megkegyelmezesz, ha elfogod?

- Nem.

- Miért? Ha megkegyelmeztél a háromszáz parasztnak.

- A parasztnak nem tudják, hogy mit csinálnak, de Lantenac tudja.

- De Lantenac rokonod?

- Franciaország az én legelső rokonom.

- Lantenac aggastyán.

- Lantenac idegen. Nem ismerem korát. Lantenac az angolokat hívja Franciaországba. Lantenac a haza ellensége. Köztem és közte a harcz nem végződhetik másképp, csak az ő halálával, vagy az enyémmel.

- Gauvain, jusson eszedbe e szó.

- Megmondtam.

Csend állt be s mindketten egymásra tekintettek.

Gauvain kezdte újra.

- Véres emléke lesz e 93-iki évnek.

- Vigyázz, szólta Cimourdain. Vannak kegyetlen kötelességek. Ne vádold, a ki nem érdemel vádat. Mióta lett az orvos hibája, ha valaki beteg? Igen, e rettenetes évet az jellemzi, hogy nem ismer könyörületet. Miért? Mert ez a forradalom nagy éve. Ez az év, a melyben most vagyunk, megtestesülése a forradalmi eszmének. A forradalomnak egy ellensége van: a régi világ, s a forradalom könyörtelen kiirtja azt, mint a hogy a sebésznek egy ellensége van: a rák, mely iránt nem érezhet könyörületet. A forradalom gyökerestől kiirtja a királyságot a király személyében, az aristocratiát a nemes, a kényuralmat a katona, a babonát a pap, s a barbárságot a bíró személyében, egyszóval a zsarnokságot mindazok személyében, a kik zsarnokok. A műtét borzasztó, de a forradalom biztos kézzel végzi. Hogy az egészséges test egyrészét is föl kell áldozni, kérdezd meg Boerhavet, mit tart róla. Micsoda tályogot lehet kimetszeni vérzés nélkül? Micsoda tűzvészt eloltani a nélkül, hogy föl ne áldoznánk valamit? Ép e

rettenetes kényszerűségek a siker föltételei. A sebész hasonlít a mészárosához; a mütő olyan, mintha a hóhért látná az ember. A forradalom is olyan, de híven végzi gyászos munkáját. Megcsonkít, de megment. Hogyan? Te kegyelmet akarsz kérni tőle a fekély számára. Azt akarod, hogy hagyja bántatlan a mérges anyagot? Nem hallgat rád. Kezében tartja a kést s bevégzi a mütétet. Mély metszést ejt a civilisatió s e metszés ad új egészséget az emberi nemnek. Fáj? Kétségkívül. De meddig tart a fájdalom? Csak míg a mütét bevégződik. Aztán élni fogsz. A forradalom amputálja az embert. Most 93-ban még vérzik a metszés.

- A sebész nyugodt, szólt Gauvain, s az emberek, a kiket én látok, erőszakoskodók.

- A forradalomnak, viszonzá Cimourdain, kemény marku munkásokra van szüksége. A forradalom eltaszít magától minden kezét, mely reszket. Nem hisz, csak a kérlelhetlenségben. Danton rettenetes, Robespierre hajthatatlan, Saint-Just tántoríthatatlan, Marat engesztelhetlen. Vigyázz, Gauvain; e nevekre szükségünk van. Nekünk annyit érnek, mint egy-egy hadsereg. Elrémítendik Európát.

- S tán a jövőt is, szólt Gauvain.

Megállt, aztán újra folytatá:

- Egyébként, mesterem, te tévedsz, én nem vádoló senkit. Szerintem a forradalom igazi szempontja az, hogy senki sem felelős. Senki sem ártatlan, és senki sem bűnös. XVI. Lajos bárány, ki az oroszánok közé esett. Futni, menekülni akar, védni igyekszik magát; harapna is, ha tudna. De nem oroszán, a kinek akarata volna. Ingadozását vétkül számítják be neki. A megmérgezett bárány fogait vicsorgatja. Áruló, mondják rá az oroszánok. S megeszik. Aztán összekapnak egymásközt.

- A bárány oktalan állat.

- Hát az oroszánok micsodák?

E válasz gondolkodóba ejtette Cimourdaint. Aztán fölemelte fejét s így szólt:

- Ez oroszánok értelmek, eszmék, elvek.

- Teremtői a rémsziszternek.

- A forradalom egyszer igazolni fogja a rémszisztert.

- Félek, hogy a rémsziszter fogja meggyalázni a forradalmat.

S Gauvain folytatá:

- Szabadság, egyenlőség, testvériség, a béke és egyetértés hitágazatai. Miért tüntessük föl őket oly ijesztő színben? Mít akarunk mi? Meghódítani a népeket az egyetemes köztársaságnak. Nos, ne rémítsük el tehát. Mire való a megfélemlítés? Ijesztő vázzal a népeket ép oly kevéssé csalogathatjuk, mint a madarakat. Nem szabad roszat cselekedni, azért, hogy abból jó származzék. Nem szabad a trónt ledönteni, hogy a vérpad fönmaradjon. Halál a királyoknak s élet a nemzeteknek. Üssük le a koronákat, kiméljük meg az emberek fejeit. A forradalom az egyetértés és nem a rettegítés. A nemes eszméknek rosz szolgálatot tesznek a kegyetlen emberek. Nekem az emberi nyelv legszebb szava a kegyelem. Én nem akarok vért ontani, csak mikor a magamét koczkaztatom. Egyébként én csak harcolni tudok s csak katona vagyok. De azt tartom, hogy ha nem lehet megbocsátni, akkor nem érdemes győzni. A csata tüzében legyünk ellenségünknek ellenségei s a győzelem után testvéreik.

- Vigyázz, ismétlé Cimourdain most már harmadszor. Gauvain, te több vagy nekem mint fiam, vigyázz!

S elgondolkodva utána tevé:

- Az ily időkben, mint a mienk most, a könyörület az árulás egy neme lehet.

A ki e két embert hallotta beszélni, azt hitte volna, hogy a kard s a hóhérbárd folytatnak párbeszédet.

VIII. Dolorosa.

Az alatt az anya kisdedeit kereste.

Ment, a merre szeme látott. Hogyan éldegélt? Lehetlen elmondani. Ő maga sem tudta hogyan. Járt kelt éjjel-nappal. Kéregetett, füvet rágott, a föld volt ágya, csillagos ég takarója, bokrok alatt hált, néha esőben és szélben.

Faluról falura barangolt, tanyáról tanyára, kérdezősködve. Megállt a küszöbön. Ruhája rongyokban csüngött le róla. Néha befogadták, néha elkergették. Ha nem eresztették be a házakba, elment az erdőkbe.

Nem ismerte a vidéket, nem ismert semmit a siscoignardi majoron s az azéi parochián kívül. Nem tudta merre jár s minduntalan vissza-visszatért. Ujra végig ment egy-egy uton, melyen már áthaladt, sokat lótot-futott hiába, majd az utczák kövezetén, majd az országutakon, majd meg az erdei gyalogösvényeken. E kóborló életben elnyűtte ócska ruháit. Eleinte czipőben járt, azután mezitláb, azután vérző mezitelen lábakkal.

Keresztül kasul ment, ott a hol harczoltak, a hol lövöldöztek; ő nem hallotta, nem látta, nem kerülte; gyermekeit kereste. Minden fenekestől föl lévén forgatva a vidéken, nem voltak itt sem csendőrök, sem birák, semmi hatóság. A szegény asszonynak nem gyűlt meg velök a baja, csak járókelőkkel találkozott.

Megszólította őket. Megkérdezte.

- Látták-e valahol az én három kis gyermekemet?

A járókelők fölemelték fejeiket.

- Két fiut, egy lányt, szólt az asszony.

Aztán folytatta:

- René-Jeant, Gros-Alaint, Georgettet? Nem látták valahol?

S tovább beszélt.

- A legnagyobb ötödfél éves, a legkisebb húsz hónapos.

Aztán hozzátette:

- Nem tudják megmondani, hol vannak? Elvitték őket tőlem.

Az emberek ránéztek s ebből állt minden feleletök.

Látván, hogy nem értik meg, így szólt magában:

- Nem az ő gyermekeik, azért nem értik.

Az emberek odább mentek. Akkor a szegény asszony megállt, nem szólt többet s körmeivel marcangolta össze keblét.

Egyszer mégis találkozott egy paraszttal, a ki meghallgatta őt. A jó ember gondolkozni kezdett.

- Várj csak, szólt; három gyerek?

- Igen.

- Két fiú...?

- Meg egy leány.

- Azokat keresed?

- Igen.

- Hallottam, hogy egy nagyságos ur elvitt három kis gyereket s hogy ott vannak most nála.

- Hol az az ember? kiáltott az anya. Hol vannak a gyermekeim?

A paraszt viszonzá:

- Eredj Tourgueba.

- Ott találom gyermekeimet?

- Meglehet, hogy ott találsz.

- Hogy mondtad?...

- Tourgue.

- Micsoda hely az a Tourgue?

- Hát valami hely.

- Falu, kastély, majorság?

- Én soha sem voltam ott.

- Messze van?

- Nem igen közel.

- Melyik oldalon?

- A fougéresi erdő körül.

- Merre mennek oda?

- Most Vantortesban vagy, szólt a paraszt, balra hagyod Ernéet, jobbra Coxellest, átmégy Lorchampon, s átkelsz a Leruoxon.

S a paraszt nyugat felé mutatott kezével.

- Csak mindig egyenest napnyugot felé tarts.

Mielőtt a paraszt visszavonta volna kinyújtott karját, az asszony már útnak indult. A paraszt utána kiáltott:

- De vigyázz. Ott verekednek.

Az asszony vissza sem fordult, hogy feleletet adjon s egyenest ment tovább.

IX. Egy vidéki várkastély.

I. LA TOURGUE.

Az utas, ki negyven évvel ezelőtt Laignelet felől jött be a fougéresi erdőbe, s a parignéi oldalon ment ki, egy komor épületet talált, a lábaserdő szélén. A mint kilépett a sűrűségből, egyszerre csak a tourguei kastély sötétlett előtte.

Nem az élő, hanem a holt kastély. A rongyolt, átlyukgatott, repedező, omladozó tourguei kastély. Mikor egy épület romba dőlt, olyan mint az ember, a ki kisértette vált. Nem lehet ijesztőbb látványt képzelni, mint a tourguei kastély. A mit látott az ember, csak egy magas kerek torony volt, mely egyedül állt az erdő szélén, mint valami bunyik. Egy hegyes szikla csúcsán emelkedék e torony s római építménynek látszott, annyira tömör és szilárd volt, s annyira egyesült e roppant kőhalmazban a hatalom és a rom kifejezése. Féligmeddig rómainak is lehetett mondani, a mennyiben román stílusú vala; a kilencedik században kezdték építeni, s a tizenkettedikben fejezték be a harmadik keresztesháború után. A csücskös ablak és ajtónyílások tanuskodtak koráról. Ha fölhágtott az ember a meredeken, egy rést vett észre; belépve, oda benn üresnek találta belsejét. Olyan forma volt az egész, mint egy földre borított óriási kőtárogató belseje. Tetejétől aljáig semmi rekeszfal; hiányzott a tető, hiányzott a talp; csak bolthajtások és kémények kiemelkedései látszottak, sólyomcsőrű lőrések különböző magasságban, falpárták gránit pazkövekből s néhány keresztgerenda, mely az emeleteket jelölte. A kolosszális fal tizenöt láb vastag volt az alján és tizenkét láb a tetején; itt-ott hasadékok és lyukak rajta, melyek valaha ajtók lehettek, s melyeken át kilátszottak a lépcsők az épület homályos belsejéből. Az utas, ki este lépett be ide, a baglyokat, a kuvikot, a lappantyút, a kecskefejűt hallhatta üvölteni, s lába alatt tuskét, kövecseket és gyíkokat talált, míg feje fölött egy sötét kör közepéből, melyet a torony tetejének széle képezett, s mely egy nagy kút szájához hasonlított, a csillagok néztek be.

Azt mesélték a vidéken, hogy e torony felső emeletein titkos ajtók rejtőznek, Juda királyainak sírboltajtaihoz hasonlók, egy-egy sarkon forgó nagy kőből kivágva, mely kinyílik, aztán bezárul, s eltűnik a kőfalban. Ez építésmódot a kereszties háborúk idejében hozták be a csücskös építészettel. Ha ez ajtók zárva valának, lehetetlen volt azokat megtalálni, annyira bele illettek a fal többi kövei közé. Még ma is láthatni eféle ajtókat a Libanon rejtélyes városaiban, melyek a Tiberius idejéből, mikor tizenkét város elpusztult, megmenekültek.

II. A RÉS

A rés, melyen át az ember a romok közé belépett, egy akna által repesztett nyílás volt. Szakértő, a ki ismerős Errard, Sardé és Pagannal, rögtön láthatta, hogy ez akna tudományos alaposággal készült. A papsapka alakú tűzkamra a fölrobbantandó bástyafal vastagságához volt arányosítva; beférhetett legalább két mázsa lőpor. Kigyózó-csatorna vezetett hozzá, ami sokkal jobb, mint az egyenes csatorna. Az akna által okozott összeomlás tisztán mutatta a sziklafal átszakításában a löporkolbász nyomát, mely tyúktojásnyi vastag átmérővel bírt. A robbanás mély rést szakított a falon, melyen át bemehettek az ostromlók.

E torony, mint világosan látható vala, rendszeres ostromokat állt ki különböző időszakokban. Egészen átlyukgatták a golyók; és e golyók nem mind egy időbeliek valának. Minden golyó másféle nyomot hagy a falon; s mindegyik itt hagyta nyomát a kastélyon, a tizennyedik századbeli kőgolyóktól kezdve, a tizennyolcadik századbeli vasgolyóig.

A rés a kastély hajdani földszintjére vezetett be. Szemközt a réssel a torony falán a sziklába vágott kripta ajtócskája látszott, mely kripta betöltötte a torony földalatti helyiségeit egész a földszinti nagy teremig.

E földalatti boltot, mely már háromnegyedrésznire beomlott, 1855-ben ásatta ki Le Prévost Ágoston, a bernayi régész.

III. A VÁRTÖMLÖCZ.

E földalatti bolt a vártömlöcz volt. Minden kastély birt hasonló vártömlöczcel. E kripta is, mint több hason korbelti pincze-börtön, két emeletből állt. Az első emelet, hová az ajtócskán lépett be az ember, meglehetősen tágas bolthajtásos szobát képezett, a földszinti teremmel egy vonalban. E szoba falán két egyenközü és függélyes bemélyedés látszott, melyek a bolt-hajtáson át az egyik faltól a másik falig mentek, s melyek két kerékvágáshoz hasonlítottak. Valóban két kerékvágás volt. E két redőt a falra két kerék vágta be. Hajdan, a hűbéres időkben e szobában történt az elítéltek fölnégyelése, sokkal csöndesebb módon s nem oly zajosan, mintha négy ló farkára kötötték volna őket. Két kerék létezett itt, oly nagy, hogy egész a falhoz s föl a boltozathoz értek. Mindenik kerékhez oda kötötték egy karját s egy lábát az elítéltnak, s aztán elkezdték ellenkező irányban forgatni a kerekeket, a mivel szétszakították az embert. Nagy erő kellett hozzá; azért láthatni a bevágást a kőben, a hol a kerekek a falhoz értek. Viandenben még ma is láthatni egy ilyen fajta szobát.

E szoba alatt még egy másik terült el. Ez volt az igazi vártömlöcz. Ide már nem ajtón jött be az ember, hanem lyukon bujt be; a rabot hóna alá kötött kötélén, meztelen eresztették le ide, egy szelelőlyukon, mely a felső szoba talajába volt vágva. Ha oly szívós makacs természettel birt, hogy megélt, ezen a lyukon dobták le neki az élelmét. A bouillon-i kastélyban még ma is láthatni ily lyukat.

Hűs lég csapott fel e lyukon. Az alsó börtönt, mely a földszinti terem alá volt vájva, inkább lehetett kútnak mint szobának nevezni. Viz csepegett bele s jéghideg lég töltötte be. E nedveshideg lég, mely megölte az alsó rejtekben levő rabot, életben tartotta a felső tömlöczben lakót. Ez tette lélegezhetővé a börtönt. A felső börtön lakója, ki vaktában tapogatózva élt a sötét bolthajtás alatt, csak e lyukon át kapott szabad levegőt. Egyébként a ki ide leereszkedett vagy beesett, soha többé ki nem jött. A foglyot illette, hogy vigyázzon magára a sötétségben. Egy hibás lépés a felső börtönből hamar az alsóba juttatta. Az ő dolga volt. Ha szeretett élni, e lyuk örökös aggodalom tárgya volt neki; ha megunta az életet, menedéke. A felső emelet tömlöcz volt, az alsó tér. Ez összetétel hozzá illett az akkori társadalomhoz.

Őseink ezt nevezték a „tömlöcz fenekének”. Miután a tárgy maga eltűnt, a névnek nincs többé nálunk értelme. A forradalomnak köszönhetjük, hogy most már nyugodtan hallgatjuk e félelmes szót.

A torony külső falán a rés fölött, mely negyven évvel ezelőtt annak egyetlen bejáratát képezte, egy nyílást lehetett látni, szélesebbet mint a többi lőrés, s e nyíláson egy leszakadt s betöredezett vas rács csüggött alá.

IV. A HIDKASTÉLY.

E toronyhoz a réssel ellenkező oldalon három kőhidív csatlakozott, melyek még kevésbé sérültek meg. E hid ívein egy épület állt, melynek némi omladékai még fenmaradtak. Ez épületnek, melyen a tűzvész nyomai látszottak, csak befeketült gerendái álltak még fön,

melyeken átsütött a nap. Ez épület úgy állt ott a torony mellett, mint valami csontváz egy kisértet mellett.

E romot ma már egészen lebontották s nem maradt semmi nyoma. A minék fölépítésén annyi század s annyi király fáradozott, elég annak lebontására egy nap s egy paraszt ember.

A tourgue-i kastély, mely negyven év előtt rom volt, s ma már csak árnyék, 1793-ban még erősség vala. A Gauvain-család régi vára, mely nyugot felől a fougères-i erdő bejáratát védte. Ma már ez erdőt magát is alig lehet ligetnek nevezni.

E fellegvár ama nagy palakősziklák egyikén épült, a minők a Mayenne és Dinan vidékén sűrűn fordulnak elő s melyek az erdőségekben szanaszét szóróvák, mintha a titánok dobálóztak volna velök.

A toronyból állt az egész erőd; a torony alatt a szikla, a szikla lábánál ama erdei patakok egyike, melyek januárban roppant folyóvá nőnek, s júniusban kiszáradnak.

Ily módon egyszerűsítve, a középkorban csaknem bevehetlen volt ez erőd. A hid meggyön-gítette. A góth időbeli Gauvainok hid nélkül építették. Csak egy ingó palló vezetett hozzá, melyet egy bárdcsapással el lehetett szakítani. Míg a Gauvainok csak vicomteok voltak, addig tetszett nekik így s beérték vele így is; de mikor marquis-k lettek, s a barlangi életet föl-cserélték az udvari élettel, három hidívet emeltettek a folyó fölé, s hozzá simultak a lapályhoz, mint a hogy hozzá simultak a királyhoz. A tizenhetedik századbeli marquis-k s a tizen-nyolcadik századbeli marquise-nők nem igen iparkodtak bevehetlenek lenni. Versailles utánozni, az lett a jelszó, a helyett hogy: követni az ősoket.

A toronnyal szemközt, a nyugati oldalon egy eléggé magas fensik emelkedék, mely leve-zetett a lapályra; e fensik csaknem egészen a toronyhoz ért, s csak egy nagyon mély szakadék választotta el, melyben a Couesnon egyik mellékfolyója zuhogott. A hid, mely egybekötő kapcsul szolgált az erőd és a fensik közt, magas oszlopokon nyugodott; s ez oszlopokra épült, mint a chemonceaux-i kastélynál egy Mansard stílusú épület, mely lakályosabb vala, mint maga a torony. De még akkor durva szokások uralkodtak; a vár urai még szivesebben laktak a torony börtönhöz hasonló szobáiban. A mi a hid fölött álló kastélyszerű épületet illeti, azt egy hosszú csarnokká alakították át, mely bejáratul szolgált s melyet örteremnek neveztek. Ez örterem fölé, mely mintegy a földszinti helyiséget képezte, a könyvtárt helyezték, a könyvtár fölé pedig a magtárt. Cseh üvegből készült, apró karikás, hosszú ablakok, ívoszlopok az ablakok közt, érem alakban dombor faragványok a falon; három emelet; lenn kelevézek és puskák, középtűt könyvek; legfelül zabzsókók; mindez kissé vad és nagyon úrias volt.

Hozzá képest a torony durva, ormótlan.

Magasságban fölülhaladta e csinos kaczer épületet. A torony tetejéről jól lehetett ágyuzni a hidat.

A két épület, az egyik durva, a másik kipallérozott, inkább elütöttek egymástól, hogysen kiegészítették volna egymást. A két stílus közt nem létezett semmi összhangzat; mert ámbár ugylátszik, mintha a két ívnek ugyanazonosnak kellene lenni, misem hasonlít kevésbé a román boltívhez mint a klasszikai boltív. E torony, mely teljesen a rengeteghez illett, furcsa szomszédja volt e Versaillesba illő hídnak. Képzeljétek, mintha a görbe szakállú Alain karon-fogná XIV. Lajost. Megdöbentő együttlét. A két fenséges egybevegyülése visszariasztónak látszott.

Katonai szempontból tekintve, ismételjük, hogy a hid csaknem annyit jelentett, mintha a tornyot föladták volna. Megszépítették vele, de lefegyverezték; csinosodásban nyert a kastély, de erőben vesztett. A hid egy folyóban összekötötte a fensikkal. Még mindig bevehetlen maradt az erdő felől, de a lapály oldaláról már megtámadható. Azelőtt uralkodott a fensikon,

most már a fensik uralkodott fölötte. Az ellenség, mely a fõnsikot megszállja, hamar urává lesz a hidnak is. A könyvtár és a magtár az ostromlót segítik s az erõd ellen fordulnak. A könyvtár és a magtár abban hasonlítanak egymáshoz, hogy a könyv és szalma egyformán gyulékony anyag. Az ostromlóra nézve, ki hasznát akarja venni a tûznek, mindegy Homért elégetni vagy egy köteg szénát, csak égjen. A francziák megmutatták azt a németeknek, midõn fölgyújtották a heidelbergi könyvtárt, s a németek megmutatták a francziáknak, midõn leégették a strassburgi bibliothekát.

Hadászatilag tehát hibát követtek el e hid építésével, a tourgue-i kastélyhoz toldottak; de a tizenhetedik században Colbert és Louvois idejében a Gauvain hercegek csak úgy mint a Rohan vagy a Trémouille hercegek azt hitték, hogy õket többé senki sem ostromolhatja. Mindamellett mégis némi óvatossággal éltek a hid építõi. Elõször is gondoskodtak tûzvész esetére; a nyugati oldal három ablaka alá, harántékosan, vashorgokra, melyeket még egy félszázaddal ezelõtt is lehetett látni, igen erõs mentõ létrát függesztettek föl, mely fölért a hid második emeletére, s magasságban fölülhaladta a rendes három emeletet. Másodszor az ostromra gondoltak; elszigetelték a hidat a toronytól, nehéz, alacsony vasajtóval; ez ajtó boltíves vala s vaskos kulccsal záródott, melyet egyedül csak a várura által ismert rejtek helyen tartottak, s ha egyszer be volt zárva ez ajtó, döngethették, még az ágyugolyóval is daczolt.

Hogy ez ajtóhoz érjen az ember, e hidon, s hogy a toronyba bejusson, ez ajtón kellett áthaladnia. Nem volt más bemenet.

V. A VASAJTÓ

A hidkastély második emelete, mely magasan állt az ívoszlopok fölött, a torony második emeletének felelt meg; nagyobb biztonság kedvéért ily magasra helyezték a vasajtót.

A vasajtó a hid felé a könyvtárra, s a torony felé egy nagy bolthajtásos és középütt oszlopos teremre nyílt. E terem, mint mondók, a bástyatorony második emeletét képezte. Kerek volt mint maga a torony, s a szabadba nézõ hosszukás lóréseken kapott világitást. A durva kõfal egészen meztelen volt s mi sem takarta a kõveket, melyek egyébként igen arányatosan valának összeillesztve. E terembe a falba vágott csigalépcsõn kellett feljutni, a mi egyébiránt igen egyszerű dolog, mikor a fal tizenöt láb vastag. A középkorban utczáról-utczára foglaltak el minden várost, házról-házra minden utcát s szobáról-szobára minden házat. Emeletenkint ostromolták a várakat. A tourgue-i kastély e tekintetben igen szakértõleg volt berendezve s nagyon csökönös s nagyon kemény ellentállást fejthetett ki. Csak nehéz följárátú csigalépcsõn lehetett egyik emeletbõl a másikba jutni; az ajtók rézsutosan és alacsonyan épültek, s meg kellett az embernek hajtani a fejét, hogy bemelessen; az a fej pedig, mely meghajol, le is hullt; minden ajtó mögött ott várta az ostromolt az ostromlót.

Az oszlopos kerek terem alatt két hasonló szoba feküdt, mely az elsõ emeletet s a földszintet foglalta el, fölötte pedig három; ez egymásfölé rakott hat szoba legtetetjén egy kõtakaró födte be a tornyot s keskeny órházikón át ment föl az ember a lapos tetõre.

A tizenöt láb vastagságú fal, melyet átkellett törni, hogy betehessék oda a vasajtót, hosszas bolthajtást képezett, úgyhogy az ajtó, ha zárva volt, mind a torony, mind a hid felõl hetedfél láb hosszú szûk elõcsarnokkal birt; ha kinyitották az ajtót, e két elõcsarnok egymásba olvadt, s a bejárat boltozatát alkotta.

A hid felõli keskeny tornác alatt nyílt a vastag falba a csigalépcsõ ajtócskája, mely a könyvtár alatti elsõ emeleti csarnokba vezetett; ez is egy nehézséggel többet gördített az ostromló útjába. A hidkastély a fensik felõli oldalán meredek fallal végzõdött, s a hid itt megszakadt. Csak egy felvonó hidacska, mely egy alacsony ajtóra támaszkodott, kapcsolta

össze a fensikkal, s e felvonó hid, mely a fensik magassága miatt mindig rézsutos állást foglalt, az örteremnek nevezett nagy csarnokba vezetett. Ha az ostromló elfoglalta már e csarnokot, kényszerült még, hogy a vasajtóhoz juthasson, erőhatalommal elfoglalni a csigalépcsőt is, mely a második emeletbe vitt.

VI. A KÖNYVTÁR.

A mi a könyvtárt illeti, ez hosszukás terem volt, elfoglalta a hidnak egész szélességét, s egész hosszát, és csak egy ajtóval birt, a vasajtóval. Zöldposztóval bevont kétszárnyú áljajtó, melyet csak meg kellett nyomni, takarta el belülről a torony bolthajtásos bejáratát. A könyvtár falát tetejétől aljáig üvegesszekrények borították, ama finom izléssel készítve, mely a tizenhetedik századbeli asztalosmunkákat jellemzi! Hat nagy ablak, minden oldalon három s minden hidív fölött egy-egy világította meg a könyvtárt. Kívülről a fensik tetejéről be lehetett látni ez ablakokon. Az ablakközöket faragott tölgyfa-állványokon márvány mellszobrok díszítették: a bizanczi Hermolaus, Atheneus a nyelvész, Suidas, Casaubonus, Chlodvig francia király és kancellárja Anachdus, ki egyébként ép oly kevésbé volt kancellár, mint Chlodvig király.

Becses könyvek találkoztak e könyvtárban.

Egy közülök híres lett. Ódon negyedrért volt, fametszésekkel, vaskos öreg betűkkel nyomtatva czimlapjára: „*Szent Bertalan evangéliuma, a keresztyén philosophus Pantaenus dissertációjával, melyben bebizonyítatik ez evangéliumnak miképen való igazsága, nem különben Szent Bertalan egy személy legyen-e Nathánaellel*”. E könyv, melyet egyetlen példánynak tartottak, külön állványon foglalt helyet a bibliotheka közepén. A mult században kíváncsiságból sokan eljöttek megnézni.

VII. A MAGTÁR.

A magtár végre, melynek szintén hosszal alakja volt, mint a könyvtárnak, közvetlenül a tető gerendái alatt nyult el. Nagy félszerhez hasonlított, megtömve szalmával és szénával, s hat padlásablak által megvilágítva. Itt nem létezett semmi más díszítmény, csak Szent Barnabás szobra kifaragva az ajtó fölött, s alatta e vers:

„Barnabus sanctus falcem iubet ire per herbam”.

Ilyen volt tehát a tourgue-i kastély. Széles, magas, hat emeletes bástyatorony, itt-ott lőréskekkel átlyukgatva s egyetlen ki- és bejáratul egy vasajtóval, mely egy hidon épült kastélyra nyílt, hol felvonó hid zárta el a további utat; a torony mögött a rengeteg erdő; előtte egy cserjés fősík, hidnál magasabb s a toronynál alacsonyabb; a hid alatt a torony és a fensik közt mély szűk hasadék, tüskés bokrokkal, télen rohanó folyam, tavasszal patak, nyáron kövecses árok. Ilyen volt a Gauvainok vártornya.

VIII. A KEZESEK.

Julius elmúlt, augusztus jött; hős és vad szellem lengett át Franciaországon. Két kísértet lebegett a láthatáron, Marat az oldalába döfött késsel s Corday Charlotte levágott fejével. Rémissé vált minden. A mi a Vendéet illeti, a nagy harcokban megveretve, a kis portyázásra szorult, mely azonban, mint mondók, még félelmesebb folytatása volt a háborúnak. Egy roppant harcterré vált most az egész tartomány, szétszórva az erdőkben; az úgynevezett katolikus és királyi nagy hadsereget csapás csapás után érte; a Convent egy rendelete a

Vendébe küldte a mainzi hadsereget; Ancenisnél elesett nyolczezer vendéei; kiverték őket Nantesból, kiszorították Montaiguból, elhajtották Thouarsból, elűzték Noirmoutierből, Cholletből, Mortagneból és Saumborból; ki kellett üritniök Parthenayt; elhagyni Clissont, megszaladni Châtillonból. Saint-Hilairénél elvesztettek egy zászlót, megverték őket Pornicnál, Sables, Fontenay, Doué, Chateau-d'Eau, Ponts-de-Cé-nél; bekerítették őket Lugonnál, megfuttatták Chataignerayenél, szétverték La-Roche-sur-Yonnál; de azért egy részről még La-Rochellet fenyegették, más részről a guernesey vizeken egy angol hajóhad Craig tábornok alatt, kitünő francia tengerész tisztekkel, több angol ezredet tartott kiszállásra készen s csak a jeladást várta Lantenac marquistól. Ha ez angol csapatok kiszállnak, a királpárti lázadás újra győzelmesen nyomulhat elő.

Pitt egyébként nem államférfiu volt, hanem államgonosztevő. Politikája járulékaik közt az árulás is szerepel, mint a teljes fölfegyverzés járulékaik közt a tör; Pitt tört ütött a mi hazánk szívébe s elárulta saját hazáját; mert megbecsteleníteni annyit jelent mint elárulni. Angolország csalárd háborút folytatott ő alatta s ő általa. Kémkedett, csalt, hazudott. Orvvadász és álnok módra küzdött, nem iszonyodott semmitől; leszállt a gyűlölet legaprólékosabb csipkedéseihez. Mind összevásárolta a faggyút, melynek fontja őt frankra emelkedett; Lilleben egy angolnál a Pitt vendéei ügynökének Prigentnek levelét találták, melyben e sorok olvashatók: „Ne kimélje kérem a pénzt. Reméljük, hogy az orgyilkosságok ildomosan fognak végbevitetni; álrühába bujtatott papok és nők legalkalmasabbak e műveletre. Küldjön ön hatvanezer livret Rouenba s ötvenezert Caenba.” E levelet Barière olvasta föl a Conventben augusztus 1-én. E gázságokra szolgáltak válaszul Parrein kegyetlenkedései, s később Carrier hóhérlásai. A metzi és a délvidéki republikánusok hangosan követelték, hogy vezessék őket a lázadók ellen. Egy rendelet huszonnyolc utász század alakításáról gondoskodott, kiknek földadata lesz a vendéi tuskés sөvényes erdőket felgyujtani. Hallatlan vérlázító harc. Ha kialudt is egy helyütt, csak azért történt, hogy a másik helyen újra kezdődjék. Semmi kegyelem! Nem kellene foglyok! Ez volt mindkét fél jelszava. Rettenetes sötét lap a történet könyvében.

Ez augusztus hóban vétetett ostrom alá a tourgue-i kastély.

Egyik este csillag keltekor, a nyári szürkület csendjében, mialatt az erdön nem moczcant egy falevél, a földön egy fűszál, a mély csöndet pásztorkürt hangja szakítá meg. A kürtszó a torony tetejéről jött.

Tárogató felelt rá alulról.

A torony tetején egy fegyveres férfi állt; lenn a sötétben egy tábor.

Sötét alakok hemzsegtek a homályban a bástya-torony körül, lassanként kigyuladt néhány tábortűz az erdő fái alatt s a fensík cserjéi közt, s itt-ott fénylő pontok csillogtak át a sötét-ségen, mintha a föld is csillagokkal leendett behintve, mint az ég. Szomorú csillagok ezek, a háború csillagai! A fensík oldalán a tábor lenyult egész a mezőségig, s az erdő felől bemélyedt a rengetegbe. A tourgue-i kastélyt körülzárolták mindenfelől.

Az ostromló tábor kiterjedése nagyszámu sereget jelzett.

A tábor szorosán körülvette az erődöt egész a szikláig, melyen a torony állt, a hid felőli oldalon pedig egész a szakadék széléig.

Másodszor is megharsant a kürt, s másodszor szólt a hadi tárogató is.

A kürt kérdezett, a tárogató válaszolt.

A kürtszó annyit jelentett, hogy a torony azt kérdi a tábortól: Lehet-e beszélni veletek? A tárogató nyelvén meg a tábor felelt hogy: Igen!

Ez időben a vendéieket nem tekintvén a Convent hadviselő félnek s tilalmas lévén parlamentairek utján érintkezni „zsványokkal”, a hogy tudták, úgy pótolták ama közlekedést,

melyet a népjog megenged a rendes, s eltílt a polgárháborúban. Innen magyarázható ki a jelen esetben bizonyos összefüggés a paraszt kürt s a hadi tárogató között.

Az első kúrtársogás csak figyelmet akart ébreszteni, a második már egyenes kérdés: „Akartok-e meghallgatni minket?” Ha a második felszólításra hallgat a hadi tárogató, az tagadó felelet, s ha megszólal, az beleegyezés s néhány percnyi fegyverszünetet jelent.

A tárogató feleletet adván a második felszólításra, az ember, ki a torony tetején állt, megszólalt, s a lent lévők a következőt hallották:

- Emberek, a kik engem hallotok, én vagyok Gouge-le-Bruant, a kit Nyaktekercsnek hínak, mert soknak kitekertem már közületek a nyakát; másik nevem Imanus, mert még többet szándékozom megölni közületek, mint a hányat megöltem eddig. Az ujjam ott veszett Granville-nél a puskám csövén, levágtátok egy karddal, az apámat meg lenyakasztátok. Lavalban meg az édes anyámat is, meg a hugomat is Jacquelinet, a ki tizennyolcz esztendő volt. Tudjátok meg, hogy ki vagyok én.

A nagyságos urunk Lantenac marquis úr fontenayi vicomte, breton herczeg, a hét erdő örökös ura nevében szólok.

Tudjátok meg először is, hogy a mi nagyságos urunk, a marquis úr, mielőtt bezárkózott volna e toronyba, hol most körülfogtátok, szétszította a sereget és az országot az ő hat alvezére közt; Deliérenak adta a bresti és az ernée-i országutak közt eső földet; Tretonnak a Roë és Laval közti tartományt; Jacquetnek, a kit Vasgyúrónak hínak, a Haut-Meine vidékét; Gauliernek, a kit Nagy Péternek hínak, Château-Gonthiert; Lecomtenak Graant; Dubois-Guy urnak a fougères-i erdőt; és Rochembeau urnak az egész Mayenne vidékét; úgyhogy ha el is foglaljátok e várat, azzal még nincsen vége semminek, és ha a mi nagyságos urunk, a marquis úr, meghalna is, azért az Isten és a király országa: a Vendée nem hal meg véle.

A mit mondok, nektek mondom hogy tudjátok meg. A mi nagyságos urunk itt van mellettem. Én csak a szája vagyok a mivel beszél. Emberek, a kik minket ostromoltok, ide hallgassatok.

Ez az, a mit tudtokra kell adni:

Ne felejtsetek el, hogy igazságtalanságot cselekesztek, mikor háborúval jöttök ránk. Mi itt lakunk a mi szülőföldünkön s becsületesen küzdünk, a hogy tudunk és tiszták vagyunk az Isten színe előtt, mint a harmatos fű. A köztársaság támadott meg bennünket; kizavart följeinkről, felgyújtotta házainkat s kazlainkat, porrá lőtte tanyáinkat s a feleségeink és gyerekeinknek mezítláb kellett az erdőbe futni, mikor a barázda billegető ugrált még a havon. A kik itt vagytok s a kik hallotok engem, ti hajtottatok minket az erdőbe, mint a hogy a vadat hajtják, s most beszorítottok ebbe a toronyba; megöltétek vagy szétszórtátok, a kik segítségünkre jöttek; nektek ágyútok van; magatokhoz vontátok a helyőrségeket is Mortain, Barenton, Teilleul, Landivy Evran, Tinteniac és Vitréből s négyezeröttszázan vagytok mind katonák, a kik minket megtámadtak; mi meg vagyunk tizenkilenczen, a kik védjük magunkat.

Van enni valónk, van puskaorunk.

De nektek sikerült aknát ásni alánk s fölrobbantatni egy darabot a sziklánkából, meg egy darabot a kőfalunkból.

Most már lyukas lett a mi bástyánk alja, s ez a lyuk rés, a melyen bejöhetnek, habár nem látni is keresztül rajta az égig s habár a torony boltozatot csinál fölötte, s még elég erős és nem dől le.

Most már ti rohamra készültök.

Mi pedig, először is a mi nagyságos urunk, a marquis úr, a ki bretagnei herczeg s a lantenaci Szent Mária apátság világi perjele, a hol minden napra egy szent misét alapított Johanna királyné, aztán a kik itt vagyunk a torony többi védelmezői: Turmeau tisztelendő ur, a kit a

háborúban csak úgy hívunk a Nagymerő, Guinoiseau pajtásom, a kit úgy hívunk hogy Zöldrétkapitány, Chante-en-Hiver pajtásom, a kit úgy hívunk hogy Zabkapitány, Mussette pajtásom, a ki Hangyakapitány és én paraszt, ki Daon városában születtem, a hol a Moriandre patak folyik, mi mindnyájan azt mondjuk nektek:

Emberek, akik odalen vagytok, ide hallgassatok!

Három fogoly van a kezeink közt; az a három fogoly három gyerek, kiket fiaivá fogadott egy a ti zászlóaljaitok közül. Már most a ti gyerekeitek. Mi azt ajánljuk, hogy visszaadjuk nektek e három gyereket.

Egy föltétel alatt.

Ha szabadon hagytok távozni.

Ha nem hagytok, hát ide hallgassatok; nem támadhattok meg minket; csak kétfélekép; vagy a résen át az erdő felől, vagy a hidon át a fensikről. Az épületnek ott a hidon három emelete van; a legalsó emeletbe én, Imanus, a ki most veletek beszélek, én magam rakattam hat tonna szurkot s száz csomó száraz rőzsét; a felső emelet szalmával van tele; a középső könyvvel és papirossal; a vas ajtó, mely a toronyba vezet, zárva s kulcsa a nagyságos urunknál; én egy lyukat furtam az ajtó alá s ezen a lyukon egy kénköveskanócz megy át: egyik vége az egyik szurok tonnában, a másik vége a kezemben. Akkor gyujtom meg, mikor nekem tetszik. Ha nem eresztetek innen szabadon bennünket, a három gyereket bezárjuk a második emeletre, az alsó emelet fölé, a hol a kénköveskanócz és a szurok s a felső alá, a hol a szalma van, aztán rájuk csukjuk a vasajtót. Ha a hid felől rontotok be, ti magatok gyujtjátok föl az épületet; ha pedig a résen át törtök be, akkor mi; ha egyszerre rohantok a résen meg a hidon át, akkor egyszerre gyujtjuk fel az épületet ti is, mi is. S minden esetre ott vesz a három gyerek.

Már most fogadjátok el, vagy utasítsátok vissza, a mit ajánlottunk.

Ha elfogadjátok, kimegyünk.

Ha visszautasítjátok, meghalnak a gyerekek.

Elmondtam. -

Az ember, ki a torony tetején beszélt, elhallgatott.

Alulról egy hang kiáltott föl:

- Visszautasítjuk.

Kurtán és szigoruan szól e hang. Egy másik kevésbé nyers, de nem kevésbé szilárd hang utána tevé:

- Huszonnégy órát engedünk nektek, hogy adjátok meg magatokat föltétlenül.

Csönd követte e szavakat, s aztán ugyanazon hang folytató:

- Ha holnap ez óráig nem adtátok meg magatokat, rohamra indulunk.

Az előbbi nyers hang pedig hozzá tevé:

- És akkor semmi kegyelem.

E zord hangra egy másik hang felelt a torony tetejéről. Egy magas férfi alakját látták kihajolni a bástya két rovátkája közt s a csillagok világainál felismerték Lantenac marquis rettenetes képét; úgy látszék, mintha kitekintene a homályba, s keresne valakit.

- Ejha, te vagy az papom! kiálta.

- Igen, én vagyok, áruló! válaszolt a durva hang alulról.

IX. RETTENETES MINT A HAJDANKORBAN.

A könyörtelen hang valóban Cimourdain hangja volt; az ifjabb s a kevésbé rideg Gauvainé.

Lantenac marquis, midőn Cimourdain abbéra ráismert, nem csalódott.

Néhány hét alatt a polgárháború e véres földjén Cimourdain, mint tudjuk, híressé lett; nevét a legirtózatosabbak közt emlegették; azt mondták: Marat Párisban, Châliér Lyonban, Cimourdain a Vendéében. Kivetkőztették Cimourdain abbét minden tiszteletből, melylyel egykor iránta viseltettek; nem feledhették el papi ruháját. Irtóztak Cimourdaintól. A szigorúak szerencsétlenek; a ki tetteiket látja, elítéli őket; a ki lelkiismeretökbe pillantana, tán fölmentené. Lycurgus, ha nem értjük tetteinek indokát, ép oly szörnyetegnek látszik, mint Tiberius. Bármiként legyen, e két férfi, Lantenac marquis és Cimourdain abbé, egyenlő súlyt nyomtak a gyűlölet mérlegén; ép úgy szálltak a királpártiak átkai Cimourdain fejére, mint a köztársaságiak átkai a Lantenac-éra. Mindkettejüket szörnyetegnek tartották az ellenfél táborában, úgyhogy megtörtént az a furcsa eset, hogy míg Prieur de la Marne Granvilleban díjt tüzött ki a Lantenac fejére, addig Charette Noirmoutiersban a Cimourdain fejére tüzött díjt.

Jegyezzük meg, hogy e két férfi, a marquis és a pap, bizonyos pontig teljesen egyforma volt, csaknem egy és ugyanazon ember. A polgárháború bronce álarcza, mely kettős képet mutat; egyik a múlt, másik a jövő felé fordul, de mindkettő egyformán tragikus. Lantenac volt a bronc álarcz egyik képe, Cimourdain a másik; csakhogy Lantenac keserű pillantása az éj homályába veszett, Cimourdain zord homlokán pedig hajnali fény ragyogott.

A tourgue-i kastélyban ostromoltak tehát egy kis pihenéshez jutottak.

Mint láttuk, Gauvain közbenjárásának köszönhették, hogy huszonnégy órai fegyverszünetet kaptak.

Imanus egyébként jól értesült mindenről; Cimourdain intézkedései folytán Gauvainnak most már négyezer ötszáz embere volt, részint nemzetőrség, részint sorkatonaság, kikkel körülférfizta a tourgue-i kastélyban Lantenacot; tizenkét ágyút állíthatott az erőd ellen; hatot elsánczolt ütegben az erdő szélén a torony ellen, s hatot a fensikon, a hid felőli oldalon. Aláaknáztatta a várat s rést tört a torony alján.

Ha tehát a huszonnégy órai fegyverszünet letelik, a küzdelem következő feltételekkel fog újra kezdődni:

A magaslaton s az erdőben négyezer ötszáz ember.

A toronyban tizenkilencz.

E tizenkilencz ember neveit fölhasználhatni a történelemben, az elítéltetési hirdetésekben. Később talán találkozunk még velök.

Midőn a négyezerötszáz ember fölött, kik csaknem egész hadsereget képeztek már, Gauvain átvette a parancsnokságot, Cimourdain tábornokká akarta őt neveztetni. Gauvain visszatúsította, mondván: „ha Lantenacot elfogtuk, majd meglátjuk. Még semmitsem érdemeltem”.

A republikanus szokásokhoz tartozott egyébként, hogy alsórangu tiszték is vezényeltek nagy csapatokat. Bonaparte később tüzérszázados s az olaszországi hadsereg fővezére volt egyidejűleg.

Csodálatos sors érte a Gauvainok tornyát: egyik Gauvain ostromolta, a másik Gauvain védelmezte. Ez okozta, hogy kiméletes volt az ostrom, de nem a védelem, mert Lantenac marquis azok közé tartozott, kik nem kimélnék semmit, s különben is inkább Versaillesban

lakott, s egy cseppet sem viseltetett babonás ragaszkodással a tourgue-i kastélyhoz, melyet alig ismert. Csak azért menekült ide, mert nem talált más menhelyet, de máskülönben bizony lerombolta volna legkisebb lelkiismeretfurdalás nélkül. Gauvain nagyobb tiszteletet érzett őseinek fészke iránt.

Az erőd gyöngébb oldalát a hid képezte, de a bibliothekában, mely a hid fölött épült, volt a család levéltára; ha innen intézik a támadást, lehetlen kikerülni, hogy a hid a tűzvész áldozatává ne legyen, de elhamvasztani a levéltárt, úgy tűnt föl Gauvainnak, mint őseit bántalmazni. E bástyatorony volt a Gauvain-család ősi vára; e torony szolgált központul valamennyi bretagnei, miként a Louvre tornya az összes franciaországi hűbér birtokoknak; a Gauvainok minden családi emléke egybeforr ez épülettel; ő maga ott született; az élet kanyargó utai visszavezették ide mint férfit, hogy ostromot intézzen a tisztos ódon falak ellen, melyek mint gyermeket oltalmazták őt. Lehet-e oly embertelen gyermekkorának e lakhelye ellen, hogy elhamvaszsa azt? Tán saját bölcsője is ott volt még valahol, a könyvtárépület padlásainak valamely zugában!

A visszaemlékezés elérzékenyít. Gauvain meghatottan állt az ősi családi lak előtt, azért kimélte a hidat. Csak arra szoritkozott, hogy lehetlenné tegyen minden kitérést vagy menekülést ezen az uton, s hogy egy üteg által biztosítsa magát e hid ellen: támadásra az ellenkező oldalt választotta. Azért ásatott aknát és futó árkot a torony alá.

Cimourdain hagyta, hogy cselekedjék tetszése szerint, de szemrehányást tett érte önmagának; mert az ő szigorú lelke haragosan mérte minde góth ódonságokat s az épületekkel sem akart könyörületesebben elbánni, mint az emberekkel. A ki megkimél egy kastélyt, az már kezd lágyszivű lenni. Nos, ép a lágyszivűség a Gauvain gyöngéje. Cimourdain, mint tudjuk, őrszemmel kísérte őt, s megállította e szerinte veszélyes meredélyen. Azonban ő maga sem fojthatott el bizonyos titkos remegést, viszontlátva a tourgue-i kastélyt, bár csak boszusan vallotta azt be magának; érezte, hogy ellágyul, a mint megpillantja e tantermet, hol ott vannak még a legelső könyvek, melyeket Gauvainnal olvastatott; a szomszédban a falu Parigné, a hol Cimourdain lelkészkedett; itt a hidkastély, melynek felső emeletében lakott; itt a könyvtár, hol térdein ringatta s tanitgatta az abc-re a kis Gauvain; e vén négy fal közt látta, mint nő férfivá, s mint fejük szellemileg az ő szeretett növendéke, az ő lelki fia. Összerombolja és felgyujtsa-e a könyvtárt, e kastélyt, e termeket, melyek telvék az áldással, mit a gyermek fejére hintett? Megkegyelmezett a falaknak, de nem minden benső furdalás nélkül.

Megengedte Gauvainnak, hogy a tulsó oldalon kezdhesse az ostromot. A tourgue-i kastélynak volt egy vad oldala, a torony, s egy civilizált oldala, a könyvtár-épület. Cimourdain megengedte Gauvainnak, hogy csak a vad oldalán törjön rést.

Egyébként most, midőn egy Gauvain ostromolta, s egy másik Gauvain védte, ez ódon családi épület a francia forradalom közepette visszatért a hűbéres idők szokásaihoz. A rokonok közti harczok betöltik az egész középkor történetét, az Eteoklesek és Polynicesek ép úgy előfordulnak a góthok, mint a görögöknél, s Hamlet ugyanazt cselekszi, a mit Orestes cselekedett Argosban.

X.

A MEGMENTÉS ELŐKÉSZÜLETEI.

Az éjt mindkét részről előkészületekkel töltötték.

Mihelyt a komoly szóváltás, melyet hallottunk, bevégeződött, Gauvain első gondja volt hadnagyát hivatni.

Guéchamp, kivel meg kell kissé ismerkednünk, egyeneslelkű becsületes, rettenthetlen, közép-szerű ember, jobb katona mint vezér, szigorúan értelmes egész azon pontig, hol a kötelesség parancsolja, hogy nem szabad valamit megérteni, soha el nem lágyult, s nem férhetett hozzá semmi megvesztegetés, bármi alakban közeledett, sem a megvásárlás alakjában, mely megvesztegeti az értelmet, sem a könyör alakjában, mely megvesztegeti az ítélő tehetséget. Mint a ló szemei fölött a két ellenző, úgy állt kiterjesztve Guéchamp szíve és lelkiismerete fölött a fegyelem és a katonai parancsszó, s egyenest ment azon irányban, melyet e két ernyő szabadon hagyott számára. Léptei nem ingottak sem jobbra, sem balra, de az út, melyen haladt, szűk volt.

Különben megbízható ember; szigorú, ha parancsnokolt; pontos, mikor engedelmeskedni kellett.

Gauvain hevesen szólt Guéchamphoz:

- Guéchamp, egy létrát.
- Nincs, parancsnokom.
- Lenni kell.
- A fölmászáshoz?
- Nem, a megmentéshez.

Guéchamp elgondolkozott s viszonzá:

- Értem. De ahoz a mit ön tervez, nagyon magas létra kell.
- Legalább három emelet magas.
- Igen, parancsnokom, körülbelül olyan magas.
- Sőt még magasabb, mert biztosaknak kell lennünk a sikerről.
- Kétségkivül.
- Hogy van az, hogy nincsenek létráink?
- Parancsnokom, ön nem tartotta czélszerűnek a fensik felől ostromolni a tourgue-i kastélyt; beérte azzal, hogy ez oldalon csak körül zárolja; ön nem akarta a támadást a hid, hanem a torony felől intézni. Csak az aknával foglalkoztunk tehát s lemondtunk a megmászásról. Azért nincsenek létráink.
- Csináltasson egyet rögtön.
- Egy három emeletre fölnyuló létrát nem lehet rögtönözni.
- Kötöttessen össze több apróbbat.
- Ha volna.
- Keressenek.
- Nem találunk. A parasztok mindenütt szétvagdalják a létrákat, mint a hogy összetörik szekereiket s lerombolják a hidakat.
- Meg akarják bénítani a köztársaságot, az igaz.
- Azt akarják, hogy se szekerre ne tehesünk szert, se egy folyón át ne kelhessünk, se egy falat meg ne mászhassunk.
- Nekem mégis létra kell.

- Azon gondolkozom parancsnokom. Javenében, a fougères-i erdőhöz közel van egy nagy ács-műhely. Ott kapunk egyet.
- Nincs egy veszteni való percünk.
- Mikorra kell a létra?
- Holnap ilyenkorra legkésőbb.
- Egy lovaspostát küldök Javenébe. Az magával viszi a requisitionális parancsot. Javenében van egy lovas őrcsapat, az majd kíséretül szolgál. A létra itt lehet holnap naplemente előtt.
- Jó, elég lesz, szólta Gauvain, küldjön hamar. Mehet

Tíz perc múlva visszatért Guéchamp, s így szólta Gauvainhoz:

- Parancsnokom, a futár elindult Javenébe.

Gauvain fölment a fensikra s szemeit hosszasan a hegyszakadék fölött álló hidkastélyra szögezte. Az épület teteje, melyen nem létezett semmi más nyílás, csak a fölvonó hid által elzárt alacsony ajtó, szembe nézett a szakadék szélével. Hogy az ember a fensikről a hid-oszlopok aljához eljusson, le kellett ereszkedni a meredélyen, a mi nem vala lehetlen, bokorról bokorra kapaszkodva. De ha már lenn van az ostromló az árokban, ott ki lesz téve a három emeletből szórandó minden nemű golyók záporának. Gauvain teljesen meggyőződött, hogy az ostrom jelenlegi álláspontján a toronyon ütött résen keresztül kell történni a valódi támadásnak.

Megtette előkészületeit, hogy semmi szökés ne váljék lehetővé; megerősítette a szoros ostromzárt; összébb vonta a vasgyűrűt, melyet zászlóaljai képeztek a tourgue-i kastély körül, oly módon, hogy egy lélek se csuszhasék át köztük. Gauvain és Cimourdain megosztottak a teendőkön; Gauvain a maga számára tartotta az erdei oldalt s Cimourdainra bízta a fensik felőli oldalt. Abban egyeztek meg, hogy míg Gauvain Guéchamp által segítettve a rohamot fogja vezetni a futó árkon át, Cimourdain a magaslaton lévő üteg minden kanóczát meggyújtva szemmel fogja tartani a hidat és a szakadékot.

XI. MIT CSINÁL A MARQUIS?

Mialatt künn minden elkészült a rohamra, benn mindent elkészítettek az ellenállásra.

A rés, melyet a löpor szakított a torony alján, áttörte a falat, ott hol az legvastagabb volt s idomtalan boltív alakjában bevezetett az erőd földszinti helyiségébe. Kivülről az ostromlók ágyúlövésekkel még jobban kibővítették a lyukat, hogy a rohamra utat nyissanak.

A földszint, hová behatolt e rés, egyetlen nagy egészen puszta termet foglalt magába, melynek boltozatát vastag oszlop tartotta össze középütt. E terem a legtágasb az egész toronykastélyban, legalább negyven láb átmérőjű volt. A torony minden emelete hasonló, de kevésbé tág szobából állt, köröskörül a lőrésekhez alkalmazott fülkékkel. A földszinti teremnek nem voltak lőrésai, nem volt semmi ablaka, semmi szelelő-lyuka; napvilág és szabad lég csak annyi, mint valami sirban.

E földszinti teremből nyílt a tömlöcz nehézkes ajtaja, melyen több volt a vas, mint a fa. Egy másik ajtó e teremből a felső emeletekhez vezető lépcsőre nyílt. Valamennyi lépcső a falba volt vágva.

Ez alsó terembe kell az ostromlóknak behatolniok a résen át. Ha e termet elfoglalták, akkor még hátra marad a torony elfoglalása.

Soha senki nem lakott ez alacsony teremben. Senki sem tölthetett volna ott huszonnégy órát anélkül, hogy meg ne fuladjon. Most, hála a résnek, szabadon lélegezhettek benne.

Azért nem zárták el az ostromoltak a rést.

Minek is zárták volna el? Az ágyu megint kinyitotta volna.

Betűztek a falba egy szurokserpenyőt s meggyújtották, s az kivilágította a földszinti helyiséget.

Hogyan oltalmazzák már most magukat?

Befalazni a lyukat könnyű lett volna, de hasztalan. Többet ért egy menvéd gátat emelni. Tompaszög alakjában épült, gerendákkal ellátott torlasz ez, melynek szája befelé nyílik, s mely mögül a résen berohanók fejére összpontosíthatni a tüzelést. A hozzávaló anyag nem hiányzott s elkészítették a menvédgátat, nyílásokat hagyva puskacsöveik számára. A menvédgát csúcsa a terem közepén lévő oszlophoz támaszkodott, két szárnya a fal két oldaláig ért. Mikor ezt elkészítették, alkalmas helyeken lobaknákat helyeztek el.

A marquis intézett mindent. Ő volt a teremtő, rendező, útmutató és mester egy személyben.

Lantenac ama tizennyolczadik századbeli katona-fajhoz tartozott, kik nyolczvan éves korukban még városokat mentettek meg. Hasonlított Alberg grófhhoz, ki csaknem száz éves aggasztán korában elűzte Riga alól a lengyel királyt.

- Bátran barátim, szólt a marquis, e század elején, 1713-ban XII. Károly Benderben egy házba elzárkózva háromszáz svédvel föltartóztatott huszezer törököt.

Eltorlaszolták a két alsó emeletet, elbástyázták a szobákat, rovátkokkal ellátták a fürkét, szarufákat vertek be az ajtók mögé; csak a csigalépcsőt hagyták szabadon, mely egyik emeletről a másikra fölvezetett, mert arra szükségük volt, hogy közlekedhessenek, s ha azt betemették volna, nagyobb kárt okoz az ostromlóknak, mint az ostromlottaknak. Egy gyöngé oldal mindig marad tehát az erődített helyek védelmében.

A marquis, ki fáradhatlan s izmos volt, mint valami fiatal ember, gerendákat emelt, követ hurczolt, jó példával járt elől, derekasan hozzálátott a munkához, parancsolt, segített, barátkozott, nevetgélt e vad csoporttal, hanem azért mindig úr maradt, büszke, leereszkedő, elegáns, komoly.

Nem tűrte meg, hogy ellenkezzenek vele. Azt mondá: „*Ha fele rész közületek föllázad, föbe lövetem a másik felével s a megmaradt részszel tovább védem e helyet.*” Az ilyesekért imádják a vezért.

XII. MIT CSINÁL IMANUS?

Míg a marquis a réssel és a toronnyal volt elfoglalva, Imanus a hiddal foglalkozott. Mindjárt az ostrom kezdetén levétette a marquis a második emelet ablakai alatt künn harántékosan függő létrát s Imanus által fölvitette a könyvtárterembe. Tán ezt a lajtorját akarta pótolni Gauvain.

Az örteremnek nevezett alsórész ablakait hármás vasrács zárta el s arra nem lehetett sem bemenni, sem kijönni. A könyvtár ablakai nem voltak vasráccsal ellátva, de igen magasan álltak.

Imanus három embert választott maga mellé, kik mindenre képesek s mindenre elszántak valának. Hoismard, kit Aranyágnak híttak, volt az egyik, a másik kettő a Fapika-testvérek. Imanus tolvajlámpát vett kezébe, kinyitotta a vasajtót s szorgosan körülnézett mindent a

hidkastély három emeletén. Hoismard, az Aranyág, ép oly engesztelhetlen volt, mint Imanus, neki is testvérét ölték meg a köztársaságiak.

Imanus megvizsgálta a szénával, szalmával fődött felső emeletet s az alsót, hová néhány szurokfazekat hozatott, melyeket lerakatott a kátrányos tonnák mellé; a rőzsét összeköttetésbe hozta a kátránytonnákkal s meggyőződést szerzett a kénköves kanócz jókarban létéről, melynek egyik vége a hidépületben, másik vége a toronyban állt. A talajra, a tonnák s a rőzse alá, egész tócsa szurkot öntött ki, melybe bemártotta a kénköves kanócz végét; aztán a könyvtárterembe, mely alatt a szurok, s mely fölött a szalma fenyegetőzött, hozatta René-Jean, Gros-Alain és Georgette bölcsőjét. Csöndesen hozták, hogy föl ne költsék a kisdedeket, kik mély álomba szenderegtek.

Egyszerű falusi bölcsők valának, fűzfavesszőből fonva, s oly alacsonyok, hogy ha leteszik a földre, a gyerek magától is kibujhatik belőle. Imanus mindegyik mellé egy csésze levest tétetett egy fakanállal. A mentő lajtorja, melyet levettek horgairól, a földön feküdt a falhoz támasztva. Imanus a három bölcsőt sorba rakatta a tulsó fal mellé, szemközt a lajtorjával. Aztán gondolván, hogy a légvonat hasznos lehet, kinyitotta a könyvtár mind a hat ablakát. Szép meleg nyári éj volt.

A Fapika testvéreket elküldte, hogy nyissák ki az alsó s a felső emelet ablakait. Az épület keleti oldalán taplószinü, vén, száraz borostyánt vett észre, mely az egész falat aljától tetejéig befutotta ezen az oldalon, s mintegy keretet képezett a három emelet ablakai körül. Imanus azt gondolta, ez sem fog ártani.

Egy pillantást vetett még mindenfelé; aztán e négy ember elhagyta a hidkastélyt s visszatért a toronyba. Imanus kétszer ráfordította a kulcsot a nehéz vasajtóra, figyelmesen megvizsgálta a roppant zárt s a megelégedés kifejezésével tekintett a kénköves kanóczra, mely az általa fűrt lyukon átment s most az egyetlen összeköttetést képezte a hid és torony közt. E kanócz a kerek szobából indult ki, áthaladt a vasajtó alatt, a szűk előcsarnokon, kigyózva lement a csigalépcső fokain, tovább kúszott a földszinti csarnok talaján s a szuroktócsában végződött a száraz rőzse közt. Imanus kiszámította, hogy körülbelül egy negyed óra kell hozzá, hogy e kanócz, ha meggyújtják benn a toronyban, lángba borítsa a könyvtárban a szuroktócsát. Miután mindent elintézett s mindent megtekintett, elvitte a vasajtó kulcsát Lantenac marquisnak, ki azt zsebébe dugta.

Vigyázniok kellett az ostromlók minden mozdulatára. Imanus fölment a torony tetejébe az őrházikóba, övére akasztva a pásztorkürtöt. Egy szemével az erdőre, másikkal a fensíkra ügyelt föl; ott hevert mellette az őrházikó ablakán a lőporszaru, egy zacskó tele golyókkal s néhány régi ujság, melyet széttépett s melyekből töltést csinált.

Mikor a nap fölkel, nyolcz zászlóaljra hintette sugarait az erdőben, oldalukon kard, hátukon tölténytáska, puskáik hegyén a feltüzött szurony, csatakészen; a fensíkon egy üteg ágyu löporos kocsikkal, töltényládákkal s kartácsszelenczékkel; benn a várban tizenkilencz ember, a ki puskáit, pisztolyait, karabélyait tölti, s a három bölcsőben a három szendergő gyermek.

HARMADIK KÖNYV. A SZENT-BERTALAN EVANGELIUMA.

I.

A gyermekek fölédredtek.

A legkisebb legelőbb.

Az alvó gyermek ébredése olyan, mint a virágnylás; mintha csak illatot lehelne üde lelke.

A huszónapos Georgette, ki májusban még szopott, a legkisebb a három gyermek között, fölemelte fejcskáját, fölült fekhelyén, piczi lábait nézegette s elkezdett csacsogni.

A fölkelő nap egy sugára épen a bölcsőre esett; bajos lett volna meghatározni, melyik szebb rózsaszín: Georgette piczi lábai, vagy pedig a hajnal?

A másik két gyermek még aludt; a férfiak rendesen lustábbak; Georgette vígan és nyugodtan gagyogott.

René-Jean haja barna, Gros-Alainé gesztenyeszín, Georgettéé szőszke. E különböző hajsزín, mely most teljesen összhangzott a különböző korrall, gyakran megváltozik később. René-Jean valódi kis Hercules volt; hason fekve aludt, két szemét a két öklére nyomva, Gros-Alain czombocskái lecsüngöttek az ágy széléről.

Mindhárman rongyokba voltak burkolva; ruházatuk, melyet a vörössapkás zászlóaljtotl kaptak, dirib-darabokra foszlott; ing nevet sem érdemel, a mi még rajtok maradt; a két fiu félmeztelen hevert; Georgetten ellenben volt valami ruhaféle, a mi egykor szoknya lehetett, de most köténynek sem vált be többé. Törődött-e valaki e gyermekekkel, nehéz lett volna megmondani. Anyjok hiányzott. E harczó vad parasztok, kik erdőről erdőre magukkal hurczólták őket, saját levesökből adtak nekik egy-egy tányérral. Eddig terjedt gondoskodásuk. A kicsinyek másként a jó isten kegyelméből éldegéltek. Mindenki uruk volt, atyjok senki. De a gyermekkor rongyokban is ragyog. Kedvesek valának így is.

Georgette csacsogott.

A mit a madár dalol, ugyanazt gagyogja a gyermek. Hymnus egyik is, másik is. Határozatlan, szakadozott, de mélyértelmű hymnus. Csakhogy a gyermek jobban ki van téve az emberi végzet szeszélyeinek, mint a madár. Innen van, hogy az emberek némi szomorúsággal hallgatják mindig, mikor a gyermek vígan fecseg. Nincs magasztosabb dallam a föld kerekiségén azon töredezett hangoknál, melyekkel az emberi lélek először szólal meg a gyermeki ajkon. E bizonytalan susogás, melyben még csak az ösztön és nem a gondolat nyilatkozik, mintha öntudatlan fölszólitás lenne az örökkévaló Igazsághoz; tán tiltakozás az élet küszöbén, alázatos, de szívreható tiltakozás; mintha e tudatlanság, mely mosolyogva néz a végtelenség elé, vádolná az alkotót a sors miatt, mely a gyöngé és tehetetlen teremtésre várakozik. A szerencsétlenség, ha később bekövetkezik, bűnhödés, hogy mégis hitt.

A gyermek gagyogása több és kevesebb a szónál. Dallam hangok nélkül, beszéd szótagok nélkül; kezdődik az égben, s nem ér véget a földön; megelőzi a születést és követi azt, folytatás, melynek soha sincs vége. E gagyogásban mindaz benn van, a mit a gyermek akkor mondott, mikor még angyal volt, s mindaz, a mit akkor fog mondani, midőn már férfi lesz; a bölcsőre nézve is létezik a tegnap s a sirra nézve is a holnap; s mindaz, a mi titokzatos a tegnap és a holnap fogalmában, belévegyül e homályos suttozásba és semmi sincs, a mi hathatós-

ban bizonyítaná, hogy van isten, van örökkévalóság, van felelősség, van jó szerencse és balsors, mint e rettentő sötétség a derült gyermeki lélekben.

Georgette nem szomorodott el attól, amit csacsogott, csupa mosoly volt kedves arcza. Mosolygott piczi szája, mosolyogtak szemei s mosolyogtak ajkgödröcskéi. E mosoly bizonyos rejtélyes megnyugvást jelzett a jövő iránt. A lélek hisz a sugárnak, mely ragyog. Az ég derült volt, a lég enyhe, az idő szép. A gyöngye teremtés, mely semmit sem tudott, semmit sem ismert, semmit sem értett, elmerülve az öntudatnélküli álmodozásba, úgy látszék, mintha teljes biztosságban érezné magát a hatalmas természet, a tisztes fák, a nyájas lombok, a csendes mezők, a zengő fészkek, a tiszta források, a zümmögő legyek, a suttogó falevelek közepette, melyek fölött az ártatlanság végtelen fényével tündökölt a nap.

Georgette után René-Jean ébredt föl, az idősb fiu, ki meghaladta a négy évet. Föülte, gyorsan kiszállt bölcsőjéből, megpillantá csészéjét, s rendén találva a dolgot, leült a földre, s elkezdte enni a levest.

Georgette csacsogása nem verte föl álmából Gros-Alaint, de alig kezdett csörögni a kanál a csészében, rögtön megfordult s szemei megnyitak. Gros-Alain három éves volt. Megpillantá saját csészéjét ő is. Csak karját kellett kinyújtani, hogy elérje. Megtette, s ki sem lépve az ágyból, térdei közé fogta a csészét, kezébe a kanalat, s René-Jean példájára hozzálátott az evéshez.

Georgette nem vette észre mit mívelnek. Ugylátszott, mintha gagyogása álmodozásának ringó hullámzását követné. Nagy, nyitott szemeivel fölfelé nézett; s mikor a gyermek fölfelé néz, akár a szoba, akár az ég boltozata van feje fölött, mindig a menny tükröződik szemeiben.

Mikor René-Jean elvégezte az evést, kanálával kivakarta csészéje fenekét, nagyot sohajtott, s komolyan szólt:

- Megettem a levesemet.

E megjegyzés Georgette álmodozását is megzavarta.

- Tetevest, szólt dadogva.

S látván, hogy René-Jean már evett, Gros-Alain meg eszik, megfogta közel álló csészéjét, s elkezdett enni ő is, többször vivén füléhez, mint szájához a kanalat.

Közben-közben szakítva a civilisatio igényeivel, ujjait mártogató a csészébe s onnan szopta le a levest.

Gros-Alain, miután bátyját utánozva jól kikutorta a csésze fenekét, hozzá ment, s szaladozni kezdtek.

II.

Egyszerre csak trombitaharsogás hangzék kívülről, lenn az erdő felől, kevély és fenyegető harsogás. A trombita e hangjára a torony tetejéről a pásztorkürt felelt.

Ezuttal a tárogatótól eredt a fölhívás s a kürt adta rá a választ.

A tárogató másodszor is rivalgott s másodszor is követte a pásztorkürt hangja.

Aztán egy távoli, de tisztán fölfogható hang szólalt meg az erdő szélén s érthetőleg kiáltá:

- Zsiványok! Intelek, ha estig meg nem adjátok magatokat, kard élire hányunk.

Mennydörgéshez hasonló hang felelt a torony tetejéről:

- Jöjjetek.

A lent álló viszonzá:

- Egy ágyulövés lesz az utolsó figyelmeztetés, félórával a roham előtt.

S a hang fölülről azt válaszolta rá:

- Csak jöjjetek.

E hangok nem jutottak el a gyermekekhez, de a tárogató s a pásztorkürt magasabban s messzebb szállt, és Georgette a trombita első rivallására fölemelte fejét, s abba hagyta az evést; amint a pásztorkürt megszólalt, letette a kanalat csészéjébe; mikor a trombita másodszor megharsant, felemelte jobbkezének piczi mutató ujját, s majd föl, majd lehajlítva mintegy trombita s az azt követő kürt harsogásának hullámzását jelölte a levegőben; s mikor a trombita is, a kürt is elhallgatott, a kicsike elgondolkodva tartotta föl ujját s gagyogva szólt: Miziki.

Ugy hisszük, hogy azt akarta mondani: „muzsika”.

A két nagyobbik, René-Jean és Gros-Alain nem ügyeltek a trombitára és pásztorkürtre; más dolog kötötte le figyelmüket; egy százlábu pinczebogár mászott át a könyvtáron.

Gros-Alain észrevette s fölkiáltott:

- Nini egy állat!

René-Jean oda futott.

Gros-Alain azt mondta:

- Csíp.

- Ne bánts, szólt René-Jean.

S mindketten elkezdtek bámulni, hogy mászik a bogár.

Georgette ezalatt megette a levesét s szemeivel két testvérét kereste. René-Jean és Gros-Alain az ablakmélyedésben álltak leguggolva, s komoly képpel nézegetve a százlábu pinczebogarat; homlokaik összeértek s hajuk egymásba vegyült; még a lélegzetüket is visszatartották a nagy bámulásban, melylyel az állatot kísérték, ki úgy látszott, nem igen van megelégedve e nagy-szerű csodálattal, mert most már megállt s nem akart tovább mozdulni.

Georgette a mint látta, hogy testvérei bámulnak valamit, tudni akarta, hogy mi az. Nem volt könnyű dolog eljutni egész hozzájuk, de Georgette mégis megkísértette. Az átjárak akadályokkal teljes volt; szanaszét hevert mindenféle a földön, fölforgatott székek, papiroscsomók, fölbontott s kiürített rakaszok, ládák, mindenféle halmazok, melyeket körül kellett kerülni; szirtekkel teljes út, hanem Georgette bátran nekiindult.

Legelőször is kimászott a bölcsojéből, ez volt az első nagy munka; aztán bebocsátkozott a szirtek közé, kigyózva átevezett a szorosokon, eltolt egy széket, átkúszott két láda közt, keresztül haladt egy papircsomón, fölmászva az egyik oldalán s legurulva a másikon, mialatt ingecskéje fölcuszott kis meztelen testéről, s ily módon érkezett végre oda, hol mint a tengerész mondaná: a nyílt tenger kezdődött, azaz meglehetősen tágas tér a padlón, mely nem volt már eltorlaszolva s hol nem kellett már több veszélylyel megküzdeni; akkor Georgette neki iramodott s négykézláb gyorsan, mint valami macska, áthaladt a terem e részén s eljutott az ablakhoz. Ott már áthághatlan akadály emelkedett előtte, a nagy lajtorja, melyet ide fektettek a falhoz, végivel az ablakhoz ért s elzárta az ablakmélyedést; Georgette és testvérei közt ily módon korlát képződött, melyen áttörni volt a nehéz föladat. A kicsike megállt s gondol-

kozott, mikor elvégezte hallgatag megánbeszédét, már elkészült rá, hogy mit csinál; elszántan belekapaszkodott rózsás ujjacskáival a lajtorja egyik fogába, mely függélyesen állt, s nem vízszintesen földre lévén fektetve a lajtorja; a kicsike felállni próbált lábaira, de leesett; újra megkíséرتette kétszer is, mindig meghiusult; harmadszorra végre sikerült; akkor egyenest állva s a lajtorja fogaiba egyikbe a másik után kapaszkodva, végig ment rajta. A végére érve, nem volt már támpontja, megbotlott, de kis kezecskéivel a vaskos lábtóoldalba fogódzva, megint talpra állt, átkandikált René-Jeanra és Gros-Alainra és nevetett.

III.

René-Jean ép e perczen fejezte be kielégítő eredménnyel a pinczebogár fölötti szemlélődéseit, fölemelte fejét s így szólt:

- Nőstény.

A mint Georgettet nevetni látta, René-Jean is nevetni kezdett, s a mint René-Jeant nevetni látta, Gros-Alain is nevetett.

Georgette átmászva befejezte a testvéreivel való egyesülésre irányzott hadműveletét s a kis társaság letelepedett a földre.

De a pinczebogár eltűnt.

Fölhasználta az alkalmat a gonosz s míg a gyerekek nevettek, azalatt ő elbujt a padló valamelyik lyukába.

A pinczebogarat követték más fontos események.

Először is jöttek a fecskék.

Valószínűleg a tető alatti párkányon fészkeltek. Egészen közel röpültek az ablakhoz, kissé meghökkentek a gyerekektől s nagy körben körülkanyarogva a légben, kedves tavaszi csicsérgésüket hallatták. A három gyerek elbáméskodott s elfeledték a százlábu bogárt.

Georgette a fecskékre mutatott ujjával, s gagyogott:

- Maál.

René-Jean megfeddte.

- Nem ugy mondják azt maál, hanem madár.

- Maáj, igazítá helyre Georgette előbbi megjegyzését.

S mindhárman a fecskéket nézegették.

Aztán berepült egy méh.

A méh a lélek képe. A méh virágról virágra repül, mint a lélek csillagról csillagra, s mézet merít a virágokból, mint a lélek világosságot a csillagokból.

Ez nagy zajjal jött be, hangosan döngicsélt, mintha azt akarná mondani: Itt vagyok, a rózsáknál jártam a gyerekekhez jövök. Mit csináltok?

A méh jó gazdasszony s még akkor is pöröl, mikor dalol.

Míg a méh ott benn volt, a három kis gyerek nem vette le róla szemét.

A méh beröpködte az egész könyvtárt, ellátogatott minden zugba, ide-oda csapongott, mintha csak otthon volna a köpűjében, s vigan és donogva szállt szekrényről szekrényre, bekukkantott az üvegen, mintha csak a könyvek czimeit akarná olvasgatni, s mintha ő is értene ahhoz.

Aztán bevégezte a látogatást, elment.

- Haza megy, szólta René-Jean.

- Bogár, szólta Gros-Alain.

- Nem, viszonzá René-Jean, légy.

- Légy, gagyogott Georgette.

Gros-Alain aztán egy zsineget talált, melynek végére csombók volt kötve; fölvette a földről a két ujjá közé fogta a másik végét, s a csombókos végét körben lóbálta a levegőben s nézte nagy figyelemmel.

Georgette viszont megint négykézlábuvá lett s folytatta szeszélyes ide-oda kalandozását a talajon, fölfedezte egy ócska, molyette támlásszéknek a megsebezhető oldalát; ott megállt, ujjáival kibővítette a lyukakat, s elkezdte szépen húzogatni belőle a lószórt.

Hanem egyszerre csak fölemelte egy ujját, a mi annyit jelentett: - Hallgassátok csak!

A két testvér fülelve fordította oda fejét.

Tompa, távoli dübörgés hangzott kívülről: valószínűleg az ostromló hadsereg végzett valami hadászati mozdulatot az erdőben; a lovak nyerítettek, a dobok peregtek, kocsik robogtak, lánczok csörrentek, trombiták harsogtak hivogatólag s választadólag, szilaj, zürzavaros hangok, melyek mégis bizonyos harmóniába olvadtak össze. A gyermekek gyönyörködve hallgatták.

- Az istenke csinálja, szólta René-Jean.

IV.

A zaj megszűnt.

René-Jean tovább álmodozott.

Hogyan foszlanak szét s hogyan születnek a gondolatok a kisdedek agyában? Mi az, ami rejtélyes hatalommal felkölti ez igen zavaros s igen rövid emlékező tehetséget? A kis merengő fejében homályosan egybefonódtak a gondolatok, az istenkéről az imádság jutott eszébe, az összetett kacsok s az a nyájas mosolygó arcz, mely egykor reájok tekintett, s mely nem volt itt többé, és René-Jean halkán susogá:

- Mamám!

- Mamám, szólta Gros-Alain.

- Mamám, gagyogá Georgette.

S René-Jean aztán egyet ugrott.

Ezt látva Gros-Alain is ugrándozni kezdett.

Gros-Alain rendszeren utánozni szokta René-Jean minden mozdulatát; Georgette kevésbé. A három éves utánozza a négyévest: de a huszhónapos megtartja függetlenségét.

Georgette földön ülve maradt, csak olykor olykor dadogott egy szót. Georgette nem szerette a szószaporítást.

Gondolkodó természete rövid, egytagu szavakat használt.

Végre azonban elragadt rá is a rossz példa s úgy akart tenni mint a testvérei; a három pár kis meztelen láb tánczolt, szaladozott, botorkált, nagy port ütve a vén tölgyfatalajon, a komoly márványszobrok előtt, kikre Georgette néha-néha félénken fölpillantott, mormolva:

- Bá!

„Bá” volt a Georgette nyelvén mindaz a mi emberhez hasonlított. Élő lény, vagy holt kép, mindegy a gyermeknek.

Georgette, a ki többet bukdácsolt mint járt, követte testvéreit, de jobb szeretett négykézláb futkosni.

René-Jean most egy ablakhoz közeledve, fölemelte fejét s kikukkant, hanem aztán hirtelen visszakapta s elbujt az ablakmélyedés mögötti falhoz. Valakit látott, a ki benézett. Egy katona volt a fensikon lévő táborból, ki fölhasználva a fegyverszünetet, s kissé tán meg is szegve, egész a szakadék szélére jött, honnan beláthatott a könyvtár belsejébe. Gros-Alain, mikor látta, hogy René-Jean elbujik, ő is elbujt a René-Jean mellé, Georgette szintén a hátuk mögé kuporodott. Csendesen, mozdulatlan maradtak ott, és Georgette ajkaira nyomta az ujját. Néhány perc múlva René-Jean bátorságot kapott, megint kidugni a fejét; a katona még mindig ott állt. René-Jean gyorsan visszakapta fejét s a három kicsike lélekzeni sem mert többé. Ez sokáig így tartott. Georgette végre megunt a félelmet, neki bátorodott s kinézett. A katona már eltávozott. A gyermekek megint el kezdtek futkosni és játszani.

Gros-Alain bár mindenben utánzója s bámulója René-Jeannak, birt egy saját jellemvonással is, ő mindig talált valamit. Bátyja s huga most egyszerre azt látták, hogy lélekszakadva nyargal feléjük s egy kis nyégykerekű kocsit huz maga után, a mit isten tudja hol lelt.

E bábukocsi évek óta ott hevert a porban elfelejtve, békés szomszédságban nagy szellemek könyvei s bölcsék szobraival. Valaha tán Gauvain gyermekjátéka volt, s ő játszadozott itt vele.

Gros-Alain a zsinagból ostort csinált, melyet pattogatott; nagyon büszke lett. Ilyenek a fölfedezők. Ha valaki nem fedezi föl Amerikát, fölfedez egy kis kocsit. Az is annyi.

De meg kellett osztozni a játékon, René-Jean be akarta fogni magát a kocsi elé, Georgette meg föl akart ülni.

Fölmászott. René-Jean volt a ló, Gros-Alain a kocsis. De a kocsis nem értette a mesterségét, a lónak kellett őt oktatni.

René-Jean rákiáltott Gros-Alainra:

- Mondd, hogy gyihi!

- Gyihi, ismétlé Gros-Alain.

A kocsi gördült, Georgette kigurult. Hogy tudnak sikoltani az angyalok. Georgette sikoltott.

Aztán mintha kedve lett volna sirásra fakadni.

- Kisasszony, szólt René-Jean, maga nagyon nehéz.

- Neéz, gagyogá Georgette.

S azzal aztán megvigasztalódott, hogy hát ő nehéz.

Az ablak alatti párkányok nagyon szélesek voltak; a por, melyet a szél ide hordott a fensikről, végre meggyült itt; az eső földet gyurt e porból; a szél magot hozott bele, úgy hogy végre kihajtott egy szederbokor ebből a kis csomó földből. Augusztus volt épen, a bokor tele szederrel s egyik ága benyult az ablakon. Ez ág csaknem a földig ért.

Gros-Alain miután fölfedezte a zsineget és a kocsikát, fölfedezte a szederbokrot is. Oda ment.

Leszakított egy szedret s megette.

- Én éhes vagyok, szólt René-Jean.

Georgette pedig négykézláb nyargalva sietett oda.

Most hármásával lekopasztották az ágot s megettek minden szedret. Elpajkosodtak s bemázolták képeiket. S a három kis szeráf ezekkel a vörös, bemázolt arcokkal most már három kis faunhoz hasonlított, a miben megbotránkozott volna Dante, de gyönyörködött volna Virgil. A gyerekek hangosan kaczagtak.

Olykor-olykor megszurta a tüskés szeder ujjait. Nesze semmi, fogd meg jól.

Georgette René-Jeannak nyujtotta az ujját, melyből egy kis csepp vér szivárgott ki, s a szederbokorra mutatott.

- Csip.

Gros-Alainnak is megszurta kezét a tüske, félénken tekintett a szederbokorra s így szólt:

- Bogár.

- Nem, szólt René-Jean, bot.

- Bot? Az nem jó, viszonzá Gros-Alain.

Georgettenek ismét kedve lett volna sírásra fakadni, de elnevette magát.

V.

E közben René-Jean tán megirigyelve öccsének, Gros-Alainnek fölfedezéseit, egy nagy tervet főzött ki magában. Egy idő óta, mialatt még mindig szedegette a szedret s meg-megszurta az ujját, szemei gyakran a talpas állvány felé fordultak, mely elszigetelve, magánosan állt a könyvtár közepén, mint valami emlékoszlop. Ez állványon feküdt kinyitva a szent Bertalan híres könyve.

Valóban nagyszerű és nevezetes in quarto volt. E szent Bertalan evangelioma Kölnben jelent meg 1682-ben a híres biblia-kiadó Bloeuw, latinul Coesiusnál. Húrköteles fasajtón nyomták, s nem hollandi papirosra, hanem arra a szép arab papirosra, mely iránt oly csodálattal viseltetik Edrisi, s mely selyemből és gyapotból készül s mindig fehér marad; kötése aranyozott bőr, a sarkai ezüsből; elő- és hátlapja meg ama pergamenből volt, melyre nézve a párisi pergamen-gyártók esküt tettek, hogy csak Saint-Maturin csarnokába veszik „és sehol másutt”. Fa- és rézmetszetekkel és sok ország földrajzi képével ékeskedett e könyv. Elöl a könyvnyomtatók, papiroskereskedők és könyvárusok tiltakozása volt olvasható az 1635-ki rendelet ellen, mely adót vetett „a nyers bőrökre, a sörre, a tengeri halra és papirosra”; s a czimlap hátsó oldalán a Gryphes céghez intézett dedicatio, kik Lyonban olyanok, mint az Elzevirek Amsterdamban. Egy szóval pompás példány, csaknem oly régi, mint a moszkvai „apostol”.

A könyv nagyon szép volt; tán azért nézte meg oly nagyon René-Jean. Épen egy nagy fametszésnél volt felütve, mely Szent-Bertalant ábrázolta, a mint a saját bőrét viszi a karján. Ezt

a képet alulról is lehetett látni. Mikor minden szedret megettek már, René-Jean félénk kedvteléssel pislongatott a képre és Georgette, kinek szeme követte testvére szemeinek irányát, észrevette a metszvényt s dadogva szólt:

- Csecse.

Ugylátszott mintha e szó döntött volna René-Jeannál. Gros-Alain nagy bámulására valami rendkívüli dolgot cselekedett.

Egy nagy tölgyfaszék állt a könyvtár egyik zugában, René-Jean oda ment, megfogta s egymaga az állványhoz hurcolta. Aztán mikor a szék az állványhoz ért, fölmászott rá, s két kezét föltette a könyvre.

Mikor ide fölért, nagyszerű dologra tökélt el magát; megfogta a „csecset” felülről s szépen végig szakította. Ez a szakítás részüt talált keresztül menni Szent Bertalanon, de hát nem a René-Jean hibája volt; a szentnek egész balfele a könyvben maradt egyik szemével s a fénykör egyik részével együtt, mely az apokryph evangelista fejét környezte. René-Jean aztán a szentnek másik felét az egész bőrével együtt Georgettenek ajándékozta.

Georgette elfogadta a szentet s gagyogva szólt:

- Bá.

- Hát nekem! Könyörgött Gros-Alain.

Ép úgy vagyunk az első kiszakított lappal, mint a legelső kiontott csepp vérrel. Követi a mészárlás.

René-Jean egy lapot fordított; a szent után kommentátorának Pantäenusnak képe jött. René-Jean Pantäenust Gros-Alainnak szánta.

Georgette ezalatt kétfelé szakította a maga darabját, aztán a két kis darabot négy felé, úgy hogy a történelem elmondhatná, hogy Szent Bartalan, miután Örményországban megnyuzott, a Bretagneban fölnégyeltetett.

VI.

Miután a fölnégyelés megtörtént, Georgette René-Jean felé nyújtotta kacsóját s így szólt:

- Még!

A szent és kommentátora után fanyar arc képek következtek, a glossátorok. A legelső Gavantus volt; René-Jean kiszakította s odaadta Georgette kezébe Gavantust.

Szent Bertalannak minden glossátora hasonló sorsra jutott.

Mindig büszkévé teszi az embert, ha ajándékozhat. René-Jean nem tartott meg semmit a maga számára. Gros-Alain és Georgette bámulták őt; az neki elég; meglegedett kis közönségének csodálatával.

René-Jean nagylelkősége kifogyhatatlan volt, oda ajándékozta Gros-Alainnak Pignatelli Fabriciust és Georgettenek Pater Stiltinget; oda ajándékozta Gros-Alainnak Tostat Alfonst és Georgettenek Cornelius a Lapidet; Gros-Alain kapta Hammond Henriket és Georgette Pater Robertit, Douai város képével együtt, a hol született 1619-ben. Gros-Alain kapta a könyvnyomtatók és papirkereskedők tiltakozását, Georgette pedig Gryphes testvérekhez intézett dedicatiót. Voltak térképek is. René-Jean azokat is szétosztotta. Aethiopiát Gros-Alainnak s Lycaoniát Georgettenek. Mikor mindent fölosztott, földre dobta a könyvet.

Rettenetes percz volt ez, Gros-Alain és Georgette rémülettel vegyes lelkesedéssel nézték, mint vonja redőkbe homlokát René-Jean, mint feszíti neki térdeit, mint szorítja össze markát, s mint taszítja le a nagy vaskos könyvet az állványról. Szomorú látvány egy méltóságos vén könyv, mely tántorogva földre hull. A helyéből letaszított könyv egy perczig függve maradt az állvány szélén lóbálózva, aztán lezuhant, s összezúzva, összegyürve, széttépve, szétmálva, sarkaiból kiszakítva, siralmasan elnyújtózott a pallón. Szerencse, hogy nem esett a gyerekekre.

Megijedtek, de nem ütötte őket agyon. Nem minden hódító kalandja végződik ily jól.

Mint a dicsőség rendesen, ez is nagy zajt ütött s nagy port vert.

Miután a könyvet földhöz vágta, René-Jean is leszállt a székről.

Csönd és rémület töltötte be egy perczig a termet; a győzelemtől is megijed az ember. A három gyermek összefogózkodott, nem mertek közelemeni a könyvhöz; csak távolról pislantgattak a leterített szörnyetegre.

Hanem egy kis gondolkozás után Gros-Alain erélyesen hozzálépett, s egyet rúgott rajta.

Azzal vége lett. Fölbredt a rombolás vágya. René-Jean is megrugta a könyvet, Georgette is, minek folytán földre esett ugyan, de az ülökéjére; így ülve ment neki Szent Bertalannak; a tekintély minden tisztelete eltűnt; René-Jean rárohant, Gros-Alain neki gyürkőzött, s lármásan, bódultan, diadalittasan, könyörtelen leteperte a három rózsás arcú, nevető, kegyetlen, pusztító angyal a védtelen evangélistát, kitépték a lapokat, szétszaggatták a fametszéseket, kimarkolázták a jegyzéklapokat, lefejtették a tábláit, lekaparták az aranyozott rézdiszítványokat, lefeszegették a sarkairól az ezüstkapsokat, szétrongyolták a pergament, s diribdarabra marczangolták a fenséges tartalmat, kézzel, lábbal, körmeikkel, fogaikkal dolgozva rajta.

Megsemmisítették Arméniát, Judeát, Beneventet, a hol a szentnek ereklyéi fekszenek, megsemmisítették Nathanaelt, a ki tán ugyanazon egy személy nevezett Szent Bertalannal, megsemmisítették Gelasius pápát, ki apokrifnak nyilvánította Bertalan Nathanael evangéliumát, meg minden arczképet, minden földabroszt s annyira belemerültek a vén könyv irgalmatlan szétmarczangolásába, hogy egy egér elfutott mellettük anélkül, hogy észrevették volna.

Ez igazi irtó háború volt.

Darabokra vagdalni a históriát, a legendát, a tudományt, a valódi vagy költött csudákat, az egyház latin nyelvét, a hagyományos babonákat, a vak buzgóságot, a mystériumokat; minden ízében széttépni egy egész vallást elég munka lett volna három óriásnak is, hát még három gyerekeknek. Az órák tova illantak e nagy munka alatt, de legalább bevégezték a gyerekek; nem marad ép egy porczika sem Szent Bertalanból.

Mikor már a végire jártak, mikor már kiszakították az utolsó lapot, s földön hevert az utolsó fametszvény, mikor már nem maradt a könyvből egyéb, csak a szöveg és képek csonka darabkái, szétrongyolt táblában, René-Jean föllállt, végig tekintett a kitépett levelekkel beszórt talajon és tapsolt.

Gros-Alain is tapsolt.

Georgette fölvetett a földről egy lapot, fölkel, az ablakhoz kapaszkodott, mely éppen álláig ért, s kezdte a nagy lapot apróra tépve kidobálni az ablakon.

A mit meglátván René-Jean és Gros-Alain, hasonlóan cselekedtek. Fölszedtek egy csomót, s széttépve kieregették az ablakon mint Georgette; megint fölszedtek egy csomót s megint széttépték s lapról-lapra, szétszaggatva ez apró neki bősüzt kezek által, csaknem az egész ódon könyv kiszállt az ablakon.

Georgette elmélyedve nézte, mint röpkednek a levegőben ez apró papirdarabkák s azt dadogta:

- Lipe.

S a szetmarczangolt könyv apró foszlányai eltűntek a kék levegőben.

VII.

Igy öletett meg másodizben Szent Bertalan, ki egyszer már vértanuságot szenvedett Krisztus urunk után 49-ik évben.

Eközben elérkezett az est, a hőség tikkasztó lett, pihenésre intett az alkony, Georgette álmos szemeit majd behunyta; René-Jean a bölcsőjéhez ment, kihúzta belőle a szalmazsákot, mely madrácz helyett szolgált, az ablakig vonszolta, leheveredett rá s így szólt:

- Feküdjünk le.

Gros-Alain lehajtotta fejét René-Jeanra, Georgette lehajtotta a fejét Gros-Alainre, s a három kis gonosztevő elaludt.

A nyitott ablakon át beomlott a meleg lég; mezei virágok illatát hozta a hegyszakadékokból s a halmokról az esti szellő; nyugodt és nyájas volt a láthatár; minden ragyogott, minden pihent, minden szeretetet lehelt; a nap kiárasztotta a teremtés művére ölelő karjait, a sugarakat; egészen áthatotta az embert azon édes harmónia, mely a természet nagyszerű szelidségéből származik; anyai szeretet lengett át a végtelenségen; a természet csodás az ő egész teljességében; ép oly jó, amily óriási; úgy látszik, mintha érezni lehetne, hogyan teszi rejtélyes előkészületeit ama láthatlan hatalom, mely a lények szörnyű harcában oltalmazza a gyöngéket az erősek ellen; szép volt az nagyon, tündöklése hasonló vala szelidségéhez.

A kimondhatatlanul nyájas tájon ama rezgés terült el, mely oly gyönyörűen tükröződik a mezők és folyamokon, mikor a fény és árny váltakozva játszanak rajtok; a füst fölszállt a felhőkbe, mint az álmodozó lelke a képzelet országába; madárcsoport keringett a tourgue-i kastély fölött; a fecskék benéztek az ablakokon, mintha meg akarnák tudni: jól alusznak-e a gyermekek?

Gyönyörű csoportozatot képeztek a kicsinyek, egymásra dőlve, mozdulatlan, fél meztelen, mint három kis Ámor; imádandó ártatlan lelkek, mind hármuk életkora összevéve sem tett kilencz évet; paradicsomi álmokat álmodtak, melyek viszfénye mosolygó ajkaikon ragyogott; tán az Isten beszélgetett velök füleikbe sugdosva; hisz az ő nevök minden emberi nyelven az, hogy: a gyöngék és áldottak; az imádandó ártatlanok! Minden csendes volt körülök, mintha az egész világegyetem csak az ő ártatlan mellecskéiknek pihegését hallgatná; a lomb nem susogott, a fű nem zizegett; úgy látszik, mintha az egész csillagboltozatos világ visszafojtaná lélekzetét, hogy ne háborgassa e három alázatosan szendergő angyalkát, s nem képzelhető valami magasztosabb mint a természet e nagyszerű tiszteletnyilvánítása ez apróság iránt.

A nap épen lemenőben volt, s csaknem a láthatár szélét érinté már. Egyszerre az erdő felől egy villámlás, melyet erős menydörgés követett, szakítá meg a mély csöndet. Egy ágyúlövés történt, a viszhang fölkapta a dőrejt s dübörögve vitte odább. Hosszan tartott az ijesztő mormogás, halomról halomra szállva. Georgette fölébredt.

Fölemelte kissé fejét, ujjacskájával fölmutatott s gagyogott:

- Bum!

A dörgés megszűnt, minden elcsöndesült. Georgette ismét lehajtotta Gros-Alainra fejét s elszenderült.

NEGYEDIK KÖNYV. AZ ANYA.

I. Jön a halál.

Ez este az anya, kit vaktában járn-kelni láttunk, még mindig utban volt, bár egész nap ment már. Egyébként ebből állt minden nap története; menni szüntelen s nem állni meg soha. Mert ha fáradságtól elbágyadva, álomba dőlt is valami zugolyban, hol elérte az éj, azt ép oly kevéssé lehetett nyugalomnak nevezni, mint tápláléknak azt, amit itt-ott eddegélt, csipkedve mint a madár. Csak ép annyit evett s annyit aludt, hogy bágyadtság miatt holtan ne rogyjon össze.

Egy elhagyott pajtában töltötte a mult éjt; a polgárháború mindenhol hagy efféle omladékot maga után; egy kopár földön négy puszta falat talált a szegény asszony, az ajtót tárva s egy kis szalmát a földnek egy maradéka alatt; ledőlt e szalmára s e föld alá. Érezte a szalma alatt elsuhanó patkányokat, s látta a lyukas tetőn át a fölkelő csillagokat; de legalább aludt pár órát; aztán fölkelte még sötét éjjel s útra kelt, hogy lehető jódarabot menjen, mielőtt még keményen süt a nap. A ki nyáron gyalog utazik, kedvesebb annak az éjfél mint a dél.

Igyekezett követni, a mennyire tudta, a vautortes-i paraszt által adott utbaigazítást; amennyire csak lehetett, nyugot felé tartott mindig. Ha mellette lett volna valaki, hallotta volna, hogy szüntelen e szót susogja: - Tourgue. - A három gyermeke nevén kívül csak ez egyetlen egy szót tudta még.

Míg mendegélt, elgondolkozott. A szokatlan eseményekre gondolt, melyeken átment; eszébe jutott mindaz a mit szenvedett, mindaz a mi érte őt; a pirongatások, a bántalmak, melyeket türnie kellett, a gyalázatos föltételek, melyeket eléje szabtak s melyeknek alá kellett magát vetnie, majd hogy háló helyet, majd hogy egy darab kenyeret kapjon, vagy egyszerűen csak annyit, hogy megmutassák neki az utat. A nő, ha nyomorult koldus, szerencsétlenebb mint a férfi, mert ő a gyönyör eszköze. Mily iszonyatos volt e bolyongó út! Egyébként neki bármi mindegy, csak föltalálja gyermekeit.

A hová mai nap legelőször érkezett, az egy falu volt az országút mentében. Alig hasadott a hajnal; még minden éji homályban úszott; néhány kapu mégis félig kinyílt már a nagy-utczán, s kíváncsi fejek kandikáltak ki az ablakokon. A lakosok izegtek-mozogtak, mint egy nyugtalankodó méhraj a köpüben. Valami zaj, kerekek és lánczok csörömpölése riasztotta fel őket.

A templom előtti téren bámész csoport álldogált s nézegette, mint ereszkedik le valami az országúton egy halomról a falu felé. Négy kerekü terhes szekér volt, öt ló lánczos szerszámokkal belefogva; a szekéren faalkotmány, mely hasonlított egy rakás hosszú gerendához, s középütt valami idomtalan furcsaság; mint halottlepel borította be az egészet egy nagy kocsiernyő. Tíz lovas ment a kocsi előtt, tíz meg utána. Háromszögű kalap a fejeiken s vállaik fölött valami fénylő, a mi kivont kard hegyének látszott. Ez az egész kíséret, mely lassan közelgett, élesen kivált sötét körvonalával a láthatárról. Sápadtan emelkedett fel mögöttük a hajnal.

Bejöttek a faluba s a templomtér felé haladtak.

Kissé kivilágosodott, mialatt a szekér leereszkedett s most tisztán szemügyre lehetett venni a kísérő csapatot, mely árnyak csoportjához hasonlított; egy szó nem hangzék ajkaikról.

Csendőrök voltak a lovasok. Kezükben csakugyan kivont kard. A kocsi takarója fekete.

A szerencsétlen bujdosó anya szintén ekkor lépett be a faluba, s épen azon perczben közeledett a parasztok csoportjához, mikor megérkezett a térre a szekér és a csendőrök. Susogva kérdezősködtek s feleltek az emberek.

- Mi az?

- A guillotine.

- Honnan jön?

- Fougéresből.

- Hová megy?

- Nem tudom. Azt mondják, egy kastélyhoz viszik Parignén innen.

- Parignéba!

- Vigyék ahová akarják, csak itt nálunk ne maradjon.

E nagy terhes szekér, valami halottas lepel formával betakarva, e fekete lovak, e csendőrök, a lánczok csörgése, az emberek némasága, a hajnali szürkület, mindez összevéve kísérteties látványt képezett.

Átmentek a téren s elhagyták a falut; a falu völgykatlanban feküdt két halom közt s a parasztok, kik mintegy rémülettől megkövülten maradtak ott helyben, egy negyedóra mulva újra megjelenni látták a komor gyászmenetet az átelleni halmom. Dübörögtek a nagy vaskos kerekek, a lánczszeres csörömpölt, mintha dideregne a hús hajnali szélben, a kardok csillogtak; a nap fölkel, az út fordult és minden eltűnt.

Ugyanazon perczben történt ez, mikor Georgette fölbredt a könyvtárteremben még szunnyadozó testvérei mellett, s rózsás kis lábacskaiknak jó reggelt kívánt.

II.

Szól a halál.

Az anya bámulva nézte a komor furesa jószágot, a mint elhaladt előtte, de nem értette hogy mi az, s nem is igyekezett megérteni, mert egy más látvány lebegett szüntelen szemei előtt: elvesztett gyermekeinek képe.

A szekér elhagyta a falut; az asszony is, nemsokára az elhaladó kíséret után, s ugyanazon utat követte, néhány lépésnyire a második csendőr csapat után ballagva. Egyszerre csak eszébe jutott e szó: „guillotine”; „guillotine?” gondolta magában. Ez a szegény vad teremtmény azt sem tudta, mi az; de ösztöne sejtette vele, reszketett a nélkül hogy meg tudná mondani miért; borzasztónak látszott neki, hogy e gyászmenetet kövesse, befordult balra, elhagyta az utat s nekiindult az erdőnek, mely a fougéres-i erdő volt.

Egy ideig bolyongva, végre egy tornyot s háztetőket pillantott meg. Az erdőszéli faluk egyikét. A szegény asszony bement oda. Éhezett.

E falu azok közé tartozott, hol a köztársaságiak katonai őrállomást állítottak.

Az asszony bement egész a térig, a falu házáig.

E faluban is izgatottság és aggodalom uralkodott. Nagy csoport tolongott a falu háza előtt, melynek ajtajához néhány lépcső vezetett föl. A lépcső tetején egy katonától környezett ember nagy hirdetményt tartott a kezében.

Jobbján egy dobos, balján egy ember állt csirizes fazék- és pamacsçal.

Az erkélyen, a bejárat fölött, a polgármester, parasztöltönyén átkötött tricolor övvel.

Az a másik ott lent a nyilvános kikiáltó volt.

Vállsallangján, melyet hivatalos körutjában szokott használni, kis uti táska függött; látszott, hogy faluról falura jár, s hogy az egész vidéken kell valamit kikiáltania.

Mikor Michelle Fléhard közeledett, ép akkor bontotta ki a hirdetményt a kikiáltó, s elkezdte hangosan fölolvasni.

- „Az egy és oszthatatlan francia köztársaság nevében.”

A dob megperdült. A népcsoport hullámozott. Némelyik levette a sapkáját, mások szemökre huzták a kalapot. Ez időben s ezen a vidéken a fővegéről jóformán meg lehetett ismerni, kinek mi a politikai véleménye; kalapot a királpártiak, sapkát a köztársaságiak viseltek. A zavaros suttogások megszűntek, mindenki oda figyelt. A kikiáltó olvasta:

- „...A nekünk adott rendelet, a jóléti bizottmány által reánk ruházott teljhatalomnál fogva...”

A dob másodszor pergett. A kikiáltó folytatta.

- „...A nemzetgyűlés határozatának értelmében, mely szerint a fegyverrel kezökben elfogott lázadók törvényen kívül helyeztetnek, s fejvesztés terhe alatt tiltatik menhelyet nyújtani nekik, vagy szökésüket bármi módon elősegíteni...”

Egy paraszt odasugott a szomszédjához:

- Mi az a fejvesztés terhe?

A szomszéd viszonzá:

- Én bizony nem tudom.

A kikiáltó tovább olvasta a hirdetményt.

- „...Tekintve az ápril 30-iki 17-ik törvényezikket, mely teljhatalommal fölruhazza a lázadók ellen kiküldött biztosokat és albiztosokat, rendeljük s ezennel törvényen kívül helyezzük...”

Egy perczig megállt s azután folytató:

- „...Az alább következő nevek és álnevek alatt ismert egyéneket; névszerint:...”

Az egész csoport oda fülelt.

A kikiáltó hangja menydörgővé vált, a mint fölolvása.

- „...Lantenac, zsvivány...”

- A nagyságos ur, suttogá egy paraszt.

S az egész tömeg susogni kezdett:

- A nagyságos ur!

A kikiáltó folytatta:

- „...Lantenac, volt marquis, zsvivány. - Imanus, zsvivány...”

Két paraszt egymásra pislantott.

- Ez Gouge-le-Bruant.

- Igen, a Kéknyaktekercs.

A kikiáltó folytatta a névsort.

- „...Nagymerő, zshivány...”

A gyülekezet mormogá:

- Ez pap.

- Igen, Turmeau tisztelendő ur.

- Az ám, plébános ott valahol az erdőn tulnan.

- Az hát, meg zshivány, szólt egy sapkás ember.

A kikiáltó olvasá:

- „...Boisnouveau, zshivány. - A két Fapika, zshiványok. - Houzard, zshivány...”

- Ez Quelen ur, szólt egy paraszt.

- „...Kosaras, zshivány...”

- Ez Sepher ur.

- „...Helyrefő, zshivány...”

- Ez meg Jamois ur.

A kikiáltó folytatá olvasmányát, mit sem törődve a magyarázatokkal.

- „...Gruinoiseau, zshivány. - Chatenay, más nevén Robi, zshivány...”

Egy paraszt oda sugott a másikhoz:

- Gruinoiseau, ez a Szőke, Chatenay meg Saint-Ouenból való.

- „...Hoisnard, zshivány”, folytatá a kikiáltó...

A tömeg közt ily megjegyzések hallatszottak:

- Ruilléből való.

- Onnan, Aranyágnak hívják.

- A testvérét Pontorsonnál ölték meg.

- Szép, tizenkilencz éves fiatal legény volt.

- Csend, szólt a kikiáltó. Következik a névsor vége.

- „...Belle-Vigne, zshivány, - Duda, zshivány. - Hatvágás, zshivány. - Brin-d'Amour, zshivány...”

Egy legény megcsipte egy lánynak az állát. A lány nevetett.

A kikiáltó folytatá:

- „...Télidal, zshivány. - Macska, zshivány...”

Egy paraszt megjegyzé:

- Ez Moulard.

- „...Tabouze, zshivány...”

Egy másik paraszt megjegyzé:

- Ez Gauffre.
- Gauffre-ék ketten vannak, tevé hozzá egy asszony.
- Mindakettő a javából való, mormogá egy legény.

A kikiáltó megrázta a hirdetményt, s a dobos megverte a dobot.

Aztán folytató az olvasást:

- „...A fent megnevezettek, bárhol találtassanak, elfogatásuk után, ugyanazonosságok bebizonyítottván, azonnal halállal büntettetnek...”

Zúgás támadt a tömeg közt.

A kikiáltó folytató:

- „...Bárki, a ki menhelyet ad a fentnevezetteknek, vagy szökésüket elősegíti, azonnal halállal büntettetik...”

A tömeg elnémult.

- „...Aláírva: A jóléti bizottmány által kiküldött kormánybiztos, Cimourdain...”
- Pap, szólt egy paraszt.
- A parigné-i volt plébános, szólt egy másik.

Egy polgár ily megjegyzést tett:

- Turmeau, Cimourdain. Egyik fehér pap, a másik meg kék.
- Mindkettő fekete, szólt egy másik polgár.

A maire, ki az erkélyen állt, leemelte kalapját s fölkiáltott:

- Éljen a köztársaság!

A dobpergés jelentette, hogy a fölkiáltó nem végezte még be egészen. Csakugyan intett is a kezével.

- Csend, szólt. Következik a kormány hirdetményének a vége, aláírva az expeditionális hadoszlop vezére, Gauvain parancsnok által.
- Halljuk, kiabálták a tömegből.

S a kikiáltó olvasta:

- „...Halálbüntetés alatt...”

Mindnyájan elhallgattak.

- „...Megtiltatik a fentebbi rendelet értelmében, bármi segílyt nyújtani a nevezett tizenkilencz lázadónak, kik jelenleg a tourgue-i kastélyba szorultak s ott ostromoltatnak...”
- Hogyan? szólt egy hang.

Női hang volt. Az anya hangja.

III. A parasztok dűnnyögése.

A parasztok dűnnyögése.

Michelle Fléhard a tömeg közt ácsorgott. Oda sem hallgatott, de az ember néha önkénytelen is hall. Meghallotta e szót: a tourgue-i kastély. Fölemelte fejét.

- Hogyan? ismétlé, a tourgue-i kastély?

Reá tekintettek. Zavartnak látszott. Ruhája csupa rongy. Néhányan mormogva jegyzék meg:

- Tán valamelyik zsványnak a felesége.

Egy parasztasszony, a ki pohánka-pogácsát vitt a kosarában, hozzáment s halkán megszólította:

- Hallgasson.

Michelle Fléhard mereven az asszonyra bámult. Megint nem értett semmit. Ez a név, Tourgue, mint valami villám hasított át lelkén, utána ismét éj következett. Hát nem szabad kérdezősködni? Mi lelte az embereket, hogy úgy néznek rá?

A közben elhangzott az utolsó dobpörgés, a másik kíséző fölragasztotta a hirdetményt a falra, a maire bement a falu házába, a kikiáltó más helységbe indult s az összecsoportosult nép széteszlott.

Egy kis csoport azonban ottmaradt a hirdetmény előtt. Michelle Fléhard ezekhez ment.

Az elitéltek neveit magyarázgatták, s megjegyzéseket tettek hozzá.

Voltak köztük parasztok is, polgárok is, azaz fehérek is, kékek is.

Egy paraszt így szólt:

- Mindegy, azért még sincs kezük közt az egész világ. Tizenkilencz végre is csak tizenkilencz. Nincs ott Riou, sem Moulins Benjamin, sem Groupil Andouillé-ból.

- Sem Lorieul Monjeanból, szólt egy másik.

Aztán többen is beleszóltak:

- Sem Brice-Deny.

- Sem Dudouet Ferencz.

- Az bizony, nincs ott a lavalí Dudouet.

- Sem Huet Launey-Villiersből.

- Sem Grégis.

- Sem Pilon.

- Sem Filleul.

- Sem Ménicent.

- Sem Gruèharrée.

- Sem a három Logerais testvér.

- Sem Lechandelier ur.

- Ostobák, szólt egy őszhaju komoly aggastyán. Ha Lantenacot elfogják, annyi, mintha mind elfognák.

- De nem fogták ám még el, mormogott egy a fiatalok közül.

Az aggastyán viszonzá:

- Ha Lantenacot elfogják, elfogták az egésznek a lelkét. Ha Lantenac meghalt, meghal a Vendée is.

- Ki az a Lantenac? kérdezte egy polgár.

A másik polgár felelt neki:

- Egy kikopott marquis.

S a harmadik hozzátevő:

- Abból a fajtából, kik az asszonyokat agyonlövetik.

Michelle Fléhard meghallotta s bele szólt:

- Igaz.

Oda fordultak.

A szegény asszony ismétlé:

- Igaz, mert engem is agyonlövetett.

Csodálatos hatást idézett elő, hogy egy élő úgy beszélt magáról, mintha meghalt volna. Félszeggel kezdtek reá pislantgatni.

Valóban megdöbbenő látvány volt, a mint egész testében reszketve, dideregve, elképedve, lázas aggodalomtól gyötörve s oly rémülten állt ott, hogy szinte elrémitette azokat is, a kik reá pillantottak. A nő kétségbeesése ellágyít, és mégis elborzaszt. Azt hisszük, az örvény szélén látunk lebegni egy lényt. De a parasztok durvábban fogják föl a dolgot. Egyikök mormogott magában:

- Az az asszony kém is lehet.

- Hallgasson már s menjen innen, sugá Michelle Fléhardnak a jó asszony, ki már az imént megszólította.

Michelle Fléhard így válaszolt rá:

- Én nem bántok senkit. Én a gyerekeimet keresem.

A jó asszony azokra tekintett, a kik Michelle Fléhardra tekintettek, ujjával a homlokára mutatott s egyet kacsintva így szólt:

- Bamba, szegény.

Aztán félrehuzta őt s egy pohánka-pogácsát adott neki.

Michelle Fléhard anélkül, hogy megköszönte volna, mohón beleharapott.

- Igen, mondták a parasztok, úgy fal, mint valami barom. Igazán bamba.

S a gyülekezet mardványa is széteszlott. Mind elment, egyik a másik után.

Mikor Michelle Fléhard megette a pohánka-pogácsát, így szólt a parasztasszonyhoz.

- Jó, most már ettem. De hát a tourgue-i kastély?

- Na már megint újra kezdi, kiáltott fel a parasztasszony.

- Nekem oda kell mennem. Mondja meg merre kell menni?

- Soha, szólt a parasztasszony. Tán bizony hogy megölesse magát? Különben nem is tudom. Hát igazán megbolondult maga? Hallja, szegény asszony, maga oly fáradtnak látszik; hát akar-e nálam megpihenni?

- Én nem pihenek, szólt az anya.

- Pedig a lábai mind kisebesedtek, mormogá a pórno.

Michelle Fléhard folytatá:

- Hisz ellopták a gyerekeimet. Egy kis leányom volt, meg két kis fiam. A barlangból jövök az erdőből. Tellmarch a koldus megmondhatja. Meg az az ember is, a kit oda lenn találtam a mezőn. A koldus gyógyított meg. Azt hiszem, hogy összetört valami csontom. Mind igaz a mit mondok, igazán megtörtént. Ott van Radoub őrmester. Szóljanak neki. Ő is megmondja. Ő találkozott mi velünk az erdőn. Hárman voltunk. A Három gyereket értem. A nagyobbikat René-Jeannak hívják. Bebizonyíthatom mind a mit mondok. A másikat Gros-Alainnak, a legkisebbiket Georgettenak hívják. Az uram meghalt. Megölték. Tehenész volt a siscoignardi majorban. Maga jó asszonynak látszik. Mutassa meg nekem az utat. Én nem vagyok bolond. Én anya vagyok. Elvesztettem gyerekeimet. Keresem őket. Csak őket keresem. Nem tudom bizonyosan honnan jövök. Az éjjel a szalmán háltam egy pajtában. A tourgue-i kastélyba megyek. Én nem vagyok tolvaj. Látja, hogy igazat mondok. Segíthetnének, hogy föl találjam a gyerekeimet. Én nem vagyok idevaló. Agyon is lőttek, de nem tudom megmondani, hogy hol.

A pórno fejét csóválta.

- Hallja-e, forradalmi időben nem kell olyasmit beszélni, a mit nem ért az ember. Még elfoghatják érte.

- A tourgue-i kastélyt mondja meg nekem, kiáltott föl az anya. A Jézus szerelmére s a menybeli szentséges szüz Máriára kérem asszonyom, könyörgök, esdeklek, mondja meg: merre kell menni a tourgue-i kastélyba?

A paraszt asszony megharagudott.

- Mondtam már, hogy nem tudom! De ha tudnám, akkor sem mondanám. Rosz hely az. Oda nem szokás most járni.

- Én mégis elmegyek, szólt az anya.

S megindult.

A parasztasszony látta, hogy eltávozik, s mormogott:

- Na, valamit csak kell enni neki.

Aztán utána szaladt s egy pohánkaczipót nyomott a markába.

- Itt a vacsorára való.

Michelle Fléhard elvette a cipót, nem felelt, vissza sem fordította fejét, s tovább folytatta útját.

Kiment a faluból. A mint a végső házakhoz ért, három rongyos, mezitlábás kis gyermekkel találkozott. Hozzájuk közeledett s így szólt:

- Két leány, meg egy fiu.

S a mint látta, hogy a cipójára pislognak, odaadta azt nekik.

A gyerekek elvették a cipót, s félve húzódtak odább.

A szegény asszony eltűnt az erdőben.

IV. A tévedés.

Eközben ugyanazon nap hajnalhasadása előtt következő dolog történt az erdő homályában, ama darab úton, mely Javenéből Lécousseba vezet:

Mind csupa mélyutat találunk ezen egész erdővidéken, de valamennyi közt legmeredekebb hegyfalak közé szorult a Javenéből Lécousseon át Parignéba vezető út. A mellett a legtekergőbb is. Inkább hegyszakadék mint út. Ez út Vitréből jön s szerencsés volt Madame de Sévigné hintáját zökkentgetni. Jobbra balra sűrű tuskosövény környezi, mint valami kőfal. Lesvetésre nem lehetne jobb helyet találni.

E reggel, egy órával előbb, mint Michelle Fléhard az erdő másik részén amaz első faluba ért, hol a csendőrök által kísért gyászszekér vonult el szemei előtt, emitt a sűrűségben, hol a javené-i út elhalad, a Couesnon hidján túl, láthatlan emberek serege zsisibongott. A lombok mindent eltakartak. Paraszt emberek voltak, mindnyájan grigoba öltözve, ama bőrködmembe, melyet a bretagnei királyok hordtak a VI-ik században, s a parasztok a XVIII-ikban. Egy részök puskát, a másik fejszét emelt kezében. A fejszések egy tisztás helyen valami máglyafélét raktak száraz rőzséből és héjas fából, melyet csak meg kell majd gyujtani. A puskások csoportosan az út két oldalán lesben álltak. Ha valaki átlátott volna a sűrű lombokon, láthatta volna ujjaikat a puska kakasán s karabélyaik csövét a galyak nyílásai közé dugva. Minden puskacső az útra irányult, mely a hajnali világosságtól fehérlett.

Halk párbeszéd hangzék e szürkületben.

- Tudod bizonyosan?
- Teringettét, azt mondják.
- Erre megy?
- Azt mondják, hogy már itt van a mi vidékünkön.
- Nem is fog innen kimenni.
- El kell égetni.
- Hisz azért jöttünk ide valamennyien, három falu népe.
- Jó; de hát a kik kísérik?
- Azokat megöljük.
- De hát erre fog-e igazán menni?
- Azt mondják.
- Hát akkor Vitréből jön?
- Miért ne?
- Pedig azt mondták, hogy Fougéresből fog jönni.
- Akár Fougéresből, akár Vitréből, az ördögtől jó mindenkép.
- Ugy van.
- S visszaküldjük az ördöghöz.
- Ugy.
- Hát most Parignéba megy?

- Ugy látszik.
- Nem megy biz az oda.
- Nem.
- Nem, nem, nem!
- Csitt!

Valóban jó volt elhallgatni, mert kissé világosodni kezdett.

Egyszerre csak visszafojtották lélekzetüket a lesben állók; kerekek robaját s lovak dobogását lehetett hallani. Átnéztek a galyak közt s a mély útban egy hosszú szekeret, lovas kísérő csapatot, s a szekéren valami emelkedett tárgyat pillantottak meg; a menet egyenesen feléjük tartott.

- Itt van már, szólt, a ki a parasztság vezérének látszott.
- Az ám, szólt a leselkedők egyike. A kísérők is vele vannak.
- Hányan lehetnek?
- Tizenketten.
- Azt mondták, hogy huszan vannak.
- Akár tizenkettő, akár husz, agyonlőjük valamennyit.
- Várjuk be, míg egészen puskalövésre érkeznek.

Pár percz mulva aztán, az út egyik kanyarulatánál megjelent a szekér s a kísérő csapat.

- Éljen a király! kiáltott a parasztok vezére.

Száz puskalövés dördült el egyszerre.

Mire a füst eloszlott, a kísérőcsapat is eloszlott már. Hét lovas elesett, öten elfutottak. A parasztok a szekérhez rohantak.

- Ejnye, kiáltott a vezér, ez nem a guillotine, ez létra.

A szekéren valóban semmi egyéb nem volt, csak egy hosszú létra.

Két ló sebesülten lerogyott; a kocsist is agyonlőtték, bár nem készakarva.

- Mindegy, szólt a vezér, a létra, mely mellett kísérő csapat megy, gyanus. Parigné felé vitték. Bizonyosan arra akarták használni, hogy fölmásszanak rajta a tourgue-i kastélyba.

- Égessük el a létrát, kiabáltak a parasztok.

S elégették.

A mi a gyászszekeret illeti, melyre leskelődtek, az más utat követett s már két mérföldnyire távol járt ama faluban, hol napfelkeltekor Michelle Fléhard látta áthaladni.

V.

Vox in deserto.

Michelle Fléhard elhagyva a három gyermeket, kiknek odaadta kenyeret, megindult keresztül kasul az erdőn.

Miután nem akarták megmutatni neki az utat, egymagának kellett megtalálni szegénynek. Néha-néha leült, aztán fölkel, meg leült. Fáradt volt rettenetesen, mint az elcsigázott rabszolga, ki eleinte izmaiban, aztán végre csontjaiban is érzi a végtelen fáradságot. Rabszolga volt valóban. Elveszett gyermekei rabszolgája. Meg kellett találnia őket; minden elmuló perc veszélyt hozhatott rájuk; a kit ily kötelesség nyom, annak nincs többé semmi joga; neki nem volt szabad megpihenni, pedig szörnyen elfáradt. A kimerültség ily fokán egy lépést tovább tenni is nehéz. Birja-e még? Reggel óta folyvást ment; sem falut, sem házat nem talált azóta. Eleinte azon az ösvényen haladt, a merre mennie kellett, aztán azon, a melyiken nem kellett volna, s végre egészen eltévelyedett az egymáshoz hasonló fák közt.

Közelebb ért-e a célhoz? Közelgett-e szenvedése végéhez? A kálvária útját járta s érezte a végelbágyadást, mintha ez lett volna utolsó stációja. Leroskad-e az utón, s kilehelli-e ott lelkét? Elérkezett a perc, mikor lehetetlennek látszott már, hogy tovább menjen, a nap lehanyaglott, az erdő sötét lett, az ösvények elvesztek a fűben s a szegény asszony nem tudta többé, hogy mit tegyen. Nem volt senkije, csak az isten. Segítségül hívta őt, de nem felelt rá senki.

Körülnézett s világosság tünt szemébe a galyak közt. Arra felé ment s hirtelen kiért az erdőből.

Szűk völgy nyílt meg előtte, hasonló valami árokhoz, melynek mélyén a kövek közt tiszta vizü, vékony ér folydogált. Akkor vette csak észre szegény asszony, mily szörnyen szomjazik. A vízhez ment, letérdelt és ivott.

Ugy térdelve elvégezte aztán imádságát is.

Mikor fölkel, megkísértette tájékozni magát.

Átlábolt a patakon.

A kis völgyön túl, a meddig a szem elláthatott, apró cserjével borított széles fősík terült el, mely a pataktól kezdve mindinkább lefelé hajlott s betöltötte az egész láthatárt. Ha az erdő pusztá magány volt, e fősík sivatag. Az erdőben minden bokorban lehetett találni valakit; a fősíkon, a meddig csak a szem elpillanthat, nem vala semmi látható. Néhány madár, ki úgy látszott, mintha futni akarna innen, röpködött távol a bokrok közt.

Akkor e végtelen elhagyatottság láttára megtörtek az anya térdei s mintegy eszeveszetten, önmagán kívül kétségbeesésében, belekiáltott a pusztaságba:

- Nincs senki itt?

S várta a feleletet.

Megjött rá a felelet.

Tompa, mély hang dördült meg, mintha a láthatár aljáról jönne, s viszhangról viszhangra szállt odább; mennydörgéshez hasonlított, hacsak ágyulövés nem volt, s úgy látszék, mintha e hang az anya kérdésére felelne, s mintha azt mondaná: De igen.

Aztán ismét csend lett.

Az anya újra megerősödve kelt föl; volt tehát mégis itt valaki; úgy látszék neki, mintha most már volna kivel beszélnie. Ivott és imádkozott; visszanyerte erejét s elkezdett fölmászni a magaslatra azon az oldalon, honnan a távoli tompa dörgést hallotta.

Egyszerre csak magas tornyot látott kiemelkedni a láthatár szélén. E torony egyedül állt a sivár tájon s a lenyugvó nap egy sugára bíbor fényt hintett rá. Körülbelül egy mérföldnyi távolra lehetett. A torony mögött összeolvadó sötétzöld tömeg merült az esti homályba, a fougéresi erdő.

Ugy látszott, mintha e torony a láthatár ugyanazon pontján állna, honnan ama tompa dörgés hangzott. A toronyból jött talán?

Michelle Flécharde fölért a fensík tetejére; most már csak lapály terült el előtte.

S megindult egyenest a torony felé.

HARMADIK KÖTET.

VI. A helyzet.

A döntő pillanat bekövetkezett.

A kérlelhetlen fogva tartotta az irgalmat nem ismerőt.

Lantenac Cimourdain kezében volt.

Az öreg királpárti lázadó saját fészkébe bezárva látszólag nem menekülhetett, s Cimourdain elhatározta, hogy a marquist ezen helyen saját birtokán fogja lefejeztetni, hogy e hűbéries érzelmű vidék lássa leesni a hűbéries férfiú fejét s ezen példa emlékezetes legyen.

E czélből hozatta ide a guillotinet Fougéresből. Lássák mi fog bekövetkezni, ha ezen uton haladnak.

Lantenacot megölni annyit tesz, mint megölni Vendéet; Vendéet megölni egy Franciaország megszabadításával. Cimourdain nem habozott. Ezen ember jól érezte magát kegyetlen kötelessége teljesítésében.

A marquis elveszettnek látszott; e tekintetben Cimourdain nyugodt volt, de nyugtalankodott egy más dolog miatt. A küzdelem bizonynyal rettenetes leend, Gauvain fogja azt vezetni, s talán maga is beleelegyedik a küzdelembe; ezen ifju vezér valódi katona, oly férfiú, ki bevegyül a harczba; csakhogy nem ölik-e meg ekkor? Gauvain! az ő kedvencze! az a lény, kihez e földön egyedül vonzódott. Gauvain eddig szerencsés volt, de a szerencse elhagyhatja. Cimourdain reszketett. Sajátságos helyzeténél fogva választania kellett két Gauvain közt, az egyikre vonatkozólag akarta, hogy meghaljon, a másiknak életet kívánt.

Az ágyulövés, mely Georgettet bölcsőjében felköltötte, s anyját magányában megzavarta, épen ekkor történt. Véletlen volt-e vagy a tüzér akaratával történt, a golyó, habár csak jeladó golyó volt, mégis talált, szétzuzott s elrombolt félpánczelt azon vaslemezekből, melyek a torony első emeletének nagy fegyvertárát elfedték s megerősítették. Az ostromlottaknak arra sem volt idejük, hogy ezen kárt kijavítsák.

Az ostromlottak dicsekvők voltak. Már most felszerelésük valóban megfogyott. Helyzetök e pillanatban még roszabb volt, mint azt az ostromlók is gondolták. Ha elegendő lőporuk lett volna, talán megvédelmezhetik Tourgue-t s az ellent nem eresztik be; ez volt reményök; de minden készletök kimerült. Aggódtak, hogy alig esik harmincz töltés egy emberre. Puskájok, karabinjok s pisztolyuk sok volt, de töltés kevés. Megtöltöttek minden fegyvert egytől egyig, hogy folytonosan tüzelhessenek: de mennyi ideig tarthat ezen tüzelés? Egyidőben kellett gazdálkodni, s ugyanakkor erősen tüzelni. Ez volt a nehézség. Szerencsére - valóban bal-szerencse - a harcz főkép ember-ember ellen meztelen karddal fog kivívatni; karddal és törrel. Így tovább küzdhetnek, mintha lövöldöznének. Karddal fognak viaskodni, ez volt reményök.

A torony belseje megvívhatlannak látszott. Az alsó teremben, a hol a rés végződött, volt a menedékhely, melynek védgátját gondosan elkészíttette Lantenac, miután az ajtót elrekesztette. A menedékhely megett egy nagy asztal volt töltött fegyverekkel, mozsárokkal, karabinokkal s rövid puskákkal megrakva; kardok, bárdok s török is feküdtek ott. Hogy a várat ne lehessen megtámadni a földalatti börtönrésről, melynek folyosói az alsó teremmel összeköttetésben állottak, a marquis bezáratta a folyosó kapuit. Az alsó terem alatt volt az első emeleti kerek szoba, melyhez egy igen szűk Saint-Gillesféle csavarlépcsőn lehetett jutni, ezen szoba úgy volt butorozva, mint az alsó terem, egy asztal fedve előre elkészített fegyverekkel, s melyekért csak kezet kellett kinyújtaniok; e szoba egy nagy lőrés által volt megvilágítva, melyet egy ágyugolyó okozott széttörve a vaslemezekből készült rácsozatot; e szoba felett, a csigalépcső a második emelet kerek szobájába vezetett, a hol volt a Pont-Chatelesre nyíló

vasajtó. Ezen második szobát sajátságosan a *vasajtószobának* vagy a *tükrösszobának* nevezték azon kis tükrök miatt, melyek a puszta kőfalon felékítetlenül függöttek régi rozsdás szegeken, mintha valamely embergyülölő sajátságosan e helyet kereste s ékesítette volna fel. A még magasabban fekvő szobák nem voltak alkalmasok a védelemre, ezen tükrös szoba volt az, melyről Manesson Mallett, az erődített helyek parancsnoka, elmondá: „ez a legutolsó hely, hol az ostromoltaknak meg kell adniok magokat.” Arra törekedtek tehát, mint már mondtuk is, hogy meggátolják az ostromlókat, miszerint ide jussanak.

A második emelet ezen kerek szobája lőrések által volt megvilágítva. Mindamellett egy égő fáklya is volt itt. A fáklya az alsó szobában lévőhez hasonló vas fáklyatartóba volt helyezve. Imanus meggyújtotta azt, s egymásmellé tette a kénfonalak végét. Rettenetes előkészületek.

Az alsó terem hátsó részében hosszú asztal volt megrakva étel neműekkel, mint valamely homeri barlangban: nagy tál rizs, fekete gabonából készült pépek, pástétom vagdalt husból, burgonyahalmaz, tiszta vízben tartott gyümölcs, kancsók, s üvegek almaborral. Egyék s igyék, kinek tetszik.

Az ágyugolyó dönteni fog mind e felett. Csak egy félóra van hátra.

Imanus, a toronytetőn örködött az ostromlók mozdulatai felett. Lantenac megparancsolta, hogy ne lőjenek s hagyják őket egészen közel jönni. Ők négyezeröttszázan vannak, ott kinn küzdeni - mondá - hasztalan. Ne küzdjete csak benn. Benn, az egyenlőség felfrissít.

S mosolyogva hozzá tevé: Egyenlőség, Testvériség.

Megegyeztek, hogy ha az ellen megkezdí mozdulatát, Imanus trombitájával fog jelt adni.

Igy csendben elfoglalták helyeiket a menedékben vagy a lépcsőkön várakozva, egyik kezökben a puska, másikkban az olvasó.

A helyzet határozottabb lön, s a következő volt:

A támadókra nézve: egy nyilást megmászni, egy barricadeot betörni, három egymásfelett lévő termen keresztül küzdeni, egyiket a másik után, két csigalépcsőt bevenni, fokról-fokra küzdeve, kartácszapor nélkül; az ostromlottakra nézve: meghalni.

VII. Előzmények.

Gauvain maga részéről kiadta a rendeletet a támadásra. Utolsó rendeleteit Cimourdainnek adta, hogy csapatjával anélkül, hogy a támadásban résztvenne, maradjon meg helyén a fensík őrizésére s Guéchampnak, hogy a sereg tömbjével maradjon várakozásban az erdő mellett levő térségen. Azt akarta, hogy sem az alsó ágyutelep az erdőnél, sem a felső a fensíknál ne működjék, kivévén, ha kirohanni vagy menekülni akarnának. Gauvain magának a rést megtámadó csapat vezetését tartotta fel. Ez volt, mi Cimourdaint aggasztotta.

A nap hanyatlóban volt.

Egy torony a sík mezőn hasonlít egy hajóhoz a szabad tengeren. Mindkettőt egyformán kell megtámadni. Kikötésnek inkább lehet nevezni, mint támadásnak. Az ágyukat el kell dobni. Azok teljesen haszontalanok. Miért ágyuzni a tizenöt lábnyi vastagságu falakat? Egy nyílás a lőrésen, néhányan kik támadnak, mások kik oltalmazzák, fejszék, bárdok, pisztolyok, kardok, öklök s fogak. Ez itt a feladat s a harcmód.

Gauvain belátta, hogy Tourgueba más úton nem lehet bejutni. Oly támadás pedig, midőn egymásnak szemébe tekintenek, sokkal vérengzőbb. Ő ismerte a torony rettenetes belsejét még gyerekkorából.

Mélyen elmerült gondolataiba.

Ez alatt, néhány lépésnyire tőle, hadnagya Guéchamp távcsővel kezében vizsgálta a tájékat Parigné irányában. Guéchamp egyszerre csak felkiáltott:

- Ah! végre!

Ezen hirtelen kiáltás felzavarta Gauvaint álmodozásaiból.

- Mi az, Guéchamp?

- Parancsnokom, a hágcsó után nézegettem.

- Az ostromhágcsó után?

- Igen.

- Hogyan? még nincs itt?

- Nincs parancsnok ur. Magam is nyugtalan vagyok. A küldött, kit Javenéba menesztettem, már visszatért.

- Láttam.

- Arról tudósított, hogy a javenői ácsnál talált egy hágcsót, mely alkalmas volt, ezt meg is szerezte s feltétette egy szekérre, hogy továbbá tizenkét lovasból álló őrséget adott hozzá, s ő maga látta a mint a hágcsó, szekér és kíséret Parigné felé haladtak. Azután ő szabadon eresztett fékkel vágatott vissza.

- Nálunk is tett jelentést. S hozzá tette még, hogy a hágcsó jól meg volt kötözve, s délután 2 óra tájban indult el, úgy hogy alkonyatkor itt leend. Mindezt így beszélte el. Nemde?

- Teljesen úgy parancsnok ur. De a nap már hanyatlani kezd, s a szekér, mely a hágcsót hozza, még nem érkezett meg.

- Lehetséges-e? Bizony az nagy akadály arra nézve, hogy támadhassunk. Az idő elérkezett. Ha késedelmezünk, az ostromlottak azt fogják hinni, hogy vissza akarunk vonulni.

- Parancsnok ur, úgy hiszem lehet támadnunk.

- De az ostromhágcsó mulhatatlanul szükséges.

- Kétségkívül.

- De ha nincs.

- De van.

- Hogyan?

- Ez az amit mondtam előbb: - Ah! végre. A szekér nem érkezett meg: elővettem távcsőmet s megnéztem az utat Parigné-től Tourgue-ig, s parancsnok ur, én meg vagyok nyugtatva. A szekér a kísérettel ott lenn van, most jön lefelé egy dombról. Akár meg is nézheti.

Gauvain elkérte a távcsőt s odanézett.

- Valóban. Ott van. Nincs ugyan már elég világos, hogy mindent észre lehessen venni. De láthatni a menetet, kétségkívül ott van. Azonban ezen csapat sokkal számosabbnak látszik, mint ön előbb mondta, Guéchamp.

- Nekem is ugy látszik.
- Körülbelől egy negyedmértföldnyire vannak.
- Parancsnok ur, az ostromhágcsó egy negyed óra mulva itt leend.
- Megkezdhetjük a támadást.

Valóban szekér volt, a mit közeledni láttak, de nem az mire vártak.

Gauvain visszafordulva, Radoub őrmestert látta maga mellett, egyenesen s szemét lesütve, mint azt a katonai tisztelgés módja magával hozta.

- Mi baj van Radoub őrmester?
- Polgár parancsnok, mi, a Bonnet-Rouge század emberei, egy kegyet akarunk kikérni öntől.
- Hallom.
- Engedje meg, hogy mi legyünk az első támadók.
- Ah! mondá Gauvain.
- Lesz-e oly szives?
- De...a szerint, a hogy... mondá Gauvain.
- Jól van parancsnok. A doli csata után kiméltük magunkat. Most még tizenketten vagyunk.
- S hogyan?
- Ajánlhatjuk magunkat.
- Ti a tartaléknál vagytok.
- Inkább szeretnénk az előcsapatban lenni.
- Én azonban óhajtom, hogy ti döntsétek el a csata sorsát végül. Meg akarlak őrzeni addig.
- Nagyon is.
- Az mindegy. A sereghez tartoztok. Menj vissza.
- Hátrafelé. A törvény Párizsban azt kívánja, hogy előre menjünk.
- Majd gondolkozom róla, Radoub őrmester.
- Gondolkozzék most parancsnokom. Itt van az alkalom. Nem bánom, mondjon valami kis kifogást: megadja vagy nem? Élénk fog lenni a harc. A Tourgue megégeti azok körmeit, kik hozzá nyulnak. Mi ezt kérjük.

Az őrmester kissé megállott, megsodrotta bajuszát, s megváltoztatott hangon folytatá:

- S azután lássa, parancsnokom, ezen toronyban itt vannak a mi gyermekeink. Itt vannak bezárva a mi fiaink, a század fiai, három kis gyermek. Ama rettenetes arczu Gribouille-moncul-tebaise, az ugynevezett Brise-bleu ezen ugynevezett Imanus, a Gouge-le Bruand, a Bouge-le Gruand, a Fouge-le Fruand, az ördögadta ficzkói ezek fenyegettek bennünket, ezek vették el gyermekeinket. A mi gyermekeinket, a mi kicsinyeinket parancsnokom. Midőn majd dühösen egymásra rohannak, mi nem akarhatjuk, hogy mást érjen a szerencse. Azt hiszi, hogy dicsőséget s hirt keresünk? Egyáltalában nem erre vágyakozunk. Nem rég, hogy nem harcoltunk, felmentem a magasra s egy ablakon át észrevettem őket; valóban ott vannak, láttam őket a párkányon, valóban láttam őket, s aggódok, miattok szegényekért. Parancsnokom, ha az ő kis angyalféjkön csak egy hajszál meggörbül, esküszöm mindenkire, esküszöm, mit csak szentnek neveznek, én Radoub őrmester, hozzá nyulok még az atyaisten testéhez is. S ez az,

mit a mi századunk is mondott: mi azt akarjuk, hogy a kis babák meg legyenek mentve vagy megöljük azon embereket. Ez a mi akaratunk, teringettét. Igen, megöljük őket. S most ujjal tisztelkedem.

Gauvain megfogta Radoub kezét, mondván:

- Derék katonák vagytok. Ti vezetitek a csapatot a támadásra. Két részre foglak osztani. Hat közületek az előcsapathoz megy, hogy kezdjenek s a másik hat a hátsó csapathoz, hogy ne távozzanak el.

- S én leszek, ki a tizenkettőt beosztom?

- Bizonynyal.

- Akkor parancsnokom köszönöm. Mert én az előcsapatnál leszek.

Radoub katonásan köszönt s visszatért a sorba.

Gauvain kihuzta óráját, néhány szót sugott Guéchamp fülébe s a támadó csapat sorakozni kezdett.

VIII. Szó és kiáltás.

Cimourdain azonban, ki még nem foglalta el helyét a sikságon s ki még mindig Gauvain mellett volt, egy trombitáshoz közeledett.

- Adj jelt a trombitával, mondá.

A trombitás jelt adott s egy vadászkürt felelt reá.

A trombitászó s a vadászkürt hangja felváltották egymást.

- Micsoda ez? kérde Gauvain Guéchamptól. Mit akar Cimourdain?

Cimourdain a torony felé közeledett, kezében fehér zsebkendővel.

Hangosan kiáltott:

- Emberek, kik a toronyban vagytok, halljátok szavamat?

Egy hang, Imanus szava, válaszolt a torony tetejéről:

- Igen.

A két hang beszélni s válaszolni kezdett a következők hangzottak:

- Én a köztársaság küldötte vagyok.

- Te Parigné régi papja vagy.

- Én a közjóléti bizottság küldötte vagyok.

- Te pap vagy.

- Én a törvény képviselője vagyok.

- Te hitehagyott vagy.

- Én a szabadságharcz biztosa vagyok.

- Te renegát vagy.

- Én Cimourdain vagyok.
- Te ördög vagy.
- Meghallgatsz engem.
- Mi megátkozunk téged.
- Meg lesztek elégedve, ha hatalmatokba adom magam?
- Mi itt tizenkilenczen vagyunk, kik fejünket készek vagyunk átadni, hogy a tiedet megkapjuk.
- Igen jól van, eljöttem, hogy átadjam nektek.

A torony tetejéről vad nevetés hallatszott s ezen kiáltás:

- Jer!

A síkon mély csend s várakozás volt.

Cimourdain azt felelé:

- Egy feltétel alatt.
- Minő feltétel az?
- Hallgassatok ide.
- Beszélj.
- Gyülöltök engem?
- Igen.
- Részemről én szeretlek titeket. Én a ti testvéretek vagyok.

A hang a torony tetejéről így felelt:

- Igen, Kain.

Cimourdain különös hangon válaszolt, mely egyuttal emelkedett s kellemes szelidségű volt.

- Bántsatok, csak hallgassatok meg. Én mint küldött jöttem ide. Igen, ti testvéreim vagytok. Ti szegény eltévedt emberek vagytok. Én baráti érzélemmel viseltetem irántatok. Én vagyok a világosság, s most a tudatlanság ellen beszélek. A világosság mindenkor barátja a testvériségnek. Különb is, nem ugyanazt nevezzük-e mindannyian anyánknak, a hazát? Jól van tehát, hallgassatok reám. Belátjátok később, be fogják látni gyermekeitek s gyermekeiteknek gyermekei, hogy mindaz, mi e pillanatban történik, fölülről jön s törvény szerint van s a mi a forradalomban nyilatkozik, az az isten. Azonban azon pillanat, midőn minden értelem, még a tietek is, föl lesz világosodva s a fanatizmus, még a tietek is, meg fog szünni; azonban ezen nagyszerű világosság ideje még nem következett be s ez okból nem lehet-e sajnálkoznunk, hogy ti sötétségben botorkáltok?

Én eljöttem hozzátok, felajánlom fejem, még többet teszek, kezem nyujtom oda. Kérve könyörgök nektek, öljetek meg, hogy ti megmeneküljete. Van hatalmam reá, a mit előbb tettem, azt tehetem ezután is. Ez a legnagyobb kérésem; a legnagyobb önmegerőltetéssel teszem. Igen, a ki hozzátok beszél, az egy polgár s ezen polgár előbb pap volt. A polgár küzd értetek, a pap értetek könyörög. Hallgassatok reám. Sok van köztetek, kinek neje s gyermekei vannak. Magamra vettem, hogy megvédem őket ellenetek. Ők testvéreim...

- Na na, csak predikálj! gunyolódott Imanus.

Cimourdain folytatta:

- Testvéreim, ne engedjétek, hogy a rettenetes óra üssön, közel van az idő, midőn egymást kell gyilkolnunk. Talán itt köztünk, kik jelen vagyunk, sokan nem fogják látni holnap a napot; igen, sokan vesznek el közülünk s ti, ti mindannyian, ti halni készültök. Kegyelmezzetek meg önmagatoknak. Miért kiontani a sok vért hasztalanul? Miért kell megölni annyi embert, midőn kettő elegendő?

- Kettő? mondá Imanus.

- Igen. Kettő.

- Kik?

- Lantenac és én.

S Cimourdain hangosan folytatta tovább.

- Két ember teljesen elég. Lantenac nekünk, és én a ti részetekre. Ime, ez az mit nektek felajánlok s ha elfogadjátok, mindannyian megmentitek élteteket; adjátok nekünk Lantenacot s vegyetek át engem. Lantenac le fog fejeztetni s ti tehettek velem, amit akartok.

- Te pap, ordítá Imanus, ha mi téged meg kapunk, tűzön perzselünk meg.

- Beleegyezem, mondá Cimourdain.

S tovább folytatá:

- Ti, elitéltek, kik ezen toronyban vagytok, ti kieszközölhetitek, hogy egy óra alatt élők s szabadok lesztek. Én megszerzem a szabadságlevelet. Elfogadjátok-e?

Imanus kacajra fakadt.

- Te nem csak gonosztevő, hanem bolond is vagy. Csak rajta, nemde zavart s vizályt akarsz köztünk előidézni? Ez az, a miért eljöttél, hogy velünk beszélj? Mi adjuk át a monseigneur! Csak ennyit kívánsz tőlünk?

- Fejét. S én felajánlom...

- Bőrödét. Mert mi le fogunk nyuzni, mint egy kutyát, Cimourdain barát. Eh, nem, a te bőröd nem ér annyit, mint az ő feje. Eredj el.

- Ez talán rettenetes leend. Ismételve mondom, gondolkozzatok.

Az est beállott, míg ezek homályban beszélgettek, a nélkül, hogy valaki a toronyban vagy kinn észrevette volna. Lantenac marquis hallgatott s hagyott mindent magára. A főnökök a legrettenetesebb önzők. Ez is a felelősség törvényéhez tartozik.

Imanus tulkiáltotta Cimourdaint, mondván:

- Emberek, kik minket ostromoltok, elmondjuk nektek feltételeinket, fogadjátok el, mi nem változtatunk rajtok. Fogadjátok el azokat, ha nem, bizzuk a szerencsére. Beleegyeztek? Mi visszaadjuk a három gyermeket, kik itt vannak s ti szabad kimenetelt s szabadságot adtok nekünk mindnyájunknak.

- Mindnyájatoknak, igen, felelé Cimourdain, kivéve egyet.

- Kit?

- Lantenacot.

- A nagyságos urat! Kiadni a nagyságos urat! Soha.

- Soha.

- Nem alkudozhatunk, csak ezen feltétel alatt.

- Nos kezdjétek a támadást.

Csendesség lett.

Imanus miután trombitájával csatajelt adott, leszállott; a marquis letette a kardot kezéből; a tizenkilencz ostromlott hallgatag némasággal egybegyült az alsóteremben, a menedékhely megett s ott mind térdre bocsátkoztak; már hallották a katonaság kimért lépéseit, mely a setétben a torony felé közeledett; a zaj közeledett; egyszerre úgy tetszett, mintha látnák is már szemeiket a nyílás előtt. Azután mindannyian térdepelve, a falhoz támasztották fegyvereiket, pisztolyaikat a menedékhely előtt a keresztbe vett gátra illesztették s egy közülök, Grand-Francoeur, ki turmeau pap volt, felemelkedett s jobbkezeiben csupasz karddal, balkezeiben kereszttel, elmondta a nevezetes szót:

- Atyának, fiunak és a szentlélek uristennek nevében!

Mindannyian egyszerre lőttek s a küzdelem megkezdődött.

IX.

Titánok az óriások ellen.

Valóban borzasztó volt.

Ezen küzdelem ember s ember között, felülmult minden képzeletet.

Hogy ehez hasonlót találjunk, vissza kellene emlékeznünk Aeschylus nagy párviadalaira vagy a régi feudal csatározásokra, ama „rövidfegyverü viaskodások”-ra, melyek a tizenhetedik századig tartottak, midőn az erődöket löporos aknák és megrázó ostromok segélyével vették be, midőn, mint azt Alentejo tartomány régi tisztje elbeszéli „miután az aknák megtették hatásukat, előrohannak az ostromlók, magukkal vive pléh-lemezzel borított deszkákat, fölfegyverezve kerek paizsokkal és pánczélingekkel és ellátva nagy mennyiségű gránáttal, az erődben levőket sáncaik vagy menedékhelyeik elhagyására bírván s magukat a hely uraivá tevén, kegyetlenül kiüzik az ostromlottakat”.

A küzdelem helye rettenetes volt; oly rés volt az mint a minőket műnyelven „bolthajtásos rés”-nek neveznek, azaz, mint az olvasó emlékezni fog, egy hasadék, mely keresztül törte a falat egyik oldalától a másikig s nem oly rés, mely csak a külfelületen látszik. A löpor oly hatást gyakorolt, mint a furó. Az akna oly nagy erővel birt, hogy a vártorony a fellobbanás következtében az aknán felül meghasadt, de ez csak egy repedés volt, s még használható repedés, mely nyílás gyanánt szolgált s utat nyitott az alsó teremhez, inkább hasonlítva egy lándzsaütéshez, mely keresztül tör, mint egy baltacsapáshoz, mely valamit keresztül vág.

A torony oldalán egy hasadék, egy hosszú, mély, mintegy földalatti üreghez hasonló nyílás volt, s folyosóhoz hasonlóan kigyózott végig a tizenöt láb vastagságnyi falon, mely üreg telve volt akadályokkal, kelepccékkel, lobbanó szerekkel, hol az ember homlokát gránitba üti, lábaival süppedékbe lép s szemeivel koromsetétségbe néz.

Az ostromlók előtt a sötét előterem állott, valamely verem szája, melynek felső s alsó állkapcsait az összerongált falazat valamennyi köre képezte; az emberevő hal száján nincs több fog, mint e borzasztó üregen. Ebbe kellett bemenni és abból ki is jönni.

Benn eldördült a kartács, künn megkezdődött a sorakozás. Künn, azaz a földszinti alsó teremben.

Ily rettenetes vadságot csak akkor lehet látni, midőn az árkászok a fedett tornácokban összecsapnak s az ellenakna keresztül töri az aknát, vagy midőn tengeri ütközetben a hajók

fedélzetén vérengző baltákkal küzdenek egymás ellen. Egy üreg mélyén verekedni: ez a borzalom utolsó foka. Egymást gyilkolni fedett helyen iszonyú. Azon pillanatban, midőn az ostromlók első raja benyomult, a menedék helyen a fegyvertűz következtében vakító fény lövellt végig, mintha villám csapott volna le a föld alá. Az elrejtözötték lövésére a támadók fegyvertűzése felelt. A dördülések visszhangoztak. Gauvain szava hallatszott: Rohanjunk! Azután Lantenac kiáltása hangzott fel: Bátran az ellenségre! Később Imanus hangja: Utánam Mainiak!

Ezután fegyverzaj állott be, kard kard ellen, csapás csapásra, borzasztó lövések, melyek mindenütt gyilkoltak. A falon felfüggesztett kanóc kétes világot vetett a borzalmas jelenetre. Semmit sem lehetett megkülönböztetni, vörhenyes sötétség volt; a ki ide lépett, rögtön siket és vak lett, siket a zaj s vak a füst miatt. A harczképtelenné lett emberek a romok közt heverték. Hullákon jártak, feltörték a sebeket, összezúzták a széttört tagokat, jajkiáltások hangzottak, a járókelők lábait a haldoklók harapták meg, egyes pillanatokban a csend sokkal rettenetesebb volt, mint a zaj. Dulakodtak, torkon ragadták egymást, hallatszott a rettentő szuszogás, fogcsikorgatás, a haldoklók hörgése, szitkozódása - és újra kezdődött a fegyverek ropogása. A toronyból a résen át vérpatak folyt alá s tünt el a homályban. Künn a fűben ezen vérfolyam füstölgött.

Azt lehetett volna hinni, hogy maga a torony vérzik és az óriás meg lett sebesítve.

Feltűnő, hogy mindez künn semmi zajt sem okozott. Az éj igen sötét volt s a síkon és erdőben a megrohant erőd körül sajátságos szomorú csend uralkodott. Benn a pokol, kinn a sir uralkodott. Az emberek összecsapása, kik a sötétségben öldösték egymást, a kanóczos fegyverek dörgése, a lárma, a düh - mindez a falak tömege és a bolthajtás alatt ment végbe, a zaj nélkülözötte a tova vivő léget s a mézszárláshoz hozzájárult a megfulladás. Kinn a toronyon kívül alig hallatszott valami.

A kis gyermekek ezen idő alatt nyugodtan aludtak.

A vérengzés nőttön-nőtt. A menhely jól tartotta magát. Semmit sem lehet nehezebben bevenni, mint az ily fajta torlaszokat. Az ostromlók részén a szám volt, de az ostromlottak a helyzet előnyével bírtak. Az ostromló csapat sok embert veszített. Kinn a torony lábáig volt felállítva s elnyujtva, a tömeg lassankint a rés nyílásába mélyedt és fogyott, mint valamely kigyó, mely üregébe csuszik.

Gauvain, ki a fiatal parancsnokok eszélytelenségével bírt, az alsó teremben volt, hol leghevesebben folyt a harcz s körülte a kartácszapor. Tegyük hozzá, hogy ő olyforma bátor emberek közé tartozott, kik még soha sem voltak megsebesítve.

Midőn megfordult, hogy parancsot adjon, egy kanóczos fegyver megvilágosított közelében egy arcot.

- Cimourdain! - kiáltá, miért jön ön ide?

Csakugyan Cimourdain volt. Cimourdain viszonzá:

- Azért jöttem, hogy közel legyek hozzád.

- De hiszen itt megölik önt.

- Nos, s téged nem?

- De reám itt szükség van. Önre nincs.

- Miután te itt vagy, szükséges, hogy én is itt legyek.

- Nem, uram.

- De igen, fiam.

S Cimourdain Gauvain mellett maradt.

A halottak halomra dőlve feküdtek az alsó terem kövezetén.

Jóllehet a menedékhely nem volt még bevéve, bizonyos volt, hogy a számnak végre győznie kellett. A támadóknak nem volt hátterök, az ostromlottak fedezve voltak. Egy ostromlott ellenében tíz támadó esett el, de az ostromlók új erőket nyertek. Az ostromlók szaporodtak, az ostromlottak fogytak.

Mind a tizenkilenc ostromlott a menedékhely megett volt, midőn a támadás megkezdődött. Nekik is voltak halottjaik s sebesülteik. Legfeljebb tizenötven harcoltak még. A legvadabbak egyike, Chante-en-hiver, borzasztóan meg volt csonkítva. Ő breton volt, zömök és göndörhajú, a törpe és élénk fajból. Szemét kiszúrták s állkapcsába le volt törve. Még tudott járni. Felvászorgott a csigalépcsőn az első emeleti szobába, remélvén, hogy itt imádkozhatik és meghalhat.

Háttal a falhoz támaszkodott, közel a töréshez, hogy kissé lélekzelhessen.

Alant a menedékhely előtt a mézszárlás mind borzasztóbb lett. E közben, két lövés közt lévő szünetben, megszólalt Cimourdain:

- Ostromlottak! kiáltá. Miért engeditek továbbra is a vért ontani. Fogva vagytok. Adjátok meg magatokat. Gondoljátok meg. Mi négyezeröttszázan vagyunk tizenkilencz ellen, azaz több mint kétszázan egy ellen. Adjátok meg magatokat.

- Hagyjuk e szószátyárságot, felelé Lantenac marquis.

S husz golyó felelt Cimourdainnek.

A menedékhely nem ért fel a bolthajtásig; ez lehetővé tette az ostromlottaknak, hogy felülről lőjjenek, de ez egyszersmind lehetővé tette az ostromlóknak is, hogy azt megmászszák.

- Fel kell kuszni a menhelyre! kiáltá Gauvain. Van-e oly bátor ember köztetek, ki oda felkuszszon?

- Itt vagyok én, mondá Radoub őrmester.

X. Radoub.

Az ostromlókat ámulás fogta el. Radoub az ostromló csapat élén nyomult a rés üregébe, ő volt a hatodik s a parignéi zászlóalj hat embere közül négyen már elestek. Miután felkiáltott: Én! - látták, hogy nem előre tör, hanem meghajolva, meggörnyedve visszafut, mintegy a harcolók lábai között elsurran, s ahogy a rés nyílását meglelte, azon kirohan. Futás volt-e ez? Futhat-e ily vitéz? Mit jelentsen e tünemény?

Miután Radoub a résen át szabadba ért, a füst miatt még mindig homályos szemét megdörzsölte, mintha a borzalmakat s az éjt akarná azokból eltávolítani s a csillagok fényénél szemügyre vette a torony falazatát. Egyet bólintott fejével, mintegy mondani akarván: nem csalódtam.

Radoub észrevette, hogy az akna felrobbanása által okozott hasadék felnyulik a résen felül egész az első emelet ama lőréseig, melynek vasrácsozatát egy golyódarab sarkából kivette s helyéből kimozdította. Az összetört rácszat hálózata csak felig szegezetten csüngött le s egy ember könnyen keresztül csuszhatott rajta.

Igen, egy ember keresztülsusztatott volna, de vajon felmászatott volna-e egy ember? A hasadékon át, igen, feltéve, hogy macska.

Radoub valóban ilyen volt. Abból a fajtából való, melyet Pindar „ügyes, hajlékony athléták”-nak nevez. Lehet vén katona, de egyuttal fiatal ember; Radoub francia nemzetőr, s negyven éves volt. Könnyed Herculesnek látszott.

Radoub a földre tette karabélyát, levetette a fegyverzethez tartozó szíjszerszámot, kabátját és mellényét, és csak két pisztolyát tartotta meg, melyet nadrágja övezetébe rejtett s azon kívül csupasz kardját, melyet fogai közé szorított. A két pisztoly markolata kívül állt övé.

Igy megszabadulva a felesleges tehertől, megkezdte a mászást a hasadék kövein, mintegy valamely lépcső fokozatain. Az ostromló csapat azon emberei, kik még nem hatoltak be a részbe, figyelemmel kísérték tettét. Hogy nem volt saruja, ez csak előnyére szolgált, semmi sem kuszik oly jól, mint a meztelen láb; lábujjaival kapaszkodott be a kövek hézagaiba. Kezével felfelé emelkedett, térdeivel állását erősítette meg. A kuszás nehéz volt. Nagyon hasonlított valamely fűrész fogain egy hosszában kuszáshoz. - Szerencsére, gondolá magában, hogy senki sincs az első emeleti szobában, különben nem engednék meg, hogy így mászszam.

Negyven lábnyira kellett így kuszni. Azon mérvben, amint emelkedett, kissé gátolva pisztolyai által, fokonként szűkült a hasadék s a fölmenés mind nehezebb és nehezebb lett. A leesés veszélye egyaránt növekedett s az örvény mélysége ijesztőbb lön.

Végre feljutott a lőrés párkányzatához; félretolta a meggörbült és szétbontott rácsot, miáltal elég tágas tért nyert, hogy bemászhasnék, hatalmas erőlködéssel felemelte magát, térdét a párkány cizfrázatára támasztá, jobbkezevel megragadta a rács egyik darabját, balkezevel a másikat, egész csipőig a lőrés nyílásaig emelkedett, fogai között a karddal s két kezén csüngve a mélység felett.

Csak egy ugrásra lett volna még szüksége, hogy az első emeleti terembe jusson.

Azonban a lőrésen egy alak emelkedett fel.

Radoub meghökkenve látott maga előtt a homályban valami rémületest; egy kiütött szemet, egy összezuzott álkapcsot, egy vérző arcot.

Ezen arcz, melynek csak egy szeme volt, reá nézett.

A jelenésnek két keze volt; e két kéz kinyult a homályból s Radoub felé terjeszkedett; az egyik egyetlen egy markolással kirántotta pisztolyait övéből, a másik kivette kardját fogai közül.

Radoub le volt fegyverezve. Térde elsiklott a párkány meghajlott szélén, a rács két darabjába kapaszkodva két keze alig bírta őt fenntartani s alatta negyven lábnyi mélység tátongott.

E kép s ezen kezek Chante-en-hiver volt.

Chante-en-hivernek, majd megfuladva a füsttől, mely alulról jött, sikerült a lőrés fülkéjébe jutni; itt a kívülről jövő lég felfrissítette, az éj üdesége következtében vére megaludt s egy kis erőt kapott; rögtön észrevette, hogy kívül a nyílás előtt Radoub teste emelkedett fölfelé; ekkor Radoub kezeivel a rostélyba kapaszkodva tehetetlen volt; nem volt más választása, minthogy vagy lezuhanjon, vagy pedig lefegyverezhesse magát. Chante-en-hiver rettentő nyugalommal szedte ki ellene övéből a pisztolyokat s kardját fogai közül.

Hallatlan párviadal keletkezett. A lefegyverzett és a veszélyesen megsebesült párviadala.

Győztes, valószínűleg, a haldokló leend. Egy golyó elég volt arra, hogy Radoubot lesodorja a lábai alatt tátongó mélységbe.

Radoub szerencsésjére a két pisztoly Chante-en-hivernek egyik kezében volt s így egyet sem tudott elsűtni s ezért kénytelen volt a kardhoz folyamodni. Egy csapást mért azzal Radoub vállára. E csapás megsebesíté, de egyuttal megmenté Radoubot.

A fegyvertelen, de teljes erőben levő Radoub fel sem vette e sebet, mely különben sem hatott a csontig, egy ugrást tett előre, elhagyta a rostélyt s benn termett a fülkében.

Itt szemtől szemben állt Chante-en-hiverrel, ki félredobta a kardot és a két pisztolyt két kezében tartá.

Chante-en-hiver térdeire ereszkedve már célba vette Radoubot, de elgyengült karja reszketett s nem lőtt azonnal.

Radoub e késedelem felett elkezdett hangosan nevetni.

- Mondd csak, kiáltá, te szörnyeteg, azt hiszed, hogy megijesztesz „boeuf à la mode” képeddel? Teringettét, hogy összedarabolták piczi arczocskádat!

Chante-en-hiver merően nézett reá.

Radoub folytatá:

- Szót sem kell mondanod, de tagadhatlan, hogy a golyó csinosan ronggyá tépte a pofádat. Szegény ember, Bellona ugyancsak megrongálta képedet. Rajta, rajta, süsd el már a pisztolyt, jó ember.

A pisztoly elsült s a golyó oly közel ment el Radoub feje mellett, hogy egyik füle felét magával vitte. Chante-en-hiver felemelte másik kezét is, melyben a másik pisztoly volt, de Radoub már nem adott neki időt a célzásra.

- Nekem elég egy fül is - kiáltá. Te kétszer sebesítettél meg. Most rajtam a sor!

Ezzel Chante-en-hiverre rohant, fellökte karját, úgyhogy a fegyver céltalanul eldőrdült, ezután megfogta és megragadta összeroncsolt állkapczáját.

Chante-en-hiver nagyot ordított és elájult.

Radoub keresztül ugrott rajta s ott hagyta a fülkében.

- Miután most már tudodra adtam akaratomat, ugymond, meg ne moczanj többé. Maradj itt, nyomorult földi féreg. Jól tudhatod, hogy most nem mulathatom magam azzal, hogy téged összekonzoljalak. Henteregj a földön tetszésed szerint, rongyos saruim polgártársa. Halj meg, ez lesz a legokosabb. Most mindjárt meg fogod tudni, hogy mindaz, mivel a pap téged is hitegetett, nem volt egyéb ostobaságnál. Most lódulj te is a nagy titokba, paraszt.

Ezzel az első emeleti terembe ugrott.

- Itt semmit sem lehet látni, mormogá magában.

Chante-en-hiver, mint valamely nyavalyatörős, hentergett s magán kívül ordított, Radoub visszafordult.

- Hallgass már. Tedd meg nekem azon szivességet és hallgass, polgártárs, azzal úgy sem mented meg magad. Én nem elegyedem be többé a te dolgodba. Utálnálak téged megölni. Hagyj engem békében.

De emellett nyugtalan volt s haját tépdelte kezeivel, folytonosan szemmel tartva Chante-en-hivert.

- Oh, de mit is tegyek? Mindeddig jól sikerült, de most már le vagyok fegyverezve. Két töltésem volt ellőni való. Te elpazaroltad, barom! S emellett oly füst van, mely rettenetesen bántja a szemet!

Észrevette szétzuzott fülét:

- Hej! mondá.

Azután ismét folytatta:

- Lám, mily hegyesen lőttél, lelőtted egyik fületem! Sebaj, inkább szeretem, hogy így történt, mint másképp, ez nem egyéb, mint dísz. De te megkarczoltad vállamat is, nem tesz semmit. Halj meg magadban, paraszt, én megkegyelmezek neked.

Hallgatódzott. A zaj az alsó teremben rémitő volt. A küzdelem sokkal hevesebb volt, mint azelőtt.

- Alant jól folynak a dolgok. Ez mindegy, ők azt kiáltják: éljen a király. Nemesen hálnak meg.

Lába megbotlott a földönfekvő kardban. Fölvette s Chante-en-hiver felé fordulva, ki nem moczant többé s ki tán meg is volt halva, mondá:

- Látod, te vad ember, ez az, mit kerestem, kardom vagy töröm, ez egyre megy. Véletlenül találtam meg. Még csak pisztolyaimra volna szükségem. Hogy az ördög vigyen el, te vad-ember! Most már mit tegyek? Így semmire sem vagyok jó.

A szobában járkálni kezdett, hogy lásson és tájékozza magát. A félhomályban rögtön észrevett a középső oszlop mögött egy hosszú asztalt s azon valamit, mi kétesen csillogott. Tapogatózott. Mozsarak, pisztolyok, karabélyok voltak, egész sora a lőfegyvereknek rendbe állítva, mintha csak azt várták volna, hogy valaki reájuk tegye kezét; ez volt a tartalék, melyet az ostromlottak előre elkészítettek a támadás második phasisára; egész fegyvertár volt.

- Egész raktár! kiáltott fel Radoub.

Elvakultan reá vetette magát.

Azután rettenetes lett.

Az első s második emeletre szolgáló lépcsőzet ajtaja egészen ki volt nyitva s ezért minden látható volt a fegyverekkel rakott asztal mellől. Radoub eldobta kardját, két kezébe egy egy kétsővű pisztolyt vett s rögtön egyszerre lőtte ki azokat a csigalépcsőzet ajtaján, azután egy rövid fegyvert süttött el s végül elővett egy golyókkal töltött mozsárt s kilőtte. A mozsár tizenöt golyóval volt töltve, melyek egyszerre repültek ki, úgy hogy a lövés ágyúdörgéshez hasonlított. Ezután Radoub mély lélekzetet véve, dörgő hangon kiáltá le a lépcsőn: Éljen Páris!

Most megragadott egy második mozsárt, mely az elsónél sokkal nagyobb volt, felállította azt a Saint-Gilles-féle csigalépcső boltozata alá.

A rendetlenség s zavar az alsó teremben leirhatlan lett. E váratlan lövések lelohasztották az ellenállást.

Radoub hármas lövéseinek két golyója talált; az egyik megölte a Pique-en-Bois testvérek idősbikét, a másik Houzardot, ki Quéler ura volt.

- Ők már fenn vannak! kiáltá a marquis.

E kiáltás jeladás volt a menhely elhagyására. A madár repülése nem gyorsabb, mint az övék, mely által életöket mentették meg. Mindannyian a lépcsőnek rohantak. A marquis bátorította a futásra őket.

- Gyorsan, mondá ő. A bátorság a menekülésben áll. Rohanjunk mindnyájan a második emeletre. Ott újra kezdjük.

Ő hagyta el utoljára a menedékhelyet.

E bátorság lett megmentője.

Radoub fenn az első emelet lépcsőzetén elrejtőzve s ujjával a mozsár nyílásán leste a futást. Az elsők, kik a csigalépcső fordulatan megjelentek teljesen szemben kapták a lövést s lesújtva hullottak el. Ha a marquis köztök lett volna, bizonynyal ő is elvész. Mielőtt Radoubnak ideje lett volna, hogy új fegyvert ragadjon, a többiek keresztül futottak, mindnyájok után a marquis és lassabban, mint a többiek. Ők azt hitték, hogy az első emeleti szoba telve van ostromlókkal, itt nem állottak meg, hanem felrohantak a második szobába, a tükör-szobába.

Itt volt a vasajtó, itt volt a kénfonal, itt kellett kapitulálni vagy meghalni.

Gauvain, ki szinte annyira meg volt lepetve, mint ők, a lépcsőzeti tüzelések által, nem igyekezett magának megmagyarázni, miként kaphatott segítyt, hanem felhasználta az alkalmat s ő és az övéi megmászván a menedékhelyet, az ostromlottakat fegyverrel kezében üzte az első emeletig.

Itt Radoubra talált.

Radoub katonásan köszöntött és így szólt:

- Egy perczre, parancsnokom. Én tettem ezt. Dolra emlékeztem s úgy tettem, mint ön. Az ellenséget két tűz közé szorítottam.

- Derék tanítvány, mondá Gauvain mosolyogva.

Ha az ember egy darabig sötétségben van, szemei úgy megszokják a homályt, mint az éjjeli madaraké; Gauvain észrevette a setéség daczára, hogy Radoub tele van vérrel.

- Hiszen te meg vagy sebesítve, bajtárs!

- Számba se vegye, parancsnokom. Mi az, egy füllel több vagy kevesebb? Kaptam egy kardcsapást is, a sebet bedugom. Ha az ember sziklát zúz, mindig megsérti magát egy kissé. Egyébiránt csak kevés vér folyt el.

A Radoub által meghódított első emeleti teremben egy kis szünetet tartottak. Lámpát hoztak elő. Cimourdain ismét Gauvain oldala mellé állt. Tanácskoztak. Valóban helyén is volt gondolkozni. Az ostromlók még mindig nem ismerték fel az ostromlottak titkait; nem ismerték hadkészlet hiányait; nem tudták, hogy az erőd védelmezőinek löpora fogytán van; a második emelet az ellenállás utolsó menedéke volt; az ostromlók azt is hihették, hogy a lépcsőzet alá van aknázva.

Annyi bizonyos volt, hogy az ellenség nem menekülhetett. A kik nem haltak meg, zár alatt voltak. Lantenac kelepcébe került.

Ily bizonyossággal szemben lehetséges volt egy kis időt engedni magoknak, hogy a lehető legjobb kifejlődésről gondoskodjanak. A halottak száma nagy volt, arra kellett tehát törekedni, hogy az utolsó támadásban sok ember el ne vesszen.

E végső küzdelem nagy veszéllyel járt. Meglehet, hogy igen heves tüzelést kell mindjárt kezdetben kiállani.

A harc félbeszakított. Az ostromlók, a földszint és az első emelet urai lévén, csak a vezér parancsszavát várták, hogy folytassák az ostromot. Gauvain és Cimourdain tanácskoztak. Radoub hallgatva vett részt határozataikban.

Azután ismét félénken katonás köszöntést rögtönzött.

- Parancsnokom!

- Mi az, Radoub?

- Van-e jogom némi kárpótlásra?
- Mindenesetre. Kivánj, amit akarsz.
- Azt kívánom, hogy én rohanjak először reájok.

Nem lehetett megtagadni. Megtette volna, ha egyenesen megtiltják is.

XI. A kétségbeesettek.

Míg az első emeleten tanácskoztak, a másodikon eltorlaszolták magokat. A siker dühössé tesz, a kudarcz eszünket veszi el. A két emelet a végsőre készült egymás ellen. A győzelmi vágy ittassá tesz. Alant megvolt a reménység, mely az emberi erők leghatalmasbika lenne, ha nem léteznék a kétségbeesés.

Fenn a kétségbeesés uralkodott.

Nyugodt, hideg, baljóslatu kétségbeesés.

Miután az ostromlottak feljutottak ezen menedék terembe, melyen kívül most már semmi sem létezett számukra, első gondjuk volt, hogy a bejáratot eltorlaszolják. Az ajtót bezárni felesleges, a lépcsőt eltorlaszolni többet ért. Ily esetben egy gát, melyen keresztül lehetett látni s harcolni, többet ér az elzárt ajtónál.

Az Imanus által közel a kénfonalakhoz a fali tartóba illesztett kanócz világítá meg őket.

A második emeleti teremben volt egyike ama nagy és nehéz tölgyfaládáknak, melyekbe zárták a fehérneműt és ruházatot, a fiókos szekrények feltalálása előtt.

Ezt elővonszolták, s a lépcsőzeti ajtó elé állították. Itt erősen beékelve, gátolta a bejárást. A bolthajtás alatt csak egy igen szűk nyílás volt, melyen alig fért egy ember keresztül. A nyílás alkalmas volt, hogy a netán betoluló ellenséget egyenként kényelmesen le lehessen vágni. Kétséges volt azonban, hogy erre valaki vállalkozzék.

A bejárat eltorlaszolása által időt nyertek.

Megszámlálták egymást.

A tizenkilenc közül csak heten voltak még életben. Imanus és a marquis kivételével mindnyájan meg voltak sebesítve.

Az öt sebesült, - kik azonban még elég élénkek voltak, mert a harcz hevében kapott minden seb miatt, hacsak nem halálos, lehet járni-kelni - ezen öt sebesült a következő volt: Chatenay, más néven Robi, Guinoiseau, Hoisnard Branche-d'Or, Brin-d'Amour és Grand-Francoeur. A többiek mind elhaltak.

Nem volt több lőszerök. A tölténytáskák kiürültek. Összeszámították a töltényeket. Hány töltényök lehetett még hét ember számára? Négy.

Elérkezett azon pont, midőn nincs egyéb hátra, mint elesni. A tátongó és borzasztó örvény szélén voltak összeszorulva. Lehetetlen volt a végveszélyhez még közelebb lenni.

A harcz ujlag kezdődött, lassan, de annál biztosabban. Már lehetett hallani az ostromlók fegyveragyanak koppanását a lépcsőzeten fölfelé fokról-fokra.

A menekülésre nem volt semmi mód. A könyvtáron át? A síkon hat ágyu volt fölállítva, mellettök égő kanócz. A felső szobákon keresztül? Miért? E szobák a padlásra vezettek. Innen nem volt más menekülés, mint hogy leugorjanak a toronyból.

A hősiek csapat hét tagja, kik a többieket túléltek, bezárva, foglyokként voltak a vastag falazat közt, mely őket védelmezte és megszabadítá. Még nem voltak fogva, de már foglyok voltak.

A marquis megszólalt:

- Barátim, mindennek vége.

S egy kis szünet után folytatá:

- Grand Francoeur légy újra turmeau abbé.

Mindnyájan térdreborultak, kezökben az olvasóval.

Az ostromlók fegyverei koppanásának hangja közeledett.

Grand-Francoeur egészen vérezve, miután egy golyó betörte koponyáját s arról a bőrt hajastól elvitte, jobb kezébe fogta a feszületet. A marquis, habár skeptikus gondolkozása volt egy térdre ereszkedett a földre.

- Vallja meg kiki - mondá Grand-Francoeur - büneit hangosan. Nagyságos uram, szóljon.

A marquis felelt:

- Öltem.

- Öltem, mondá Hoisnard.

- Öltem, mondá Guinoiseau.

- Öltem, mondá Brin-d'Amour.

- Öltem, mondá Chatenay.

- Öltem, mondá Imanus.

S Grand-Francoeur viszonzá:

- A szent-háromság nevében feloldozlak mindnyájatokat. Béke legyen lelkeitekkel!

- Amen, felelének mindnyájan.

A marquis fölállott.

- Most tehát, ugymond, haljunk meg.

- S menjünk harczolni, mondá Imanus.

A fegyveragyak már döngetni keztek a szekrényt, mely a vasajtót eltorlaszolta.

- Gondoljatok istenre, mondá a pap. A föld nem létezik már többé ránk nézve.

Igen, mi a sírban vagyunk, viszonzá a marquis.

Mindnyájan meghajtották fejökét s mellöket verték. Egyedül a marquis és a pap állottak. Szemeik a földre voltak irányozva: a pap imádkozott, a parasztok imádkoztak, a marquis gondolkozott. A szekrény, mintha kalapácsokkal verték volna, gyászosan hangzott.

A pillanatban egy élénk s erőteljes hang csendült meg mellettök, mintegy felriasztólag kiáltva:

- Ugy-e mondtam, nagyságos uram?

Mindannyian bámulva oda fordították fejökét.

A falon keresztül egy üreg nyílása látszott.

Egy kő, mely a többiekkel teljesen egy sorban volt helyezve, de nem vakoltatott be s melynek felül is alul is egy-egy forgója volt, önmagától elkezdett forgatni a tourniquet-k módjára s forgása következtében a falon egy nyílást mutatott. Azután kimozdult a kő tengelyéből s két nyílás látszott, egy jobbra, a másik balra; mindkettő szűk volt, de mégis elégséges arra, hogy azon egy-egy ember elmenekülhessen. Ezen csodálatos ajtón belül egy csigalépcső első fokait lehetett látni.

A nyílásnál egy emberalak tünt fel.

A marquis felismerte benne Halmalot.

XII.

A szabadító.

- Te vagy, Halmalo?

- Én, nagyságos uram. Most tehát láthatja, hogy vannak kövek, melyek forognak s hogy innen meg lehet szabadulni. Épen idejében érkeztem, azonban gyorsan kell intézkednünk. Tíz perc alatt az erdőben leszünk.

- Nagyhatalmu az isten, mondá a pap.

- Meneküljön, nagyságos ur, kiáltá valamennyi hang.

- Előbb ti mindnyájan, felelé a marquis.

- Ön először, nagyságos ur, mondá a turmeaui abbé.

- Én legutoljára fogok elmenni.

S aztán szigorú hangon folytató a marquis:

- Vége legyen a nemes versenynek. Nincs időnk nagylelküsködni. Ti meg vagytok sebesülve. Parancsolom, hogy éljetez s meneküljetez. Gyorsan, használjátok fel a nyílást. Köszönöm, Halmalo.

- Marquis ur, kérdé a turmeaui abbé, el kell válnunk?

- Alant mindenesetre. Soha sem lehet másként menekülni, mint egyenkint.

- Akar-e nagyságod valamely találkozó helyet kijelölni.

- Igen. Az erdőben van egy tisztás. La Pierre-Gauvainnak hívják. Ismerik Önök ezen helyet?

- Mindnyájan ismerjük.

- Ott leszek holnap délben. Legyen ott mindenki, ki járni képes.

- Ott leszünk.

- S újra kezdjük a harcot, mondá a marquis.

Azonban Halmalo a forgó kőnél azt tapasztalta, hogy többé nem mozog. A nyílást nem lehetett bezárni.

- Nagyságos uram - mondá - siessünk. A kő nem enged. Megnyitottam az üreget, de nem tudom ismét bezárni.

A kő a hosszú mozdulatlan állás következtében csakugyan olyan volt, mintha kinőtt volna sarkaiból. Lehetetlen volt újólá megmozdítani.

- Nagyságos ur, mondá Halmalo, én azt hittem, hogy bezárhatom a kijáratot s hogy a kékek, ha ide érkeznek, senkit sem fognak itt találni, mit sem fognak észrevenni s azt hiszik, hogy Önök, mint a füst eltűntek. De most látom, hogy a kő nem enged. Az ellenség észreveheti a nyílt kijáratot s üldözőbe vehet. Siessünk, egy percet se veszítsünk. Gyorsan, siessünk mindnyájan a lépcsőzetre.

Imanus Halmalo vállára tette kezét:

- Bajtárs, mennyi idő kell ahhoz, hogy e nyíláson keresztül menjünk s elérhessük az erdőt, hol biztosan lehetünk?

- Senki sincs nehezen megsebesítve? kérdé Halmalo.

Mindnyájan azt válaszolták: Senki.

- Ezen esetben egy negyedóra elég.

- E szerint - folytatá Imanus - ha az ellenség nem tudna ide betörni egy negyedóra alatt...

- Üldözhet minket, de nem érne utol.

- De, mondá a marquis, az ellen itt lesz öt perc alatt, az öreg láda nem alkalmas, hogy őket oly sokáig feltartóztassa. Nehány puskaagy-csapással célt érnek. Egy negyedóra! Ki tudná őket egy negyedóráig feltartóztatni?

- Én - mondá Imanus.

- Te, Gouge-le-Bruant?

- Igen én, nagyságos ur. Hallgasson meg. Hat közül öten vannak megsebesülve. Rajtam nincs egy karczolás sem.

- Én sem vagyok megsebesítve, mondá a marquis.

- Ön a parancsnok, nagyságos ur. Én katona vagyok. Parancsnok és közkatona, ez két különböző dolog.

- Tudom, hogy mindkettőnknek különböző kötelességünk van.

- Nem, nagyságos uram, nekünk, önnek s nekem, ugyanazon kötelességünk van s ez az, hogy Önt megmentsük.

Imanus bajtársai felé fordult:

- Bajtársak, arról van szó, hogy az ellenség föltartassék s az üldözés lehető sokáig legyen késleltetve. Ide figyeljete. Én teljes erőben vagyok, egy csepp vért sem vesztettem; miután nem vagyok megsebesítve, tovább győzhetem az ellenállást, mint más. Menjete mindnyájan. Hagyjátok itt fegyvereiteket. Jó hasznukat fogom venni. Magamra vállalom, hogy az ellenséget egy jó félóráig fel fogom tartóztatni. Hány pisztoly van megtöltve?

- Négy.

- Tegyétek a földre.

Megtették, amint kívánta.

- Jól van. Én maradok. Emberökre találnak. Most gyorsan távozzatok mindnyájan.

A sürgős viszonyok nem engedték meg a hosszas bucsuzást. Alig maradt idő egy kézszorításra.

- A viszontlátásig, mondá a marquis.

- Nem, nagyságos uram, azt hiszem, hogy nem. Nem fogjuk egymást egyhamar látni, mert én meghalok.

Mindnyájan tódultak a szűk lépcsőre, egyik a másik után, legelől a sebesültek. Míg ők leszálltak, a marquis kivette zsebnaplójából az irónt s néhány szót irt fel a kőre, mely nem fordult többé s nyitva hagyta az üreget.

- Jőjjön, nagyságos ur, csak még ön van hátra, mondá Halmalo.

És Halmalo kezdett leszállani.

A marquis követte.

Imanus egyedül maradt.

XIII. A hóhér.

A négy pisztoly a kőkoczkákra volt letevő, mert a szobának nem volt padozata. Imanus felvett kettőt, mindenik kezébe egyet-egyét.

Csuszva közeledett a lépcső bejárata felé, melyet a láda védett és fedezett.

Az ostromlók nyilván féltek a meglepetéstől s oly végső fellobbanástól, mely úgy a győzöt, mint a legyőzöttet megsemmisítette volna. Amennyivel viharosabb volt az első támadás, annál lassúbb és eszélyesebb volt az utolsó. Nem tudták vagy meglehet nem is akarták erőszakosan összezúzni a ládát; fedelét betörték a puskaagyakkal, hátsó részét keresztül furták szuronydöfésekkel s e lyukakon igyekeztek benézni a terembe, mielőtt megkísértették volna, hogy oda betörjenek.

A lámpák fénye, melyekkel a lépcsőt megvilágították, keresztül hatolt a lyukakon.

Imanus e lyukak egyikén észrevett egy szemet, mely azon keresztül nézett. Rögtön e lyukra irányá egyik pisztolyát s megnyomta a ravaszt. A lövés eldőrdült s Imanus örömmel hallott egy borzasztó sikoltást. A golyó keresztül ment egy katona szemén és fején, ki ott kémlődött s ki azután a lépcsőn összeomlott.

Az ostromlók elég tág rést ütöttek a láda fenekén két helyen, miáltal két törést okoztak. Imanus felhasználta e nyílások egyikét, arra felé kinyújtotta karját s hamarjában kilőtte második pisztolyát is a támadók tömegébe. Ugy kell lenni, hogy a golyó ugrándozott, mert több sikoltást lehetett kivenni, mintha hárman vagy négyen ölettek vagy sebesültek volna meg s a lépcsőn nagy tolongás keletkezett az ostromlók között, mivel részint térdre estek, részint hátrálni kezdtek.

Imanus félretevő a két pisztolyt, melyeket kilőtt s fölvette a másik kettőt. Ezután két kezét a pisztolyokkal felfegyverezve kitekintett a szekrény nyílásain.

Most vette észre az első eredményt.

Az ostromlók leszálltak a lépcsőről. A haldoklók a lépcsőfokokon henteregtek; a csigalépcső kanyarulata miatt csak három vagy négy fokot lehetett meglátni.

Imanus várakozott.

Ez időnyereség lehet, gondolá.

Azonban észrevett egy embert hasoncsuszva s a lépcső fokaiba kapaszkodva felfelé mászni, ugyanekkor egy katona feje tűnt elő a csigalépcső középszlopa megől. Imanus célba vette e fejet és lőtt. Egy jajkiáltás, a katona elesett s Imanus baljából jobb kezébe fogta az utolsó pisztolyt, mely töltve maradt.

E pillanatban iszonyu fájdalmat érzett s most ő maga sikoltott fel. Egy kard átdöfte gyomrát. Egy marok, azon ember marka, ki fölfelé mászott, emelkedett ki a láda második lőréséből és ezen marok döfte be a kardot Imanus gyomrába.

Sebe irtózatossá volt. Gyomra át meg át volt hasítva.

Imanus nem esett el. Fogait csikorgatá s így szólt: - Jól van!

Ezután tántorogva s csuszva a kanóczig huzódott, mely a vas ajtó mellett égett, földre tette pisztolyát s megragadta a kanóczot. Balkezelével kifolyó beleit tartván, jobb kezével meggyújtotta a kanóczot s tüzet adott a kénzsinegnek.

A tűz belékapott, a kén lobot vetett. Imanus kiejté kezéből a kanóczot, mely a földön is tovább égett, újra felkapta pisztolyát és a kövezetre esve, de ismét felkelve, éleszteni iparkodott a kén tüzét ama kis fuvással, melyre még képes volt.

A láng tovább futott, eljutott a vasajtó aljáig s belekapott a lépcsőzeti állványba.

Mikor látta e pokoli sikert, meglehet inkább örvendve büntényének mint erényének, - ezen ember, ki hőssé lett, s ki nem volt más, mint egy hóhér s ki most haldoklott, mosolyga.

- Megemlegetnek, mormogá. Szeretteiken s gyermekeiken boszulom meg magam szeretett királyunkért, ki a Templeben van.

XIV.

Imanus is megmenekül.

E pillanatban nagy zaj hallatszott, a hevesen döngetett láda összetört és utat nyitott egy embernek, ki kardjával kezében a terembe rontott.

- Én vagyok, Radoub; ki száll velem szembe? Unom a várakozást. Koczkára teszem életemet. Mindegy, egyet mégis keresztül hasítok. Most mindnyájatokat megtámadlak. Kövessenek, vagy ne kövessenek, ím én itt vagyok. Hányan vagytok?

Valóban Radoub volt, s a mellett egyedül. Azon öldöklés után, melyet Imanus a lépcsőn előidézett, Gauvain valamely titkos löporaknától tartván, visszavonta embereit és Cimourdainnel értekezett.

Radoub kardjával kezében a küszöbön s sötétségben, melybe a majdnem kialudt kanócz vetett némi világosságot, megállott s ismétli kérdését.

- Én egymagam vagyok. Hányan vagytok ti?

Nem hallván semmit, előre lépett. A kanócz világosságának egy fellobbanása, melyet a kialvófélben levő tűz pillanatig feltüntetni szokott s melyet a világosság fuldoklásának lehet nevezni, megvilágítja az egész termet.

Radoub észrevett egy kis tükröt, mely a falhoz volt szegezve, közeledett ahhoz s meglátván benne saját vérben uszó arcát s lefüggő fülét, mondá:

- Nyomorult, összezuzott állkapczájú.

Ezután megfordult, egészen elbámulva, hogy a termet üresen találja.

- Itt senki sincs! kiáltá. Egyáltalában senki.

Észrevette a kifordított követ, a nyilást és a lépcsőt.

- Most értem! Elszabadultak. Jőjjetek tehát mindnyájan bajtársak, jőjjetek, elfutottak. Szép csendesen elhagyták. Keresztül furták, patkány módra áttúrták a csatatérről és gyáván odábbállottak. Keresztültörték az ostoba vén tornyot. Ezen lyukon menekültek el - a nyomorultak! Aztán miként lehessen az ember Pitt, vagy Koburg, szemben ily söpredékkal! Az ördögnek jó istene jött az ő segítségökre. Itt senki sincs már!

Egy pisztolylövés dördült el, a golyó könyökét sodorta s aztán a falba nyomult.

- De igen! itt van valaki. Ki volt oly szives s udvarias irányomban?

- Én, mondá egy hang.

Radoub előre nyujtá fejét s észrevett valakit a félhomályban.

Imanus volt.

- Ah! kiáltá. Egyet megfogtam. A többiek elillantak, de te nem fogsz elillanni.

- Azt hiszed? - felelé Imanus.

Radoub egyet lépett előre s megállott.

- Hé, te ember, ki a földön vagy, ki vagy te?

- Én az vagyok, ki a földön fekszik s ki fitymálja azokat, kik állanak.

- Mi van a jobb kezében?

- Egy pisztoly.

- S a balban?

- Beleim.

- Én fogollyá teszek.

- Én megvetlek.

Imanus az égő kanócz felé hajolva s a tűzre fúva utolsó leheletét, kimult.

Néhány pillanat múlva Gauvain, Cimourdain s mindnyájan a teremben voltak. Mindnyájan észrevették a nyilást. Felkutattak minden zeget-zugot, megvizsgálták a lépcsőt, ez egy földalatti üregbe vezetett. Meggyőződtek, hogy elmenekültek. Megrázták Imanust, meg volt halva. Gauvain kezében lámpát tartva, megvizsgálta a követ, mely az ostromlottakat megszabadítá; ő maga is hallott beszélni a mozgó kőről, de az egész dolgot mesének tartotta. A mint apróra vizsgálta a követ, valami írást vett észre rajta, mely írónnal volt írva. Oda tartotta a lámpást és olvasá:

A viszontlátásig vicomte ur.

Lantenac.

Guéchamp Gauvainhez csatlakozott. Az üldözés nyilván hasztalan volt, a menekülők javára szolgált az egész ország, a bozót, a földalatti üreg, az erdő sűrűsége, a lakosság; már kétségkívül jó messze lehettek; felfedezésökre semmi eszköz; a fougères-i erdő maga roppant rejtekhely volt. Gauvain s Guéchamp felváltva panaszkodtak meghiusult reményeik és terveik felett.

Cimourdain komolyan hallgatott a nélkül, hogy egy szót is szóljon.

- Igaz, Guéchamp, mondá Gauvain és a hágsó?
- Parancsnok, a hágsó még nem érkezett meg.
- De hiszen mi láttunk egy kocsit katonák által kísértetve.

Guéchamp válaszolt:

- Nem hozta el a hágsót.
- Mit hozott tehát?
- A guillotinet, viszonzá Cimourdain.

XV.

Ne tégy ugyanazon zsebbe órát és kulcsot.

Lantenac marquis nem volt oly távol, mint gondolták.

Még mindig nem volt eléggé biztonságban s tul a lőtávolságon.

Halmaloval ment el.

Azon lépcső, melyen Halmalo s ő leszállottak, a többi menekülővel együtt, egy mély utnál s egy igen szűk s alacsony boltozatu hid mellett végződött. A rejteket mély, természetes földnyílásban végződött, mely egyrészt a mély uttal, másrészt az erdőséggel volt határos. Ezen földnyílás, mely teljesen el volt takarva, hozzáférhetlen bozótig terjedt. Lehetetlen, hogy bárki felfedezhette volna. Az átmenet vagy egyszeri nyom ezen nyíláson keresztül s hozzá alig volt más, mint a kigyó csavargásai, másod izben nem lehetett fellelni. A lépcső titkos kezdete tökéletesen be volt zárva a szederbokrok által, melyeket az alagút építői ott találtak s ebből azt hitték, hogy felesleges másnemü elzárásról gondoskodni.

A marquis még most sem gondolt arra, hogy a rejteket elhagyja. Még eddig nem gondoskodott álöltözetről. Bretagneba megérkezte óta még nem vetette le uti ruháit, mivel így még nagyobb urnak gondolták.

Midőn Halmalo s a marquis a rejtek út nyílásához értek, a többi öt, Guinoiseau, Hoisnard Branche-d'or, Brin-d'Amour, Chatenay s a turmeau abbé már nem voltak ott.

- Ugyan nem késtek sokáig futásukkal, jegyzé meg Halmalo.
- Tégy, mint ők, mondá a marquis.
- Azt akarja a nagyságos ur, hogy elhagyjam?
- Kétség kívül. Már mondtam is. Jobban megmenekülhet, ki egyedül van. A hol egy elmehet, ketten nem mehetnek. Együtt magunkra vonnánk a figyelmet. Te engem hoznál veszélybe s én téged.
- Ismeri nagyságos ur a vidéket?
- Igen.
- Akar-e nagyságod találkozni a Pierre-Gauvaine-nál?
- Holnap délben.
- Ott leszek. Ott fogunk lenni.

Halmalo pillanatra megállott beszédében:

- Oh! nagyságos ur, ha meggondolom, midőn a nyílt tengeren voltunk, csak magunkban valánk, s én meg akartam önt ölni, önt az én uramat, mit mindent mondott akkor nekem s minő hatása volt ezen mondásnak reám. Milyen férfit önt!

A marquis válaszolt:

- Angliába kell mennünk. Most már nincs más menedék. Az angoloknak tizenöt nap alatt Franciaországban kell lenniök.

- A számadásokat át fogom adni nagyságos uramnak. Elvégeztem a reám bizottakat.

- Majd beszélünk mindenről holnap.

- Jól van, holnap, nagyságos uram.

- Apropos, éhes vagy-e?

- Egy kissé, nagyságos ur. Siettem, hogy megérkezzem s azért ma nem volt időm, hogy ebédeljek.

A marquis kivett zsebéből egy csomag csokoládét, ketté törte, egy részét oda adta Halmalónak, a másik részét maga ette meg.

- Nagyságos ur, mondá Halmalo, jobb oldalt van a mély út; bal oldalt az erdő.

- Helyesen van. Hagyj magamra. Eredj el.

Halmalo engedelmeskedett. Eltűnt a homályban. Hallatszott a bokrok zörgése, azután semmi zaj sem volt. Bármely másnak lehetetlen lett volna nyomait követni. A cserje ezen tüskés és kiirthatatlan talaja segítségére szolgált a futóknak. Nem bujtak el, hanem eltűntek. A gyors menekvés ezen könnyűsége okozta azt, hogy seregeinknek oly soká kellett késedelmeznien ezen folytonosan hátráló Vendéeban s ezen félénken futó harcosok daczára is.

A marquis szótlanul állott előbbi helyén. Azon emberek közé tartozott ő, kik semmitől sem riadtak vissza, hogy megkísértsék; de most még sem tudta elnyomni érzelmét, hogy oly váratlanul szabad léget élvezhet, miután annyi ideig szivta a vér s a vérontás dögleletes szagát. Most teljesen megmentve érezte magát, míg előbb teljesen elveszettnek látszott; a sír után, melyet oly közellátott, most teljes biztonságban érezte magát; közelállani a halálhoz, s ismét visszatérni az életre oly emberre nézve mint Lantenac, nem volt szokatlan dolog; s mégis, ki már több hasonló esetet megért, most a jelen körülmények között különben rendületlen lelke megrázkódni látszott. Bevallotta magának, hogy most meg van elégedve. De gyorsan elnyomta ezen indulatot, mely csaknem öröm volt.

Elővette óráját s megnyomta azt. Hány óra lehet?

Nagy zajjal történt az óraütés, nem volt több tiz óránál. Midőn az emberi életben valamely forduló pont áll be vagy egy nagyobb kérdés döntet el, mindannyiszor rendesen meglepetve vannak az emberek, hogy az idő sokkal rövidebb volt, mint gondolták. A támadást jelző ágyugolyó kevéssel az előtt lön elsütve, midőn a nap lement, s a Tourgue az ostromlócsapat által egy jó félóra mulva támadtatott meg, hét és nyolcz óra között, az est beálltával. Tehát ezen rettenetes küzdelem, mely nyolcz órakor kezdődött, tiz órára be lön fejezve. Az egész dráma százhusz perczig tartott. A katastrópháknál gyakran fordul elő ily villámgyorsaság. Az események meglepő gyorsasággal következnek egymás után.

Azonban, ha meggondoljuk, az ellenkező is méltán bámulatra ragadhat; oly csekély csapat két órai ellentállása oly nagy tömeg ellen bizonynyal rendkívüli dolog s bármely körülményt tekintetbevéve, 19 harcos küzdelme négyezer ellen két óráig nem nevezhető rövidnek.

De ideje volt eltávozni. Halmalo már messze lehetett s a marquis is azt hitte, hogy nem szükséges tovább várakoznia. Visszatette óráját zsebébe, de nem abba, honnan elővette, mert észrevév, hogy ott azon vaskapu kulcsa van, melyet ő Imanushoz vitt, s hogy órája üvegjét ezen kulcs összetörheti; elhatározta, hogy megkezdi utját az erdőségbe. Midőn így balra fordulva megindult, úgy tűnt fel neki, mintha valami homályos sugár hatolna el egészen hozzáig.

Visszafordult s a bokroktól teljesen fedve egy tisztásra jutott, honnan mindent apró részletig láthatott. Itt a mély út mellett nagy fényt vett észre. A mély uttól csak néhány lépés választotta el. Ezért megváltoztatta tervét, feleslegesnek tartván magát a nagy világosságnak kitenni, mely minden valószínűség szerint, nem lett volna előnyére s így azon irányt vette fel, melyet Halmalo mutatott s pedig az erdőség felé.

Mindenfelé mélyen elrejtve s eldugva a szederbokrok között, egyszerre fejénél rettenetes kiáltást hallott; a kiáltást a szél a mélyut alatt lévő sikságról látszott hozni. A marquis felvetette szeméit s megállott.

ÖTÖDIK KÖNYV. IN DAEMONE DEUS.

I.

Megtalálva, de elveszítve.

Azon pillanatban, midőn Fléhard Michelle megtalálta a hegyi utat, a nap már lehanyatlott s ő még több mint egy mérföldnyire volt céljától. Ő, kinek egy lépés is könnyen fájdalmat okozott, most nem habozott ezen mértföldet is megtenni. A nők gyöngék, de az anyák erősek. Elindult.

A nap lehanyatlott; előbb homály, később teljes sötétség állott be. Folytonosan menve, távolról hallotta az órát ütni, melyet különben nem láthatott, előbb nyolcz, azután kilencz órát. Az óra valószínűleg a parignéi toronyóra volt. Időről időre megállott, hogy bizonyos hangokat halljon, melyek talán az éj bizonytalan zajához tartoztak.

Jobbra tért ezután elhagyva a magyal-bokrokat (tövises disznó, vagy csodafa-bokrokat) s a vérző lábai alatt lévő éles talajt. Gyenge világosság kísérte útjában, mely valamely messze-fekvő kis erősségtől látszott jönni, s a mint előbbre haladt, a félhomályban meglátta ama torony körvonalait. A világosság sokkal élénkebb s a lövések mindinkább határozottabbak lettek, úgyhogy megrettent.

A puszta fensík, a hova Fléhard Michelle jutott, csak növényekkel s bokrokkal volt borítva, sem ház, sem fa nem volt rajta; lassan, csaknem észrevétlenül emelkedett s a láthatáron, a csillagos ég árnyaként jobbra, hosszan elterjedő erdőség látszott. Az egész egy hegyre támaszkodott, mely egész uta alatt folytonosan szeme előtt volt.

Az utas észrevette a lassu emelkedést.

A tompa zaj s a halvány világosság, melyek a toronyból látszottak eredni, mint tudjuk, szünetekkel; ezen meg-megszűnő s ismét megújuló hangok, melyek eredetét nem tudta megmagyarázni, a szegény anyát kétségbe ejték.

Rögtön minden megszűnt; mindennek vége lett, a lármanak s világosságnak; egy pillanatig teljes csend uralkodott, valami hasonló a halottak békéjéhez.

Ezen pillanat volt az, midőn Fléhard Michelle a fensík tetejére jutott.

Lábai alatt észrevett egy hegytorkolatot, melynek alja az ég halvány sűrűjében veszett el; némi távolságban a fensíkon magán felkantározott lovak, állványok, szekerek állottak, melyek egy ágyutelepet képeztek s köztök zavarosan megvilágítva a telepen meggyújtott mécsék által, egy óriási épület állott, melynek árnyéka sokkal nagyobb homályt terjesztett, mint a körülte levő tárgyak árnyékai.

Az épület össze volt téve egy hidból, melynek bolthajtásai a hegytorkolatban tűntek el, egy kastélyból, mely a kapu felett emelkedett, s végre a kastély és hid felett egy sötét magas kerek épület állott, ama torony, mely felé a nő régóta közeledett.

A világosság a torony nyílásain feltűnt s ismét megszűnt, s az eltűnedező zajból ki lehetett vennie, hogy egy csoport ember van ott, kik a tetőtől egész a síkig mint valami árnyképek mozogtak.

A telephez közel Fléhard Michelle észrevehette a táborozókat s őrszemeket, de ő maga a sötétség s a bokrok által fedve láthatlan maradt.

A fensík csúcsára jutván, a hid is előtte állott, s oly közel látszott lenni, hogy csaknem kezével érinthette. A mélyút gödre választotta őket. Az árnyékok szerint meg lehetett különböztetni a hid mellett lévő kastély három emeletét.

Egy darabig megállott, mert az idő foglalta el elméjét, elmerülve s némán állott meg ezen rettenetes mély út s épület előtt. Mi lehet az? Hogyan jutott ő ide? Ez a Tourgue? Csaknem szédüléshez közel nem tudta megfejtetni magának, mikép hasonlíthat az ő elindulása mostani megérkezéséhez. Tanakodott magában, hogyan van ő jelenleg itt?

Nézett s hallgatózott.

Egyszerre azonban nem látott többé semmit.

Füstgomoly lépett közé s az elé, mit nézett. Csipős égetés tette használhatlanná szemeit. Fájdalom zárta el szempilláit, melyek megvörösödtek s fénylőknek látszottak.

Azután ismét felnyitotta szemeit.

Nem volt többé éjszaka, mint előbb, hanem nappal; azonban ezen nappal szomorú volt, oly nappal, minőt a tűz okoz. Szemei előtt égés kezdődött.

Az éj homálya világos lett, s nagy láng tünt elő; ezen láng majd előjött, majd ismét eltűnt, oly különös csavargásokkal, mint a csigalépcsők s a kigyók.

A láng ki is jött mint valamely nyelv egy torokhoz hasonló úrből, s ezen torok egy lángba borított ablak volt. Ezen ablak, melynek vasrostélyai már izzó veresek voltak, a hid mellett épült kastély alsó emeletének ablakai közé tartozott. Az egész épületből csak ezen ablak volt észrevehető. A füst mindent elfedett, magát a síkságot is, s nem lehetett mást megkülönböztetni, csak a mélységet s a sötétséget a kigyózó láng körül.

Fléhard Michelle szótlanul nézett. A láng füstfelhőt képezett; a felhő álom; ő nem tudott többet, mint láthatott. Elfusson-e? Maradjon tovább? Ugy érezte magát, mintha valóban nem volna ébren.

Egy szélfuvalom jött s elüzte a füstgomolyt, s a láng világánál a szomorú kastély körvonalai hirtelen felfedezve egészen láthatók lőnek, az őrtorony, hid, kastély, rettenetes alakban a tűz fénye által megaranyozva tetőtől talpig láthatók lőnek. Fléhard Michelle a tűz rettenetes fényénél mindent láthatott.

A kastély felső emelete, mely a hidhoz volt illesztve, lángban állott.

Alól még meg lehetett különböztetni a két másik emeletet, mely még érintetlen volt, de máris mintegy lángkosárban voltak. A fensík azon nyulványán, hol Fléhard Michelle állott, olykor lehetett a bensőt is látni, midőn a tűz és a füst időnként félrevonult. A kastély minden ablaka nyitva állott.

A második emelet ablakainál, melyek igen nagyok voltak, Fléhard Michelle a falak hosszában észrevette a szekrényeket, melyek könyvekkel látszottak telve, s egyik ablak mellett a földön, mintegy közepén, egy kis csoportot fedezett fel, mely határozatlan alaku volt, s valami kis madarakkal telt madárfészekhez hasonlított, s mely néhány perczig felindító hatást gyakorolt reá.

Hosszasan nézett reájok.

Mi lehet ezen kisdud homályos csoport?

Kis idő múlva az jutott eszébe, hogy ezen alakok élőlényekhez hasonlítanak; lázban volt, nem evett dél óta, szünet nélkül gyalogolt, most kimerült, önmaga érezte, hogy valami hallucinációféle csalja meg érzékeit; mégis bármily erősen igyekezett őket szemügyre venni, ezen

homályos összehalmozott tárgyban nem fedezhetett fel semmit, valószínűleg élettelenek voltak, s láthatólag tehetetlenek, miután a tűz daczára ama terem leterített szőnyegén feküdtek.

Az egész tűz, mintha szántszándékkal történt volna, lángnyelveit azon száradt repkények felé nyújtogatta ki, melyek éppen azon felületet fedték, a melyre Fléhard Michelle nézett.

A láng lehullott a száraz ágak közé; egy szikra mohón lángragyúlasztotta azt, s a venyigék nagy csoportja a lőpor lángjához hasonló rettenetes gyorsasággal lobbant fel. Egy szempillantás alatt a láng eljutott a második emeletre. De még felülről megvilágította amaz első emelet bensejét. Egy élénk fény gyorsan három alvó kisdéd csoportját tüntette fel.

Igen kedves kis csoport volt ez, csupasz kar s láb, bezárt szempillák, mosolygó szőke fejek.

Az anya felismerte gyermekeit.

Kétségbeesetten sikoltott fel.

Ily kiáltásra, a rettenetes aggodalom ezen kifejezésére, nem képes más, csak az anyák. Nincs semmi, a mi ily visszataszító volna, s semmi, mi inkább vonzana. Midőn a nő meg van támadva, mintha nőstény-farkast hallanánk; midőn a farkas ingereltetik, ismét a nőt halljuk.

Fléhard Michelle kiáltása ordítás volt. Hecuba ordított, mondja Homer.

Ez volt azon kiáltás, melyet Lantenac marquis meghallott.

Ez volt a látvány, mi őt feltartóztatta.

A marquis azon úton haladt, a melyen Halmalo elmenekült, a mély úton. A körülette levő szederbokrokon át látta, hogy a hid lángokban van, a Tourgue vérpiros a lángok visszaverődésétől s a két ágat félrehajtva feje felett a másik oldalon, a fensík szélén, az égő kastélylyal szemben, s a tűz fényétől egészen megvilágítva egy vad és siralmas alakot látott, egy nőt, ki a mély út felé hajolt.

Ez volt azon nő, kitől a kiáltás eredt.

Ezen alak nem volt többé Fléhard Michelle, hanem Gorgo. A nyomorultak rettenetesei. A parasztnő boszorkánynya változott. Ezen falusi asszony, közönséges, tudatlan, öntudatlan állapotában rettenetesen tüntette fel a kétségbeesés hősies alakjait. A nagy fájdalom a lélek óriási kiterjeszkedései; ezen anya az anyaság volt; ő maga képviselte a humanitást, mely emberfeletti; úgy állott ott, a mély út szélén, szemben a tűzvészszel, szemben ezen büntény-nyel, mint valami bűnhődő lélek; kiáltása vadállat ordítása, magatartása egy istennő alakja volt; arcza az átkok temetője, villogó álarczként látszott. Semmi sem lehet hatalmasabb, mint könnyel borított szemének fénye; tekintete villámként sujtotta a tűzvészt.

A marquis hallgatózott. Feje felett zaj volt; hallott valamit, de nem mondhatta meg mit, szótagnélküli zilált hangokat, inkább zokogást, mint szavakat.

- Oh istenem! gyermekeim! Ott vannak az én kedveseim! Segítség! Tűz van! Tűz van! Tehát még a banditák közt vagytok! Nincs itt senki? gyermekeim megégnek! Georgette! gyermekeim! Gros-Alain, René-Jean! De ki szólhat hozzájuk? Ki kiálthat fel gyermekeimre? Ők alusznak. Oh én szerencsétlen. Ez lehetetlen. Segítség! Segítség!

A Tourgue körül s a sikságon nagy mozgalom keletkezett. Az egész hadsereg összefutott, hogy a tüzet eloltsa. Az ostromlók miként előbb a mozsarakkal, éppen úgy bántak most a tüzzel. Gauvain, Cimourdain, Guéchamp osztották a parancsokat. Mit tegyenek? Alig volt néhány veder víz, melyet a mély út kisdéd patakjából meríthettek. Az aggodalom növekedett. A fensík csaknem egészen telve volt rémült arczokkal bámulva.

A mit láttak, rettenetes volt.

Látták s semmit sem tehettek ellene.

A láng, miután a tűz a repkényt megemésztette, a legfelsőbb emeletig hatolt. Itt találta a szénával telt raktárt, mely jó anyag volt. Az egész raktár rögtön lángba borult. A láng tánczolt: ez a láng szomorú öröme. Ugy látszott, mintha valamely gonosz kéz élesztette volna ezen máglyát. Lehetett volna mondani, hogy a rettenetes Imanus maga változtatta meg a szikrák irányát, élvén a tűzben mint gyilkos, s hogy ezen borzasztó lélek csinálja a tűzvészt.

A könyvtár-szoba még eddig nem volt megtámadva, mennyezete magassága s kőfalainak vastagsága meggátolták egy időre, hogy a tűz belé kapjon, de a végzetes pillanat már közeledett; az első emelet lángja már nyaldosta s a harmadik emeleté egészen körülölelte. A halál vérfagyaláló csókja megérintette. Lenn egy lávabarlang, fenn parázból álló bolthajtás; ha egy nyílás van a padlón, ezen az izzó szén hatol be, ha a mennyezeten van nyílás, az égő hamu ömlik le. A gyermekek még mindig nem ébredtek fel, a láng- s füstoszlopokon át azonban, melyek teljesen s minden tekintetben befedték az ablakokat, még ezen tűzbarlangban is, a meteorok fénye közepette észre lehetett venni ama nyugodt, kedves, mozdulatlan alakokat, mint három Jézus gyermeket, nyugodtan aludva a pokol szélén; egy tigris sem látható könyezés nélkül ezen rózsákat a tűzvészben s ezen bölcsőket a sírban.

Az anya e közben kezeit tördelte.

- A tűzben! - kiáltá - a tűzben! Siketek vagytok-e, hogy nem hallotok engem? Megégetik gyermekeimet! Mentsétek meg ti emberek, kik ott vagytok. Ime mily sok nap járkáltam, s most hogy kapom meg őket! Oltsátok el a tüzet; mentsétek meg őket! az angyalokat! Ki tehetett ilyesmit ezen ártatlanokkal? engem legyilkolnak, őket megégetik! Ki volt az, ki ilyen dolgokat tesz? Segítség! Mentsétek meg gyermekeimet! Avagy nem is hallgattok reám? egy kutya, egy kutya iránt is könyörületet kellene éreznetek! gyermekeim! gyermekeim! ők alusznak! s Georgette! Látom kedves kis hasadat! René-Jean! Gros-Alain! hívjátok így őket. Látjátok, én vagyok anyjuk. Én vagyok, ki ily rettenetes időben kóborogok. Nappal és éjjel egyaránt bujdosom. Én vagyok, ki ma egy nővel beszéltem. Segítség! Segítség! a tűz ellen! Rettenetes! Borzasztó! Az idősebbik még nincs öt éves, a legkisebb alig két éves. Látom kis meztelen lábaikat. Alusznak. Kegyes szent szűz! Égi karok vonzanak oda, de a pokol karjai visszatartanak. Mondom, mily sokat kóboroltam. Gyermekeim, kiket saját tejemmel tápláltam! Én, ki szerencsétlenül tartanám magam, ha nem kapnám vissza őket! Könyörüljete rajtam! Látom gyermekeimet, nem csalatkozom, hogy csakugyan ők! Kétségtelen igaz, hogy a tűzben vannak! Lássátok lábaimat, mily véresek. Segítsetek! Lehetetlen, hogy a kik magokat embereknek nevezik, úgy hagyják elveszni a szegény kisdedeket! Segítsetek! Oh az orgyilkosok! Ily dolgot soha sem lehetett látni. Oh a banditák. Micsoda ez a rettenetes hely? Meg akarnak gyilkolni engem és őket. Jézus szabadíts meg! Én szeretem gyermekeimet. Oh én nem élek, ha őket meggyilkolták! Nem akarom, hogy őket megöljék! Segítség! Segítség! Segítség! Oh, ha meghalnának most, engem is öl meg istenem!

Ugyanakkor, midőn az anya rettenetes panaszait elsírta, a fensíkon s mély útnál hangok kiáltottak fel:

- Hágcsót!

- Nincs hágcsó!

- Víz!

- Nincs több víz.

- Menjete fel a toronyba a második emeletre, ott van egy ajtó.

- Az ajtó vasból van.

- Törjétek be!

- Nem lehet.

Az anya ismételte kétségbeejtő kiáltásait:

- Oltsátok el a tüzet! Segítsetek! Siessetek már! Azután ám öljetek meg engem! Gyermekeim! Gyermekeim! Oh a rettenetes tűz! Ki vitte el őket, s ki ragadott el engem tőlök?

A zaj szüneteiben hallani lehetett a tűz csendes pattogását.

A marquis benyult zsebébe s megfogta a vasajtó kulcsát. Azután meggörbülve ismét áthaladt azon bolthajtáson, a melyen jött s visszatért a lépcsőre, a melyen eltávozni akart.

II.

A kőkaputól a vasajtóig.

Az egész megrémült seregnek lehetetlen volt őket megszabadítani; négyezer ember nem tudott megmenteni három csecsemőt; ez volt a jelen helyzet.

Valóban nem volt hágcsójok; a Javenében vett hágcsó még nem érkezett meg, a tűzvész folyton növekedett, mint valamely megnyíló kráter; megkísérlették, hogy a mély útban lévő patakkal oltsák el. De ez nevetséges volt, épen annyi, mintha egy pohár vizet öntenének az égő vulkánra.

Cimourdain, Guéchamp és Radoub leszálltak a mélyútba; Gauvain ismét felment a Tourgue második emeleti termébe, a hol volt a forgó kő, a titkos lépcső s a könyvtár vasajtója. Itt volt az Imanus által begyújtott kénes mécs, melytől a gyulladás eredt.

Gauvain husz árkászt vitt magával. Be kellett törni a vasajtót, most már nem volt más mód. Rettenetes erősen volt megszilárdítva.

Megkezdődött a bárdok ütése. A bárdok eltörtek. Egy árkász így szólt:

- Az acél üveg ezen vashoz képest.

Az ajtó vert vasból volt, s a kettős lemezű pengék mintegy három ujjnyi vastagságúak voltak.

Megnyomták a vasrudakkal s megkísérlették, hogy az ajtót benyomják. A vasrudak eltörtek.

- Mintha viaszgyertyák volnának, mondá az árkász.

Gauvain komoran mondá magában:

- Nincs oly ágyugolyó, mely ezen ajtót kinyitná. Itt mutathatná ki hatalmát az ágyugolyó.

- Még sem! mondá az árkász. Minden kar elgyengült s megszűnt működni. Némán, leverve s elcsüggedve belátták ezen emberek, hogy a rettenetes ajtó megvívhatlan. Alolról piros viszfény látszott. Mögöttük növekedett a tűz.

Imanus rettenetes teteme ott volt, mint valami győzőé.

Még talán egy pár pillanat, s minden fel van forgatva.

Mit tegyenek? nem volt semmi remény.

Gauvain elkeseredett, felkiáltott, szemeit a fal forgó kövére s a menedékhely nyílt szájára függesztve:

- Talán ott mehetünk el, hol Lantenac marquis elment.

- S a hol ő visszajött, mondá egy hang.

S egy hófehér fő tünt fel a titkos lépcső nyílásában lévő kőnél.

Ez volt a marquis.

Több év óta nem látta őt Gauvain ily közléről.

Minden szem megállott s az emberek azon helyzetben maradtak, a hol voltak, mintegy megkövülve.

A marquis kezében egy nagy kulcs volt, büszkén haladt el az árkászok között, kik körülte voltak, jobbra tért a vasajtóhoz, lehajlott a bolthajtás alá, s bedugta a kulcsot a zárba. A zár felpattant, az ajtó kinyílt, lánghullámok látszottak, a marquis belépett.

Szilárd lábbal s felemelt fővel lépett be.

Minden szem őt kísérte megborzadva.

Nagy baj volt a marquisra nézve, hogy a padlózatot az égő terem tüze már átégette s lábai alatt mintegy tűzörvény volt, mely az ajtó felé vonult. A marquis fejét sem fordította meg, s tovább haladt. A füstben eltűnt.

Egyáltalában nem lehetett látni.

Tudott-e messze haladni? Nem nyílt-e új tűzakna alatta? Valjon merénylete folytán nem fog-e önmaga is odaveszni? Nem lehetett megmondani. Nem láttak mást magok előtt, mint egy füstből s lángokból álló falat. A marquisnak azon tul kellett lennie, holtan vagy élve.

III.

Hol ébrednek fel a gyermekek, kiket aludva láttunk.

Ezalatt a gyermekek felnyitották szemeiket.

A tűz, mely még nem hatolt be a könyvtárba, a fedőre rózsaszínű fényt vetett. A gyermekek nem ismerték még az ily hajnalt. Bámultak. Georgette vizsgálni kezdte.

Az égés teljes fényében mutatkozott, a fekete kígyó és a skarlátvörös sárkány sötét- és kiáltó veres színekben jelentek meg az alaktalan füstben. Hosszú lángfények és csíkos árnyékok futkostak egymásután, mintha csatázó üstökösök lettek volna. A tűz bámulatos; a szél által elragadott tűzszikrák ragyognak; nem hiába mondják, hogy a szén ugyanaz a gyémánttal. A harmadik emelet fala meghasadt: e mélyedést a kőben tűzszikra tölté be; a buza- és árpaszalma, mely a padláson égett, csaknem hömpölygő patakként látszott az ablakon kiömleni; az árpaszalma amethytszínű lánggal égett, a buzaszalma lángja égő carbunculusként ragyogott.

- Gyönyörű! monda Georgette.

Mindhárman felálltak.

- Ah! kiáltá az anya, felébredtek!

René-Jean felkelt, utána Gros-Alain, végre Georgette is felállott.

René-Jean kezeit kiterjesztve az ablakretesz felé futott s ezt mondá:

- Melegem van.

- Melegem van, ismétli Georgette.

Az anya felkiáltott hozzájuk:

- Gyermekeim! René! Alain! Georgette!

A gyermekek körültekintettek. Igyekeztek tisztába jönni a körülük levő dolgokkal. Midőn az emberek megdermednek, a gyermekek kíváncsiak lesznek. Ki könnyen elbámul, nehezen ijed meg; az ártatlanság nem szokott megrettenni. A kisdedek oly kevéssé félnek a pokoltól, hogyha látnák, bámulnának rajta.

Az anya ismétlé:

- René! Alain! Georgette!

René visszafordította fejét; e hang kiragadta szórakozottságából; a gyermek fogalma szűk-körü, de emlékezete gyors; most már itt mindent elfeledtek; René-Jean meglátta anyját, ezt igen közönségesnek találja s miután idegen dolgok által van környezve, mintegy ösztön-szerűleg érzi a segély szükségét s felkiált:

- Mama!

- Mama! szól Gros-Alain.

- Mama! kiált Georgette.

S kinyújtja kis karjait.

S az anya felsikolt:

- Gyermekeim!

Mindhárman az ablakpárkányhoz mennek; szerencsére ezen oldalon még nem égett.

- Nagyon melegem van, mondá René-Jean.

S felkiáltott:

- Tűz van.

Anyja szemeit keresé fel.

- Jőjj hát, mama.

- Jőjj, mama, ismétlé Georgette.

Az anya zilált hajjal, széttépett ruhával, vérezve rohant cserjén bokron a mély uton át. Cimourdain ide lent épen oly tehetetlen volt Guéchamppal, mint Gauvain fenn. A katonák kétségbeesve, hogy nem segíthetnek, némán álltak köröskörül. Számították a födélzet magasságát vizsgálták a boltozat tetejét, a hozzáférhetlen ablakokat, az ívek magasságát s beszélgettek a gyors segítség szükségéről. Három emeletnyire kellett feljutni. Erre nincs semmi lehetőség.

Radoub vállán egy kardcsapással megsebesítve s egyik füle levágva vérrel s duzzadással borítva futott előre; meglátta Flécharde Michellet.

- Lám - mondá - a meggyilkolt. Tehát újból feltámadott?

- Gyermekeim! mondá az anya.

- Igaz - mond Radoub - nincs időnk régi dolgokkal foglalkozni.

Megkísérlé felmászni a hidra, hasztalan kísérlet, habár a kövek közé illesztette is körmeit, csak néhány percig mehetett, mert a négyszögű kövek simák voltak, semmi törés, semmi domborodás nem volt rajtuk, a falvakolat is oly sima volt, mintha ujonnan készítették volna. Radoub leesett. A tűz borzasztóan növekedett, az izzó ablakráma között észrevették a három

szőke fejet. Ekkor Radoub öklét az égre emelve, mintha annak arcát keresné, így szólt: Ez-e a gondviselés, jó istenem? Az anya átölelve a hidoszlopokat, felkiáltott: kegyelem!

Csillámló kigyók vegyültek a szikrázó széntűz közé. A könyvszekrény üvegei elpattantak s robajjal hullottak le. A gerendák bizonynyal leomlottak. Emberi erő itt nem képes segíteni. Egy perc még s minden elvesz. A borzasztó végpillanatra várakoztak. Ismét hallatszott a kisdedek gyenge hangja: Mama! mama! Mindannyian reszkettek rémületökben.

Egyszerre azon ablak szomszédságában, hol a gyermekek voltak, a láng rózsafényétől környezve egy magas alak jelent meg.

Minden fő felemelkedett, minden szem oda irányul. Egy ember van ott fenn, egy férfi a könyvtárteremben, az olvasztó kemence tüzeiben. Az alak a lángok között sötéten vált ki, de haja fehér volt. Felismerték Lantenac marquist.

Eltűnt s újra megjelent.

A rettenetes férfi egy nagy hágsót tartva kezében az ablakhoz állt. Ez volt azon mentő létra, mely a könyvtárban volt elhelyezve s melyet a fal hosszában megkeresett és az ablakhoz huzott. Athletai erővel, mesteri ügyességgel ragadta azt meg, végig csúsztatá az ablakfák között és a párkányzaton, egészen le a mély utig. Radoub lenn egészen magán kívül kiterjeszté karjait, megfogta a hágsót s földre tevén azt, felkiáltott.

- Éljen a köztársaság!

A marquis válaszolt: - Éljen a király!

Radoub mormogni kezdett magában: - Kiálthatod, ami tetszik, átkozódhatol, miként akarsz, te vagy a jó isten.

A létra megerősítettett; létrejött a közlekedés az égőterem és a föld között, husz ember - Radoub-val élén - azonnal felfutott s úgy elhelyezték magokat a földtől fel az ablakig, mint a kőművesek, midőn fel- és leadogatják a követ. A falétrán emberhágsó képződött. Radoub a hágsó felső fokára ért az ablakhoz. Megállt a tűz felé fordulva.

A kis sereg elszórva a síkon és lejtőn, megzavarva egyszerre e sokoldalú esemény által összeszorította egymást a síkon, mély utban s a torony alján.

A marquis újra eltűnt, azután megjelent egy gyermekkel karján.

Nagyszerű tapsvihar fogadta.

Ez volt az első, kit a marquis a veszélyből megmentett. Ez volt Gros-Alain.

Gros-Alain felkiáltott: - Félek.

A marquis átadta Gros-Alaint Radoubnak, ki őt tovább adta, mögötte átvette egy katona s átnyujtá egy másiknak, ez ismét a következőnek s míg Gros-Alain sikoltozott, kézzől-kézre lejutott a hágsó fokára; a marquis csak egy perczig távozott el, azután visszatér René-Jeannel, ki ellenállott s sírt. Radoub azonnal tovább adta midőn a marquis átadta neki.

A marquis újból visszatért a lángoló terembe. Egyedül Georgette volt ott. Hozzáfutott. Mosolygott. A kőember érezte, hogy szemébe köny tolu. Kérdé: - Hogy hívnak?

- Orgette, mondá a kicsinyke.

Felvette karjai közé, a kicsike mindig mosolygott s azon perczben, midőn átadta Radoub-nak s ezen magasztos s titokszerű lélek meg lőn vakítva az ártatlanság által; az öreg megcsókolta a kisdedet.

- Ez a kis baba! mondák a katonák s Georgette üdvözlőkiáltások között jutott le ugyanazon uton fokról-fokra a földig. Összecsapták kezeiket, örömben toporzékoltak, a vén katonák zokogtak és a kicsiny mosolygott.

Az anya a véletlen eset folytán pokolból a paradicsomba jutva, mámorosan, érzéktelenül lihegve állott a lépcső alján. A nagy öröm szivétől arczáig terjedt. Kitérta karjait s előbb Gros-Alaint, azután René-Jeant s végre Georgettet ölelte át, elhalmozta őket csókjaival, hangosan kaczagott s ájulva rogyott össze.

Nagy örömkialtás hangzott:

- Mind meg vannak mentve.

Valóban mind, kivéven az aggastyánt.

De senki sem gondolt reá, talán ő maga sem.

Néhány perczig gondolkodva állott az ablakpárkánynál, mintha időt akart volna adni a lángoknak, hogy még tovább terjeszkedjenek. Azután sietség nélkül, lassan, biztosan körülölelte az ablak keresztfáját, s anélkül hogy visszatekintene, jobb oldalt fennállva s háttal támaszkodva a hágcsohoz, háta megett a tűz, szemben a mélységgel lefelé indult a létrán egy rém méltóságával. Azok, kik a lépcsőn voltak, lesiettek, a résztvevők elborzadtak s félelemmel vették őt körül, mint valamely szent látványt. Ezalatt a marquis eltűnni látszott a sötétben; míg amazok távoztak, ő közeledett hozzájuk; márványsápadt arczán nem látszott redő, arcza úgy tünt fel előtök, mint valamely fénysugár. Minden lépés, melyet az emberek felé irányzott, kiknek zavart pillantása folyton reá irányult, igen nagynak látszott, a hágcso ingott, recsegett lábai alatt s azt hitték, hogy a vezér szobra száll le a sírba.

Midőn a marquis leért s a hágcso alsó fokát érintve lábát a földre helyezé, egy kéz nehezedett vállára. Visszafordult.

- Foglyom vagy, mondá Cimourdain.

- Jól van, mondá Lantenac.

HATODIK KÖNYV. A GYŐZELEM UTÁN AZ ÜTKÖZET HELYÉN.

I. Lantenac elfogva.

Valóban a sir volt, hová a marquis leszállott.

Elvitték őt.

Tourgue földalatti titkos börtöne rögtön megnyílt Cimourdain szigorú tekintetére; lámpát, korsóvizet, s katonabrugót tettek be s egy köteg szalmát dobtak oda, s alig egy negyed óra múlva azon perc után, midőn a pap kezét a marquisra tette, a börtön ajtaja bezáródott Lantenac megett.

Ez megtörténvén, Cimourdain felkereste Gauvaint. E pillanatban a távollevő Parigné templomának órája tizenegyet ütött; Cimourdain így szólt Gauvainhoz:

- Megyek, összehívom a hadi törvényszéket te nem fogsz ott lenni. Te Gauvain vagy és Lantenac is Gauvain. Te sokkal közelebbi rokon vagy, semhogy igazságosan ítélnél, én kárhoztatom Egalitét, hogy elítélte Capetet. A hadi törvényszék három bíróból lesz összeállítva, egy tiszt, Guéchamp kapitány, egy altiszt, Radoub őrmester, s én, ki elnökölni fogok. A többire nézve ne legyen gondod. Alkalmazkodunk a convent szabályaihoz, bebonyóljuk Lantenac marquis azonosságát. Holnap a haditörvényszék s holnapután a guillotine. Vendée halott.

Gauvain egy szót sem válaszolt, s Cimourdain el lévén foglalva fontos teendőivel, elhagyta őt. Cimourdainnak ezen órákat fel kellett használni, hogy a kinevezés- és elhelyezésről intézkedjék. Miként Lequinio Granvilleban, Tallien Bordeaux-ban, Chálier Lyonban, miként Saint-Just Strassburgban, tekintettel a jó szokásra, ő is személyesen szokott jelen lenni a végrehajtásnál; a bíró maga eljött megnézni a hóhér munkáját; a 93-ki rémuralom a francia parlamentben s a spanyol inquisitio divatba hozta ezen szokást.

Gauvain szintén el volt foglalva.

Hideg szél fujt az erdő felől. Gauvain kiadva Guéchampanak a szükséges rendeleteket, sátrába sietett, mely az erdőség szélén a mezőn volt Tourgue tövében; feltette köpenyét s sipkáját és beburkolta magát. Köpenye a köztársasági divat szerint egyszerű paszománttal volt szegélyezve, e szerény díszítmény a főparancsnokot jelezte. Elindult a véres téren, hol az öldöklés kezdődött. Egyedül volt. A tűz bár kissé hanyatlott, még mindig tartott; Radoub az anyja és gyermekei közelében volt, csaknem anyai gondossággal őrizve őket; a kastély fedele megszünt égni, az árkászok szétverték a tüzet, gödröt ástak, eltemették a halottakat, a sebesülteket ápolták, lerombolták a menhelyet, elhordták a hullákat a lépcsőkből s szobákból, megtisztogatták a vérontás helyét, elseperték a győzelem jeleit, s mindezt a katonák oly gyorsan végzik, hogy a csata emlékei csaknem eltűntek. Gauvain mindebből semmit sem látott.

Gondolatai közben alig vetett tekintetet a résre, hová Cimourdain parancsából kettős őrség állított.

Ezen rés, a setéségekben is megkülönböztethette azon helyet, alig volt kétszáz lépésnyire azon rét szélétől, a hol ő mint menekült bolyongott. Láta sötét nyílását. Ez volt a hely, hol az ütközet ezelőtt három órával megkezdődött, itt hatolt Gauvain a toronyba; itt volt a földalatti

út a menhelyhez; itt volt a földalatt azon börtön ajtaja, hol a marquis fogva tartatott. A rés őre vigyázott a fogolyra.

Azon perczen, midőn e sajátságos helyet észreuvé, zavartan hallotta fülében ismét a halálharang csengését: Holnap a hadi törvényszék, holnapután a nyaktiló.

A tűz, melyet elszigeteltek, s melyre az árkászok minden található vizet felöntöttek, nem enyészett el még egészen, közben-közben fellobogott egy láng, néha hallatszott a tető ropogása, a düledezett emeletek egymásba szakadtak, s ekkor a szikratömeg körben repült felfelé, mintha tüzes vasabroncs szállana az égre, a lathatár világossá lett és a Tourgue árnyéka gyorsan növekedve az erdőig huzódott.

Gauvain fel s alá járt az árnyékban a torony börtöne előtt. Egyszerre kezeit keresztbe téve köpenynyel fedett feje fölött, gondolkodni kezdett.

II. Gauvain gondolkozik.

Gondolata nem tudható.

Fogalmaiban változás jött létre.

Lantenac marquis megdicsőült.

Gauvain tanuja volt ezen megdicsőülésnek. Soha sem hitte volna, hogy ily dolgok, ily bonyolult viszonyok létesüljenek. Soha, még álmában sem képzelte volna, hogy az oly lényegtelen kezdetből hasonló dolgok támadjanak.

A véletlen, melyet nem tudni, mily magas lény kormányoz az ember irányában, magával ragadta Gauvain-t s megdermesztette.

A valóság, a látható, tapintható, kikerülhetlen s kérlelhetlen - mint lehetetlen s valószínűtlen tünt fel Gauvain előtt.

Mit vélt mind erről Gauvain?

Nem habozott, határozott.

Egy kérdés állott előtte; nem tudta miként meneküljön tőle.

Ki által idéztetett elő mindez?

Az események által.

Nemcsak a véletlen események által.

Mert az események, melyek változók, kételyt s kérdést támasztanak bennünk, s nekünk az igazságot kell keresnünk, mely elnémíthatlan, erre kellene felelnünk.

A felhő megett, mely reánk árnyékot vet, ott van a fénylő csillag.

Nem vonhatjuk vissza magunkat sem a fénytől, sem az árnyéktól.

Gauvain vallatni kezdé magát.

Mintha valaki előtt jelenne meg.

Egy csalhatatlan bíró előtt.

Ez lelkiismerete volt.

Gauvain érezte, hogy reszket. Legkomolyabb elhatározásai, legerősebb ígéretei, visszavonhatlan fogadásai, mindez megingott erős akaratán.

Lelke ingadozott.

Minél inkább gondolkozott a felett, a mit látott, annál nagyobb zavarba jött.

Gauvain azt hívé, hogy ő republicanus s az is volt határozottan. A függetlenség érzete kezdett benne nyilatkozni.

A tökéletes forradalmár felett a tökéletes ember áll.

A megtörténtet nem lehet meg nem törtéنتté tenni; a dolog nehéz volt; Gauvain résztvett a tényben; benne volt, nem vonulhatott vissza; helyesen mondá Cimourdain: „A többi nem illet téged”. Oly valamit érzett magában, mint a fa, melyet elszakítanak tövétől.

Minden embernek van egy sajátságos alapnézete; ennek megrázkódása mély zavart idéz elő; Gauvain ily zavart érzett.

Fejét kezeivel megszorította, mintha így akarta volna a valót megtudni. A helyzetet nem volt könnyű pontosan meghatározni; semmi sem nehezebb; előtte kétségbevonhatatlan jelek állottak, azonban ezeket egyesíteni kellett; megkísérlé a végzetes esemény összegezését, mily rettenetes; igyekezett számot vetni magával; erőlködött rajta, hogy eszméit összeilleszsze, a bensőleg érzett ellentéteket megegyeztesse s az eredményeket röviden összegezze.

Önmagában taglalni kezdte azokat.

Ily fontos körülmények között ki nem idézné maga elé a tényeket, ki ne kérdezné önmagától, mely utat kövesse, legyen-e az előre vagy visszafelé?

Gauvain csodát nyert segítségül.

A földi ütközettel egy időben égi ütközet is volt.

A jó harczolt a rossz ellen.

A zaklatott szív le lett győzve.

Mind az a mi az emberben rossz, erőszakosság, tévelygés, elvakultság, konokság, büszkeség s önzés, mind ez Gauvainban csodát okozott.

Az emberi érzelmek győzelmét az ember felett.

Az emberszeretet legyőzte az embertelenséget.

S minő eszközökkel? mi módon? miként volt képes oly óriási gyűlöletet és haragot eltávolítani? mily fegyvereket használt? minő hadigépeket? A bölcsőt.

Ámulat lepte meg Gauvain-t. A polgárháború közepében, midőn az ellenségeskedés és boszu már magasra lángolt, a legsötétebb perczben s a szörnyű zavarban, azon órában, midőn a vétek egészen dühöngve uralkodott s a gyűlölet a legnagyobb keserőségeket idézte elő, a küzdelem ezen perczében, midőn minden kétséges volt, midőn nem lehetett tudni, mi az igazság, a becsületesség, mi a való: zordonan, ismeretlenül, a szív titkos redői közül kiviláglott a nagy örök fény, hogy elhomályosítsa az emberi fényt s megvilágosítsa az emberi homályokat.

A hamis és valódi homály küzdelme között a mélységből rögtön megjelent az igazi kép.

Rögtön feltűnt a gyengék ereje.

Három szegény gyermek lett látható, még kisdedek, öntudatlanok, elhagyottak, árvák, egyedül, dadogók, mosolygók, ellenökben szemben a győzelmes polgárháború, a megtorlás, a visszafizetés vérfagyaló logikája, a gyilkolás, mézárulás, düh és gyűlölet, minden furia

diadalmaskodva; látható volt a rettenetes hév korcsszülötte arra alkotva, hogy bűnt kövessen el; látni lehetett az iszonyu szándékot megzavarva és meghiusulva, hogy a régi hűbéries durvaságot s kegyetlen megvetés, azon megállapodott nézet, hogy a háború szükséges s hogy végre az államra vonatkozó okoskodás s a régi engesztelhetetlen pártok büszke vadsága mint tünt el a kék szemek tekintete előtt, melyek még ilyeneket nem éltek át; s az igen egyszerű, mert a ki alig élt, még nem tett roszt; ez a bíró, ez az igazság, itt van az ártatlanság s az ég számtalan angyalai a kis gyermekekben lakoznak.

A látvány hasznos tanács volt, leczkéül szolgált; a harcz őrvongó s kegyelmet nem ismerő harczosai hirtelen törtek elő s mindezen bűn, ezen erőszak, fanatizmus, orgyilkolás előtt, midőn a máglya lángja fel lőn izgatva s a halál kezében fáklyával megjelent alant a büntettek seregével, minden ezen nagy büntettekkel szemközt fellépett a nagy hatalom, az ártatlanság.

S az ártatlanság győzött.

El lehetett mondani: Nem, a polgári háború nem létezik többé, a barbárság nem létezik, a gyűlölség nem létezik, bűn nincs, setéség nem létezik; hogy eltűnjenek ezen rémképek, teljesen elegendő egy hajnalpir, a gyermeki kor.

Soha, egyetlen csatában sem volt az ördög inkább jelen, de isten sem.

A küzdelem egy lelkiismeret küzdhelyén folyt le.

E lelkiismeret a Lantenac-é volt.

Most újólág kezdődött a küzdelem, talán még izgatottabban s még határozottabban, egy más lelkiismeretben.

Ezen lelkiismeret Gauvainé volt.

Minő csatatér volt ezen ember!

Mi mentek vagyunk ezen istenektől, ezen szörnyektől, ezen óriásoktól, mi gondolkodunk.

Ily rettenetes harczosok gyakran merülnek fel lelkünk előtt.

Gauvain gondolkodott.

Lantenac marquis körülkerítve, befogva, elítélve, törvényen kívül helyezve, s mint valami circusjátékra szánt vadállat, mintegy tüzes fogóval körülkerítve saját tűzhelyén, mely börtöne lett, minden oldalról vasfallal s tűzzel kerítve, elég szerencsés volt, hogy megmeneküljön. Valóban csoda volt, hogy megmenekült. Sikerült a földolog, az egész háborúban a legnehezebb rész, a megfutas. Ismét ura lett az erdőségnek, mely elrejtette, a síkságnak, hol küzdhetett s az árnyéknak, melyben eltűnhetett. Ismét ama rettegett fel- s letűnő rém lehetett, a szerencsés kóborló, a láthatlanok vezére, a földalatti ember főnöke, a fák mestere. Gauvainé volt a győzelem, de Lantenacé volt a szabadság. Lantenac ezentul biztonságban volt, a korlátlan tér az övé volt, ugyszintén a menedékek végtelen sorozata. El nem lehetett fogni, megtalálni sem, hozzáférhetlen volt. Az oroszán kiszabadult a kelepczéből s eltávozott.

S ime, mégis visszatért.

Lantenac marquis önkénytesen, jó szántából, teljes tudattal elhagyta az erdőséget, az árnyéket, biztonságot, a szabadságot s visszatért a még rettenetes veszélybe, félelem nélkül. Első izben akkor látta Gauvain őt, midőn a tűzvészbe berohant veszélyeztetve saját életét, másod izben, midőn leszállott azon hágcson, mely elleneihez vezetett s mely hágcso, míg másokra nézve mentő eszköz volt, neki veszedelmére szolgált.

S miért tette ezt?

Hogy megmentsen három gyermeket.

S most mi történik ezen emberrel?

Le fogják fejezni.

Tehát ezen ember három gyermekért...? az övéi voltak ezek? nem; családjából valók? nem; az ő osztályából? nem; három szegény kisdédért, kiket az utról vett fel, a talált gyermekekért, az ismeretlenekért, rongyos s mezítlábasokért, ezen nemes ember, e herceg, ezen agg, a megmentett, megszabadított, a győző, mert a megmenekülés győzelem, ezen ember mindent kockárára tett, mindent zavarba hozott, mindent újólág előlkezdet, s a mi legfőbb, azon pillanatban, midőn a gyermekeket visszaadta, elhozta fejét s ezen főt, mely mindenkor rettenetes s most magasztos volt, felajánlotta elleneinek.

S mit csináltak azok?

Elfogadták.

Lantenac marquisnak választania lehetett mások s maga élete között s ezen nagyszerű esetben saját halálát választotta.

S ők beleegyeztek.

Elhatározták, hogy őt meggyilkolják.

Minő jutalom ily hőstettért!

A nemes tettet ily vadsággal viszonzni!

Igy arczul csapni a forradalom eszméit!

Mily törpévé teszi ez a köztársaságot!

Míg az előítéletek s rabszolgaság embere rögtön átváltozott s áttért a humanitásra, ők, a szabadság s emberi jogok férfiai, ők megmaradtak a polgárháborúnál, a vérontásnál, a testvérgyilkosság mellett.

S amaz isteni főtörvény a kegyelemről, az önmegtagadásról, a visszaváltásról, az önfeláldozásról, mindez a tévedésekért harczolók részéről ismertetik el csak, de nem ismerik az igazságért küzdő harczosok!

Hogyan? nem küzdenek többé nagylelkűen! A kik a veszteségben megnyugosznak, azok az erősek, habár a gyengébbek, míg a győzők csak gyilkosok s elmondhatni, hogy azok, kik a monarchia mellett vannak, azok megmentik a gyermekeket s a köztársaság pártolói meggyilkolják az aggokat!

Ezen nagy katona, ezen rettegett nyolczvan éves agg, ki fegyvertelenül harczol, most elfogatott jó tette közben, saját beleegyezésével tétetett fogolylyá s ő, ki nemrég nagyszerű hódolatokat fogadott el, most kényszerítve van fellépni a vérpadra, mintha meg kellene mutatnia dicsősége fokozatait. Odadobják e fejet a hóhérnak, melyért a három kis megmentett angyal szelleme könyörög! s ezen könyörgés előtt, mely a hóhérokra nézve megszégyenítő volt, ama férfi arcza mosolyogni s a köztársaság arcza el fog pirulni.

S im, ez Gauvain, a főnök jelenlétében fog megtörténni!

S meg lehetne akadályozni, ha ő visszavonja magát! S ő megelégedjék ama gögös bucsu-vétellel: - *Tovább nem lehet beleavatkoznod!* S ő ily esetekben semmit se szólhasson, csak hallgasson? Hisz ez bűnrészesség! S ő észre sem vette, hogy ily óriási tettnél azok közt, ki teszi s a ki hagyja tenni, épen az utóbbi a rosabb, az a valódi gyáva.

De mégis ezen halál, nem önmaga fenyegetődött-e vele? Ő, Gauvain, a szelid ember, nem ő engedte-e át Lantenacot Cimourdainnak?

E főt önmaga kivánta. Ime, teljesítve lón. Valóban egészen.

De mégis, - valóban ugyanazon fő-e az?

Gauvain Lantenacban mindeddig a harcos barbárt, a királyság és hűbériség fanatikusát, a foglyok legyilkolóját, a háborúra izgató gyilkost s a vérengző embert látta. Ezen embertől ő nem félt; az üldözött ő is üldözte, a kegyetlennel ő is kegyetlenül bánt volna. Semmi sem egyszerűbb, a megtört s szomorúan könnyű utat kellett követni, minden elő volt készítve, le fogják ölni azt, ki maga is öldös, ez a rémület által készített rendes út. Váratlanul azonban ezen rendes út meg lón szakítva, egy előre nem látható fordulat új látkört alkotott s a gondolkozásmódban új változást. Egy eddig ismeretlen Lantenac lépett a sorompóba. Egy hős lépett a szörny helyébe; több mint hős, egy ember. Több mint egy lélek, egy szív. Nem a gyilkos volt ezentul Gauvain előtt, hanem a szabadító. Gauvain égi világosság által lón érintve. Lantenac eljött ismét, hogy a jóság villámát sujtsa le.

S az átalakult Lantenac ne alakítaná át Gauvaint! Hogyan? E villám ellen villám nélkül lenne? A múlt embere előre haladjon s a jövő harczosa hátrafelé! A barbárság és babona embere felnyitja gyors szárnyait, fellebeg s látni fogja maga alatt a sárban és homályban az eszményi embert! Gauvain tovább is a régi vad ösvényen fog maradni, míg Lantenac magasztosabb tetteket fog elkövetni.

S még egy más ok is volt.

A családi összeköttetés!

A vér, melyet ki fog ontani - mert ha megengedi, az anyyi, mintha maga ontaná ki - e vér nem saját vére-e, Gauvainé? Nagyatyja meghalt, de nagybátyja még él; s ezen nagybátyja nem más, mint Lantenac marquis. Valjon nem igyekezik-e a két testvér közül az, ki már a sírban van, megakadályozni, hogy a másik oda jusson? Nem ő volt-e az, ki kicsiny fiainak meghagyta, hogy tiszteletben tartsák e fehér hajakat, saját emlékének társát? S nincs-e a rém neheztelő tekintete most jelen Gauvain és Lantenac között?

S valjon a forradalom csak arra való-e, hogy az embert természetes állapotából kivetkőztesse? Azért van-e, hogy szétrombolja a családot, megsemmisítse a humanitást, melyre törekszik? Távol attól. Inkább neki kell megerősíteni a legfőbb eszméket, nem hogy megtagadná azt, mit 89 alkotott. Lerombolni a bastilleokat, ez a humanitás felszabadítása; eltörölni a hűbériséget, ez egy a család alapításával. Az okozó nem független a tekintélytől, a tekintély nem illeti az okozót, s nincs más tekintély, mint az atyasági; innen a méhkirálynő törvényszerűsége, mert ő teremti saját népét, s a ki anya, az királyné; innen van az ember-királyság képtelensége, mert a király, miután nem atya, úr sem lehet; innen ered a királyság eltörlése; innen a köztársaság. Mit jelent mindez? Ez a család, ez a humanitás, ez a forradalom. A forradalom a nép uralomrajötte s alapjában véve a nép az ember.

Arról volt tehát szó, hogy, midőn Lantenac ismét visszatért a humanításra, Gauvainnak is vissza kellett térnie a családba.

Arról volt szó, hogy a nagybátya és az öcs fensőbb fényben egyesüljenek, vagyis hogy a nagybátya haladásának az öcs előmenetele feleljen meg.

A kérdés, mely felett Gauvain oly heves harczot vívott lelkiismeretével, már megoldatni látszott, s az eredmény abban összpontosult: meg kell menteni Lantenacot.

Jól van, de Franciaország?

A kényes kérdés itt rögtön más irányt vett.

Hogyan? Franciaország haldokolna? Franciaország nyílt, kitárt s oltalom nélküli! Már nem volt meg árka, Németország átlépett a Rajnán; már nem voltak kőfalai, Olaszország hatal-

mába kerítette az Alpokat, s Spanyolország a pyraenei hegyeket. Csak egy nagy örvénye volt még, az Ocean. S ez ő reá nézve volt jótétemény. Hozzáátamaszkodhatott s az óriás, ha háta megett volt az egész tenger, megküzdhetett az egész földdel. E helyzet így megvívhatlan volt. De mégsem, ezen helyzet hiányzott neki. Az Ocean nem volt többé övé. Az Ocean mellett volt Anglia. Anglia ugyan nem tudta, hogyan jusson át. Mégis egy ember hidat verhetett számukra, egy ember átnyujthatta nekik kezét, s ezen ember elmondhatta Pittnek, Craignak, Cronsvallinak, Dundas-nak, a tengeri rablóknak: jőjjetek! ezen ember felkiálthatott: Anglia, im fogd meg Franciaországot! S ezen ember Lantenac marquis volt.

Ezen ember el volt fogva. Háromhavi kergetés, üldözés s rablás után végre elfogatott. A forradalom keze eljött, hogy levágja ellenét; 93-ik év összeszorított ökle torkon ragadta a királpárti gyilkost, s épen ama titokteljes végzet egyik hatásánál fogva, mely felülről beleavatkozik az emberek ügyébe, megtörtént, hogy a hazáját meggyilkoló, most épen a családi börtönben lelte fel börtönét; a hűbéries ember a hűbéri börtönben volt; saját kastélyának sziklái lettek ellenei s vették körül őt, s a ki el akarta adni hazáját, azt saját lakhelye árulta el. Az isten láthatólag így rendelt el mindent; az igazságos pillanat elérkezett; a forradalom foglyává tette a közös ellenséget; nem tudott többé harcolni, nem árthatott többé; s ez történt Vendéében, melynek ő volt fő szelleme; ha neki vége van, a polgárháború be van fejezve; s im ez bekövetkezett; szomorú s rémitő végzet; oly sok gyilkolás és vérengzés után ezen ember, ki ölt, itt volt, s saját tornya volt halála helye.

S ime találkozott valaki, hogy őt megmentse.

Cimourdain, azaz hogy úgy mondjuk 93 fogva tartotta Lantenacot azaz a monarchiát s találkozott valaki, ki a vasmarokból kiragadja a zsákmányt. Lantenac, a kiben összpontosult mindazon kalász, mely a multénak nevezhető, Lantenac marquis a sírnál volt, az örök nehéz ajtó be lőn zárva megette, s valaki mégis jönne hátulról, hogy félretolja a reteszt; a társadalmi bűnös halott, s vele együtt a boszuállás, a testvérgyilkosság, a vadállatias harc befejeztetett, s valaki mégis felújíthatná azt!

Oh! mint nevetne a halálfő!

Mintha mondaná a rém; igen jól van, valóban élünk, legyőzhetlenek vagyunk!

Hogy megújulna ismét rettenetes műve! Hogyan, mily örömmel merülne el ismét Lantenac a gyűlölet s háború engesztelhetlen örvényébe! Hogyan kezdődnék holnap ismét minden, a házak felgyujtatnának, a foglyok leöletnének, a sebesültek meggyilkoltatnának, a nők leöldös-tetnének.

S ezen kívül valjon azon tény, mely Gauvaint oly annyira megragadta, nem volt-e tulozva?

Három kisdéd volt veszendőben; Lantenac megmentette őket.

De ki miatt veszték volna el?

Nem Lantenac volt-e az?

Nem az ő hóhérai okozták-e ezen tűzvészt?

Nem Imanus volt-e ez?

S ki volt ezen Imanus?

A marquis hadnagya.

A felelős a főnök.

S így gyujtogató s gyilkos nem más, mint Lantenac.

Mi van tehát itt valami bámulatra méltó?

Egyáltalán semmi sem marad, semmi a sokból.

Miután észrevette a bűnt, maga is visszavonult. Rettegett önmagától. Az anya jajszava elhatott az emberi szánalomhoz, mely az általános élethez tartozik, s mindenkinél megvan, leginkább a sokat kiállottaknál. Ezen kiáltás megakasztotta lépteit. Azon éjjel, melyben eltűnni akart, visszatért a nap felé. Miután elkövette a büntettet, zavarba jött. Egész érdeme csak abban áll, hogy nem maradt meg mind végig szörnynek.

S ezen csekélységért meg kell neki adni mindent! oda adni a tért, a mezőket, síkságot, a levegőt, a napot, oda adni az erdőt, hogy azt rablásokra használja fel, a szabadságot, hogy rabságot kovácsoljon belőle, odaadni az életet, hogy a halál részére használja fel!

Hogyha megkísértenék vele érintkezni, ha meg akarnának alkudni ezen gögös szellemmel, ha feltételesen adnák meg szabadságát, ha kérnék őt, hogy egyezzek bele, miszerint csak azon feltétel alatt nyeri meg életét, ha ezentúl minden ellenségeskedést beszüntet, s minden boszuállásról lemond; minő szégyen volna arra nézve, ki ilyesmit mondana, hogy neki haszna volna, s csekélységet kellene tennie, hogy magát megmentse, minő arczulsapás volna e kérdésre az ő felelete, ha mondaná: ne szégyenítsd meg magad ezen ajánlat által! Ölj meg engem.

Valóban semmi hatása sem volna ezen emberre nézve akár megöljék, akár megszabadítsák. Ezen ember sziklából van. Ő mindig kész elmenekülni vagy magát feláldozni; ő mindig egyaránt hű zászlójához, egy mint sas, s mint örvény. Különös szellem.

Meggyilkolni? minő fájdalmas! megszabadítani? mily nagy a felelősség!

Ha Lantenac meg lesz mentve, minden ujólag elkezdődik a Vendéeban, mint ama hydránál, melynek fejét nem lehetett levágni. Egy szempillanat alatt, míg egy meteor lefut, ismét fel fog gyuladni azon láng, mely ezen ember eltűnésekor kialudt. Lantenac nem fog megnyugodni, míg rettenetes tervét nem valósítja, hogy a monarchiát mint valami sirhalom-fedőt reá tegye a köztársaságra, s Angolországot Franciaország fölé. Megmenteni Lantenacot: ez annyi, mint feláldozni Franciaországot; Lantenac élete egyuttal egy csomó ártatlan lény, férfi, nő, gyermek halála, kik a polgárháború által kezébe jutnak; egyenlő az angolok partraszállásával, a forradalom elnyomatásával, a városok lerombolásával, a nép szétüzetésével, egyenlő azzal, hogy Bretagne vérbe borul s mint zsákmány körmeik közé esik.

S Gauvain ily sok bizonytalan félhomály s annyi egymással ellenmondó világosság közepette homályosan látta azon gondolatot s tervet maga előtt: megszabadítani a tigris.

S aztán e kérdés ismét első alakjában merült fel; Sisyphus köve, mely nem lehet más, mint az ember küzdelme önmagával, ismét visszafordult. De valóban tigris-e még Lantenac?

Talán az volt, de vajon még most is az-e? Gauvain azon nézetben volt, hogy a gondolat-csomó csak előtte látszik olyannak, kinek gondolkozása hasonló a kigyóhoz. De ha határozottan megvizsgálja gondolatait, eltagadhatja-e Lantenac önfeláldozását, stoicus nyugalmát, magasztos önzetlenségét. Hogyan! a polgárháború iszonyu emésztő torka között nem tanusított-e ő emberszeretetet? Hogyan! a csekélyebb igazságok viszályai között nem hódolt-e a magasabb erénynek? Be van bizonyítva, hogy a királyság és forradalom felett, a földi érdekeken felül áll az emberi szellemnek nagy érdeklődése aziránt, hogy a gyengéket az erősek megvédjék, hogy megadják a köteles oltalmat azoknak, kik veszélybe dobattak azok által, kik megmenekültek, s hogy a kisdedeknek az öregek alkalmat nyujtsanak! S ki e nagyszerű dolgokat bebizonyította, az azt saját fejével pecsételte meg! Hogyan! ezen hadvezér lemondott a csatatervről, a háborúról, a boszuállásról! Hogyan! ezen royalista mérleget állított fel, egyik serpenyőbe tette a francia királyt, a tizenöt százados monarchiát, a régi törvények visszaállítását, a régi társadalom megújítását s a másikba három kis ismeretlen paraszt kisdedet s azt találta, hogy a király, a trón, a jogar s a tizenöt százados monarchia könnyű s

semmit sem nyomó e három ártatlan lény ellenében! Miként? Mindez semmi! Az, a ki ilyest tett, tovább is tigris fog maradni s vadállatként kellend üldözni? nem! nem! nem! nem lehet emberi szörny az, ki egy isteni tett fényével jött megvilágosítani a polgári háború sötét örvényét! a kardhordó fáklyavivővé alakult. A pokolbeli Satan ismét mennyei Lucifer lett. Lantenac minden vadetteit egy önfeláldozó tette által elfeledteté s midőn magát anyagilag feláldozá, erkölcsileg meg lőn mentve; ismét ártatlanná lett; saját magának adott kegyelmet. S most már nem létezik oly törvény, hogy önmagának megkegyelmezessen? Ezentúl tiszteletreméltó lesz.

Lantenac rendkívüli lény lett. Most Gauvainen van a sor.

Gauvain elhatározta, hogy hasonlókép fog fellépni.

A jó érzelmek s a roszt szenvedélyek küzdelme egy pillanatban zavart idézett elő a világban; Lantenac, ezen chaosban uralkodva, eljött, hogy fölszabadítsa a humanitást; s most Gauvainon van a sor, hogy felszabadítsa a családot.

Minő teendő van itt?

Megcsalhatja-e Gauvain az istenbe vetett bizodalmat?

Nem. Önmagában rebegte:

- Mentsük meg Lantenacot.

Azután jól van. Legyen, folytassa tovább az angolok ügyét. Szökjék át. Meneküljön az ellenhez. Mentse meg Lantenacot, elárulván Franciaországot.

Reszketett.

A te fejtegetésed nem oly egyszerű, oh ábrándozó!

Gauvain a homályban a sphinx baljóslatu mosolyát látta.

A helyzet valamely kétséges keresztúthoz hasonlított, hol az egymással küzdő igazságok érintkeznek és szembeállanak s hol az ember három legfőbb eszméje: az emberiség, család s a haza egymással szigorú ellentétbe jön.

Ezen eszmék mindenike szóhoz jutott gondolkozásában s mindeniknek igaza volt. Hogyan válaszson? Minden fordulatban azt hitte, hogy feltalálta a bölcsesség s igazság központját, mely őt arra sarkalta: Így tégy. S valóban, így kell-e tennie? Igen. Nem. Az okoskodás egyiket tanácsolta; az érzelem másikat mondta; a két tanács ellentétes volt. Az okoskodás azonban nem egy az észszel; az érzelem gyakran egy a lelkiismerettel: az egyik az embertől ered, a másik felülről.

Ez az, mi okozza, hogy az érzelem sokszor világosabb s mindig hatalmasabb.

S mégis minő hatalma van a szigorú észnek!

Gauvain habozott.

Zavara óriási lett.

Két örvény nyílt meg Gauvain előtt. Hagyja-e elveszni a marquist vagy mentse meg? Érezte, hogy egyikből a másikba taszítatik.

A két út közül melyiken kötelessége haladni?

III. A főnök köpenye.

Valóban végzetszerű volt, hogy ily helyzetbe jutott.

A végzet működött; mostohán Cimourdain, rettenetesen Gauvain irányában.

Egyszerű az egyik ellen; sokszoros, különféle s kínzó a másik irányában.

Az éjfél elmúlt s az után reggeli egy óra lett.

Gauvain, anélkül, hogy észrevette volna, lassanként közeledett a rés nyílásához.

A tűzvész most már csak elszórodott viszfény volt s elenyésző lett.

A fensík, a torony másik oldalán, viszfényben volt s pillanatokra látható lőn; azután ismét elsötétült, midőn a füst elfedé a tüzet. A fény, mely a zökkenések által ujlag fellobbant s a rögtöni homály által félbeszakítottatott, különféle árnyékot adott a tárgyaknak s a tábori öröket kísértetökként tüntette fel. Gauvain, gondolkozása közben, észrevette ezen tüneményt, a füst félbeszakíttatását a fény s a fényét a füst által. A világosság ezen fel s ismét eltünése ugy látszott előtte, mintha némi hasonlat volna köztök s a lelkében felmerülő s ismét eltünő igazságok között.

Hirtelen, két füstgomoly közt, a már muló tűzhalmaz közül egy láng villámlott fel, élénken megvilágítá a fensík tetejét s így láthatóvá lett egy szekér rikító veres árnyképével. Gauvain emlékezett ezen szekérré; lovasokkal volt körülvéve, kik zsandár-főveget hordtak fejökön. Ugy tetszett neki, mintha ezen szekér volna az, melyet ő Guéchamp távcsövével a láthatáron látott néhány órával ezelőtt azon pillanatban, midőn a nap letűnt a láthatáron. Az emberek a szekér mellett állottak s épen a lerakodással voltak elfoglalva. Az, ami a szekéren volt, nehéznek látszott s egy pillanatra mint valamely vashalmaz tűnt fel; nehéz lett volna megmondani, hogy micsoda; igen hasonlított az épületfához; a kísérők közül kettő leszállott s egy szekrényt tett le a földre, mely alakja után itélve, háromszögű tárgyat tartalmazott. A láng kialudt, minden ujlag sötét lett; Gauvain gondolatokba merült s mereven tekintett azon hely felé, hol e homály uralkodott.

A lámpákat meggyújtották, fel s alá járkáltak a síkon, de azon alakok, kik ott mozogtak, zavartak voltak s Gauvain itt, a domb másik oldalán, nem tudta észre venni, mi történhetik a fensík másik részén.

Hallatszott a beszélgetés, de nem lehetett megérteni a hangokat. S egyszerre az erdőben néhány ütés hangzott. E mellett még valami érczhangot is hallott, hasonlót egy kasza köszörüléséhez.

Két órát ütött.

Gauvain lassan s mint valamely önykénytes, két lépést előre s három lépést hátra téve, a nyílás felé tartott. Közeledtére az ör felismervén a félhomályban a parancsnok köpenyét s paszomántos sipkáját fegyverével tisztelgett. Gauvain lement a földszinti terembe, hol egy csapat ör volt. A bolthajtáson lámpa függött. Ez épen elég világosságot nyújtott, hogy keresztül mehessen az örök között, kik szalmákon a földön feküdtek s nagyrészt aludtak.

Ott feküdtek, néhány óra óta lehetett már pihenniök; a mozsár, vas s ólom szemecskéi szétszórva s csak roszul összeseperve egy kissé zavarta őket álmaikban; de fáradtak voltak, s így le kellett feküdniök. Ez volt a rettenetes hely, itt volt a támadás, itt volt a kiabálás, ordítás, szurás, ütés, ölés és kimulás; talán az elesett holttetemek is épen azon kövezeten feküdtek, hova ők fejüket hajtották, hogy elaludjanak; ezen szalma, mely alvásukra szolgált, talán társaik vérével volt nedvesítve; azonban már ennek vége; a vér felszívódott, a kardok meg-

száradtak, a halottak holtak; s ők nyugodtan alusznak. Ilyen a háború. S ime, ezután is az egész világnak ugyanily álma van.

Gauvain beléptére az elaludt emberek közül néhányan felébredtek, köztök azon tiszt is, ki a helyen kormányzott. Gauvain rámutatott a börtön ajtajára:

- Nyisd fel, mondá.

A retesz elmozdított, az ajtó kinyilt.

Gauvain belépett a börtönbe.

Az ajtó bezáródott utána.

HETEDIK KÖNYV. A HÜBÉRISÉG ÉS A FORRADALOM.

I. Az előd.

A hézag kis szegletes ablaka mellett a börtön kőlapjára lámpa volt helyezve.

Ott állt a vizeskorsó, a napikenyér és egy köteg szalma is. Ez üreg sziklába volt vájva, így tehát hiába jutott volna eszébe a fogolynak, felgyújtani a szalmát, legfeljebb saját megfulladását okozhatta volna.

Midőn az ajtó felnyilt, a marquis épen fel s alá lépdelt szűk börtönében. Az ajtónyílás zajára felemelte fejét és így a közte és Gauvain közt a földön levő lámpa mindkettőjük arcát megvilágította.

Egymásra néztek és megpillantva egymást mozdulatlanok lettek.

A marquis elnevette magát és kiáltá:

- Jó napot, uram. Mily rég idő óta nem volt szerencsém Önhöz. Kegyeskedett engemet meglátogatni. Köszönöm. Szívesen beszélgetek egy keveset. Kezdtém már unatkozni. Az ön barátai, a hadi törvényszékek tagjai, személyazonosság bebizonyításával, kihallgatásokkal s más ilyenekkel vesztegetik az időt. Én gyorsabban akarok végezni. Itthon vagyok. Lépjen be. Mit szól ezekhez az eseményekhez? Eredeti, ugy-e? Volt egyszer egy király és egy királyné; a király király volt, a királyné Franciaország volt. Levágták a király fejét és a királynét nőül adták Robespierrehez; ennek az úrnak és asszonyságnak lett egy leánya, a guillotine, kivel holnap alkalmasint ismeretségbe lépek. El vagyok ragadtatva. Ép úgy a fölött, hogy önt látom. Azért jött? Előléptették? Ön lesz hóhérom? Ha baráti látogatás, annál megatöbb. Vicomte úr, talán már nem is tudja, mi a nemes ember. Van egy, én vagyok. Nézzen reám és hallgasson meg. Különös lény az, hisz istenben, hisz a hagyományban, hisz a családban és őskövekben, hisz atyja példájában, a hűségben, lovagiasságban, uralkodójában, ősi törvényekben, erényben és igazságban, azonkívül önök szívesen lövik föbe. Kérem, szíveskedjék leülni. Csak a földre lehet, igaz, mert támlány nincs ebben a salonban; de aki sárban él, leülhet a földre. Nem akarom önt sérteni, amit mi sárnak nevezünk, azt önök nemzetnek hívják. Ugy-e nem kívánja tőlem, hogy szabadságot, egyenlőséget és testvériséget kiabáljak! Ez házamnak egy régi zuga; hajdan az urak dugták ide parasztjaikat, most a parasztok zárják ide az urakat. Ezt a bolondságot forradalomnak nevezik. Talán harminczhat óra mulva levágják fejemet. Nem találom kellemetlennek. De igaz, ha udvariasak volnának, leküldenék burnót-szelenczemet, ott van fenn a tükörszobában, hol ön mint gyermek játszott és én térdeimen himbáltam. Látja, mily különös, ön Gauvainnak nevezi magát, pedig - különös eset - nemes vér foly ereiben, ugyanaz, mely engemet éltet, a vér, mely engem becsületes emberré tesz, önt nyomoruságra vezette. Ez a sajtóságos különbség. Ön azt mondja, ez nem az ön hibája. Nem is az enyém. Az ember tudtán kívül is lehet gonosztevő! A levegőben van, a mi időnkben nem felelhetünk tetteinkről, a forradalom az egész világ előtt gázság és az önök nagy vétkesei ártatlanok. Mily ostobaság! Önnel kezdem. Engedje, hogy bámuljam. Igen, én bámulok oly embert, ki tekintélyes állással bír, nemes vért onthat nemes czélokért, neve vicomte de Tour-Gauvain, bretagnei herczeg, jogosan lehetne herczeg és örökség utján Franciaország pairje, ennél többet nem kívánhat a földön egy jó érzésű ember, és mindamellert azzá lesz, ami ön: ellenségei szemében gazember, barátai előtt együgyű. Igaz, adja át tiszteletemet Cimourdain abbénak.

A marquis nyugodtan, hangsúlyozás nélkül, kedélyesen beszélt, zsebredugott kezekkel és nyílt tekintettel. Szünetet tartva nagyot lélezett, azután folytatá:

- Nem tagadom, hogy mindent elköttem az ön meggyilkolására. Én magam háromszor irányoztam önre az ágyút. Igaz, illetlen dolog; de helytelen elv volna háborúban az ellenségnek kedvét keresni. Háborúban élünk most, öcsém uram. Minden tűz és vér. A királyt megölték. Szép korszak.

Ismét szünetelt s folytatá:

- Ha elgondolja az ember, hogy mindez nem történik, ha Voltairet felakasztják és Rousseaut gályára küldik! Ah! e szellemű emberek, mily kisértettek! Mit vetnek a kormány szemére? Igaz, Pucelle abbé Corbignybe saját székhelyére küldték, szabad rendelkezésére adva a kocsit és elutazási időt, Titon urat pedig, ki rakoncátlan életeért, mivel inkább eljárt a leányokhoz, mint Páris városa egyházaiba, nem vált becsületére szerzetének, a vincennes-i kastélyból Picardiába, Ham várába vitték, mely valóban rút vidék. Ezek a bűnök; emlékszem; én is lármáztam az én időmben, oly eszeveszett voltam mint ön.

A marquis megtapogatta zsebeit, mintha burnót-szelenczjét keresné, azután folytatá a beszédét:

- De oly rossz nem voltam. Beszéltünk, hogy beszéljünk. A gyűlések és kérvények sem maradtak el, jöttek a bölcsész urak, elégették irataikat, a helyett, hogy őket égették volna el, hozzájárultak az udvar cselszövényei. Ott volt az az ostoba Turgot, Quesnay, Malesherbes, természetvizsgálók és a többi, kezdődött a veszedelem. Minden a firkászoktól s rímfaragóktól eredt. Encyclopaedia! Diderot! d'Alembert! Azok a gonosz koldusok! És még oly férfiú, mint a porosz király, is közjük keveredett! Én kivégeztem volna ezeket a papirfogyasztókat. Oh, mi tudunk igazságot szolgáltatni. Itt látszik még a falon a kínzó eszközök nyoma. Mi nem tréfáltunk. Nem, nem kell írni! Míg Arouëtek lesznek, lesznek Maratok is. Míg firkászok lesznek, lesznek gyilkosok is; míg tinta lesz, lesz feketeség; míg az ember kezében fogja a lúdtollat, könnyelmű bolondságok kegyetlen ostobaságokat idéznek elő. A könyvek a bűnök okozói. A képzelődésnek két értelme van, az egyik álmot, a másik szörnyet jelent. Eszteleniségekkel fizetik egymást! Mit jelent önöknél a jog? Az ember jogai! A nép jogai! Elég homályos, ostoba, elég ábrándos, üres értelmű! Ha én mondom: Havoise, II. Conan nővére, Bretagne grófságot hozta Hoëlnek, Nantes és Cornouailles grófjának, ki Alain Pergant-nak hagyta trónját; ennek huga Bertha Alain-le-Noirhoz, de la Roche-sur-Yon urához ment nőül, fia volt Conan le Petit, Guy vagy Gauvain de Thouars őse, ki a mi elődünk - ezzel egész világos dolgot mondok, ez a jog. De az önök ostoba, aljas gazemberei mit értenek jogaik alatt? Istentagadást, királygyilkosságot. Mily utálatos! Ah! az alávalók! Sajnálom ön miatt, uram; de ön büszke bretagnei vérből származik; a mi ősünk Gauvain de Thouars; elődeink közt van a nagy Montbazon herceg, ki Franciaország pairje, rendjelek tulajdonosa volt, megtámadta Tours elővárosát, az arques-i csatában sebet kapott és nyolczvanhat éves korában halt meg Touraineben, conziéres-i kastélyában. Beszélhetnék még Laudunois hercegről, la Garnache hölgy fiáról, Claude de Lorraineről, a chevreuse-i hercegről. Henri de Lenoncourt és Françoise de Laval-Boisdauphin is említésre méltók. De miért tegyem? Ön e tekintetben együgyű, egy fokon áll, egyenlő ítélete van lovászommal. Hagyjuk ezt, én már öreg ember voltam, mikor ön még gyermek volt. Mikor piszkos volt, megtisztítottam; mit akkor megtettem önnel, most is megteszem. Midőn felnőtt, talált módot magát újból bepiszkolni. Mióta nem láttuk egymást, a magunk útján haladtunk, én a becsületet választám, ön az ellenkezőt. Ah! nem tudom, mint ér ez véget; az ön barátai büszke gazemberek. Igen szép, valóban elismerem, nagyszerű haladást tesznek, én halálra vettem, a részeg katona a hadsereg által elfogatva kegyesen s vizen három napi fogságot kap; oda fenn elv, egyenlőség, Gobel érsek, Chaumette és Hébert úr uralkodik, eltörülnek a multat egyre-másra, a bastilletől kezdve az

almanachig. A szenteket zöldségek pótolják. Legyen, polgárok, legyetek urak, uralkodjatok, teljék kedvetek, ne feszélyeztetek magatokat. Mindez nem fogja megdönteni sem a vallást, sem történetünk tizenötszázados királyságát, sem azt, hogy a francia nemesek még lefejezve is ne legyenek magasabbak nálatoknál. Kifogásaitokra a királyi vér jogai ellen, vállalat vonunk. Chilpéric kezdetben csak Dániel nevű szerzetes volt; Rainfroy hívta be Chilpéricet Martell Károly mellé, tudjuk mi azt jól. Nem ez a kérdés. A kérdés ez: Volt egy nagy birodalom, a régi, pompás Franciaország, egy nagyszerűen szervezett tartomány, hol tiszteletben tartották az uralkodó szent személyét, ki korlátlan hatalommal bírt, azután a herceget is, a korona tisztviselőit, a fegyvert vizen és szárazon, szintugy a pénzügyek intézőit. Következik a magasabb és alsóbb igazságszolgáltatás, a kincstári jövedelem és minden adó, végre a birodalmi rendőrség. Mindez oly szép rendben volt, s ti szétromboltátok. Eltörültétek a tartományokat, pedig ostoba, tudatlan eszettekkel fel sem fogtátok azoknak horderejét. A francia szellemben az egész szárazföld szelleme összpontosul, Franciaországnak minden tartománya Európának egy-egy erényét képvisel; a német egyeneslelkűség Picardiában, a svéd nagylelkűség Champagneban, Hollandia iparszelleme Burgundiában, a lengyel tevékenység Languedocban, a spanyol őszinteség Gascogneban, az olasz bölcsesség Provenceban, a görög jó izlés Normandiában és Svájc összetartó hűsége Dauphinében honolt. Ti nem tudtátok ezt; ti törtetek, romboltatok, téptetek, mint a vad állatok. Nektek nem kellene nemesek! Tehát nem is lesznek. Gyászoljátok. Nem lesz több palatinotok, nem lesz több hősötök. Jó éjszakát régi dicsőség! Keressetek Assas-t nekem! Mint féltitek bőrötöket. Nem lesz többé egy Pontenoy lovag, ki köszöntött, mielőtt megölt volna, nem lesznek többé selyemharisnyás vívók mint Lériada ostrománál; vége a fényes katonai szemléknek, hol a sisakok meteorként ragyogtak; holt nép vagytok; büntetéstek az erőszakoskodás, a népfelkelés; ha II. Alarich feltámad, nem talál Klodvigot; ha Abderahman visszatér, nem áll vele szembe Martell Károly; a szászok nem találják Pipinre; nem lesz többé Agnadel, Rocroy, Lens, Staffarde, Nerwinde, Steinkerque, la Marsaille, Rauconx, Lawfeld, Mahon; nincs I. Ferencz Marignannal; nincs Bouvines, ki Philippe-Auguste-tal foglyul ejtette Renand-t, a boulognei herceget és Ferrand-t, Flandria hercegeét. Lesz Azincourt, de nem lesz Bacqueville, ki zászlójába burkolva engedje meggyilkolni magát. Menjetek! Menjetek! Cselekedjétek! Legyetek új emberek. Törpüljétek el!

A marquis egy percze elhallgatott, de ismét folytató:

- De hagyjátok meg a mi nagyságunkat. Öljétek a királyokat, nemeseket, papokat, üssetek, romboljátok, tapodjátok; tiporjátok az ősi elveket talpaitok alá, rántsátok le a trónt, az oltárt, az istent, és tánczoljátok felette! Ez a ti dolgotok. Árulók, gyávák vagytok, képtelenek nemes áldozatra. Elmondtam. Most már lefejeztethet, vicomte ur. Alázatos szolgája vagyok.

Még hozzá tevő:

- Csak igazat mondtam! Mit árt az nekem? Holt vagyok.

- Ön szabad, mondá Gauvain.

És Gauvain a marquishoz lépett, levette köpenyét, vállára dobta, fővegét fejébe húzá. Alakjuk egyenlő volt.

- Mit csinálsz? kérdé a marquis.

Gauvain nagyot kiáltott:

- Hadnagy, nyiss ajtót.

Az ajtó felnyilt.

Gauvain ismét kiáltott:

- Gondosan bezárd mögöttem az ajtót!

Kilökte az ajtón a bámuló marquist.

A terem, melyben az őrizet tartózkodott, mint tudjuk, csak egy homályos lámpa által volt világítva, mely inkább éji, mint nappali félhomályt terjesztett. E félhomályban az a pár katona, ki nem aludt, egy magas termetű férfit, a főparancsnok köpenyével vállán, látott kifelé haladni; katonásan köszöntek neki, s az ember elment.

A marquis lassu léptekkel hagyta el az őrséget, a rést s habár olykor megüté fejét, mégis kijutott.

Az őr, Gauvainnak nézvén, üdvözlé.

Ott künn lábai alatt érzé a füvet, kétszáz lépésnyire az erdtől előtte derült a szabad út, az éj, szabadság, élet. Megállt egy perczre, mint az olyan ember, ki rendelkezni hagyott magával, engedett a meglepetésnek és használva a nyitott ajtót, gondolkozék a fölött, valjon jól vagy rosszul cselekedett-e, nem akar tovább menni, határzatával küzd. Pár másodpercnyi gondolkodás után jobb kezének ujjaival csattintva mormogá:

- Hitemre!

Odább ment.

A börtön ajtaja bezárult. Gauvain benn maradt.

II.

A haditörvényszék.

Ez időben a hadi törvényszékek majdnem korlátlanok voltak. Dumas a törvényhozótestületben megállapította ugyan a katonai törvényeket, melyeket Talot az „ötszázak” tanácsában átdolgozott, de a katonai tanácsok határozott törvénye csak a császárság alatt lépett érvényre. A császárságtól származik, mellékesen legyen mondva, a hadi törvényszék ama szokása, hogy a szavazatokat az alsó rangfokozattól kezdve szedjék be. A forradalom alatt e törvény nem létezett.

1793-ban a hadi törvényszék elnöke maga volt az egész törvényszék; ő választá a tagokat, rendezé a rangfokozatot és szavazatokat; ő volt az ur és bíró ugyanazon időben.

Cimourdain a hadi törvényszék tanácsstermeül ama földszinti helyiséget választá, melyben a nemzetőrség tanyázott.

Szeretett mindent rövidre szabni, így az utat a börtönből a törvényszék elé, valamint a törvényszékről a nyaktilóig.

Délben, parancsa szerint, összeült a tanács. Három szalmaszék, egy fenyűfaasztal, két szál gyertya és egy tábori szék állt rendelkezésükre.

A szék a birákat, a tábori szék a vádlottat illette. Az asztal két végén szintén állott két tábori szék, egyik az előadó részére, ki szekeresz volt, a másik a jegyző részére, ki káplár volt.

Az asztalon egy rud vörös viasz feküdt, a köztársaság pecsétje, két tintatartó, fehér papiros, két nyomtatott hirdetmény kiterítve, egyik a törvényen kívül helyezést, a másik a convent határozatát tartalmazta.

A középsőszék mögött egy csomó háromszinü zászló volt feltámasztva; ezen durvaságában egyszerű időben hamar kitzűték a jelvényt, a nemzetőrség gyorsan átváltozott hadi törvényszékké.

Az elnöki szék a börtönajtó felé volt fordulva.

A hallgatóságot a katonák képezték.

Két csendőr állt őrt.

Cimourdain a középső széken ült, mellette jobbra Guéchamp hadnagy, az első bíró, balra Radoub őrmester, a második bíró.

Fején kalap volt háromszinü tollakkal, oldalán kard, övében két pisztoly. A vörös sebhely arcán csak fokozta kinézésének vadságát.

Radoub ép akkor köttette be sebét. A fejére kötött kendőn lassankint nagy vérfolt támadt.

Délben, a kihallgatás még nem kezdődött meg, törvényszék előtt egy hirnök állt, kire kinn lóva várakozott. Cimourdain irt. Ezt irta:

„A közjólét bizottság polgártagjainak:

Lantenac fogva van. Holnap kivégeztetem.”

Aláírta, összehajtá és lepecsételé, a hirnök átvette és távozott.

Ezután felkiáltott Cimourdain:

- Nyissátok fel a börtönt.

A két csendőr eltolta a zárt, felnyiták a börtönt és beléptek.

Cimourdain emelt fővel, összefont karokkal nézett az ajtóra.

- Hozzátok a foglyot, mondá.

A két őr között egy férfi jelent meg a nyílt ajtó küszöbén.

Gauvain volt.

Cimourdain megrázkódott.

- Gauvain! kiáltá.

Azután folytatá:

- Én a fogolyt kívánom látni.

- Én vagyok az, felelé Gauvain.

- Te?

- Én.

- És Lantenac?

- Ő szabad.

- Szabad!

- Igen.

- Megszökött?

- Megszökött.

Cimourdain zavartan hebegé:

- Igaz, ez a kastély övé volt, ismeri minden zugát; a börtönnek bizonyosan van titkos kijárása, gondolhattam volna erre, könnyen megszökhettek mások segedelme nélkül.

- De segítettek neki, mondá Gauvain.

- Hogy meneküljön?

- Hogy meneküljön.

- Ki segítette?

- Én.

- Te!

- Én.

- Álmodtad.

- Bementem ebbe a börtönbe, egyedül voltam a fogolylyal, levettem köpenyem, az ő vállára dobtam, a csuklyát fejébe huztam, ő kiment helyettem, én benn maradtam helyette. Most itt vagyok.

- Te nem tetted ezt!

- De igen.

- Lehetetlen.

- Való, igaz.

- Vezessétek ide Lantenacot!

- Nincs itt. A katonák, parancsnoki köpenyemet látva, azt hitték, hogy én vagyok és kibocsáták. Még akkor éj volt.

- Őrült vagy.

- Én igazat mondok.

Csend lőn. Cimourdain hebegé:

- Te megérdemled a...

- A halált, egészíté ki Gauvain.

Cimourdain holthálvány volt. Oly mozdulatlanul állt, mintha villám sujtotta volna. Nem is látszott lélekzeni. Nehéz verejtékcsepp gyöngyözött homlokán.

Összeszedve magát parancsolá:

- Ültessétek le a vádlottat.

Gauvain leült a tábori székre.

Cimourdain szólt:

- Örök, vonjatok kardot.

Ez volt szokás, ha a vádlottra súlyos ítélet várt.

Az örök kivonták kardjaikat.

Cimourdain hangja visszanyerte szokott szilárdságát.

- Vádlott, mondá, álljon fel.

Már nem tegezte Gauvaint.

III. A szavazás.

Gauvain felállt.

- Mi a neve? kérdé Cimourdain.

Gauvain felelé:

- Gauvain.

Cimourdain folytató a vallatást.

- Ki ön?

- Az észak-parti segéd ezred parancsnoka vagyok.

- Rokona vagy társa a menekültnek?

- Öcscse vagyok.

- Ismeri a nemzetgyűlés törvényét?

- Itt látom az asztalon.

- Mit szól hozzá?

- Hogy aláírtam, végrehajtását elrendelém, és, mint nevem alatta mutatja, ki is nyomattam.

- Válaszszon védőt.

- Magamat fogom védeni.

- Szót engedek.

Cimourdain szilárdnak mutatta magát. Merősége azonban nem hasonlított amaz ember nyugalmához, ki a szikla szilárdságával bír.

Gauvain egy ideig hallgatott s gondolkozik.

Cimourdain újra megszólalt:

- Mit hozhat fel mentségére?

Gauvain felemelé fejét, nem nézett senkire s mondá:

- Ezt; az egyik dologtól nem láttam a másikat; egy jótett, közlelől nézve, eltakart előttem száz gonosztettet; emitt állt egy aggastyán, amott gyermekek, közém és kötelességem közé férkőztek. Feledtem a felégetett falvakat, elgázolt földeket, legyilkolt foglyokat, leszúrt sebésülteket, lelőtt asszonyokat, feledtem az Anglia kezére játszott Franciaországot; szabaddá tettem a haza gyilkosát. Bűnös vagyok. Látszólag vádolom magamat; nem úgy van. Védelmemre mondom ezt. Midőn a bűnös beismeri hibáját, azt az egyedülit menti meg, ami megmentésre érdemes: a becsületet.

- Csak ezt tudja védelmére felhozni? kérdé Cimourdain.

- Hozzátéve, hogy mint parancsnok, példát kell szolgáltatom, önök mint bírák, kötelesek, azt végrehajtani.

- Mily példát óhajt?

- Halálomat.

- Igazságosnak találja?

- Szükségesnek is.

- Üljön le.

A szekeresz-előadó felállt és felolvasta először a rendeletet, mely Lantenac marquist törvényen kívül helyezé, másodszer a nemzetgyűlés határozatát, mely halálbüntetést szab arra, ki valamely lázadó foglyot menekülni segít. A hirdetmény végére nyomtatott e sorokkal végzé „halálbüntetés terhe mellett menekülni segíti a lázadót”, aláírva. Gauvain, ezredparancsnok.

Ennek felolvasása után, az előadó újra leült.

Cimourdain összefont karokkal mondá:

- Vádlott figyeljen. Közönség hallgass, nézz és légy csendesen. Előttetek a törvény. Szavazás alá kerül. Általános többség dönt. A bírák hangosan szavaznak a vádlott előtt, mert az igazság nem rejtőzködik.

Cimourdain szólt:

- Az első bíró szóljon. Guéchamp kapitányon a sor.

Guéchamp kapitány úgy tett, mintha nem látná sem Cimourdaint, sem Gauvain. Lesütött szemmel bámult a felolvasott hirdetményre, mintha tekintetével egy örvény mélyére akarna hatolni. Megszólt:

- A törvény szabályszerű. A bíró csak ember; de még egy embernél is kevesebb, mert nincs szíve; és több egy embernél, mert kezében a fegyver. Rómában 414. évben, Manlius halni engedé fiát, mert parancsa nélkül győzött. A megsértett fegyelem bűnhődést kíván; itt a törvény van megsértve, a törvény pedig több a fegyelemnél. Egy engedékeny tett veszélybe dönti a hazát. Az engedékenység bűnné változik. Gauvain parancsnok megszóktette Lantenacot, a lázadót. Gauvain bűnös. Én halálra szavazok.

- Jegyző, írja fel, mondá Cimourdain.

A jegyző felírta: „Guéchamp kapitány: halálra.”

Gauvain fenhargon mondá:

- Guéchamp, jól szavaztál, köszönöm.

Cimourdain szólt újra:

- A második bíróé a szó. Szólj Radoub.

Radoub felállt, Gauvain felé fordult és katonásan üdvözlé.

Azután így szólt:

- Ha így van, fejezzetek le engemet, mert istenemre s legszentebb becsületemre mondom, hogy én is csak azt tettem volna, amit az öreg és azután az én parancsnokom. Midőn azt a nyolczvan éves öreget a tűzbe rohanni láttam, hogy megmenthesse a három gyermeket, azt mondtam magamban: Te jó, derék ember vagy! és most, midőn tudom, hogy parancsnokom mentette meg az öreget attól az ostoba nyaktilótól, ezer ördög azt mondom: Parancsnok, neked tábornoknak kellene lenni, derék ember vagy, odaadnám neked a szt. Lajos keresztet, ha volnának még rendjelek és volnának még szentek! Gyávák akarunk lenni? Ezért nyertük meg Jemmapesnál, Valmynál, Wattigniesnél és Fleurusnál a csatát? Ime, Gauvain parancsnok, ki négy hó óta veri a királpártiakat, kardjával védi a köztársaságot és Dolnál annyi észszel tüntette ki magát. Nekünk ily emberünk van s mi mégis elveszítни igyekezünk őt! a helyett, hogy tábornokká tennék, le akarják fejezni! mondhatom, hogy az ily bolondnak fejét a Pont-Neuf oszlopairól kellene levetni, és ha ön Gauvain polgár, parancsnokom, káplárom volna, azt mondanám, hogy az imént csupa ostobaságot beszélt. Az öreg jól tette, hogy megmenté a gyermekeket, ön jól tette, hogy megmenté az öreget, és ha az embereket azért

fejezik le, mert jót tesznek, akkor vigyen el az ördög, de nem értem az egészet. Nincs semmi okos a világon. Nem igaz, ugy-e? Megcsipem magamat, hogy tudjam, nem álmodom-e. Nem értem. Az öregnek elevenen kellett volna égni hagyni a gyermekeket s parancsnokomnak le kellett volna fejeztetni az öreget. Fejezzetek le engemet. Szeretném. Ha a kicsinyek elégnék, a vörössipkások becsületének vége, a Bonnet-Rouge század meg van becstelenítve. Ezt akarták? Tehát együk meg egymást. Én is értek a politikához! benn voltam a pikásklubban. Teringettét, még elbutítjuk magunkat! Én így gondolkozom. Nem szeretem az olyan dolgot, amiből nem tudják kiismerni magukat. Miért öletjük magunkat? Hogy megöljék főnökünket! Ez nem járja. Én főnökömet kivánom. Én szeretem őt. Ma jobban szeretem mint tegnap. Kinevetlek ha a nyaktilóhoz külditek! Mi nem akarjuk. Most már hallgatok, beszélhet mindenki, amit akar, de ez lehetetlen.

Radoub leült. Sebe felnyílt. Füle mellől nyakán végig folyt a vér.

Cimourdain hozzá fordult.

- Te felmentésére szavazasz? -

- Én arra szavazok, hogy táborkká emeljék.

- Azt kérdezem, felmentésére szavazasz-e?

- Én arra szavazok, hogy ő legyen az első ember a köztársaságban.

- Radoub őrmester, azt kérdem, felmentsük-e Gauvain parancsnokot, vagy sem?

- Fejezzenek le engemet helyette.

- Felmenti, mondá Cimourdain. Jegyző, ird fel.

A jegyző felírta; Radoub őrmester: felmentés.

Azután mondá:

- Egy szavazat halálra, egy felmentésre. Dönteni kell. Cimourdainre került a sor.

Felállt. Levette fővegét és az asztalra tévé.

Arcza nem volt már halavány, arczszone a földhez hasonlított.

Ha a jelenlevők koporsóban feküdtek volna, nem lenne nagyobb csend.

Cimourdain szigorú, lassu és határozott hangon mondá:

- Vádlott: Gauvain kihallgattatott. A köztársaság nevében, a hadi törvényszék két szóval egy ellen...

Egy perczre felakadt; a haláltól remegett, vagy az élettől?

Lélekzet nélkül hallgatták. Cimourdain folytatá:

- ...halálra itéli.

Arcza kínos diadalt fejezett ki. Midőn Jakab a sötétben földre sujtott angyal áldását fogadá, ily rémletes lehetett mosolygása.

De csak egy villanás volt s eltűnt, Cimourdain újra márvány lett, leült, feltette kalapját s mondá:

- Gauvain, holnap napköltekor lesz a kivégzés.

Gauvain felállt, köszönt és mondá:

- Köszönöm a törvényszéknek.

- Vezessétek el az elítéltet, parancsolá Cimourdain.

Cimourdain jelt adott, Gauvain belépett és a börtön bezárult.

A két ór kivont karddal állva maradt az ajtóban.

Radoub eszméletlenül rogyott össze, eltávolíták.

IV.

A bíró Cimourdain felett Cimourdain az ur.

A tábor darázsfészek. Háborús időben különösen. A katonánál rögtön kész és élénk a polgárok fulánkja; ha ellent nem ér, szúrja a főnököt.

A Tourgue körül fekvő győzelmes sereg fel volt háborodva először Gauvain parancsnok ellen, midőn Lantenac szökését megtudta.

Midőn Lantenac börtönéből Gauvain lépett elő, mint villanyszikra futott el a hír a táborban. Egy percz alatt mindenki megtudta. Morogni kezdtek, először azt mondták: - Gauvaint itélik el, de csak színleg. Ne higgyetek nekik! Láttunk egy vicomte-ot, a ki megszabadított egy marquist és látni fogunk egy papot, ki felmenti a nemest!

A halálítélet hírére új moraj támadt:

- Ez sok! A mi jó, derék, ifjú parancsnokunk, az valóságos hős! Vicomte és mégis a köztársaság híve. Hogyan! őt, Pontorson, Villedieu, Pont-au-Beau felszabadítóját! Dol és Tourgue győzőjét! ő általa vagyunk győzhetlenek! Vendéeban ő a köztársaság fegyvere! Őt hó óta ő veri a chouanokat, ő tette jóvá Lechelle és mások baklövéseit! És Cimourdain halálra meri itélni! Miért? Mert megszabadított egy aggastyánt, ki három gyermeket mentett meg! Pap öl meg egy katonát!

Igy zúgolódott a győzelmes, elégedetlen sereg. Cimourdaint zord harag környezé. Azt hinnők, négy ezer ember egy ellen túlnyomó erő; de nem az. Ez a négy ezer ember tömeg volt, Cimourdain pedig az akarat. Tudták, hogy Cimourdain hamar összeráncolja szemöldeit, a fegyelemtartásra pedig nem kellett egyéb abban a csapatban. Eme szigorú időben elég volt, ha a közjóléti bizottságnak csak árnya is lebegett egy ember mögött, hogy azt az embert félelmissé tegye, a zúgolódást suttogássá változtassa, a suttogást elnémítsa. A zúgolódás előtt és után is Cimourdain volt úgy Gauvain, mint az egész sereg sorsának ura. Nem lehetett kérelmet intézni hozzá, ő csak lelkiismeretére és egy emberfölötti, csak általa értett sugallatra hallgatott. Minden tőle függött. A mit, mint törvényszéki bíró elintézett, megsemmisítheté mint polgári képviselő. Csak nála volt kegyelem. Teljhatalommal birt; egy intéssel szabaddá tehette Gauvaint; élet, halál ura volt; ő parancsolt a nyaktilónak. Ebben a tragikus pillanatban övé volt a főszerep.

A többi csak várt.

Beköszöntött az éj.

V.

A börtön.

A törvényterem ismét őrtanyává változott; megkettőztették az őrseget, mint a mult éjjel; két fegyveres ember állt a börtön zárt ajtaja előtt.

Éjfél tájban egy férfi jött lámpással kezében, felismertette magát és kinyitatta a zárat. Cimourdain volt.

Belépett, az ajtó félig nyitva maradt mögötte. Cimourdain egy lépést tett a sötétben, földre helyezte a lámpást és megállt. Alvó ember lélekzése volt hallható. Cimourdain elmerengve hallgatta e nyugodt neszt.

Gauvain a földön feküdt egy csomó szalmán. Az ő lélekzése hallatszott. Mélyen aludt.

Cimourdain óvatosan mellé lépett és nézte; egy anya nem vethetett volna gyöngédebb tekintetet alvó gyermekére. E tekintet talán erősebb volt, mint Cimourdain; Cimourdain betakarta szemét tenyerével, mint néha a gyermekek szokták, és nem mozdult. Azután letérdelt, felemelte Gauvain kezét és megcsókolta.

Gauvain megmozdult. Felrettenve nyitá fel szemeit. A lámpás homályosan világította meg az űrt. Megismeré Cimourdaint.

- Te vagy az, atyám, mondá.

Azután hozzátévé:

- Azt álmodtam, a halál csókolá meg kezemet.

Cimourdain annyira fel volt indulva, hogy a gondolatoknak egész árja rohanta meg agyát; ez az ár olykor annyira rohamos szokott lenni, hogy majd előli az éltető szellemet. Cimourdaint túláradt szíve nem engedé beszélni, csak e szóra fakadt: Gauvain!

Egymást nézték; Cimourdain lángoló szemekkel, melyek kiolták könnyeit; Gauvain édes mosolylyal.

Gauvain könyökére támaszkodott s így szólt:

- Ez a sebhely, mit arczodon látok, kardvágás, miattam kaptad. Tegnap még mellettem és miattam harcoltál. Ha a gondviselés nem rendelt volna bölcsöm mellé, hol volnék most? a homályban. Neked köszönhetem, hogy kötelességemnek tudatával bírok. Kötelékben születtem. Az előítéletek kötelékében, te feloldád lánczaimat, felébresztéd bennem a szabadság hitét, gyermekké tetted azt, ki már mumia volt. Öntudatot leheltél a lelketlen testbe. Nélküled törpeként nőttem volna fel. Általad élek. Csak úr voltam és te polgárrá tettél; csak polgár voltam és általad szellem lettem; te tettél képessé mint embert, a földi életre, s mint lelket, a mennyei életre. Az igazság kulcsával bocsátál az emberek közé és a világosság kulcsával a túlvilágra. Köszönöm, mesterem. Te teremtetted.

Cimourdain Gauvain mellé ült a padra és mondá:

- Vacsorázni jöttem hozzád.

Gauvain megtörte a fekete kenyeret és oda nyújtá, Cimourdain vett egy darabot; azután Gauvain átadta a vizeskorsót.

- Igyál ebből, mondá Cimourdain.

Gauvain ivott, azután átnyújtá Cimourdainnak, ki szintén ivott. Gauvain csak egy kortyot nyelt.

Cimourdain hosszan tartá száján.

E vacsora alatt, Gauvain evett, Cimourdain pedig ivott, az egyiknél nyugalom, a másiknál lázas állapot látszott.

Nem is képzeljük, mily vidámság honolt e zugban. Csevegtek. Gauvain mondá:

- Nagy dolgok vannak tervben. A forradalom iránya e pillanatban titokszerű. A látható munka mögött láthatatlan készül. Egyik elfödi a másikat. A látható munka durva, a láthatatlan pedig

magasztos. Most tisztán látok. Különös és szép ez. Fel kellett használni a multat anyagul. Ezért volt 93 oly rendkívüli. A barbár nyaktiló alatt a művelődés temploma épült.

- Igen, felelé Cimourdain. Az ideiglenes után következik a végleges. A végleges, azaz az egyenlő jog és kötelesség, az aránylagos és progressív adó, az általános katonakötelezettség, általános egyenlőség, és mindenek fölött a mindent egyenlővé tevő eszköz, a törvény. Az általános köztársaság.

- Én jobb szeretem a köztársaságot eszményítve, mondá Gauvain. Szünet mulva folytatá:

- De valjon nem feledkeztél-e meg, mesterem, előbb az engedékenységről, áldozatról, önmegtagadásról, jóakaratról és szeretetről? Mindent egyensúlyba hozni jó; de mindent összhangba hozni még jobb. A mérleg fölött lebeg a lant. Köztársaságtok mérlegezi, rendes formába egyengeti az embert; az enyém felemeli az égbe; ez a különbség a rendszer és a sas között.

- Te túljársz a fellegeken.

- Ti pedig számokba merültök.

- Az összhang álomszerű.

- Ábrándos a szám is.

- Én olyan embert szeretnék, milyenek Euclides festé.

- Én jobb szeretném Homer ideálját, felelé Gauvain.

Cimourdain komor mosolylyal tekintett Gauvain arczára, mintha fel akarná fogni gondolatait.

- Poésis csak. Ne higj a költőknek.

- Ismerem e szót, ne higj a szellőnek, kétkedjél a sugárban, az illatban, a virágokban és a csillagokban.

- Egyik sem ad kenyeret.

- Mit tudod te? Az eszme is éltet. Gondolkozni annyi, mint enni.

- Elvont tétel. A köztársaság kettő, és kétszer kettő négy. Midőn mindenkinek megadtam a magáét...

- Az marad hátra, hogy megadd mindenkinek azt is, a mi nem illeti.

- Mit értesz alatta?

- Azt a szigorú óriási kölcsönösséget, hogy minden egyes tartozik az egésznek és az egész minden egyesnek; s ez az egész társadalmi élet.

- A jogon kívül nincs érvénye.

- De nagyon is.

- Én csak az igazságot tartom szem előtt.

- Én szélesebb látkörből fogom fel a dolgot.

- Mi áll az igazság fölött?

- A méltányosság.

Perczre szüneteltek, mint az el-elmuló fény.

Cimourdain szólalt meg:

- Nem eléggé biztos.

- Legyen. Te általános hadkötelezettséget akarsz. Ki ellen? más emberek ellen. Nekem nem kell hadsereg. Nekem béke kell. Te segíteni akarod a nyomorultakat, én el akarom törölni a nyomoruságot. Aránylagos adóztatást akarsz. Én épen semmi adót sem akarok. A közkiadásokat nagyon kicsinyre akarom szorítani és az ország vagyonából fedezni.

- Hogyan érted ezt?

- Először eltöröljük az élősdiakat: a papi rendet, a bíróságokat s ügyvédeket, el a katonákat. Azután kizsákmányoljuk vagyonainkat; művelni kell a földet, a sárt a barázdára kell vezetni. Franciaország földjének háromnegyed része műveletlen, szántsátok fel a használatlan réteket; oszszátok fel a földet. Minden embernek legyen földje és minden földnek legyen gazdája. A termés százszorozva lesz. Franciaország jelenleg az évnek csak négy napján ad húst népének; ha jól lenne művelve, háromszáz milliót is eltartana, egész Európát. Hasznosítsátok a természetet. Adjatok dolgot a szélnek, minden vizesésnek, minden villanyszikrának. A földteke kérgében egész hálózat van; ebben a földalatti érhálózatban víz, olaj és tűz kering; szúrjátok fel a kérget, hogy a víz felszökkeljen a kutakba, az olaj világító eszközzel, a tűz melegítőül. Gondoljatok a hullám mozgására, a tenger hullámaira, az apály és dagály járására. Mi az ocean? végtelen kárbavesztett erő. Mily ostoba a föld, hogy nem használja az oceánt!

- Mily ábrándozó vagy.

- Azaz nagyon gyakorlati.

Gauvain folytatá:

- Mire való az asszony? Mire használjátok őket?

Cimourdain válaszolt:

- Arra a mi. Hogy a férfit szolgálja.

- Jól van. Egy feltétel alatt.

- Mi az?

- Hogy a férfi legyen a nőnek szolgája.

- S ezt lehetőnek hiszed? kiáltá Cimourdain. A férfi szolga! soha. A férfi az úr. Én csak egy királyságot ismerek, a tűzhelyt. A férfi otthon király.

- Igen. Egy feltétel alatt.

- Mi az?

- Hogy a nő legyen a királynő.

- Tehát a nőt és férfit...

- Egyenjogúvá akarom tenni.

- Egyenjogosítani! Mire gondolsz? Hisz különböző lények.

- Én egyenlőséget értettem, nem pedig azonosságot.

Ismét csend lőn, mintha e két villámokat szóró elme fegyverszünetet tartana. Cimourdain törte meg a csendet:

- És a gyermek kié lenne?

- Először az atyáé, ki nemzé, azután kiseded korában az anyáé, azután a nevelőé, ki felneveli, később a városé, mely férfiúvá teszi, s azután a hazáé, mely a közös anya, végre az emberi-ségé, mely a legrégibb ő.

- Istenről meg sem emlékezel?

- Az atya, anya, nevelő, város, haza, emberiség egy-egy foka a lépcsőnek, mely istenhez vezet.

Cimourdain hallgatott, Gauvain folytatá:

- A lépcső tetején ott az isten. Az isten kinyilatkoztatja magát s tárt karokkal fogad.

Cimourdain intett barátjának.

- Gauvain, térj vissza a földre. Csak azt érvényesítsük, a mi lehetséges.

- Kezdjétek azzal, hogy lehetségessé tegyétek.

- A lehető mindig érvényesül.

- Nem mindig. Ha a csirát megtámadjuk, megöljük. Ez mindig a legvédtelenebb.

- Mégis meg kell ragadni és ráerőszakolni a valóság igáját, a tények sorozatába kell vonnunk. Az elvont eszme gyakorlati eszmévé váljék; amit szépségéből vesz, megnyeri hasznos volta által; kisebb, de jobb. Kell, hogy a jog törvény legyen, és midőn törvénynyé vált, akkor korlátlan. Ezt nevezem kivihetőnek.

- A kivihető több ennél.

- Ismét ábrándozol.

- A lehetséges oly titokteljes madár, mely az ember fölött lebeg.

- Meg kell fogni.

- Élve.

Gauvain folytatá:

- Az én eszmém: Mindig előre. Ha az isten azt akarná, hogy az ember hátráljon, feje hátsó részére is adott volna szemet. Tartsuk szemmel a hajnalt, a kikeletet és születést. A ki elesik, bátorítsa azt, ki felfelé halad. A vén fa kidőlte új fának szolgál bátorításul. Minden korszaknak megvan a műve, ma polgári, holnap emberbaráti. Pénz és jog tulajdonkép egyértelmű. A mi ma a jog kérdése, holnap az pénzkérdés. Az ember nem azért él, hogy ne fizessék; midőn az isten éltet ad, adósságot csinál; a jog velünk született díj; a díj megnyert jog.

Gauvaint jó szellem szállta meg, Cimourdain hallgatott. Szerepet cseréltek, most a tanítvány látszott, mint valamely mester.

Cimourdain mormogá:

- Nagyon sietsz.

- Talán kell is sietnem, mondá Gauvain mosolyogva.

Folytatá:

- Ime, a különbség kiindulási pontunk között. Ön kaszányát akar, én iskolát. Ön katonának, én polgárnak képzelem az embert. Ön azt akarja, hogy rettegenek, én, hogy gondolkodó legyen. Ön fegyveres köztársaságot akar, én...

Megakadt.

- Én a szellemiek köztársaságát akarnám megalapítani.

Cimourdain a földre szegzé szemeit és mondá:

- És addig mit akarsz?

- Azt, a mi van.

- De megengeded a jelen mozgalom jogosultságát?

- Igen.

- Miért?

- Mert ez vihar. A vihar mindig tudja, mit művel. Menykövet sujt le a cserfára, hogy megritkítsa az erdőt! A civilizáció ragályos kór volt, a vihar elsöpörte. Talán nem nagyon válogatott. Tehet-e máskint? Oly sok söpörni valója van! A romlott lég félelmessége kívánatossá teszi, hogy a vihar dühöngő legyen.

Gauvain folytatá:

- Mit gondolok a viharral, ha nálam az iránytű és mit az eseményekkel, ha öntudatom tiszta?

Halk, ünnepélyes hangon tevő hozzá:

- Mindig meg kell engednünk, hogy valami működik kívülöttünk.

- Ki? kérdé Cimourdain.

Gauvain feje fölé mutatott. Cimourdain szemével követte az irányt s a szelelő ablakon át egy parányi csillagos eget vélt látni.

Ismét hallgattak.

Cimourdain ellene mondott.

- A társadalom nagyobb a természetnél. Ezen nézet már lehetetlen, ez álom.

- Ez a cél. Különben mire való a jó társadalom? Maradjunk a természetnél. Legyetek vad népek. Otaïti paradicsom. Csakhogy ebben a paradicsomban nem gondolkoznak. Többet érne egy szelleműs pokol egy ostoba paradicsomnál. De nem, van pokol. Legyünk emberszeretők. Nagyobbak a természetnél. Igen. Ha nem tudjátok a természetet gazdagítani, miért hagyjátok oda? Elégedjete meg a hangya szorgalmával és a méh mézével. Maradjatok munkás állatok, a helyett hogy észszel uralkodnátok. Ha gazdagítjátok a természetet, fölé emelkedtek; gazdagítani annyi, mint emelkedni. A társadalom magasztosult természet. Én ohajtom, hogy a méhkas és hangyaboly hiányai ki legyenek pótolva épületekkel, művészettel, költészettel, hősökkel és lángelmékkal. Örökké terhet hordani nem emberi törvény. Nincs, nincs többé pária, nincs rabszolga, nincs gályarab, nincs elitelt! Azt akarom, hogy az embernek minden egyes sajátsága a műveltséget tanúsítsa és a haladás biztosítója legyen; az ész csak szabadságot, a szív csak egyenlőséget és a szellem csak testvériséget ismerjen. Nem kell többé iga! az ember nem azért van alkotva, hogy lánczot viseljen, hanem, hogy kiterjessze szárnyait. Az ember már nem földhöz kötött. Én légiaróvá akarom tenni; azt akarom, hogy a föld férge eleven, fejlődő virág legyen. Akarom...

Elhallgatott. Szeme ragyogni kezdett.

Ajka mozgott. Nem szólt többé.

Az ajtó tárva maradt. Zaj hatolt a börtönbe. Kürtszó hangzott, talán a virasztó; bizonyosan a bakó közelgett; hallatszott az ébredező örök fegyvercsörtetése s a torony közelében, amint a sötétben ki lehetett venni, deszkákat és gerendákat raktak fel, baltaütés lön tompán hallható.

Cimourdain halványan hallgatott. Gauvain nem figyelt oda.

Mindinkább mélyebben elmerült ábrándjaiba. Mintha nem lélekezett volna, annyira el volt álmodozásaiba mélyedve. Összerezcent. Szeme tulvilági fényben ragyogott.

Igy telt az idő. Cimourdain kérdé:

- Mire gondolsz?

- A jövőre, felelé Gauvain.

Ujra elmélkedéseibe mélyedt. Cimourdain felkelt a szalmáról, melyen ültek. Gauvain nem vette észre. Cimourdain, folyton a merengő ifjura nézve, az ajtó felé hátrált és kilépett. A börtön bezáródott.

VI. Napköltekor.

Hajnalodni kezdett.

A hajnalpirral egyidejűleg valami sajátságos, mozdulatlan, meglepő tárgy, minőt még az ég madarai sem láttak, tünt fel a Fougéres erdőség megett, a tourgue-i fensíkon.

Éjjel helyezték oda. Csak össze volt tákolva. Távolról s oldalt nézve egyenes, szegletes vonalakban tünt fel a látkörön, mint egy héber betű vagy az ókor talányát képező egyiptomi hieroglyphék egyike.

Első tekintetre úgy tünt fel, hogy valami felesleges dolognak kellett tartanunk. A virágok közé volt elhelyezve. Méltán kérdezték, mire való? Majd borzalom szállt meg láttára. Négylábu állvány volt, két oldalt két faoszlop magaslott ki belőle, s fölül egy gerenda tartá össze, melyen egy, a szürkület homályában feketének látszó háromszög függött. Az állvány hátsó oldalán lépcső volt. A két oszlop között alul, a háromszög alatt, két részből álló, mozgatható deszkaretesz tünt fel, mely ha összeért, közepén gömbölyű nyílás maradt, éppen egy emberi nyak bőségére számítva. A felette függő eszköz fel s le mozgatható volt. Jelenleg a gömbölyű nyílást képező két retesz eltávolítva volt egymástól. Az oszlopok lábainál s a két kereszt rud között egy sarkon forduló kosárforma készülék feküdt. Egyes részek vörösre voltak festve. Minden fából készült, csak a háromszög volt vas. Oly rút, ízléstelen, kicsinyes volt az egész, hogy meglátszott rajta, miszerint emberi mű; pedig méltán gonosz szellemek hozhatták volna ide, oly borzadalmas.

Ez a szörnyalkotmány nem egyéb, mint a guillotine.

Szemközt, alig pár lépésnyire, a völgyben egy más szörny emelkedett: a Tourgue. Kőszörnyeteg a faszörnyeteg mellékleteül. Midőn az ember kezét a kőre és fára ráteszi, az nem kő és fa többé, hanem valami emberies jelleget ölt. Az épület: dogma; a gép: eszme.

A Tourgue a párisi Bastillenak, a londoni Tovernak, a német Spielbergnek, a spanyol Escorialnak, a moszkvai Kremlnek, a római Angyalvárnak utáinzata volt.

A Tourgue tizenöt század nyomait viselte magán s képviselte azokat: a középkort, a hűbérséget, a feodalismust; a guillotinton egy év van kifejezve: 93; ez a tizenkét hó egyensúlyban volt a tizenöt századdal.

A Tourgue az egyeduralom, a guillotine a forradalom. Tragikus összejövétel.

Egyik oldalon a tartozás, a másikon a leszámítolás. Egyik részen szétválaszthatlan gomolyban a hűbéres, az úr, a rabszolga, a mester, a pór, a nemes, a jog sokféle szokássá szétágazva, a szövetséges pap és bíró, számtalan más szövetséges, az ügyvéd, a fiscus, a sóvám, a holtkéz, a fejadó, a kivételek, az elsőségi jog, előítéletek, rajongás, királyi szabadalmak, a kormány-pálcza, a trón, a mulatság és az isteni jog; a másik részen ez az egyszerű nyaktíló.

Itt a csomó; amott a fejsze, mely szétvágja.

A Tourgue sokáig állt egyedül a pusztában. Egyedül volt pokoli eszközeivel, az égő szurokkal, forró olajjal, olvasztott ólommal, örökös börtöneivel, melyek csontokkal teltek meg és kínozókamráival, végtelen szenvedésekkel; sötét alakjával az egész erdő fölött uralgott, árnyában tizenöt századot töltött csalfa némaságban, egyetlen hatalom, egyetlen tekintély és egyetlen rettegés tárgya volt e vidéknek; ő uralkodott, egyedül, vetélytárs nélkül üzte a barbarismust; és ime, egyszerre felemelkedik előtte valami, - több valaminél, - ép oly borzalmas, mint ő, a guillotine.

Néha a kőnek is van szeme. A szobor néz, a torony leskelődik, az épület homlokzata bámul. Mintha a Tourgue is vizsgálni kezdené a guillotinet.

Töprengeni látszék magában.

Mi ez?

Mintha a földből bujt volna elő.

Valóban onnét bujt elő.

A földből csirázott ki a szomorú fa. Ebből a verejtékkal, könnyel, annyi vérrel áztatott földből, melynek kérge alatt annyi üreg, annyi sír, barlang van össze-vissza vájva, ebből a földből, melyben annyi zsarnoki kézzel meggyilkolt halott porlott el, ebből az örvények fölött boltozó, elmúlt tetteket betakargató, mélységes mély földből bujt elő a napvilágra amaz ismeretlen, boszuálló, vad gép, és 93-ban azt mondá a vén világnak:

- Itt vagyok.

A guillotine pedig jogosan mondhatá a vén toronynak:

- Én a lányod vagyok.

És ekkor a vén torony, mert az ily átkos dolgoknak életük van, érezte, hogy leánya meggyilkolja.

A Tourgue nem tudott magához térni a félelmes jelenség miatt. Mintha félelem szállta volna meg. A szörnyű gránittömeg fenséges és gonosz volt, de ez a deszkaalkotvány háromszögével sokkal roszabb. Az elmúlt mindenható félt az új mindenhatótól. A kegyetlenkedő történet az igazságszolgáltató elé nézett. A régi erőszak összehasonlítá magát az ujjal, a régi vár, ódon fogház, régi uradalom, hol elkínzott emberek ordítottak és a háború, öldöklés mesterműve harc nélkül megsértve, megfosztva koronájától értéktelen köveivel holtan is nagyszerű, feje még a rémkorszakok emlékétől szédül, úgy nézi a borzasztó jelent. Tegnap fél a mától, a régi kegyetlenség eltüri a félelmes ujat, melyet többé nem tagadhat, felnyitja mély szemeit a rettegett előtt és az árny nézi a kisértetet.

A természet kérlelhetlen; nem vonja el virágait, zenéjét, illatát és a világosságot az ember telenségek színhelyéről sem; az isteni szépség és a társadalom rútságainak ellentétére figyelmezteti az embert; nem áldoz fel érte sem egy lepkeszárnyat, sem egy madárdalt; a legnagyobb gyilkolás, boszu és kegyetlenség közepett is tünie kell az embernek maga körül eme szent dolgokat; örökké kell éreznie a világegyetem öszhangját és az azurkék égbolt ünnepélyes nyugalmanak néma vádját. A mindenség bája között egészen kirínak az emberi törvények ferdeségei. Az ember tör és zúz, az ember üt és öl; a nyár azonban nyár, a liliom liliom, a csillag csillag marad.

Sohasem volt gyönyörűbb a napkelet, mint e reggelen. Lenge szellő vitte el a harmatot, a nedvesség felszállt az ágakra, Fougéres erdeje telve volt üde léggel, úgy füstölt, mint egy tömjénszelence; az égbolt kék színe, a felhőcskék fehérsége, a vizek átlátszó tükre, az a

tengerzöldből smaragdiba átmenő színezet, facsoportok, gyepszőnyeg, messze síkság, mind oly tiszta volt, mintha mintaképpül akarna szolgálni az embernek. S ime, ezen gyönyörű dolgok közt emelkedett ki az ember oktalan műve; közepette állt az erőd és vérpad, a háború és bűnhődés, a vérengző korszak és véres percz jelképe; a multnak éjhomálya és a jövőnek hajnalszürkülete. A virágzó, illatozó, kedves szép természet színe látta a napot, a mint sugarait hinti a Tourguera és guillotinerára s azt látszék mondani az embernek: Nézd, mi az én művem, és mi a tied. A nap erre szokta világosságát használni.

Eme látványnak nézői is voltak.

A négyezer emberből álló kis sereg csatarendben állott a dombon. Három oldalról állták körül a guillotinet, E betűt képezve. A leghoszabb sor közepén álltak az ágyuk, mint az E betűben a középső vonás. A vörös gép a csapat három részéről eleven fallal volt körülvéve a domb határáig; a negyedik és üres oldal, a Tourgue felé szolgált.

Mindez együttvéve nagy négyszöget képzett, melynek közepén állott a vérpad. Minél jobban emelkedett a nap, annál kisebbé vált a guillotine árnya.

A tüzepek vont csövekkel álltak helyükön.

Az árokból kékes füst emelkedett, a leégett hid utolsó vonaglásaként.

E füst nem fátyolozá be a Tourgue-t, egészen szabad látkör nyílt tornya tetejéről. Közte és a guillotine közt csak az árok vonult. Egyik a másikhoz könnyen átszólhatott.

Ide hozták a hadi törvénytábla asztalát és a háromszínű zászlós széket. A nap a Tourgue mögött emelkedett fel, feketén állt előtte az erőd tömege, fölötté a birói széken s zászlók alatt egy keresztbefont karokkal mozdulatlan ülő férfi alakja látszott.

Ez a férfi Cimourdain volt. Azon polgári képviselői öltözet volt rajta, mely tegnap, kalapján egy csomó háromszínű toll, oldalán kard, övében pisztolyok.

Hallgatott. Minden csendes volt. A katonák lábhoz bocsátott fegyverrel álltak és a földre néztek. Könyökükkel érinték egymást, de nem szóltak. A háborúnak, csatáknak zavart képe foglalkoztatá gondolataikat; a hősiesen kiállt sortűz, a futamodó ellenség, a bevett várak, megnyert csaták és győzelmek mind gunyolódva fordultak feléjük. Keblük elszorult a várakozástól. A guillotine mellett a bakó járt kelt. A nap sugarai pompás fényvel boríták az égboltot.

Egyszerre hallatszott a fátyollal bevont dob tompa pergése. Közeledtek; a sorok megnyíltak, a menet a sorok közé jutott s lépteit a vérpad felé irányozá.

Elől jöttek a fekete dobosok, utána egy szakasz gránátos, azután csendőrök kivont karddal, végre az elitelt - Gauvain.

Gauvain bátran lépdelt. Sem kezén, sem lábán nem volt bilincs. Egyenruhában, karddal oldalán jelent meg.

Utána ismét csendőrök jöttek.

Gauvainnak arczán még mindig az az ábrándos derű ragyogott, mely akkor előnté, midőn Cimourdain kérdésére válaszolá: „A jövőről gondolkozom.”

Misem volt meghatóbb és fenségesebb e derült mosolynál.

A szomorú helyre érve, első pillantása a torony felé irányult.

A guillotinet figyelembe sem vette.

Tudta, hogy Cimourdain kötelességének fogja tartani a kivégzésen jelen lenni. Tekintetével kereste. Ott találá.

Cimourdain merev és hideg volt. Aki közel állt hozzá, az sem hallá lélekzetvételét.

Meg sem rezzent, midőn Gauvaint megpillantá.

Gauvain a vérpadhoz közeledett.

Menetközben Cimourdainre nézett, az pedig vissza rá. Cimourdain e tekintetre várakozni látszott.

Gauvain a vérpadhoz ért. Fellépett. A gránátos tiszt követé.

Leoldá kardját és a tisztnek nyujtá, nyakkendőjét is levette és a bakónak adá át.

Olyan volt, mint egy bűvös látomány. Soha sem volt ily szép. Barna hajával a szellő játszott; akkor még nem nyirták le a haját. Fehér nyaka nőies, fejedelmi hős tekintete angyali volt. Még a vérpadon is ábrándozott. Itt jutott el ábrándja tetőpontra. Gauvain nyugodtan, nemesen állt a magaslaton. A napfény dicskört képezett körötte.

Végre meg kellett kötni az elítéltet. A hóhér jött a kötéllel. Midőn a katonák látták, hogy ifju vezérek valóban halálra van szánva, nem bírtak uralkodni magukon; szívük ellágyult. Iszonyu moraj hallatszott, egy egész hadsereg zokogása: Kegyelem! kegyelem! kiabáltak. Némelyek térdre estek; mások fegyverüket eldobva kéréleg emelék karjaikat Cimourdain felé. Egy katona a guillotinerá mutatva felkiáltott:

- Elfogadtok helyettesnek? Itt vagyok.

Könyörögve ismétlék: Kegyelem! kegyelem! Az oroszlán szíve megrendült volna, oly borzasztó a katonák könyezése.

A hóhér félbenhagyta munkáját, nem tudva, mit tegyen.

Szigoru, mély, de mindenki által hallható hang kiáltá a toronyról:

- A törvény dönt!

Felismerték az ingathatlan ítélet hangját. Cimourdain szólt. A hadsereg remegett.

A hóhér nem habozott többé. Hozta kötelét.

- Várj, mondá Gauvain.

Cimourdain felé fordult, még szabadon levő jobb kezével bucsút intett neki, azután meg hagyta kötni kezét.

Miután megkötötték: ismét felszólalt:

- Még egy perczet. - Éljen a köztársaság! kiáltá.

Ekkor a gyönyörű nyak a szorítóba hajolt. A hóhér gyöngéden félresimítá haját; a háromszög lassan kezdett lebocsátkozni, egyszerre hirtelen lecsapódott; vérfagyasztó csapás hangzott...

E perczben hangzott más is. A bárdcsapásra pisztolylovás felelt. Cimourdain kivonta övéből az egyik pisztolyt és azon perczben, midőn Gauvain feje a kosárba gurult, Cimourdain szíven lőtte magát. Vér ömlött ki száján s holtan rogyott össze.

És e két szellem együtt távozott, az egyiknek árnya a másiknak fényével összevegyült.

-&-